

বিত্ত (FINANCE)

উচ্চতৰ মাধ্যমিক প্ৰথম বাৰ্ষিকৰ পাঠ্যপুথি

অসম উচ্চতৰ মাধ্যমিক শিক্ষা সংসদ

BITTA : A textbook on the subject Finance, for H.S. 1st year in Assamese, prepared by Assam Higher Secondary Education Council and published by the Kiran Prakashan, Panbazar, Guwahati-1

প্রথম প্রকাশ : আগষ্ট, ২০২২

© অসম উচ্চতৰ মাধ্যমিক শিক্ষা সংসদ, ২০২২

মুদ্রণ : ৭০ জি এছ এম

বেটুপাত : ১৫০ জি এছ এম

অক্ষৰ বিন্ধ্যাস : প্রগতি আই.টি. চেণ্টাৰ,
ৰাজগড়, গুৱাহাটী-৭

বেটুপাত : বিপুল শৰ্মা

মূল্য : ১৫০/-টকা

অসম উচ্চতৰ মাধ্যমিক শিক্ষা সংসদৰ
সচিবৰ দ্বাৰা প্ৰকাশিত
বামুণীমৈদাম, গুৱাহাটী-৭৮১০২১

মুদ্রক : বি.এছ.প্ৰিণ্ট এণ্ড পাব্লিকেশ্বন
ভবানীপুৰ, নুনমাটি, গুৱাহাটী-৭৮১০২০

সৰ্বস্বত্ব সংৰক্ষিত

- ❖ প্ৰকাশকৰ অনুমতি অবিহনে এই প্ৰকাশনৰ যিকোনো অংশৰ ছপা কৰা কাৰ্য অথবা ইলেকট্ৰনিক মাধ্যম, যান্ত্ৰিক মাধ্যম, ফটো প্ৰতিলিপি, ৰেকৰ্ডিং নাইবা আন কোনো উপায়েৰে পুনঃপ্ৰতিৰ সহায়ত ইয়াৰ সংগ্ৰহকৰণ অথবা সংবৰ্ধন কৰাটো নিষিদ্ধ।
- ❖ এই কিতাপখনৰ বিক্ৰী এই চুক্তি সাপেক্ষে কৰা হৈছে যে প্ৰকাশকৰ আগতীয়া অনুমতি অবিহনে এই কিতাপখন ইয়াৰ নিজা বেটুপাত, 'বাইণ্ডিঙ'ৰ বাহিৰে অন্য কোনো প্ৰকাৰে ব্যৱসায় কৰিব, ভাৰা দিব, পুনৰ বিক্ৰী কৰিব নাইবা ধাৰলৈ দিব নোৱাৰিব।
- ❖ এই পুথিখনৰ উচিত মূল্য এই পৃষ্ঠাতে ছপা কৰিব লাগিব। ৰবৰৰ 'স্টাম্প', স্টিকৰ মৰা বা অন্য কোনো প্ৰকাৰে অংকিত যিকোনো সংশোধিত মূল্যই অশুদ্ধ হ'ব আৰু বিবেচিত নহ'ব।

অসম উচ্চতৰ মাধ্যমিক শিক্ষা সংসদৰ হৈ
প্ৰকাশক : কিৰণ প্ৰকাশন
পাণবজাৰ, গুৱাহাটী-১

পাঠ্যপুথি লেখক মণ্ডলী

অধ্যায়-১	বিত্তৰ মূল	ড° অমৰেন্দ্ৰ তালুকদাৰ ড° দেৱব্ৰত শৰ্মা
অধ্যায়-২	বিত্তীয় ব্যৱস্থা	ড° অমৰেন্দ্ৰ তালুকদাৰ ড° দেৱব্ৰত শৰ্মা জয়দীপ ভট্টাচাৰ্য,
অধ্যায়-৩	বেংক	ড° অমৰেন্দ্ৰ তালুকদাৰ ড° ক্ষীৰেন্দ্ৰ হালৈ
অধ্যায়-৪	কেন্দ্ৰীয় বেংক	ড° অমৰেন্দ্ৰ তালুকদাৰ ড° ক্ষীৰেন্দ্ৰ হালৈ
অধ্যায়-৫	বাণিজ্যিক বেংক	ড° অমৰেন্দ্ৰ তালুকদাৰ
অধ্যায়-৬	অন্যান্য বেংকসমূহ	ড° অমৰেন্দ্ৰ তালুকদাৰ
অধ্যায়-৭	ভাৰতত বাণিজ্যিক বেংকৰ বিৱৰ্তন আৰু বিকাশ	ড° অমৰেন্দ্ৰ তালুকদাৰ অধ্যাপক দিলীপ কুমাৰ শৰ্মা
অধ্যায়-৮	বেংক ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণ	ড° অমৰেন্দ্ৰ তালুকদাৰ অধ্যাপক দিলীপ কুমাৰ শৰ্মা
অধ্যায়-৯	নায়ক বেংক আঁচনি	ড° অমৰেন্দ্ৰ তালুকদাৰ অধ্যাপক দিলীপ কুমাৰ শৰ্মা
অধ্যায়-১০	বেংকিং পদ্ধতি	ড° অমৰেন্দ্ৰ তালুকদাৰ
অধ্যায়-১১	বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ বেংক হিচাব	শ্ৰীবিনোদ চন্দ্ৰ বেজবৰুৱা
অধ্যায়-১২	বেংকৰ গ্ৰাহক আৰু বেংকিং লোকপাল	শ্ৰীবিনোদ চন্দ্ৰ বেজবৰুৱা ড° ৰুণুমনি লহকৰ দাস
অধ্যায়-১৩	হস্তাস্ত্ৰযোগ্য দলীল	ড° অমৰেন্দ্ৰ তালুকদাৰ অধ্যাপক দিলীপ কুমাৰ শৰ্মা
অধ্যায়-১৪	চেকৰ ৰেখাংকন	ড° অমৰেন্দ্ৰ তালুকদাৰ
অধ্যায়-১৫	পৃষ্ঠাংকন	ড° অমৰেন্দ্ৰ তালুকদাৰ
অধ্যায়-১৬	যথাবিহিত পৰিশোধ, ধাৰক আৰু যথাবিহিত ধাৰক	ড° অমৰেন্দ্ৰ তালুকদাৰ

সম্পাদনা সমিতি

মুখ্য সম্পাদক :

ড° অমৰেন্দ্ৰ তালুকদাৰ, উপাধ্যক্ষ, গুৱাহাটী কমাৰ্চ কলেজ, গুৱাহাটী।

সম্পাদনা সহযোগী :

দিলীপ কুমাৰ শৰ্মা, অৱসৰপ্ৰাপ্ত উপাধ্যক্ষ, গুৱাহাটী কমাৰ্চ কলেজ, গুৱাহাটী।

ৰাম নিবাস চৌধুৰী, অৱসৰপ্ৰাপ্ত সহযোগী অধ্যাপক তথা মুৰব্বী, বাণিজ্য বিভাগ, গুৱাহাটী কমাৰ্চ কলেজ, গুৱাহাটী।

ড° ক্ষীৰেন্দ্ৰ হালৈ, উপাধ্যক্ষ, দৰং কলেজ, দৰং।

ড° দেৱব্ৰত শৰ্মা, সহযোগী অধ্যাপক তথা মুৰব্বী, বাণিজ্য বিভাগ, গুৱাহাটী কমাৰ্চ কলেজ, গুৱাহাটী।

জয়দীপ ভট্টাচাৰ্য, সহযোগী অধ্যাপক, গুৰুচৰণ কলেজ, শিলচৰ।

ড° ৰুণুমনি লহকৰ দাস, সহকাৰী অধ্যাপিকা, কে. চি. দাস কমাৰ্চ কলেজ, গুৱাহাটী।

শ্ৰীবিনোদ চন্দ্ৰ বেজবৰুৱা, অৱসৰপ্ৰাপ্ত বিষয় শিক্ষক, পাটাহাৰকুছি বিদ্যাপীঠ উচ্চতৰ মাধ্যমিক বিদ্যালয়, পাটাহাৰকুছি।

সমহায়ক

ড° অমৰেন্দ্ৰ তালুকদাৰ, উপাধ্যক্ষ, গুৱাহাটী কমাৰ্চ কলেজ, গুৱাহাটী

ভূমিকা

সময়ৰ পৰিবৰ্ত্তনৰ স'তে আগবাঢ়ি যাবলৈ আমাৰ ছাত্ৰ-ছাত্ৰী সকলৰ বাবে তথ্য সম্বলিত পাঠ্যক্ৰমৰ ব্যৱস্থা কৰাটো অসম উচ্চতৰ মাধ্যমিক শিক্ষা সংসদৰ এক কৰ্তব্য। জ্ঞান বিজ্ঞানৰ সকলো দিশতে যি অভূতপূৰ্ব অগ্ৰগতি হৈছে তাৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত শিক্ষাৰ যি কোনো স্তৰতে পাঠ্যক্ৰমৰ সঘনাই সংশোধন এক অৱশ্যম্ভাৱী প্ৰক্ৰিয়া। আমাৰ ছাত্ৰ-ছাত্ৰী সকল যাতে সৰ্বভাৰতীয় বা সমগ্ৰ বিশ্বৰ পৰ্যায়ত প্ৰতিযোগিতাত অৱতীৰ্ণ হ'ব পাৰে আৰু একে ধৰণৰ জ্ঞান লাভ কৰিব পাৰে এই উদ্দেশ্য আগত ৰাখি শিক্ষা সংসদে ২০২২-২০২৩ চনৰ পৰা কাৰ্যকৰী হোৱাকৈ পাঠ্যক্ৰমৰ সংশোধন ঘটাইছে। এই সংশোধন ৰাষ্ট্ৰীয় শৈক্ষিক গৱেষণা আৰু প্ৰশিক্ষন পৰিষদে প্ৰস্তুত কৰি দিয়া ৰাষ্ট্ৰীয় পাঠ্যক্ৰমৰ আঁচনি-২০০৫ (National Curriculum Framework-2005)ৰ আধাৰত কৰা হৈছে। ইয়াৰ লগতে পাঠ্যক্ৰমৰ উদ্দেশ্য পূৰণ হ'ব পৰাকৈ পাঠ্যপুথি সমূহ প্ৰস্তুত কৰা হৈছে। সেই মৰ্মে ২০২২-২৩ শিক্ষাবৰ্ষৰ পৰা প্ৰযোজ্য হোৱাকৈ শিক্ষা সংসদে বিত্ত বিষয়ৰ এই পাঠ্যসূচী আৰু পাঠ্যপুথিখন প্ৰস্তুত কৰি উলিয়াইছে।

এই বিত্ত কিতাপখন প্ৰস্তুতকৰণ— বহুসংখ্যক ব্যক্তিৰ এক সংঘবদ্ধ প্ৰচেষ্টা। অসম উচ্চতৰ মাধ্যমিক শিক্ষা সংসদৰ তৰফৰ পৰা পাঠ্যপুথি প্ৰস্তুতি সমিতিয়ে কৰা পৰিশ্ৰমৰ শলাগ লৈছো। অক্ষৰবিন্যাস, আৰ্হিপাঠক আৰু ছপাশালৰ কৰ্মকৰ্তা সকলক পাঠ্যপুথি খনি সজাই উলিয়াই দিয়া বাবে ধন্যবাদ যাঁচিছো। বিজ্ঞানৰ পৰা গঠনমূলক দিহা-পৰামৰ্শ আমাৰ সদায়েই কাম্য, যিয়ে পাঠ্যপুথিৰ পৰৱৰ্তী তাণ্ডৰণ সমূহ অধিক উন্নত ৰূপত আগবঢ়োৱাত সহায় কৰিব।

তাৰিখ : ১৬ আগষ্ট, ২০২২
বামুণীমৈদাম, গুৱাহাটী

স্বাঃ
সচিব
অসম উচ্চতৰ মাধ্যমিক শিক্ষা সংসদ

ভাৰতীয় সংবিধান

প্ৰস্তাৱনা

“আমি ভাৰতৰ লোকসমূহে ভাৰতক এখন সাৰ্বভৌম, সমাজবাদী, ধৰ্মনিৰপেক্ষ, লোকতান্ত্ৰিক গণৰাজ্য ৰূপে গঠন কৰিবলৈ, তথা ইয়াৰ সকলো নাগৰিকৰ বাবেঃ

সামাজিক, অৰ্থনৈতিক আৰু ৰাজনৈতিক ন্যায়, চিন্তা, অভিব্যক্তি, বিশ্বাস, ধৰ্ম আৰু উপাসনাৰ স্বাধীনতা; প্ৰতিষ্ঠা আৰু সুযোগৰ ক্ষমতা লাভ কৰিবলৈ, আৰু তেওঁলোকে সকলোৰে মাজত ব্যক্তিৰ মৰ্যাদা তথা জাতীয় ঐক্য আৰু সংহতি সুনিশ্চিতকাৰী ভাৱে বৃদ্ধি কৰিবলৈ নিষ্ঠা সহকাৰে সংকল্প কৰি—

আমাৰ এই সংবিধান সভাত আজি ১৯৪৯ চনৰ নবেম্বৰ মাহৰ ষষ্ঠাবিংশ দিৱসত, ইয়াৰ দ্বাৰা এই সংবিধান গ্ৰহণ কৰিছোঁ, অধিনিয়মিত কৰিছোঁ আৰু নিজতে অৰ্পণ কৰিছোঁ।”

সূচীপত্ৰ

গোট - ১

বিত্ত

		পৃষ্ঠা
অধ্যায়-১	ঃ	বিত্তৰ মূল
		—পৰিচয়
		—অৰ্থ আৰু সংজ্ঞা
		—বিত্তৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ
		—বিত্তৰ কাৰ্যসমূহ
		—বিত্তৰ প্ৰকাৰ
		—বিত্তৰ উৎস
		৩
		৩
		৫
		৬
		৮
		১০
অধ্যায়-২	ঃ	বিত্তীয় ব্যৱস্থা
		—অৰ্থ আৰু সংজ্ঞা
		—বিত্তীয় ব্যৱস্থাৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ
		—বিত্তীয় ব্যৱস্থাৰ কাৰ্যসমূহ
		—বিত্তীয় ব্যৱস্থাৰ উপাদানসমূহ
		—অৰ্থনৈতিক বিকাশত বিত্তীয় ব্যৱস্থাৰ ভূমিকা
		২৩
		২৪
		২৫
		২৬
		৩৬

গোট - ২

বেংকৰ অৰ্থ আৰু বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ বেংক

অধ্যায়-৩	ঃ	বেংক
		—বেংকৰ অৰ্থ আৰু সংজ্ঞা
		—বেংকৰ বৈশিষ্ট্য
		—বেংকৰ প্ৰকাৰ
		৪৯
		৫০
		৫১

অধ্যায়-৪	ঃ	কেন্দ্ৰীয় বেংক	
		—কেন্দ্ৰীয় বেংকৰ অৰ্থ আৰু সংজ্ঞা	৫৩
		—কেন্দ্ৰীয় বেংকৰ বৈশিষ্ট্য	৫৪
		—কেন্দ্ৰীয় বেংকৰ পৰম্পৰাগত কাৰ্যসমূহ	৫৪
অধ্যায়-৫	ঃ	বাণিজ্যিক বেংক	
		—বাণিজ্যিক বেংকৰ অৰ্থ	৫৯
		—বাণিজ্যিক বেংকৰ কাৰ্যসমূহ	৫৯
		—বাণিজ্যিক বেংকৰ প্ৰাথমিক কাৰ্যসমূহ	৬০
		—বাণিজ্যিক বেংকৰ গৌণ কাৰ্যসমূহ	৬৪
		—বাণিজ্যিক বেংকৰ আধুনিক কাৰ্য	৬৭
অধ্যায়-৬	ঃ	অন্যান্য বেংক	
		—বিনিময় / বিদেশী বেংক	৭৪
		—আঞ্চলিক গ্ৰাম্য বেংক	৭৫
		—বিনিয়োগ বেংক	৭৭
		—উন্নয়ন বেংক	৭৮
		—ভাৰতীয় ৰপ্তানি-আমদানি বেংক	৮২
		—সমবায় বেংক	৮৪
		—কৃষি বেংক	৮৬
		—ভূমি উন্নয়ন বেংক	৮৭
		—সঞ্চয় বেংক	৮৮
		—আন্তঃৰ্জাতিক বেংক	৮৮
		—কেন্দ্ৰীয় বেংক আৰু বাণিজ্যিক বেংকৰ পাৰ্থক্য	৯০
		—বাণিজ্যিক বেংক আৰু উন্নয়ন বেংকৰ পাৰ্থক্য	৯১
		—বাণিজ্যিক বেংক আৰু সমবায় বেংকৰ পাৰ্থক্য	৯২

গোট - ৩

ভাৰতত বাণিজ্যিক বেংকিং

অধ্যায়-৭	:	ভাৰতত বাণিজ্যিক বেংকৰ বিৱৰ্তন আৰু বিকাশ	
		—ভাৰতত বাণিজ্যিক বেংকৰ বিৱৰ্তন আৰু বিকাশ	১০২
		—প্ৰেচিডেন্সি বেংক	১০৬
		—ইম্পেৰিয়েল বেংক	১০৭
		—ভাৰতীয় ষ্টেট বেংক	১১১
		—অনুসূচিত বেংক আৰু অনা-অনুসূচিত বেংক	১১৫
		—ব্যক্তিগত আৰু ৰাজহুৱা খণ্ডৰ বেংক	১১৬
		—অনুসূচিত আৰু অনা-অনুসূচিত বেংকৰ মাজত পাৰ্থক্য	১১৭
		—ব্যক্তিগত আৰু ৰাজহুৱা খণ্ডৰ বেংকৰ পাৰ্থক্য	১১৮
অধ্যায়-৮	:	বেংকৰ ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণ	
		—বেংকৰ ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণৰ অৰ্থ	১২৬
		—ভাৰতত বেংক ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণৰ উদ্দেশ্য	১২৬
		—বেংক ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণৰ বিৰুদ্ধে সমালোচনা	১২৮
		—বেংক ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণৰ প্ৰগতি	১২৯
অধ্যায়-৯	:	নায়ক বেংক আঁচনি	
		—নায়ক বেংক আঁচনিৰ অৰ্থ	১৩৩
		—নায়ক বেংক আঁচনিৰ উদ্দেশ্যসমূহ	১৩৩
		—নায়ক বেংকৰ কাৰ্যসমূহ	১৩৪
		—নায়ক বেংক আঁচনিৰ প্ৰগতি	১৩৪
		—নায়ক বেংক আঁচনিৰ দুৰ্বলতা	১৩৬
অধ্যায়-১০	:	বেংকিং পদ্ধতি	
		—বেংকিং পদ্ধতিৰ প্ৰকাৰ	১৩৯

—শাখা বেংকিং পদ্ধতিৰ সুবিধাসমূহ	১৪১
—শাখা বেংকিং পদ্ধতিৰ অসুবিধাসমূহ	১৪২
—গোট বেংকিং পদ্ধতিৰ সুবিধাসমূহ	১৪৩
—গোট বেংকিং পদ্ধতিৰ অসুবিধাসমূহ	১৪৪
—থুপ বেংকিং পদ্ধতিৰ সুবিধাসমূহ	১৪৫
—থুপ বেংকিং পদ্ধতিৰ অসুবিধাসমূহ	১৪৬
—শাখা বেংকিং আৰু গোট বেংকিংৰ মাজত পাৰ্থক্য	১৪৭
—থুপ বেংকিং আৰু চেইন বেংকিংৰ মাজত পাৰ্থক্য	১৪৮

গোট - ৪

বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ বেংক হিচাব আৰু গ্ৰাহক

অধ্যায়-১১	:	বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ বেংক হিচাব	
		—বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ বেংক হিচাব	১৫৭
		—সঞ্চয়ী বেংক হিচাব	১৫৮
		—চলিত জমা হিচাব	১৬০
		—স্থায়ী জমা হিচাব	১৬২
		—পৌনঃপুনিক বা আৱৰ্ত জমা হিচাব	১৬৩
		—সঞ্চয়ী বেংক হিচাব আৰু চলিত জমা হিচাব খোলাৰ কাৰ্য প্ৰণালী	১৬৫
		—সঞ্চয়ী বেংক হিচাব আৰু চলিত জমা হিচাবৰ পাৰ্থক্য	১৬৭
		—সঞ্চয়ী বেংক হিচাব আৰু স্থায়ী জমা হিচাবৰ পাৰ্থক্য	১৬৮
		—পে-ইন-স্লিপ বুক	১৭০
		—পাছ বুক	১৭১
		—চেক বুক	১৭২
		—এ.টি.এম কাৰ্ড	১৭৩

অধ্যায়-১২	ঃ	বেংকৰ গ্ৰাহক	
		—গ্ৰাহকৰ অৰ্থ	১৭৫
		—বিশেষ প্ৰকাৰৰ বেংক গ্ৰাহক	১৭৬
		—নাবালক	১৭৭
		—অশিক্ষিত ব্যক্তি	১৭৮
		—যৌথ হিচাব	১৭৯
		—অংশীদাৰী প্ৰতিষ্ঠান	১৮০
		—কোম্পানী	১৮২
		—বেংকিং লোকপাল আঁচনিৰ অৰ্থ	১৮৫
		—বেংকিং লোকপালৰ ক্ষমতা আৰু কৰ্তব্যসমূহ	১৮৫

গোট - ৫

হস্তান্তৰযোগ্য দলীল

অধ্যায়-১৩	ঃ	হস্তান্তৰযোগ্য দলীল	
		—পৰিচয়	১৯৩
		—হস্তান্তৰযোগ্য দলীলৰ অৰ্থ	১৯৩
		—হস্তান্তৰযোগ্য দলীলৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ	১৯৪
		—হস্তান্তৰযোগ্য দলীলৰ প্ৰকাৰ	১৯৬
		—প্ৰতিশ্ৰুতি পত্ৰ	১৯৬
		—বিনিময় বিল	১৯৮
		—চেক	২০০
		—প্ৰতিশ্ৰুতি পত্ৰ আৰু বিনিময় বিলৰ পাৰ্থক্য	২০২
		—প্ৰতিশ্ৰুতি পত্ৰ আৰু চেকৰ পাৰ্থক্য	২০৩
		—বিনিময় বিল আৰু চেকৰ পাৰ্থক্য	২০৪
		—চেকৰ প্ৰকাৰ	২০৫

অধ্যায়-১৪	ঃ	চেকৰ ৰেখাংকন	
		—চেকৰ ৰেখাংকন	২১৭
		—ৰেখাংকনৰ প্ৰকাৰ	২১৮
		—বিশেষ ৰেখাংকন	২২০
		—প্ৰাপকৰ হিচাবত ৰেখাংকন	২২১
		—অসম্প্ৰদেয় ৰেখাংকন	২২২
		—দ্বৈত ৰেখাংকন	২২৩
অধ্যায়-১৫	ঃ	পৃষ্ঠাংকন	
		—পৃষ্ঠাংকন	২২৫
		—পৃষ্ঠাংকনৰ তাৎপৰ্য	২২৬
		—পৃষ্ঠাংকনৰ প্ৰকাৰ	২২৭
অধ্যায়-১৬	ঃ	যথাবিহিত পৰিশোধ, ধাৰক আৰু যথাবিহিত ধাৰক	
		—যথা বিহিত পৰিশোধ	২৩৩
		—ধাৰকৰ অৰ্থ	২৩৪
		—যথা বিহিত ধাৰকৰ অৰ্থ	২৩৫
		—ধাৰক আৰু যথা বিহিত ধাৰকৰ পাৰ্থক্য	২৩৬
		—যথা বিহিত ধাৰকৰ অধিকাৰ আৰু বিশেষাধিকাৰ	২৩৬

—

বিত্ত উচ্চতৰ মাধ্যমিক প্ৰথম বাৰ্ষিকৰ বাবে পাঠ্যক্ৰম

তত্ত্ব : ৮০ নম্বৰ
প্ৰকল্প : ২০ নম্বৰ
মুঠ : ১০০ নম্বৰ

সময় : ৩ ঘণ্টা

গোট ভিত্তিত নম্বৰ আৰু পাঠদানৰ সময়ৰ বিতৰণ

গোট	বিষয়	নম্বৰ	পাঠদানৰ সময়
গোট-১	বিত্ত	১৬	৩০
গোট-২	বেংকৰ অৰ্থ আৰু বিভিন্ন প্ৰকাৰ	১৬	৩০
গোট-৩	ভাৰতত বাণিজ্যিক বেংকিং	১৬	৩০
গোট-৪	বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ বেংক হিচাব আৰু গ্ৰাহক	১৬	৩০
গোট-৫	হস্তান্তৰযোগ্য দলীল	১৬	৩০
	মুঠ (তত্ত্ব)	৮০	১৫০
	প্ৰকল্প কাৰ্য	২০	
	মুঠ (তত্ত্ব + প্ৰকল্প কাৰ্য)	১০০	১৫০

গোট - ১ : বিত্ত

বিত্তৰ অৰ্থ, বৈশিষ্ট্য, কাৰ্য, প্ৰকাৰ আৰু উৎস।

বিত্তীয় ব্যৱস্থাৰ অৰ্থ আৰু উপাদান, অৰ্থনৈতিক বিকাশত বিত্তীয় ব্যৱস্থাৰ ভূমিকা।

গোট - ২ : বেংকৰ অৰ্থ আৰু বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ বেংক

বেংকৰ অৰ্থ, সংজ্ঞা আৰু বৈশিষ্ট্য।

বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ বেংক

কেন্দ্ৰীয় বেংক : অৰ্থ, বৈশিষ্ট্য আৰু কাৰ্য।

বাণিজ্যিক বেংক : অৰ্থ, প্ৰাথমিক কাৰ্য, গৌণ কাৰ্য আৰু আধুনিক কাৰ্য।

বিনিময় / বিদেশী বেংক : অৰ্থ আৰু কাৰ্য।

আঞ্চলিক গ্ৰাম্য বেংক : অৰ্থ, উদ্দেশ্য আৰু কাৰ্য।

বিনিয়োগ বেংক : অৰ্থ আৰু কাৰ্য।

উন্নয়ন বেংক : অৰ্থ, বৈশিষ্ট্য আৰু কাৰ্য।

ৰপ্তানি-আমদানি বেংক : অৰ্থ আৰু কাৰ্য।

সমবায় বেংক : অৰ্থ আৰু বৈশিষ্ট্য।

কৃষি বেংক : অৰ্থ আৰু কাৰ্য।

ভূমি উন্নয়ন বেংক, সঞ্চয় বেংক আৰু আন্তৰাষ্ট্ৰীয় বেংকৰ অৰ্থ।

বাণিজ্যিক বেংক আৰু উন্নয়ন বেংক, কেন্দ্ৰীয় বেংক আৰু বাণিজ্যিক বেংক আৰু বাণিজ্যিক বেংক আৰু সমবায় বেংকৰ মাজত পাৰ্থক্য।

গোট - ৩ : ভাৰতত বাণিজ্যিক বেংকিং

ভাৰতত বাণিজ্যিক বেংকৰ বিৱৰ্তন আৰু বিকাশ।

প্ৰছিডেঞ্চি বেংক, ইম্পেৰিয়েল বেংক— ইয়াৰ কাৰ্য আৰু ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণ। ষ্টেট বেংক অফ ইণ্ডিয়া আৰু ইয়াৰ কাৰ্য।

অনুসূচিত বেংক আৰু অনা-অনুসূচিত বেংক, ব্যক্তিগত আৰু ৰাজহুৱা খণ্ডৰ বেংক, অনুসূচিত বেংক আৰু অনা-অনুসূচিত বেংক আৰু ব্যক্তিগত আৰু ৰাজহুৱা খণ্ডৰ বেংকৰ মাজত পাৰ্থক্য।

বেংক ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণ : উদ্দেশ্য আৰু ভাৰতত বেংক ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণৰ প্ৰগতি, বেংক ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণৰ বিৰুদ্ধে সমালোচনা, নায়ক বেংক আঁচনি : উদ্দেশ্য আৰু কাৰ্য, নায়ক বেংক আঁচনিৰ সফলতা, নায়ক বেংক আঁচনিৰ দুৰ্বলতা।

বেংকিং পদ্ধতি : শাখা বেংকিং পদ্ধতি— অৰ্থ, সুবিধা আৰু অসুবিধা। গোট বেংকিং পদ্ধতি— অৰ্থ, সুবিধা আৰু অসুবিধা। থুপ বেংকিং পদ্ধতি— অৰ্থ, সুবিধা আৰু অসুবিধা। চেইন বেংকিং পদ্ধতি আৰু সংযোগী বেংকিং পদ্ধতিৰ অৰ্থ। শাখা বেংকিং পদ্ধতি আৰু গোট বেংকিং পদ্ধতিৰ মাজত পাৰ্থক্য। থুপ বেংকিং পদ্ধতি আৰু চেইন বেংকিং পদ্ধতিৰ মাজত পাৰ্থক্য।

গোট - ৪ : বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ বেংক হিচাব আৰু গ্ৰাহক

বেংকৰ গ্ৰাহকৰ অৰ্থ।

বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ বেংক হিচাবসমূহ : সঞ্চয়ী বেংক হিচাব, চলিত জমা হিচাব পৌনঃ পুনিক বা আৱৰ্ত জমা হিচাব আৰু স্থায়ী জমা হিচাব।

সঞ্চয়ী বেংক হিচাব আৰু চলিত জমা হিচাব খোলাৰ কাৰ্যপ্ৰণালী।

বিশেষ ধৰণৰ বেংক গ্ৰাহক :

নাবালক, অশিক্ষিত ব্যক্তি, যৌথ হিচাব, অংশীদাৰী প্ৰতিষ্ঠান আৰু কোম্পানী।

তেওঁলোকৰ নামত হিচাব খোলা আৰু পৰিচালনাৰ ক্ষেত্ৰত ল'বলগীয়া সতৰ্কতাসমূহ।

বেংকিং লোকপালৰ অৰ্থ, ক্ষমতা আৰু কৰ্তব্য।

গোট - ৫ : হস্তান্তৰযোগ্য দলীল

হস্তান্তৰযোগ্য দলীলৰ অৰ্থ আৰু বৈশিষ্ট্য।

হস্তান্তৰযোগ্য দলীলৰ প্ৰকাৰ।

প্ৰতিশ্ৰুতিপত্ৰ, বিনিময় বিল আৰু চেকৰ অৰ্থ আৰু বৈশিষ্ট্য।

প্ৰতিশ্ৰুতিপত্ৰ আৰু বিনিময় বিল, প্ৰতিশ্ৰুতিপত্ৰ আৰু চেক আৰু বিনিময় বিল আৰু চেকৰ মাজত পাৰ্থক্য।

চেকৰ প্ৰকাৰ : মুকলি চেক— বাহক চেক, আদেশী চেক। ৰেখাংকিত চেক।

ৰেখাংকনৰ প্ৰকাৰ আৰু তাৎপৰ্য : সাধাৰণ আৰু বিশেষ ৰেখাংকন, অসম্প্ৰদেয় ৰেখাংকন আৰু প্ৰাপকৰ হিচাবত ৰেখাংকন।

পৃষ্ঠাংকন : অৰ্থ, তাৎপৰ্য আৰু প্ৰকাৰ।

যথা বিহিত পৰিশোধৰ অৰ্থ আৰু বৈশিষ্ট্য।

ধাৰকৰ অৰ্থ, যথা বিহিত ধাৰকৰ অৰ্থ, ধাৰক আৰু যথা বিহিত ধাৰকৰ পাৰ্থক্য, যথা বিহিত ধাৰকৰ অধিকাৰ আৰু সুবিধাসমূহ।

ভাৰতীয় সংবিধান

চতুৰ্থ অধ্যায় - অনুচ্ছেদ ৫১ (এ)

মৌলিক কৰ্তব্য

ভাৰতবৰ্ষৰ প্ৰতিজন নাগৰিকৰ মৌলিক কৰ্তব্য-

- ১। সংবিধান মানি চলা আৰু জাতীয় পতাকা আৰু ৰাষ্ট্ৰীয় প্ৰতীকৰ প্ৰতি শ্ৰদ্ধা প্ৰদৰ্শন কৰা;
- ২। স্বাধীনতা আন্দোলনক অনুপ্ৰাণিত কৰা মহান আদৰ্শসমূহ পোষণ আৰু অনুসৰণ কৰা;
- ৩। ভাৰতবৰ্ষৰ সাৰ্বভৌমত্ব, ঐক্য আৰু সংহতি ৰক্ষা কৰা;
- ৪। দেশখনক ৰক্ষা কৰা আৰু যেতিয়াই আহ্বান কৰা হয় তেতিয়াই দেশৰ প্ৰতি সেৱা আগবঢ়োৱা;
- ৫। ধৰ্ম-ভাষা, আঞ্চলিক নাইবা শ্ৰেণী বৈষম্য অতিক্ৰম কৰি ভাৰতবৰ্ষৰ সকলো মানুহৰ মাজত ঐক্য আৰু ভাতৃত্বৰ সৃষ্টি কৰা, মহিলাসকলৰ প্ৰতি মৰ্যাদা হানিকৰ আচৰণ ত্যাগ কৰা;
- ৬। আমাৰ মিলনাত্মক সংস্কৃতি মূল্যবান ঐতিহ্যক মূল্য দিয়া আৰু সংৰক্ষণ কৰা;
- ৭। বনানি, হ্ৰদ, নদ-নদী, বন্যজন্তু আদিকে ধৰি প্ৰাকৃতিক পৰিবেশ ৰক্ষা কৰা আৰু সকলো জীৱিত প্ৰাণীৰ প্ৰতি দয়া-পৰমাৰ্শ হোৱা;
- ৮। বৈজ্ঞানিক দৃষ্টিভংগীৰ সাধন কৰা, মানৱতাবোধ ভাৱৰ সৃষ্টি কৰা আৰু অনুসন্ধিৎসু তথা সংস্কাৰমূলক মনোভাৱৰ বিকাশ সাধন কৰা;
- ৯। ৰাজহুৱা সম্পত্তি ৰক্ষা কৰা আৰু হিংসাৰ মনোভাৱ পৰিত্যাগ কৰা;
- ১০। ব্যক্তিগত আৰু সামূহিক সকলো কাম-কাজৰ ক্ষেত্ৰত উৎকৰ্ষ সাধনৰ চেষ্টা কৰা যাতে ৰাষ্ট্ৰই অবিৰতভাবে প্ৰগতি আৰু কৃতিত্বৰ পথত আগুৱাই যাব পাৰে আৰু
- ১১। সকলো পিতৃ-মাতৃ নাইবা অভিভাৱকে ছয় বছৰৰ পৰা চৈধ্য বছৰলৈকে সকলো শিশু তথা সন্তানৰ শিক্ষাৰ সুবিধা প্ৰদান কৰা।

ভাৰতীয় সংবিধান

তৃতীয় অধ্যায় - অনুচ্ছেদ ১২ - ৩৫ লৈ

(কিছুমান চৰ্ত, ব্যতিক্ৰম আৰু যুক্তিসঙ্গত সীমাবদ্ধতাৰে

নিশ্চয়তা প্ৰদান কৰা)

মৌলিক অধিকাৰ সমূহ

সমতাৰ অধিকাৰ :

- আইনৰ দৃষ্টিত আৰু আইনৰ সমান বক্ষণাবেক্ষণত,
- ধৰ্ম, জাতি, বৰ্ণ, লিঙ্গ নাইবা জন্মস্থান আওকাণ কৰি,
- চৰকাৰী চাকৰিৰ সুযোগ-সুবিধাত আৰু
- উপাধি আৰু অস্পৃশ্যতা বৰ্জন কৰি।

স্বাধীনতাৰ অধিকাৰ :

- বাক্-স্বাধীনতা, সমবেত হোৱা, সংস্থা গঠন কৰা, ঘূৰিফুৰা, বসবাস কৰা আৰু পেছা গ্ৰহণৰ অধিকাৰ;
- কিছুমান আইনগত সংৰক্ষণ;
- জীৱন আৰু ব্যক্তিগত স্বাধীনতা বক্ষাৰ;
- ছয় বছৰৰ পৰা চৈধ্য বছৰলৈ সকলো শিশুৰ বিনামূলীয়া বাধ্যতামূলক শিক্ষাৰ আৰু
- কিছুমান গোছৰত আটক আৰু বন্দীকৰণত সংৰক্ষণ।

শোষণৰ বিৰুদ্ধে অধিকাৰ :

- মানৱ পনন আৰু বলপূৰ্বক শ্ৰমৰ প্ৰতিৰোধ আৰু
- বিপদজনক কামত শিশু শ্ৰমিক নিয়োগৰ প্ৰতিৰোধ।

ধৰ্মীয় স্বাধীনতাৰ অধিকাৰ :

- নিজা বিবেচনানুসাৰে ধৰ্ম গ্ৰহণ, আচৰণ আৰু প্ৰচাৰৰ স্বাধীনতা;
- ধৰ্মীয় অনুষ্ঠান পৰিচালনাৰ স্বাধীনতা;

- যিকোনো ধৰ্মৰ উন্নতিৰ বাবে কৰ প্ৰদানৰ স্বাধীনতা আৰু
- ৰাষ্ট্ৰীয় পৃষ্ঠপোষকতাত গঢ়ি উঠা শিক্ষানুষ্ঠানৰ ধৰ্মীয় অনুষ্ঠানত অংশগ্ৰহণ বা ধৰ্মীয় শিক্ষা গ্ৰহণৰ স্বাধীনতা।

সাংস্কৃতিক আৰু শিক্ষাৰ অধিকাৰ :

- সংখ্যালঘু সকলৰ ভাষা, লিপি আৰু সংস্কৃতিৰ স্বার্থ সুৰক্ষাৰ সংৰক্ষণ আৰু
- সংখ্যালঘু সকলৰ নিজা পছন্দ অনুযায়ী শিক্ষানুষ্ঠানৰ প্ৰতিষ্ঠা আৰু পৰিচালনাৰ অধিকাৰ।

সাংবিধানিক প্ৰতিকাৰৰ অধিকাৰ :

- উচ্চতম ন্যায়ালয় আৰু উচ্চ ন্যায়ালয় সমূহে মৌলিক অধিকাৰ সাব্যস্ত কৰিবৰ বাবে দিয়া নিৰ্দেশনাৱলী বা আদেশ বা হুকুমনামাৰ জৰিয়তে।

বিত্ত (FINANCE)

বিত্তৰ অৰ্থ, বৈশিষ্ট্য, কাৰ্য, প্ৰকাৰ আৰু উৎস।

বিত্তীয় ব্যৱস্থাৰ অৰ্থ আৰু উপাদান, অৰ্থনৈতিক বিকাশত বিত্তীয় ব্যৱস্থাৰ ভূমিকা।

শিকনৰ উদ্দেশ্য (Learning Objectives) :

এই গোটৰ বিষয়সমূহ অধ্যয়ন কৰাৰ পিছত শিক্ষার্থীয়ে—

- বিত্তৰ ধাৰণা বুজি পাব।
- বিত্তৰ বৈশিষ্ট্য সম্পৰ্কে জানিব পাৰিব।
- অৰ্থনীতিত বিত্তৰ দ্বাৰা সম্পাদন কৰা কাৰ্যবোৰৰ বিষয়ে ধাৰণা কৰিব পাৰিব।
- বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ বিত্তৰ বিষয়ে ধাৰণা কৰিব পাৰিব।
- বিত্তৰ বিভিন্ন উৎস সম্পৰ্কে জানিব পাৰিব।

- বিত্তীয় ব্যৱস্থা সম্পৰ্কে ধাৰণা কৰিব পাৰিব।
  - বিত্তীয় ব্যৱস্থাৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ জানিব পাৰিব।
  - বিত্তীয় ব্যৱস্থাৰ কাৰ্যসমূহ জানিব পাৰিব।
  - বিত্তীয় ব্যৱস্থাৰ বিভিন্ন উপ-উপাদানবোৰৰ বিষয়ে নিজকে পৰিচিত কৰিব পাৰিব।
  - বিত্তীয় বজাৰ সম্পৰ্কে জানিব পাৰিব।
  - বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠান সম্পৰ্কে জানিব পাৰিব।
  - বিত্তীয় দলীল সম্পৰ্কে জানিব পাৰিব।
  - বিত্তীয় সেৱা সম্পৰ্কে জানিব পাৰিব।
  - বিত্তীয় ব্যৱস্থাৰ নিয়ামক সংস্থাসমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।
  - অৰ্থনীতিত বিত্তীয় ব্যৱস্থাৰ কাৰ্য আৰু গুৰুত্ব বুজি পাব।
-

অধ্যায়-১

বিত্তৰ মূল

(BASICS OF FINANCE)

পৰিচয় (INTRODUCTION) :

বিত্তক ব্যৱসায়িক প্ৰতিষ্ঠানৰ জীৱন ৰক্ত বুলি কোৱা হয়। যদি আমাৰ শৰীৰৰ এটা অংশলৈ পৰ্যাপ্ত তেজ প্ৰবাহিত নহয়, তেনেহ'লে শৰীৰৰ সেই অংশটো পক্ষাঘাতগ্ৰস্ত হৈ পৰে। একেদৰে যদি পৰ্যাপ্ত বিত্ত ব্যৱসায়িক প্ৰতিষ্ঠানলৈ প্ৰবাহিত নহয়, তেনেহ'লে সেই প্ৰতিষ্ঠান ব্যৱসায়িক প্ৰতিষ্ঠান হিচাপে অকাৰ্যকৰী হৈ পৰে। ই প্ৰতিষ্ঠানটোৰ স্বাভাৱিক কাম-কাজত বিৰূপ প্ৰভাৱ পেলায়। ইয়াৰ ফলত লাভজনকতা, বিকাশ আৰু সম্প্ৰসাৰণ কাৰ্যসূচীও প্ৰভাৱিত হয়।

বিত্তই নতুন ব্যৱসায় গঠনত সহায় কৰে আৰু ব্যৱসায়বোৰক নতুন ক্ষেত্ৰলৈ বিকাশ আৰু সম্প্ৰসাৰণৰ সুযোগৰ সুবিধা ল'বলৈ সহায় কৰে। ইয়াৰ দ্বাৰা বিত্তই দেশৰ অৰ্থনীতিত নিয়োগৰ সুযোগ সৃষ্টি কৰাত আৰু উপাৰ্জন আৰু বিনিয়োগৰ স্তৰ বৃদ্ধি কৰাত অৰিহণা যোগায়। ইয়ে আন ব্যৱসায়িক কাৰ্যকলাপ বৃদ্ধি কৰে আৰু চৰকাৰী কোষাগাৰত অৰিহণা যোগায়।

অৰ্থ আৰু সংজ্ঞা (MEANING AND DEFINITION) :

অভিধানৰ অৰ্থ অনুসৰি বিত্ত হৈছে বৃহৎ পৰিমাণৰ ধনৰ ব্যৱস্থাপনা, বিশেষকৈ চৰকাৰ বা ডাঙৰ কোম্পানীৰ দ্বাৰা। সাধাৰণ ভাষাত বিত্তৰ অৰ্থ হৈছে যিকোনো ধৰণৰ ব্যয়ৰ বাবে পুঁজি বা মূলধন সংগ্ৰহ কৰাৰ প্ৰক্ৰিয়া। সঞ্চয়কৰ্তা আৰু বিনিয়োগকাৰীসকলে, সঞ্চয় জমা, বীমা দাবী, ভৱিষ্য নিধি, পেঞ্চন পুঁজি আদিৰ ৰূপত পুঁজি সংগ্ৰহ কৰে। বিত্ত হৈছে এই পুঁজিবোৰৰ আটাইতকৈ বেছি প্ৰয়োজন হোৱা অৰ্থনৈতিক প্ৰতিষ্ঠানবোৰলৈ ঋণ বা বিনিয়োগ কৰা মূলধনৰ ৰূপত প্ৰেৰণ কৰাৰ প্ৰক্ৰিয়া।

‘বিত্ত’ আৰু ‘মুদ্ৰা’ শব্দ দুটা ইটো আনটোৰ সৈতে ওতঃপ্ৰোতভাৱে জড়িত। বিত্তক প্ৰয়োজন হোৱা সময়ত মুদ্ৰাৰ ব্যৱস্থা বুলি ক’ব পাৰি। এটা উদাহৰণে শিক্ষার্থীসকলৰ বাবে ধাৰণাটো স্পষ্ট কৰি তুলিব। ধৰি লওক শ্ৰীযুত বৰুৱাৰ বেংক হিচাবত ১০০ কোটি টকা আছে। ইয়াক সঞ্চয় বা আৰ্থিক সম্পদ বুলি কোৱা হয়। যেতিয়া শ্ৰীযুত নাৰায়ণে উদ্যোগ এটা স্থাপনৰ বাবে শ্ৰীযুত বৰুৱাৰ পৰা এই টকা ধাৰ লৈছিল, ই শ্ৰীযুত শইকীয়াৰ বাবে বিত্ত হৈ পৰে।

বিত্ত হৈছে অৰ্থনৈতিক, সামাজিক আৰু প্ৰশাসনিক কাৰ্যকলাপৰ জীৱনৰেখা।

তলত বিত্তৰ কিছুমান সচৰাচৰ বুজি পোৱা সংজ্ঞা দিয়া হ’ল—

Howard and Upton :

“বিত্ত হৈছে সেই প্ৰশাসনিক ক্ষেত্ৰ বা সংগঠন এটাত প্ৰশাসনিক কাৰ্যৰ সংহতি যিয়ে নগদ ধন আৰু ঋণৰ বন্দৱস্তৰ/আয়োজনৰ সৈতে সম্পৰ্কিত হয় যাতে সংগঠনটোৱে ইয়াৰ উদ্দেশ্যবোৰ যিমান সম্ভৱ সম্ভাষণজনকভাৱে সম্পাদন কৰাৰ উপায় থাকিব পাৰে।”

Bonneville and Dewey :

“ব্যৱসায়িক বিত্ত হৈছে বিত্তৰ সন্দৰ্ভত ব্যৱহাৰ কৰিব লগা যিকোনো ধৰণৰ ধন, মূলধন বা পুঁজি সংগ্ৰহ, প্ৰদান আৰু পৰিচালনা কৰা।”

Guthmann and Dougall :

“ব্যৱসায়িক বিত্তক ব্যৱসায়ত ব্যৱহৃত পুঁজিৰ পৰিকল্পনা, সংগ্ৰহ আৰু প্ৰশাসনৰ সৈতে সম্পৰ্কিত কাৰ্যকলাপ হিচাপে বহলভাৱে সংজ্ঞায়িত কৰিব পাৰি।”

আকৌ বিত্ত শব্দটো বিভিন্ন দৃষ্টিকোণত সংজ্ঞায়িত কৰা হৈছে। অৰ্থনীতিত, বিত্তক “সম্পদ আৱণ্টনৰ লগতে সম্পদ ব্যৱস্থাপনা, অধিগ্ৰহণ আৰু বিনিয়োগৰ সৈতে সম্পৰ্কিত অৰ্থনীতিৰ এটা শাখা” বুলি সংজ্ঞায়িত কৰা হৈছে।

ব্যৱসায়িক দৃষ্টিভঙ্গীয়ে বিত্তক “ধন, বেংকিং, ঋণ, বিনিয়োগ, সম্পদ আৰু দায়বদ্ধতাৰ ব্যৱস্থাপনা, সৃষ্টি আৰু অধ্যয়ন বৰ্ণনা কৰা বিজ্ঞান বুলি ব্যাখ্যা কৰে।”

বিত্তৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ (FEATURES OF FINANCE) :

বিত্তৰ কিছুমান গুৰুত্বপূৰ্ণ বৈশিষ্ট্য তলত উল্লেখ কৰা হ'ল—

- ১) **বিত্ত হৈছে অৰ্থনীতিৰ এটা শাখা (Finance is a branch of the economics)** : বিষয় হিচাপে বিত্ত মূলতঃ অৰ্থনীতিৰ এক অংশ। ই সম্পদ আৱণ্টনৰ লগতে সম্পদ ব্যৱস্থাপনা, অধিগ্ৰহণ আৰু বিনিয়োগৰ সৈতে সম্পৰ্কিত অৰ্থনীতিৰ এটা শাখা।
- ২) **বিত্ত হৈছে এক প্ৰক্ৰিয়া (Finance is a process)** : বিত্ত হৈছে যিকোনো ধৰণৰ ব্যয়ৰ বাবে পুঁজি বা মূলধন সংগ্ৰহ কৰাৰ প্ৰক্ৰিয়া। এয়া হৈছে সেই অৰ্থনৈতিক প্ৰতিষ্ঠানবোৰক ঋণ বা বিনিয়োগ কৰা মূলধনৰ ৰূপত বিভিন্ন পুঁজি প্ৰদান কৰাৰ প্ৰক্ৰিয়া, যিবোৰক সেইবোৰৰ আটাইতকৈ বেছি প্ৰয়োজন বা সেইবোৰক আটাইতকৈ উৎপাদনশীল কামত ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰে।
- ৩) **মুদ্ৰা আৰু বিত্ত (Money and finance)** : মুদ্ৰা আৰু বিত্তৰ ধাৰণাবোৰ ইটো আনটোৰ সৈতে ওতঃপ্ৰোতভাৱে সম্পৰ্কিত। বিত্ত হৈছে প্ৰয়োজন হোৱা সময়ত ধনৰ ব্যৱস্থা।
- ৪) **উপাদান (Elements)** : বিত্তৰ ধাৰণাটোৱে বিভিন্ন প্ৰতিষ্ঠান, বজাৰ, দলীল আৰু সেৱা অন্তৰ্ভুক্ত কৰে যি সঞ্চয়কৰ্তাৰ পৰা বিনিয়োগকাৰীলৈ বিত্তৰ চলাচল সহজ কৰে। মৌলিক বিত্তীয় ধাৰণাবোৰ ক্ষুদ্ৰ অৰ্থনৈতিক আৰু সামষ্টিক তত্ত্বৰ ওপৰত আধাৰিত।
- ৫) **বিত্তৰ প্ৰবাহ (Flow of finance)** : বিত্ত সদায় উদ্বৃত্ত/অতিৰিক্ত ক্ষেত্ৰৰ পৰা ঘাটি ক্ষেত্ৰলৈ প্ৰবাহিত হয়। বিত্তীয় ব্যৱস্থাৰ বিভিন্ন উপাদানে বিত্তৰ প্ৰবাহত সহায় কৰে।
- ৬) **প্ৰকাৰ (Forms)** : যোগানকৰ্তা, ব্যৱহাৰকৰ্তা, ম্যাদ আৰু অন্যান্য কাৰকৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি বিত্তক নিগম বিত্ত, ব্যক্তিগত বিত্ত, চৰকাৰী বিত্ত, হুস্ম্যাদী বিত্ত, দীৰ্ঘম্যাদী বিত্ত আদি হিচাপে শ্ৰেণীবদ্ধ কৰিব পাৰি।
- ৭) **উৎস (Sources)** : বিত্তৰ উৎস হুস্ম্যাদী, দীৰ্ঘম্যাদী বা মধ্যম্যাদী হ'ব পাৰে। আভ্যন্তৰীণ তথা বাহ্যিক উৎসৰ পৰাও বিত্ত সংগ্ৰহ কৰিব পাৰি।
- ৮) **উদ্দেশ্য (Purpose)** : বিত্তৰ উদ্দেশ্য হৈছে জনসাধাৰণক ধন সঞ্চয়, পৰিচালনা আৰু সংগ্ৰহ কৰাত সহায় কৰা।
- ৯) **বিত্ত আৰু বিনিময় (Finance and exchange)** : বিত্ত উপলব্ধ সম্পদৰ বিনিময়ৰ বাহিৰে

আন একো নহয়। এইটো কেবল ধনৰ বিনিময় বা ব্যৱস্থাপনাতে সীমাবদ্ধ নহয়। বিনিময় বাণিজ্য ব্যৱস্থাও বিত্তৰ ধাৰণাৰ ওপৰত আধাৰিত।

- ১০) **পুঁজিৰ অনুকূল মিশ্ৰণ (Optimal mix of funds) :** বিত্ত ক্ৰমান্বয়ে আকাংক্ষিত আৰু নিৰ্ধাৰিত ফলাফল প্ৰাপ্ত কৰাৰ বাবে পুঁজিৰ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ অনুকূল মিশ্ৰণৰ সৈতে সম্পৰ্কিত।

বিত্তৰ কাৰ্যসমূহ (FUNCTIONS OF FINANCE) :

- ১) **পুঁজি অধিগ্ৰহণ, আৱণ্টন আৰু ব্যৱহাৰ (Acquisition, allocation and utilisation of funds) :** বিত্ত পুঁজি আহৰণ, আৱণ্টন আৰু ব্যৱহাৰৰ সৈতে সম্পৰ্কিত। ব্যৱসায়িক প্ৰতিষ্ঠান এটাৰ সঠিক কাৰ্যকৰীতাৰ বাবে ব্যৱসায়ৰ সকলো অংশলৈ সঠিক সময়ত সঠিক উৎসৰ পৰা নিৰৱচ্ছিন্ন পুঁজিৰ প্ৰবাহ নিশ্চিত কৰিব লাগিব। বিত্তৰ ধাৰণাটোত অন্তৰ্ভুক্ত বিষয়সমূহ হ'ল— পুঁজি সংগ্ৰহৰ পদ্ধতি নিৰ্ণয় কৰা, বিভিন্ন প্ৰকল্প আৰু সেৱাৰ বাবে আৱণ্টন আৰু শেষত আৱণ্টিত পুঁজিৰ কাৰ্যকৰী আৰু দক্ষ ব্যৱহাৰ। সঠিক বিনিয়োগৰ সিদ্ধান্ত, সঠিক নিয়ন্ত্ৰণ আৰু সম্পদ ব্যৱস্থাপনা নীতি আৰু কাৰ্যকৰী মূলধনৰ দক্ষ ব্যৱস্থাপনাৰ ওপৰত পুঁজিৰ সঠিক ব্যৱহাৰ নিৰ্ভৰ কৰে।
- ২) **পুঁজিৰ যোগান বা প্ৰবাহ (Channelisation of funds) :** বিত্তীয় ব্যৱস্থা যিকোনো অৰ্থনীতিৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ উপাদান। বিত্তীয় ব্যৱস্থাৰ বিভিন্ন উপাদান যেনে— বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠান, বজাৰ, দলীল আৰু সেৱাবোৰে তেওঁলোকৰ উপাৰ্জনতকৈ কম খৰচ কৰি অতিৰিক্ত পুঁজি ৰাহি কৰা লোকসকলৰ পৰা যিসকল লোকৰ বিনিয়োগযোগ্য পুঁজিৰ অভাৱ আছে তেওঁলোকক পুঁজি যোগান ধৰে।
- ৩) **পুঁজিৰ অনুকূল মিশ্ৰণ (Optimal mix of funds) :** বিত্ত ক্ৰমান্বয়ে আকাংক্ষিত আৰু নিৰ্ধাৰিত ফলাফল প্ৰাপ্ত কৰাৰ বাবে পুঁজিৰ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ অনুকূল মিশ্ৰণৰ সৈতে সম্পৰ্কিত। প্ৰাথমিকভাৱে পুঁজি দুই প্ৰকাৰৰ— নিজা/মালিকানাধীন পুঁজি (প্ৰৱৰ্তকৰ অৱদান, সমাংশ মূলধন ইত্যাদি) আৰু ঋণ পুঁজি (বেংক ঋণ, বেংকৰ অধিবিকৰ্ষ, ঋণপত্ৰ ইত্যাদি)। বিভিন্ন উৎসৰ সঠিক মিশ্ৰণে ন্যূনতম ব্যয় আৰু বিপদাশংকাত ব্যৱসায়িক প্ৰতিষ্ঠান এটাৰ বাবে সৰ্বাধিক লাভ নিশ্চিত কৰে।
- ৪) **বিনিয়োগৰ সুযোগ সৃষ্টি (Creation of investment opportunities) :** বিত্তই বিনিয়োগৰ সুযোগ সৃষ্টি কৰে অৰ্থাৎ ই লাভ বা লাভৰ বাবে পুঁজিৰ ব্যৱহাৰ নিশ্চিত কৰে। উপলব্ধ পুঁজি হাতত থাকিলে, এজন ব্যক্তি বা প্ৰতিষ্ঠানে ইয়াৰ দ্বাৰা নিম্নলিখিত বিষয়সমূহত বিনিয়োগ কৰিব পাৰে—
  - ক) ভৌতিক সম্পদ সৃষ্টি কৰা যেনে ভূমিৰ বিকাশ, বাণিজ্যিক সম্পত্তি আহৰণ ইত্যাদি।

- খ) ব্যৱসায়, উৎপাদন বা অন্যান্য ব্যৱসায়িক কাৰ্যকলাপ চলাই নিয়া।
- গ) বিত্তীয় প্ৰতিভূতি যেনে অংশ, বণ্ড, মিউচুৱেল ফাণ্ডৰ একক আদি ক্ৰয় কৰা।
- ৫) **আভ্যন্তৰীণ নিয়ন্ত্ৰণ (Internal Controls) :** সংগঠন বা কৰ্মক্ষেত্ৰত বৰ্তাই ৰখা আভ্যন্তৰীণ নিয়ন্ত্ৰণৰ সৈতে বিত্ত সম্পৰ্কিত। আভ্যন্তৰীণ বিত্তীয় নিয়ন্ত্ৰণবোৰৰ ভিতৰত আছে এটা প্ৰতিষ্ঠানে ইয়াৰ ব্যৱসায়ৰ সুশৃংখল আৰু দক্ষ পৰিচালনা নিশ্চিত কৰাৰ বাবে গ্ৰহণ কৰা নীতি আৰু প্ৰক্ৰিয়া, যাৰ ভিতৰত আছে নিয়ামক অনুপালন আৰু প্ৰৱণতা আৰু ক্ৰটিবোৰৰ প্ৰতিৰোধ আৰু চিনাক্তকৰণ। ব্যৱসায় আৰু নিয়ামক ব্যৱস্থাৰ পৰিৱৰ্তনশীল প্ৰয়োজনীয়তাৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰাখি এই নীতি আৰু প্ৰক্ৰিয়াবোৰ সময়ে সময়ে নিৰীক্ষণ কৰা হয়।
- ৬) **লাভৰ সৰ্বাধিককৰণ (Maximisation of profit) :** লাভ সৰ্বাধিককৰণ হৈছে কম ব্যয়ৰ সৈতে সৰ্বাধিক লাভ অৰ্জন কৰাৰ বাবে ব্যৱসায় বা কোম্পানী এটাৰ সামৰ্থ্য। ইয়াক যিকোনো ব্যৱসায়ৰ এক মুখ্য উদ্দেশ্য হিচাপে গণ্য কৰা হয়। ব্যৱসায় এটাৰ এই উদ্দেশ্য উপলব্ধি কৰাত বিত্তই এক অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰে। সময়মতে আৰু পৰ্যাপ্ত বিত্তীয় প্ৰবাহে এটা প্ৰতিষ্ঠানক সময়ে সময়ে উদ্ভৱ হোৱা ব্যৱসায়ৰ সুযোগৰ সুবিধা লোৱাত সহায় কৰে। লাভৰ সৰ্বাধিককৰণে মালিকক অধিক আয় আৰু শ্ৰমিকসকলক অধিক মজুৰি পৰিশোধ কৰিবলৈ সহায় কৰে।
- ৭) **ভৱিষ্যতৰ সিদ্ধান্ত লোৱা (Future decision making) :** বিত্ত সংগঠনটোৰ ভৱিষ্যতৰ সিদ্ধান্তৰ সৈতে সম্পৰ্কিত। বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ ঋণ মূল্যাংকন কৰাৰ পৰা ভাড়া দিব নে ক্ৰয় কৰিব বাছনি কৰা, বা ষ্টক বা বণ্ডত বিনিয়োগ কৰিব নে নকৰিব নিৰ্ণয় লোৱাৰ পৰা বিত্তৰ সৈতে সম্পৰ্কিত বিভিন্ন দিশবোৰ বুজাটো গুৰুত্বপূৰ্ণ। বিত্তৰ ওপৰত এক সুন্দৰ জ্ঞানে পৰিচালকসকলক বাজেট প্ৰস্তুত কৰা, জনসাধাৰণৰ ধাৰণা বুজা, দক্ষতা অনুসৰণ কৰা, সামগ্ৰীৰ প্ৰদৰ্শন বিশ্লেষণ কৰা আৰু হুস্ম্যাৰী আৰু দীৰ্ঘম্যাদী কৌশল বিকশিত কৰাত সহায় কৰে।
- ৮) **নগদ প্ৰবাহ বৃদ্ধি কৰাত সহায় কৰে (Helps increase cash flow) :** বিত্তই এটা প্ৰতিষ্ঠানত নগদ প্ৰবাহ বৃদ্ধি কৰাত সহায় কৰিব পাৰে। ব্যয় আৰু ব্যয়ৰ প্ৰকাৰৰ হিচাপ ৰাখিলে প্ৰতিষ্ঠানটোৱে ইয়াৰ নগদ প্ৰবাহ বৃদ্ধি কৰিবলৈ সক্ষম হয়। কৰ পৰিকল্পনা, বিচক্ষণতাৰে ব্যয় কৰা, সাৱধানে বাজেট কৰা ইত্যাদিয়ে এইটো নিশ্চিত কৰে যে প্ৰতিষ্ঠানটোৱে অপ্ৰয়োজনীয় আৰু অনুৎপাদক ব্যয়ত ইয়াৰ কঠোৰ পৰিশ্ৰমৰ ধন হেৰুৱাবলগীয়া নহয়।

বিত্তৰ প্ৰকাৰ (TYPES OF FINANCE) :

বিত্ত বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ হ'ব পাৰে— ইয়াক বিভিন্ন উৎসৰ পৰা আৰু বিভিন্ন সময়ৰ বাবে আহৰণ কৰিব পাৰি। এজন সফল বিত্তীয় পৰিচালকৰ বাবে এই বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ বিত্তৰ বিষয়ে এক স্পষ্ট জ্ঞান গুৰুত্বপূৰ্ণ। প্ৰতিটো বিত্তীয় প্ৰকাৰৰ নিজা ভাল আৰু বেয়া আছে। সঠিক সময়ত আৰু সঠিক প্ৰকাৰৰ ব্যৱসায়িক কাৰ্যকলাপৰ বাবে সঠিক প্ৰকাৰৰ বিত্ত বাছনি কৰিলে প্ৰতিষ্ঠান এটাৰ লাভত যথেষ্ট অৰিহণা যোগাব পাৰে।

বিত্তক নিম্নলিখিত ধৰণে চাৰিটা পৃথক উপ-শ্ৰেণীত ভগাব পাৰি—

ক) ম্যাদৰ আধাৰত শ্ৰেণীবিভাজন (Classification on the basis of duration):

- ১) **হ্ৰস্বম্যাদী বিত্ত (Short-term finance) :** এই ধৰণৰ বিত্তৰ ম্যাদ এবছৰতৈও কম। প্ৰতিষ্ঠান এটাৰ কাৰ্যকৰী মূলধনৰ প্ৰয়োজনীয়তা পূৰণ কৰাৰ বাবে মূলতঃ হ্ৰস্বম্যাদী বিত্তৰ প্ৰয়োজন— সেয়া হৈছে দৈনন্দিন ব্যৱসায়িক কাৰ্যকলাপৰ সৈতে সম্পৰ্কিত ব্যয় যেনে— কৰ্মচাৰীসকলক মজুৰি পৰিশোধ কৰা বা কেঁচা সামগ্ৰী ক্ৰয় কৰা। নগদ ঋণ, অধিবিকৰ্ষ, বিল বাটাকৰণ হৈছে হ্ৰস্বম্যাদী বিত্তৰ কিছুমান গুৰুত্বপূৰ্ণ উৎস। বাণিজ্যিক বেংকবোৰ হ্ৰস্বম্যাদী বিত্তৰ মুখ্য যোগানকাৰী।
- ২) **মধ্যম্যাদী বিত্ত (Medium-term finance) :** এই ধৰণৰ বিত্তৰ ম্যাদ হৈছে এক বছৰৰ পৰা পাঁচ বছৰ। ভাড়া ক্ৰয় বিত্ত, লীজ বিত্ত, বাণিজ্যিক বেংক আৰু উন্নয়ন বিত্ত প্ৰতিষ্ঠান হৈছে মধ্যম্যাদী বিত্তৰ মুখ্য উৎস। ব্যৱসায়িক প্ৰতিষ্ঠান এটাক সঁজুলি, স্থায়ী সম্পত্তি ইত্যাদি ক্ৰয় কৰিবলৈ মধ্যম্যাদী বিত্তৰ প্ৰয়োজন।

- ৩) **দীৰ্ঘম্যাদী বিত্ত (Long-term finance) :** ৫ বছৰৰ অধিক সময়ৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় বিত্তক দীৰ্ঘম্যাদী বিত্ত বুলি কোৱা হয়। ব্যৱসায় এটাৰ বাবে প্ৰকল্প, ভূমি আদি ক্ৰয়, কাৰ্যালয় বা ভৱন আদি পুনৰ নিৰ্মাণ কৰাৰ বাবে এই ধৰণৰ বিত্তৰ প্ৰয়োজন। বণ্ড/ ঋণপত্ৰ বিলি কৰা, অগ্ৰাধিকাৰ অংশ বিলি কৰা, সমাংশ বিলি কৰা, চৰকাৰ, বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠান বা বিনিয়োগ বেংকৰ পৰা দীৰ্ঘম্যাদী ঋণ, শংকায়ুক্ত মূলধন বা বিনিয়োগকাৰীৰ পৰা পুঁজি আদি দীৰ্ঘম্যাদী বিত্তৰ অন্যান্য উদাহৰণ।
- খ) **ব্যৱহাৰকাৰীৰ আধাৰত শ্ৰেণীবিভাজন (Classification on the basis of users) :**
- ১) **ৰাজহুৱা বিত্ত (Public finance) :** ৰাজহুৱা বিত্ত ৰাষ্ট্ৰৰ উপাৰ্জন আৰু ব্যয়ৰ অধ্যয়নৰ সৈতে সম্পৰ্কিত। ই চৰকাৰী ব্যয় আৰু এই ব্যয়বোৰৰ বিত্তীয় যোগানৰ বাবে চৰকাৰে ব্যৱহাৰ কৰা কৌশলবোৰ বৰ্ণনা আৰু বিশ্লেষণ কৰে। ৰাজহুৱা বিত্তৰ পৰিসৰত অন্তৰ্ভুক্ত বিষয় হ'ল পুঁজি সংগ্ৰহ আৰু ৰাষ্ট্ৰীয় অৰ্থনীতিৰ বিভিন্ন খণ্ডৰ মাজত ইয়াৰ আৱণ্টন যাক চৰকাৰে অত্যৱশ্যকীয় কাৰ্য বা কৰ্তব্য হিচাপে গণ্য কৰে।
- ৰাজহুৱা বিত্তক তিনি প্ৰকাৰত শ্ৰেণীবদ্ধ কৰিব পাৰি— ৰাজহুৱা ব্যয়, ৰাজহুৱা ৰাজহ আৰু ৰাজহুৱা ঋণ।
- ২) **নিগম বিত্ত (Corporate finance) :** নিগম বিত্ত পুঁজি সংগ্ৰহ আৰু এটা নিগমৰ বিভিন্ন কাৰ্যকলাপৰ বাবে ইয়াৰ ন্যায়সংগত আৱণ্টনৰ সৈতে সম্পৰ্কিত। নিগম বিত্তৰ লক্ষ্য হৈছে বজাৰ, সাধাৰণ জনতা, বা বিভিন্ন বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠানৰ দৰে বিভিন্ন উৎসৰ পৰা সম্পত্তিৰ আহৰণৰ বাবে পুঁজি যোগানৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰা। নিগম বিত্তৰ প্ৰাথমিক কাৰ্য হৈছে হুস্ম্যাদী আৰু দীৰ্ঘম্যাদী বিত্তীয় পৰিকল্পনা আৰু বিভিন্ন ৰণনীতি ৰূপায়ণৰ জৰিয়তে অংশধাৰকৰ মূল্য সৰ্বাধিক কৰা।
- ৩) **ব্যক্তিগত বিত্ত (Private finance) :** ব্যক্তিগত বিত্ত হৈছে ব্যক্তি, পৰিয়াল আৰু ব্যৱসায়িক প্ৰতিষ্ঠানৰ উপাৰ্জন আৰু ব্যয়, ঋণ আদিৰ অধ্যয়ন। ব্যক্তিগত বিত্তই ব্যক্তি, পৰিয়াল আৰু একক গ্ৰাহকৰ দৰে ব্যক্তিৰ দ্বাৰা বিত্ত অনুকূলিত কৰাৰ প্ৰক্ৰিয়াৰ বিষয়ে লেনদেন কৰে। ব্যৱসায়িক বিত্তত ব্যৱসায়িক সংগঠনৰ দ্বাৰা বিত্ত অনুকূলিকৰণ প্ৰক্ৰিয়া অন্তৰ্ভুক্ত থাকে। ইয়াত সম্পদ আহৰণ আৰু পুঁজিৰ সঠিক আৱণ্টন এনেদৰে অন্তৰ্ভুক্ত থাকে যিয়ে নিম্নতম ব্যয়ত নিৰ্ধাৰিত লক্ষ্যপ্ৰাপ্তি সৰ্বাধিক কৰে।

গ) যোগানৰ পদ্ধতিৰ আধাৰত শ্ৰেণীবিভাজন (Classification on the basic of mode of delivery) :

যোগানৰ পদ্ধতিৰ আধাৰত, বিত্ত দুটা প্ৰকাৰৰ হ'ব পাৰে—

১) **প্ৰত্যক্ষ বিত্ত (Direct finance) :** প্ৰত্যক্ষ বিত্তৰ যোগান এজন ঋণদাতাৰ জৰিয়তে পোনপটীয়াকৈ কৰা হয়। এই ক্ষেত্ৰত ঋণ লওঁতাই ঋণ দাতাৰ ওচৰত প্ৰতিভূতি বিক্ৰী কৰি বিত্তীয় বজাৰত পোনপটীয়াকৈ পুঁজি ধাৰ লয়। উদাহৰণ স্বৰূপে যেতিয়া এজন ব্যক্তিয়ে দালালৰ সেৱাৰ জৰিয়তে নতুনকৈ জাৰী কৰা চৰকাৰী বণ্ড ক্ৰয় কৰে (যেতিয়া বণ্ডটো দালালৰ দ্বাৰা ইয়াৰ মূল অৱস্থাত বিক্ৰী কৰা হয়)। প্ৰত্যক্ষ বিত্তৰ বাবে আন এটা ভাল উদাহৰণ হ'ল— এটা ব্যৱসায় যি পোনপটীয়াকৈ আন এটা ব্যৱসায়িক প্ৰতিষ্ঠানৰ পৰা নতুনকৈ জাৰী কৰা বাণিজ্যিক পত্ৰ ক্ৰয় কৰে।

২) **পৰোক্ষ বিত্ত (Indirect finance) :** পৰোক্ষ বিত্তৰ অৰ্থ হৈছে এক বিত্তীয় ব্যৱস্থা য'ত ঋণ লওঁতাই পৰোক্ষ উপায়েৰে বিত্তীয় বজাৰৰ পৰা বিত্তীয় মধ্যস্থতাকাৰীৰ জৰিয়তে পুঁজি ধাৰ লয়। এইক্ষেত্ৰত বাণিজ্যিক বেংকৰ দৰে বিত্তীয় মধ্যস্থতাকাৰীয়ে সঞ্চয়কৰ্তাৰ পৰা ঋণ লওঁতালৈ পুঁজি স্থানান্তৰ কৰাৰ ভূমিকা পালন কৰে।

ঘ) **উৎসৰ আধাৰত শ্ৰেণীবিভাজন (Classification on the basic of sources) :**

উৎসৰ আধাৰত বিত্তক সমাংশ বিত্ত আৰু ঋণ বিত্ত হিচাপে বিভক্ত কৰিব পাৰি।

১) **সাধাৰণ অংশ মূলধন বিত্ত (Equity finance) :** প্ৰবৰ্তক বা ব্যৱসায়ীৰ দ্বাৰা অনা মালিকানাধীন মূলধনক নিজা বিত্ত বা সাধাৰণ অংশ মূলধন বিত্ত (অংশধাৰকৰ বিত্ত) বুলি কোৱা হয়।

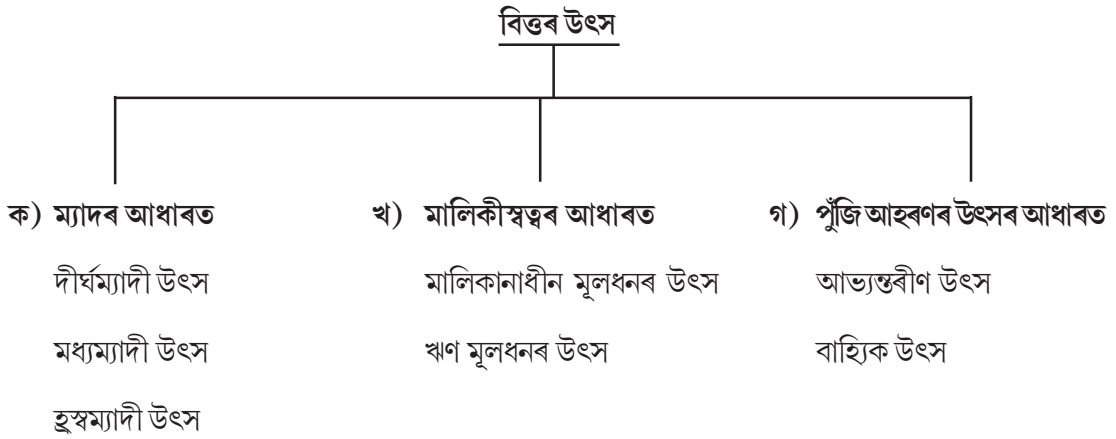
২) **ঋণ বিত্ত (Debt finance) :** ঋণ বিত্ত হৈছে ধাৰ লোৱা পুঁজি। ঋণে কোম্পানীৰ দ্বাৰা আন এজন ব্যক্তি বা সত্ত্বাক পৰিশোধ কৰিবলগীয়া ধনৰ পৰিমাণ প্ৰতিফলিত কৰে। এয়া হৈছে বেংক, বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠান আদিৰ দৰে বাহিৰৰ সংস্থাবোৰে সাধাৰণতে ঋণৰ ৰূপত আগবঢ়োৱা ধন।

বিত্তৰ উৎস (SOURCES OF FINANCE) :

বিত্তৰ উৎস হৈছে এক স্থান বা প্ৰতিষ্ঠান বা এক প্ৰক্ৰিয়া যাৰ পৰা প্ৰতিষ্ঠান এটাই ইয়াৰ প্ৰয়োজনীয় মূলধন আহৰণ কৰিব পাৰে। বিত্তৰ বিভিন্ন উৎস আছে। প্ৰতিটো উৎসৰ নিজা গুণাগুণ আৰু সীমাবদ্ধতা আছে। ব্যৱসায়িক প্ৰতিষ্ঠান এটাই বিত্ত সংগ্ৰহ কৰোতে বিভিন্ন উৎসৰ গুণাগুণ আৰু দোষবোৰ বিবেচনা কৰিব

লাগিব। ইয়াৰ বাহিৰেও প্ৰতিষ্ঠানটোৱে বিত্তৰ এক নিৰ্দিষ্ট উৎস বাছনি কৰোতে ইয়াৰ বিত্তীয় প্ৰয়োজনীয়তাৰ প্ৰকৃতি, ম্যাদ, বিত্তৰ ব্যয় আদি বিবেচনা কৰিব লাগিব।

বিত্তৰ বিভিন্ন উৎসক নিম্নলিখিত ধৰণে শ্ৰেণীবদ্ধ কৰিব পাৰি—

ক) ম্যাদৰ আধাৰত শ্ৰেণীবিভাজন (Classification on the basis of duration) :

ধন সংগ্ৰহ কৰা ম্যাদ বা সময়ৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি বিত্তৰ উৎসবোৰক দীৰ্ঘম্যাদী, মধ্যম্যাদী আৰু হুসুম্যাদী উৎস হিচাপে শ্ৰেণীবদ্ধ কৰিব পাৰি।

১) বিত্তৰ দীৰ্ঘম্যাদী উৎস (Long-term sources of finance) :

দীৰ্ঘম্যাদী উৎসবোৰে আন কাৰকৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি ৫ বছৰৰ পৰা ১০, ১৫, ২০ বছৰ বা তাতকৈ অধিক সময়ৰ বাবে ব্যৱসায় এটাৰ বিত্তীয় প্ৰয়োজনীয়তা পূৰণ কৰে। সাধাৰণতে কাৰখানা, সঁজুলি, যন্ত্ৰপাতি আদিৰ দৰে স্থায়ী সম্পদ ক্ৰয়ৰ বাবে এনে ধৰণৰ বিত্তৰ প্ৰয়োজন। পুঁজিৰ দীৰ্ঘম্যাদী উৎসৰ পৰা ব্যৱসায়ত প্ৰয়োজন হোৱা স্থায়ী কাৰ্যকৰী মূলধন যোগান ধৰা হয়।

দীৰ্ঘম্যাদী বিত্তৰ উৎসবোৰ নিম্নলিখিত যিকোনো এটাৰ ৰূপত হ'ব পাৰে—

সম্মাংশ (Equity share) : এই অংশবোৰ সাধাৰণ ৰাইজৰ বাবে জাৰী কৰা হয় আৰু ইয়াৰ প্ৰকৃতি অপৰিশোধনীয়। এনে অংশৰ বিনিয়োগকাৰীসকলে ভোট দিয়া, লাভ ভাগ-বতৰা কৰা আৰু কোম্পানী এটাৰ সম্পত্তি দাবী কৰাৰ অধিকাৰ থাকে।

অগ্রাধিকাৰযুক্ত অংশ (Preference share) : অগ্রাধিকাৰযুক্ত অংশ হৈছে সেই অংশ, যি কোম্পানী এটাৰ দ্বাৰা ঘোষণা কৰা লভ্যাংশৰ অগ্রাধিকাৰযুক্ত অধিকাৰ ভোগ কৰে। ইয়াৰ অৰ্থ হৈছে যে এটা কোম্পানীয়ে প্ৰথমে অগ্রাধিকাৰযুক্ত অংশধাৰকসকলক আৰু তাৰ পিছত সমাংশ অংশধাৰকসকলক লভ্যাংশ পৰিশোধ কৰিব লাগিব। যদি কোম্পানী এটা অৱসায়ন হয়, তেতিয়া প্ৰথমতে অগ্রাধিকাৰযুক্ত অংশ ধাৰকসকলক আৰু তাৰ পিছত সমাংশ অংশধাৰকসকলক চূড়ান্ত পৰিশোধ কৰিব লাগিব।

সঞ্চিত উপাৰ্জন (Retained earnings) : সঞ্চিত উপাৰ্জন হৈছে কোম্পানী এটাৰ একত্ৰিত লাভৰ অংশ যাক ভৱিষ্যতে ব্যৱহাৰৰ বাবে ৰখা আৰু সঞ্চয় কৰা হয়।

ঋণপত্ৰ / বণ্ড (Debenture/Bonds) : এটা নিগমে ঋণপত্ৰ আৰু বণ্ড জাৰী কৰি মূলধন বজাৰৰ পৰা পুঁজি সংগ্ৰহ কৰিব পাৰে। ঋণপত্ৰবোৰ অসুৰক্ষিত ঋণ দলীল। আনহাতে বণ্ডবোৰ সুৰক্ষিত ঋণ দলীল।

বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠানৰ পৰা ম্যাদী ঋণ (Term loans from financial institutions) : ভাৰতীয় উদ্যোগিক বিত্তীয় নিগম (IFCI), ৰাজ্যিক বিত্তীয় নিগম (SFCs), বাণিজ্যিক বেংক আদিৰ দৰে বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠানৰ পৰা লোৱা দীৰ্ঘম্যাদী ঋণ হৈছে বাণিজ্যিক প্ৰতিষ্ঠানৰ বাবে দীৰ্ঘম্যাদী বিত্তৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ উৎস।

শংকায়ুক্ত মূলধন (Venture Capital) : শংকায়ুক্ত মূলধন হৈছে এক প্ৰকাৰৰ ব্যক্তিগত ইকুইটি আৰু এক প্ৰকাৰৰ বিত্তীয় যোগান যাক বিনিয়োগকাৰীসকলে দীৰ্ঘম্যাদী বিকাশৰ সম্ভাৱনা থকা ষ্টাৰ্টআপ কোম্পানী আৰু ক্ষুদ্ৰ ব্যৱসায়ক প্ৰদান কৰে।

সম্পদ সুৰক্ষিতকৰণ (Asset securitisation) : সম্পদ সুৰক্ষিতকৰণ হৈছে এক সংগঠিত প্ৰক্ৰিয়া যাৰ দ্বাৰা ঋণ আৰু অন্যান্য প্ৰাপ্তিৰ সূতবোৰ একগোট কৰা হয়, অৱলেনখন কৰা হয় আৰু 'সম্পদ সমৰ্থিত' প্ৰতিভূতিৰ ৰূপত বিক্ৰী কৰা হয়।

আন্তৰ্জাতিক বিত্তীয় যোগান (International financing) : EURO জাৰী, বৈদেশিক মুদ্ৰা ঋণ, American Depository Receipt (ADR), Global Depository Receipt (GDR) আদিৰ দ্বাৰা বিদেশী বজাৰৰ পৰা বিত্ত সংগ্ৰহ কৰিব পাৰি।

২) **বিত্তৰ মধ্যম্যাদী উৎস (Medium-term sources of finance) :**

মধ্যম্যাদী উৎস হৈছে এনে উৎস য'ত এক বছৰতকৈ অধিক কিন্তু পাঁচ বছৰতকৈ কম সময়ৰ বাবে

পুঁজিৰ প্ৰয়োজন হয়। মধ্যম্যাদী বিত্তৰ যোগান সাধাৰণতে দুটা কাৰণত ব্যৱহাৰ কৰা হয়— প্ৰথমতে, যেতিয়া দীৰ্ঘম্যাদী মূলধন বৰ্তমান সময়ৰ বাবে উপলব্ধ নহয় আৰু দ্বিতীয়তে, যেতিয়া বিজ্ঞাপনৰ দৰে বিলম্বিত ৰাজহ ব্যয় কৰা হয় যিবোৰ তিনিৰ পৰা পাঁচ বছৰৰ ভিতৰত বাদ দিব লাগে/মুচি পেলাব লাগিব। বিত্তৰ মধ্যম্যাদী উৎসবোৰ নিম্নলিখিত ৰূপত হ'ব পাৰে—

অগ্ৰাধিকাৰ অংশ (Preference share) : নিগমৰ বাবে মধ্যম্যাদী মূলধন সংগ্ৰহ কৰিবলৈ কম সময়ৰ বাবে অগ্ৰাধিকাৰ অংশ জাৰী কৰিব পাৰি।

ঋণপত্ৰ / বণ্ড (Debenture/Bonds) : যদিহে পাঁচ বছৰ বা তাতকৈ কম সময়ৰ বাবে ঋণপত্ৰ / বণ্ড জাৰী কৰা হয়, তেতিয়া সেইবোৰে কোম্পানী এটাৰ মধ্যম্যাদী পুঁজিৰ প্ৰয়োজনীয়তা পূৰণ কৰে।

বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠান (Financial institutions) : উন্নয়ন বিত্ত প্ৰতিষ্ঠানকে ধৰি বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠানবোৰে নতুন গোট স্থাপনৰ লগতে বিদ্যমান গোটবোৰৰ সম্প্ৰসাৰণ, আধুনিকীকৰণ আৰু পুনঃসংস্থাপনৰ বাবে মধ্যম্যাদী ঋণ প্ৰদান কৰে।

লীজ বিত্ত (Lease finance) : এই সুবিধাই ব্যৱসায়িক প্ৰতিষ্ঠান এটাক ভাড়াৰ আধাৰত সম্পত্তি ক্ৰয় কৰিবলৈ সুবিধা দিয়ে। এয়া হৈছে এক চুক্তিবদ্ধ বন্দবস্ত, য'ত সম্পত্তিৰ গৰাকীয়ে (Lessor) আন পক্ষক (Lessee) সময়ে সময়ে পৰিশোধৰ বিনিময়ত সম্পত্তি ব্যৱহাৰ কৰাৰ অধিকাৰ প্ৰদান কৰে।

ভাড়া ক্ৰয় বিত্ত (Hire-purchase finance) : ভাড়া ক্ৰয় হৈছে দুটা পক্ষৰ মাজৰ ব্যৱস্থা, য'ত এটা পক্ষই বিভিন্ন কিস্তিত ধন পৰিশোধ কৰি সম্পত্তি ক্ৰয় কৰিবলৈ সন্মত হয়। এই ব্যৱস্থাৰ অধীনত ক্ৰেতাই ক্ৰয় কৰাৰ সময়ত যোগানকৰ্তাক কিছু পৰিমাণৰ ধন (ডাউন পেমেণ্ট বুলি জনা যায়) পৰিশোধ কৰিবলৈ সন্মত হয় আৰু নিৰ্দিষ্ট সূতসহ উদ্ধৃত ধনৰ পৰিমাণ বিভিন্ন কিস্তিত পৰিশোধ কৰে।

৩) বিত্তৰ হ্ৰস্বম্যাদী উৎস (Short-term sources of finance) :

এক বছৰৰ কম সময়ৰ বাবে প্ৰয়োজন হোৱা পুঁজিবোৰক হ্ৰস্বম্যাদী উৎস বুলি কোৱা হয়। ব্যৱসায় এটাৰ চলিত সম্পত্তি যেনে— মজুত কেঁচা মাল আৰু সামগ্ৰী, দেনাদাৰ, নিম্নতম নগদ ধন আৰু বেংক উদ্ধৃত আদিৰ বাবে হ্ৰস্বম্যাদী বিত্তৰ প্ৰয়োজনীয়তা উদ্ভৱ হয়। হ্ৰস্বম্যাদী বিত্ত যোগানক কাৰ্যকৰী মূলধন বিত্ত হিচাপেও নামাকৰণ কৰা হয়। হ্ৰস্বম্যাদী বিত্তৰ মুখ্য উৎসবোৰ তলত উল্লেখ কৰা হ'ল—

ব্যৱসায়িক ঋণ (Trade credit) : ব্যৱসায়িক ঋণ হৈছে এক ব্যৱসায়িক চুক্তি য'ত গ্ৰাহকে তাৎক্ষণিক নগদ ধন বা চেক পৰিশোধ নকৰাকৈ সামগ্ৰী ক্ৰয় কৰিব পাৰে।

ঋণ, নগদ ঋণ আৰু অধিবিকৰ্ষ (Loan, cash credit and overdraft) : বাণিজ্যিক বেংকৰ দ্বাৰা প্ৰদান কৰা হুস্ম্যাৰ্দ্দী ঋণ, নগদ ঋণ আৰু অধিবিকৰ্ষৰ সুবিধা হৈছে ব্যৱসায়ী সম্প্ৰদায়ৰ বাবে হুস্ম্যাৰ্দ্দী বিত্তৰ আটাইতকৈ জনপ্ৰিয় উৎস।

গ্ৰাহকৰ পৰা প্ৰাপ্ত অগ্ৰিম (Advances received from customers) : গ্ৰাহকৰ অগ্ৰিমক ভৱিষ্যতে সামগ্ৰী আৰু সেৱা ক্ৰয়ৰ বাবে গ্ৰাহকে উদ্যোগলৈ আগতীয়াকৈ কৰা পৰিশোধৰ অংশ বুলি ক'ব পাৰি। বিত্তৰ এই উৎসটো সূতৰ বোজাৰ পৰা মুক্ত। ইয়াৰ অৰ্থ হৈছে উদ্যোগটোৱে গ্ৰাহকৰ পৰা প্ৰাপ্ত অগ্ৰিমৰ ওপৰত কোনো সূত পৰিশোধ কৰাৰ প্ৰয়োজন নাই।

পাওনাৰ্দ্দাৰ (Creditors) : বাণিজ্যিক ঋণে তাৎক্ষণিক পৰিশোধ নকৰাকৈ সামগ্ৰী আৰু সেৱা ক্ৰয় কৰাত সহায় কৰে। ইয়াক সাধাৰণতে ব্যৱসায়িক সংগঠনবোৰে হুস্ম্যাৰ্দ্দী বিত্তীয় যোগানৰ উৎস হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰে।

প্ৰদেয় হিচাব (Account payables) : প্ৰদেয় হিচাবৰ দ্বাৰা বিত্তীয়কৰণে কোম্পানী এটাক তেওঁলোকৰ নিজৰ কাৰ্যকৰী মূলধন ব্যৱহাৰ নকৰাকৈ ইয়াৰ যোগানকৰ্তাক তৎক্ষণাৎ পৰিশোধ কৰিবলৈ সুবিধা দিয়ে। এই ধৰণৰ বিত্তীয় যোগানৰ ফলত কোম্পানীটোৱে পাওনাৰ্দ্দাৰক পৰিশোধ কৰিবলৈ বা তেওঁলোকে মজুতপণ্য বিক্ৰী কৰাৰ সময়ত দীঘলীয়া ম্যাদ প্ৰদান কৰে।

ফেক্টৰিং সেৱা (Factoring services) : ফেক্টৰিং হৈছে এক বিত্তীয় সেৱা, য'ত ব্যৱসায়িক প্ৰতিষ্ঠান এটাই পুঁজি সংগ্ৰহ কৰাৰ বাবে ইয়াৰ প্ৰাপ্য বিলবোৰ বেহাই হাৰত তৃতীয় পক্ষক বিক্ৰী কৰে। এয়া এক প্ৰকাৰৰ ব্যৱসায়িক ঋণ।

বিল বাট্টাকৰণ (Bill discounting) : বিল বাট্টাকৰণ হৈছে এক বাণিজ্য-সম্পৰ্কীয় কাৰ্যকলাপ, য'ত কোম্পানী এটাৰ ভৱিষ্যতৰ তাৰিখত পৰিশোধ কৰিবলগীয়া অপৰিশোধিত চালানবোৰ বেংক বা আন বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠানক বিক্ৰী কৰা হয়।

খ) মালিকীস্বত্ব আৰু নিয়ন্ত্ৰণৰ আধাৰত শ্ৰেণীবিভাজন (Classification on the basis of ownership and control) :

মালিকীস্বত্ব আৰু নিয়ন্ত্ৰণৰ আধাৰত বিত্তক দুটা শ্ৰেণীত ভাগ কৰিব পাৰি— (১) নিজা/মালিকানাধীন মূলধন আৰু (২) ঋণ মূলধন। এই দুয়োটা প্ৰকাৰৰ মূলধনত কিছু ব্যয় অন্তৰ্ভুক্ত থাকে। ঋণ মূলধনৰ ক্ষেত্ৰত অন্তৰ্ভুক্ত ব্যয় হৈছে সূত আনহাতে মালিকানাধীন মূলধনৰ ক্ষেত্ৰত অন্তৰ্ভুক্ত ব্যয় হৈছে ব্যৱসায়ত মালিকীস্বত্বৰ

অধিকাৰ হ্রাস পোৱা। ব্যৱসায়িক সংস্থাই পুঁজিৰ উৎস বাছনি কৰোতে এই দুটা কাৰক বিবেচনা কৰিব লাগিব।

নিজা/মালিকানাধীন মূলধন (Owned capital) :

নিজা/মালিকানাধীন মূলধনক সমাংশ মূলধন বুলিও কোৱা হয়। এটা নিগমে মুখ্যতঃ কোম্পানীৰ প্ৰৱৰ্ত্তক আৰু সাধাৰণ ৰাইজক সমাংশ জাৰী কৰি মালিকানাধীন মূলধন সংগ্ৰহ কৰে। প্ৰৱৰ্ত্তকসকল হৈছে ব্যক্তি আৰু প্ৰতিষ্ঠান যিয়ে প্ৰাৰম্ভিক পৰ্যায়ত প্ৰয়োজনীয় মূলধন আনি ব্যৱসায় আৰম্ভ কৰে।

মালিকীস্বত্বৰ অধিকাৰ হ্রাস হোৱাৰ সময়স্বত্বেও আৰম্ভণি / ইকুইটি (equity) মূলধন হৈছে বহুতো ব্যৱসায়িক প্ৰতিষ্ঠানৰ বাবে মূলধনৰ আটাইতকৈ পছন্দৰ উৎস। ইয়াৰ কাৰণ হৈছে নিম্নলিখিত সুবিধাবোৰ—

- ক) ই এক দীৰ্ঘম্যাদী মূলধন যাৰ অৰ্থ হৈছে ই ব্যৱসায়ৰ লগত স্থায়ীভাৱে থাকে।
- খ) ঋণ মূলধনৰ দৰে সূত বা কিস্তি পৰিশোধ কৰাৰ কোনো বোজা নাই।
- গ) সমাংশ মূলধনে দেউলিয়া হোৱাৰ আশংকা হ্রাস কৰে।
- ঘ) বিনিয়োগকাৰীসকলে প্ৰায়ে ব্যৱসায় বৃদ্ধি হোৱাৰ লগে লগে ওপৰৰিঙা/ফলো-আপ পুঁজি প্ৰদান কৰিবলৈ প্ৰস্তুত হয়। এই সুবিধাবোৰৰ বাবে আৰম্ভণি পৰ্যায়ত ব্যৱসায়িক প্ৰতিষ্ঠানবোৰে সদায়ে ইকুইটি মূলধন পছন্দ কৰে।

আৰম্ভণি (ইকুইটি) মূলধনৰ উপৰিও নিজা মূলধনৰ আন কিছুমান উৎস আছে, যাৰ ভিতৰত আছে—

- ক) অগ্ৰাধিকাৰ অংশ জাৰী কৰি মূলধন সংগ্ৰহ কৰা।
- খ) সঞ্চিত আয়/উপাৰ্জন।
- গ) পৰিৱৰ্ত্তনযোগ্য/ৰূপান্তৰযোগ্য ঋণপত্ৰ।
- ঘ) শংকায়ুক্ত পুঁজি বা ব্যক্তিগত মূলধন।

ঋণ মূলধন (Borrowed capital) :

যেতিয়া ব্যৱসায়িক প্ৰতিষ্ঠান এটা সম্প্ৰসাৰিত হয়, তেতিয়া মালিকানাধীন মূলধনৰ বিভিন্ন উৎস পুঁজিৰ বৰ্ধিত চাহিদা পূৰণ কৰিবলৈ পৰ্যাপ্ত নহ'ব পাৰে। তেনে ক্ষেত্ৰত প্ৰতিষ্ঠানটোৱে ব্যৱসায়ৰ সম্প্ৰসাৰণৰ ব্যয়ৰ বাবে পুঁজি ধাৰ লোৱাৰ সিদ্ধান্ত ল'ব পাৰে। ধাৰ লোৱা বা ঋণ মূলধন হৈছে বিভিন্ন বাহ্যিক উৎসৰ পৰা সংগৃহীত বিত্ত, য'ত নিম্নলিখিতবোৰ অন্তৰ্ভুক্ত থাকে—

- ক) বিত্তীয় প্রতিষ্ঠান যেনে উন্নয়নমূলক বিত্তীয় প্রতিষ্ঠান।
- খ) বাণিজ্যিক বেংক।
- গ) বাহ্যিক বাণিজ্যিক ঋণ (External Commercial Borrowings)— চৰকাৰে ভাৰতীয় কোম্পানীবোৰক বিদেশী বিত্তীয় প্রতিষ্ঠানৰ পৰা পুঁজি সংগ্ৰহ কৰিবলৈ অনুমতি দিছে, যিয়ে তেওঁলোকক তেওঁলোকৰ কাৰ্যকলাপ সম্প্ৰসাৰিত আৰু দ্ৰুততাৰে বৃদ্ধি কৰাত সহায় কৰে।
- ঘ) সাধাৰণ ৰাইজৰ পৰা বণ্ড বা ঋণপত্ৰৰ ৰূপত— এই প্ৰকাৰৰ মূলধনত ঋণ দাতাৰ ব্যৱসায়ৰ সম্পত্তিৰ ওপৰত অধিকাৰ থাকে। ইয়াৰ অৰ্থ হৈছে কোম্পানীয়ে অৱসায়নৰ ক্ষেত্ৰত সম্পত্তি বিক্ৰী কৰি ঋণ দাতাক পৰিশোধ কৰিব। ঋণ মূলধনৰ আন এটা বিশেষত্ব হ'ল স্থিৰ সূতৰ নিয়মীয়া পৰিশোধ আৰু মূলধন পৰিশোধ। ঋণ লোৱাৰ কিছুমান সুবিধা নিম্নলিখিত ধৰণৰ—
- ১) ব্যৱসায়িক মালিকীস্বত্ব আৰু নিয়ন্ত্ৰণত কোনো প্ৰভাৱ নপৰে।
  - ২) ধাৰ লোৱা পুঁজিৰ ব্যয় কম কাৰণ এই ব্যয় বাদ দি কৰ গণনা কৰা হয়। যি কোম্পানীৰ বাবে কৰ সঞ্চয় কৰে।
  - ৩) ই ব্যৱসায়টোক লাভৰ সুবিধা প্ৰদান কৰে।

গ) পুঁজি আহৰণৰ উৎসৰ আধাৰত (On the basis of sources of generation) :

পুঁজি আহৰণৰ উৎসৰ আধাৰত বিত্তৰ বিভিন্ন উৎসক (১) বিত্তৰ আভ্যন্তৰীণ উৎস আৰু (২) বিত্তৰ বাহ্যিক উৎস হিচাপে শ্ৰেণীবদ্ধ কৰিব পাৰি।

বিত্তৰ আভ্যন্তৰীণ উৎস (Internal sources of finance) :

বিত্তৰ/মূলধনৰ আভ্যন্তৰীণ উৎস হৈছে ব্যৱসায়ৰ দ্বাৰা আভ্যন্তৰীণভাৱে আহৰণ কৰা। এইবোৰ নিম্নলিখিত ধৰণৰ—

- ক) সঞ্চিত লাভ।
- খ) সম্পত্তি বিক্ৰী ইত্যাদি।

বিত্তৰ আভ্যন্তৰীণ উৎসবোৰৰ বৈশিষ্ট্য মালিকানাধীন মূলধনৰ বৈশিষ্ট্যৰ দৰে একে। বিত্তৰ আভ্যন্তৰীণ

উৎসৰ মুখ্য সুবিধাটো হ'ল ব্যৱসায়টো নিজেই বৃদ্ধি হয় আৰু বাহিৰা পক্ষৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ নকৰে। সমাংশ আৰু ঋণ দুয়োটাৰ ক্ষেত্ৰত থকা অসুবিধা এই ধৰণৰ বিত্তৰ ক্ষেত্ৰত নাই। বিত্তৰ আভ্যন্তৰীণ উৎসবোৰে ব্যৱসায়ৰ ওপৰত মালিকীস্বত্বৰ নিয়ন্ত্ৰণ হ্রাস নকৰে। ঋণ বিত্তৰ দৰে ই প্ৰতিষ্ঠানটোৰ বাবে স্থিৰ বাধ্যবাধকতা বা দেউলিয়া হোৱাৰ বিপদাশংকা সৃষ্টি নকৰে।

বিত্তৰ বাহ্যিক উৎস (External sources of finance) :

বিত্তৰ বাহ্যিক উৎস হৈছে ব্যৱসায়ৰ বাহিৰৰ পৰা আহৰণ কৰা মূলধন। বিত্তৰ বাহ্যিক উৎস হৈছে 'ধাৰ লোৱা পুঁজি' শীৰ্ষকৰ অধীনত উল্লেখ কৰা পুঁজিৰ বিভিন্ন উৎস।

বিত্তৰ সঠিক উৎস নিৰ্ণয় কৰাটো এজন বিত্তীয় পৰিচালকৰ বাবে এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ব্যৱসায়িক সিদ্ধান্ত। আমি বিত্তৰ বিভিন্ন উৎসৰ সুবিধা আৰু অসুবিধাৰ বিষয়ে ওপৰত উল্লেখ কৰিছোঁ। ব্যৱসায়িক প্ৰতিষ্ঠান এটাই নিম্নলিখিত কাৰকবোৰৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰাখি বিত্তৰ উৎসবোৰৰ বিষয়ে সিদ্ধান্ত লোৱা উচিত—

- ক) প্ৰয়োজনীয় পৰিমাণ
- খ) ব্যয় / উদ্দেশ্যৰ প্ৰকাৰ যাৰ বাবে মূলধনৰ প্ৰয়োজন
- গ) পুঁজিৰ বাবে প্ৰয়োজন হোৱা সময়ৰ দৈৰ্ঘ্য।
- ঘ) ব্যৱসায়ৰ ঋণ লোৱাৰ পৰিমাণ, স্থিতি আৰু সামৰ্থ।
- ঙ) ব্যৱসায়ৰ বৰ্তমানৰ গিয়াৰিং স্তৰ ইত্যাদি।

ব্যৱসায়ৰ প্ৰয়োজনীয়তাৰ সৈতে মূলধনৰ প্ৰকাৰৰ অনুপযুক্ত মিল হ'লে ব্যৱসায়ৰ কাৰ্যকলাপ সুচাৰুৰূপে পৰিচালনাত অসুবিধা হ'ব পাৰে। ভুল উৎসৰ ব্যৱহাৰে পুঁজিৰ ব্যয় বৃদ্ধি কৰে যাৰ ফলত প্ৰকল্পটোৰ লাভ আৰু সম্ভাৱনীয়তাৰ ওপৰত প্ৰত্যক্ষ প্ৰভাৱ পৰিব।

সাৰাংশ

- **পৰিচয় :**

বিত্তক ব্যৱসায়িক প্ৰতিষ্ঠানৰ জীৱন ৰক্ত বুলি কোৱা হয়। বিত্তই নতুন ব্যৱসায় গঠনত সহায় কৰে আৰু ব্যৱসায়বোৰক নতুন ক্ষেত্ৰলৈ বিকাশ আৰু সম্প্ৰসাৰণৰ সুযোগৰ সুবিধা ল'বলৈ সহায় কৰে। ইয়াৰ দ্বাৰা বিত্তই দেশৰ অৰ্থনীতিত নিয়োগৰ সুযোগ সৃষ্টি কৰাত আৰু উপাৰ্জন আৰু বিনিয়োগৰ স্তৰ বৃদ্ধি কৰাত অৰিহণা যোগায়। ইয়ে আন ব্যৱসায়িক কাৰ্যকলাপ বৃদ্ধি কৰে আৰু চৰকাৰী কোষাগাৰত অৰিহণা যোগায়।

- **বিত্তৰ অৰ্থ :**

অভিধানৰ অৰ্থ অনুসৰি বিত্ত হৈছে বৃহৎ পৰিমাণৰ ধনৰ ব্যৱস্থাপনা, বিশেষকৈ চৰকাৰ বা ডাঙৰ কোম্পানীৰ দ্বাৰা। সাধাৰণ ভাষাত বিত্তৰ অৰ্থ হৈছে যিকোনো ধৰণৰ ব্যয়ৰ বাবে পুঁজি বা মূলধন সংগ্ৰহ কৰাৰ প্ৰক্ৰিয়া। সঞ্চয়কৰ্তা আৰু বিনিয়োগকাৰীসকলে, সঞ্চয় জমা, বীমা দাবী, ভৱিষ্যনিধি, পেঞ্চন পুঁজি আদিৰ ৰূপত পুঁজি সংগ্ৰহ কৰে। 'বিত্ত' আৰু 'মুদ্ৰা' দুটা ইটো আনটোৰ সৈতে ওতঃপ্ৰোতভাৱে জড়িত। বিত্তক প্ৰয়োজন হোৱা সময়ত মুদ্ৰাৰ ব্যৱস্থা বুলি ক'ব পাৰি।

- **বিত্তৰ সংজ্ঞা :**

Howard and Upton :

“বিত্ত হৈছে সেই প্ৰশাসনিক ক্ষেত্ৰ বা সংগঠন এটাত প্ৰশাসনিক কাৰ্যৰ সংহতি যিয়ে নগদ ধন আৰু ঋণৰ বন্দৱস্তৰ/আয়োজনৰ সৈতে সম্পৰ্কিত হয় যাতে সংগঠনটোৱে ইয়াৰ উদ্দেশ্যবোৰ যিমান সম্ভৱ সন্তোষজনকভাৱে সম্পাদন কৰাৰ উপায় থাকিব পাৰে।”

আকৌ বিত্ত শব্দটো বিভিন্ন দৃষ্টিকোণত সংজ্ঞায়িত কৰা হৈছে। অৰ্থনীতিত, বিত্তক “সম্পদ আৱণ্টনৰ লগতে সম্পদ ব্যৱস্থাপনা, অধিগ্ৰহণ আৰু বিনিয়োগৰ সৈতে সম্পৰ্কিত অৰ্থনীতিৰ এটা শাখা” বুলি সংজ্ঞায়িত কৰা হৈছে।

ব্যৱসায়িক দৃষ্টিভঙ্গীয়ে বিত্তক “ধন, বেংকিং, ঋণ, বিনিয়োগ, সম্পদ আৰু দায়বদ্ধতাৰ ব্যৱস্থাপনা, সৃষ্টি আৰু অধ্যয়ন বৰ্ণনা কৰা বিজ্ঞান বুলি ব্যাখ্যা কৰে।”

● বিত্তৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ—

বিত্তৰ কিছুমান গুৰুত্বপূৰ্ণ বৈশিষ্ট্য তলত উল্লেখ কৰা হ’ল—

- ১) বিত্ত হৈছে অর্থনীতিৰ এটা শাখা
- ২) বিত্ত হৈছে এক প্ৰক্ৰিয়া
- ৩) মুদ্ৰা আৰু বিত্ত— বিত্ত হৈছে প্ৰয়োজন হোৱা সময়ত ধনৰ ব্যৱস্থা
- ৪) উপাদান : বিত্তৰ ধাৰণাটোৱে বিভিন্ন প্ৰতিষ্ঠান, বজাৰ, দলীল আৰু সেৱা অন্তৰ্ভুক্ত কৰে যি সঞ্চয়কৰ্তাৰ পৰা বিনিয়োগকাৰীলৈ বিত্তৰ চলাচল সহজ কৰে।
- ৫) বিত্তৰ প্ৰবাহ : বিত্ত সদায় উদ্বৃত্ত/অতিৰিক্ত ক্ষেত্ৰৰ পৰা ঘাটি ক্ষেত্ৰলৈ প্ৰবাহিত হয়।।
- ৬) প্ৰকাৰ : বিত্তক নিগম বিত্ত, ব্যক্তিগত বিত্ত, চৰকাৰী বিত্ত, হুস্ম্যাৰী বিত্ত, দীৰ্ঘম্যাদী বিত্ত আদি হিচাপে শ্ৰেণীবদ্ধ কৰিব পাৰি।
- ৭) উৎস : বিত্তৰ উৎস হুস্ম্যাৰী, দীৰ্ঘম্যাদী বা মধ্যম্যাদী হ’ব পাৰে।
- ৮) উদ্দেশ্য : বিত্তৰ উদ্দেশ্য হৈছে জনসাধাৰণক ধন সঞ্চয়, পৰিচালনা আৰু সংগ্ৰহ কৰাত সহায় কৰা।
- ৯) বিত্ত আৰু বিনিময় : বিত্ত উপলব্ধ সম্পদৰ বিনিময়ৰ বাহিৰে আন একো নহয়।
- ১০) পুঁজিৰ অনুকূল মিশ্ৰণ : বিত্ত হৈছে পুঁজিৰ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ অনুকূল মিশ্ৰণৰ সৈতে সম্পৰ্কিত।

● বিত্তৰ কাৰ্যসমূহ—

- ১) পুঁজি অধিগ্ৰহণ, আৱণ্টন আৰু ব্যৱহাৰ : বিত্ত পুঁজি আহৰণ, আৱণ্টন আৰু ব্যৱহাৰৰ সৈতে সম্পৰ্কিত।
- ২) পুঁজিৰ যোগান বা প্ৰবাহ : বিত্তীয় ব্যৱস্থাৰ বিভিন্ন উপাদান যেনে— বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠান, বজাৰ, দলীল আৰু সেৱাবোৰে তেওঁলোকৰ উপাৰ্জনতকৈ কম খৰচ কৰি অতিৰিক্ত পুঁজি ৰাহি কৰা

লোকসকলৰ পৰা যিসকল লোকৰ বিনিয়োগযোগ্য পুঁজিৰ অভাৱ আছে তেওঁলোকক পুঁজি যোগান ধৰে।

- ৩) **পুঁজিৰ অনুকূল মিশ্ৰণ :** বিত্ত ক্ৰমান্বয়ে আকাংক্ষিত আৰু নিৰ্ধাৰিত ফলাফল প্ৰাপ্ত কৰাৰ বাবে পুঁজিৰ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ অনুকূল মিশ্ৰণৰ সৈতে সম্পৰ্কিত।
- ৪) **বিনিয়োগৰ সুযোগ সৃষ্টি :** বিত্তই বিনিয়োগৰ সুযোগ সৃষ্টি কৰে অৰ্থাৎ ই লাভ বা লাভৰ বাবে পুঁজিৰ ব্যৱহাৰ নিশ্চিত কৰে।
- ৫) **আভ্যন্তৰীণ নিয়ন্ত্ৰণ :** সংগঠন বা কৰ্মক্ষেত্ৰত বজাই ৰখা আভ্যন্তৰীণ নিয়ন্ত্ৰণৰ সৈতে বিত্ত সম্পৰ্কিত।
- ৬) **লাভৰ সৰ্বাধিককৰণ :** লাভ সৰ্বাধিককৰণ হৈছে কম ব্যয়ৰ সৈতে সৰ্বাধিক লাভ অৰ্জন কৰাৰ বাবে ব্যৱসায় বা কোম্পানী এটাৰ সামৰ্থ্য।
- ৭) **ভৱিষ্যতৰ সিদ্ধান্ত লোৱা :** বিত্ত সংগঠনটোৰ ভৱিষ্যতৰ সিদ্ধান্তৰ সৈতে সম্পৰ্কিত।
- ৮) **নগদ প্ৰবাহ বৃদ্ধি কৰাত সহায় কৰে :** বিত্তই এটা প্ৰতিষ্ঠানত নগদ প্ৰবাহ বৃদ্ধি কৰাত সহায় কৰিব পাৰে।

● **বিত্তৰ প্ৰকাৰ—**

বিত্ত বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ হ'ব পাৰে—

ক) ম্যাদৰ আধাৰত শ্ৰেণীবিভাজন :

- ১) **হুস্ম্যাদী বিত্ত :** এই ধৰণৰ বিত্তৰ ম্যাদ এবছৰতৈও কম। প্ৰতিষ্ঠান এটাৰ কাৰ্যকৰী মূলধনৰ প্ৰয়োজনীয়তা পূৰণ কৰাৰ বাবে মূলতঃ হুস্ম্যাদী বিত্তৰ প্ৰয়োজন।
- ২) **মধ্যম্যাদী বিত্ত :** এই ধৰণৰ বিত্তৰ ম্যাদ হৈছে এক বছৰৰ পৰা পাঁচ বছৰ। ব্যৱসায়িক প্ৰতিষ্ঠান এটাক সঁজুলি, স্থায়ী সম্পত্তি ইত্যাদি ক্ৰয় কৰিবলৈ মধ্যম্যাদী বিত্তৰ প্ৰয়োজন।
- ৩) **দীৰ্ঘম্যাদী বিত্ত :** ৫ বছৰৰ অধিক সময়ৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় বিত্তক দীৰ্ঘম্যাদী বিত্ত বুলি কোৱা হয়। ব্যৱসায় এটাৰ বাবে প্ৰকল্প, ভূমি আদি ক্ৰয়, কাৰ্যালয় বা ভৱন আদি পুনৰ নিৰ্মাণ কৰাৰ বাবে এই ধৰণৰ বিত্তৰ প্ৰয়োজন।

খ) ব্যৱহাৰকাৰীৰ আধাৰত শ্ৰেণীবিভাজন :

- ১) **ৰাজহুৱা বিত্ত :** ৰাজহুৱা বিত্ত ৰাষ্ট্ৰৰ উপাৰ্জন আৰু ব্যয়ৰ অধ্যয়নৰ সৈতে সম্পৰ্কিত। ৰাজহুৱা বিত্তক তিনি প্ৰকাৰত শ্ৰেণীবদ্ধ কৰিব পাৰি— ৰাজহুৱা ব্যয়, ৰাজহুৱা ৰাজহ আৰু ৰাজহুৱা ঋণ।
- ২) **নিগম বিত্ত :** নিগম বিত্ত পুঁজি সংগ্ৰহ আৰু এটা নিগমৰ বিভিন্ন কাৰ্যকলাপৰ বাবে ইয়াৰ ন্যায়সংগত আৱণ্টনৰ সৈতে সম্পৰ্কিত।
- ৩) **ব্যক্তিগত বিত্ত :** ব্যক্তিগত বিত্ত হৈছে ব্যক্তি, পৰিয়াল আৰু ব্যৱসায়িক প্ৰতিষ্ঠানৰ উপাৰ্জন আৰু ব্যয়, ঋণ আদিৰ অধ্যয়ন।

গ) যোগানৰ পদ্ধতিৰ আধাৰত শ্ৰেণীবিভাজন :

প্ৰদানৰ পদ্ধতিৰ আধাৰত, বিত্ত দুটা প্ৰকাৰৰ হ'ব পাৰে—

- ১) **প্ৰত্যক্ষ বিত্ত :** প্ৰত্যক্ষ বিত্তৰ যোগান এজন ঋণদাতাৰ জৰিয়তে পোনপটীয়াকৈ কৰা হয়। এই ক্ষেত্ৰত ঋণ লওঁতাই ঋণ দাতাৰ ওচৰত প্ৰতিভূতি বিক্ৰী কৰি বিত্তীয় বজাৰত পোনপটীয়াকৈ পুঁজি ধাৰ লয়।
- ২) **পৰোক্ষ বিত্ত :** পৰোক্ষ বিত্তৰ অৰ্থ হৈছে এক বিত্তীয় ব্যৱস্থা য'ত ঋণ লওঁতাই পৰোক্ষ উপায়েৰে বিত্তীয় বজাৰৰ পৰা বিত্তীয় মধ্যস্থতাকাৰীৰ জৰিয়তে পুঁজি ধাৰ লয়।

ঘ) উৎসৰ আধাৰত শ্ৰেণীবিভাজন :

উৎসৰ আধাৰত বিত্তক সমাংশ বিত্ত আৰু ঋণ বিত্ত হিচাপে বিভক্ত কৰিব পাৰি।

- ১) **সমাংশ বিত্ত :** প্ৰৱৰ্ত্তক বা ব্যৱসায়ীৰ দ্বাৰা বৰঙণিকৃত (যোগান ধৰা) মালিকানাধীন মূলধনক সমাংশ বিত্ত (অংশধাৰকৰ বিত্ত) বুলি কোৱা হয়।
- ২) **ঋণ বিত্ত :** ঋণ বিত্ত হৈছে ধাৰ লোৱা পুঁজি। ঋণে কোম্পানীৰ দ্বাৰা আন এজন ব্যক্তি বা সত্তাক পৰিশোধ কৰিবলগীয়া ধনৰ পৰিমাণ প্ৰতিফলিত কৰে।

● বিত্তৰ উৎস—

বিত্তৰ উৎস হৈছে এক স্থান বা প্ৰতিষ্ঠান বা এক প্ৰক্ৰিয়া যাৰ পৰা প্ৰতিষ্ঠান এটাই ইয়াৰ প্ৰয়োজনীয়

মূলধন আহৰণ কৰিব পাৰে। বিত্তৰ বিভিন্ন উৎসসমূহ—

- ক) ম্যাদৰ আধাৰত : ধন সংগ্ৰহ কৰা ম্যাদ বা সময়ৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি বিত্তৰ উৎসবোৰক দীৰ্ঘম্যাদী, মধ্যম্যাদী আৰু হ্রস্বম্যাদী উৎস হিচাপে শ্ৰেণীবদ্ধ কৰিব পাৰি।
- ১) বিত্তৰ দীৰ্ঘম্যাদী উৎস— (ক) সমাংশ (খ) অগ্রাধিকাৰযুক্ত অংশ (গ) সঞ্চিত উপাৰ্জন (ঘ) ঋণপত্ৰ / বণ্ড, (ঙ) বিত্তীয় প্রতিষ্ঠানৰ পৰা ম্যাদী ঋণ (চ) শংকায়ুক্ত মূলধন (ছ) সম্পদ সুৰক্ষিতকৰণ (জ) আন্তর্জাতিক বিত্তীয় যোগান।
  - ২) বিত্তৰ মধ্যম্যাদী উৎস — (ক) অগ্রাধিকাৰ অংশ (খ) ঋণপত্ৰ / বণ্ড (গ) বিত্তীয় প্রতিষ্ঠান (ঘ) লীজ বিত্ত (ঙ) ভাড়া ক্ৰয় বিত্ত।
  - ৩) বিত্তৰ হ্রস্বম্যাদী উৎস — (ক) ব্যৱসায়িক ঋণ (খ) ঋণ, নগদ ঋণ আৰু অধিবিকৰ্ষ (গ) গ্ৰাহকৰ পৰা প্ৰাপ্ত অগ্ৰিম (ঘ) পাওনাদাৰ (ঙ) প্ৰদেয় হিচাব (চ) ফেক্টৰিং সেৱা (ছ) বিল বাট্টাকৰণ।
- খ) মালিকীস্বত্ব আৰু নিয়ন্ত্ৰণৰ আধাৰত শ্ৰেণীবিভাজন— (ক) নিজা/মালিকানাধীন মূলধন (খ) ঋণ মূলধন।
- গ) পুঁজি আহৰণৰ উৎসৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি— (ক) বিত্তৰ আভ্যন্তৰীণ উৎস (খ) বিত্তৰ বাহ্যিক উৎস।

—

অধ্যায়-২

বিত্তীয় ব্যৱস্থা (FINANCIAL SYSTEM)

অৰ্থ আৰু সংজ্ঞা (MEANING AND DEFINITION) :

অৰ্থনৈতিক পৰিৱৰ্তনৰ বাবে আটাইতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ প্ৰতিষ্ঠানগত আৰু কাৰ্যকৰী বাহনবোৰৰ ভিতৰত এটা হ'ল বিত্তীয় ব্যৱস্থা। ই হৈছে এক বাহন যি অৰ্থনীতিৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ খণ্ডক প্ৰয়োজনীয় বিত্তীয় উপাদান যোগান ধৰে। ইয়ে এখন দেশৰ লোকসকলৰ কল্যাণ আৰু জীৱনধাৰণৰ মানদণ্ড বৃদ্ধি কৰে। বিত্তীয় ব্যৱস্থা হৈছে আন্তঃসম্পৰ্কিত কাৰ্যকলাপৰ এক সংহতি যি উদ্বৃত্ত ক্ষেত্ৰৰ পৰা ঘাটি ক্ষেত্ৰলৈ ধন স্থানান্তৰ কৰাত সহায় কৰে। সৰল অৰ্থত, বিত্তীয় ব্যৱস্থাই বিনিয়োগকাৰীৰ পৰা ঋণ লওঁতালৈ পুঁজি স্থানান্তৰ কৰাত সহায় কৰে। “বিত্তীয় ব্যৱস্থা”ত “ব্যৱস্থা” শব্দটোৱে এখন দেশৰ অৰ্থনীতিৰ ভিতৰত জটিল আৰু ঘনিষ্ঠভাৱে সম্পৰ্কিত প্ৰতিষ্ঠান, প্ৰতিনিধি, প্ৰক্ৰিয়া, বজাৰ, লেনদেন, দাবী আৰু দেনাৰ এটা গোটক সূচায়।

Christy ৰ মতে, বিত্তীয় ব্যৱস্থাই “অৰ্থনীতিৰ বিভিন্ন খণ্ড আৰু কাৰ্যকলাপক এনেধৰণে পুঁজি যোগান ধৰে যি মূল্যস্তৰৰ পৰিৱৰ্তনৰ অস্থিৰ পৰিণাম বা ব্যক্তিগত আকাংক্ষাৰ সৈতে অপ্ৰয়োজনীয় হস্তক্ষেপ অবিহনে সম্পদৰ সম্পূৰ্ণ সম্ভৱ ব্যৱহাৰত সহায় কৰে।”

Robinson ৰ মতে, বিত্তীয় ব্যৱস্থাৰ প্ৰাথমিক কাম হৈছে “নতুন সম্পদ সৃষ্টিৰ বাবে সঞ্চয় আৰু বিনিয়োগৰ মাজত সংযোগ স্থাপন কৰা আৰু বিদ্যমান সম্পদৰ গাঁথনিত বিভিন্ন সম্পদৰ মাজত সমন্বয়ৰ অনুমতি দিয়া।”

বিত্তীয় ব্যৱস্থাৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ (FEATURES OF FINANCIAL SYSTEM) :

বিত্তীয় ব্যৱস্থা এটাৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ নিম্নলিখিত ধৰণৰ—

- ১) **ৰাষ্ট্ৰীয় অৰ্থনীতিৰ উপাদান (Component of national economy) :** বিত্তীয় ব্যৱস্থা হৈছে ৰাষ্ট্ৰীয় অৰ্থনীতিৰ এক উপাদান যি উদ্বৃত্ত ক্ষেত্ৰৰ পৰা ঘাটি ক্ষেত্ৰলৈ পুঁজিৰ চলাচলত সহায় কৰে।
- ২) **বিভাজন (Dichotomy) :** বিত্তীয় ব্যৱস্থাৰ আন এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ বৈশিষ্ট্য হৈছে 'বিত্তীয় বিভাজন'। বিত্তীয় ব্যৱস্থাত দুটা মুখ্য খণ্ড আছে— (ক) আনুষ্ঠানিক বিত্তীয় ব্যৱস্থা আৰু (খ) অনানুষ্ঠানিক বিত্তীয় ব্যৱস্থা।
- ৩) **উপ ব্যৱস্থা (Sub-system) :** বিত্তীয় ব্যৱস্থা হৈছে বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠান, বিত্তীয় বজাৰ, বিত্তীয় সঁজুলি আৰু বিত্তীয় সেৱাৰ উপ ব্যৱস্থাৰ এক জটিল সুসংহত সংহতি। এই সকলোবোৰ উপ-ব্যৱস্থাই পুঁজি স্থানান্তৰ আৰু আৱণ্টনৰ সুবিধা প্ৰদান কৰে।
- ৪) **সংযোগ স্থাপন (Establish linkage) :** বিত্তীয় ব্যৱস্থাই সঞ্চয়কৰ্তা আৰু বিনিয়োগকাৰীসকলৰ মাজত সম্পৰ্ক স্থাপন কৰে। এনেদৰে অৰ্থনীতিত সঞ্চয় আৰু বিনিয়োগ দুয়োটাকে উৎসাহিত কৰে।
- ৫) **বিত্তীয় সম্পদ (Financial assets) :** যিকোনো বিত্তীয় ব্যৱস্থাৰ মৌলিক উৎপন্ন বস্তু হৈছে বিত্তীয় সম্পদ। উৎপাদন বা ব্যৱহাৰৰ বাবে বা সম্পত্তিৰ অধিক সৃষ্টিৰ বাবে বিত্তীয় সম্পদ ব্যৱহাৰ কৰা হয়।
- ৬) **তাৰল্যতা (Liquidity) :** বিত্তীয় ব্যৱস্থা এটাৰ সকলো কাৰ্যকলাপ তাৰল্যতাৰ সৈতে সম্পৰ্কিত। অৰ্থাৎ বিত্তীয় ব্যৱস্থাৰ কাৰ্যকলাপ হৈছে তাৰল্যতাৰ ব্যৱস্থা কৰা বা তাৰল্যতাৰ সহায়ত ব্যৱসায় কৰা।
- ৭) **বিত্তীয় সম্পদৰ আৱণ্টন (Allocation of financial resources) :** বিত্তীয় ব্যৱস্থাই অতিৰিক্ত ক্ষেত্ৰৰ পৰা পুঁজি সংগ্ৰহ কৰে আৰু অৰ্থনীতিৰ বিভিন্ন উৎপাদনশীল ক্ষেত্ৰত বিত্তীয় সম্পদৰ দক্ষ আৱণ্টন বৃদ্ধি কৰে।
- ৮) **অৰ্থনৈতিক বিকাশত অৱদান (Contribution to economic development) :** বিত্তীয় ব্যৱস্থা হৈছে ৰাষ্ট্ৰীয় অৰ্থনীতিৰ মেৰুদণ্ড। ইয়াৰ কাৰণ হৈছে বিত্তীয় ব্যৱস্থাই যি দক্ষতাৰে কাম কৰে সেইটোৱে এখন ৰাষ্ট্ৰৰ অৰ্থনৈতিক বিকাশত অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰে। বিত্তীয় ব্যৱস্থাই অৰ্থনৈতিক বিকাশৰ মানদণ্ড আৰু গতি দুয়োটাকে প্ৰভাৱিত কৰে।

বিত্তীয় ব্যৱস্থাৰ কাৰ্যসমূহ (FUNCTIONS OF FINANCIAL SYSTEM) :

বিত্তীয় সম্পদবোৰ সমগ্ৰ অৰ্থনীতিত সিঁচৰতি হৈ আছে। বিত্তীয় ব্যৱস্থাই এই বিক্ষিপ্ত সম্পদবোৰ একত্ৰিত কৰাত আৰু সেইবোৰক অৰ্থনীতিৰ উৎপাদনশীল ক্ষেত্ৰলৈ প্ৰবাহিত কৰাত সহায় কৰে। এক জীৱন্ত বিত্তীয় ব্যৱস্থাই সঠিক সময়ত অৰ্থনীতিৰ বিভিন্ন অংশত এই সম্পদবোৰ সময়মতে প্ৰয়োগ কৰাত সক্ষম কৰিব পাৰে আৰু অৰ্থনীতিৰ বিভিন্ন খণ্ডত উৎপাদনশীলতা বৃদ্ধি কৰিব পাৰে। এই প্ৰক্ৰিয়াত বিত্তীয় ব্যৱস্থাই বিভিন্ন ধৰণৰ কাৰ্য সম্পাদন কৰে যিবোৰ নিম্নলিখিত ধৰণৰ—

- ১) **সঞ্চয়কৰ্তা আৰু বিনিয়োগকাৰীসকলৰ মাজত সম্পৰ্ক স্থাপন কৰা (Establish linkage between savers and investors) :** বিত্তীয় ব্যৱস্থাৰ এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ কাম হৈছে সঞ্চয়কৰ্তা আৰু বিনিয়োগকাৰীসকলক সংযোগ কৰা আৰু ইয়াৰ দ্বাৰা সঞ্চয়বোৰ কাৰ্যকৰী আৰু দক্ষতাৰে সংগ্ৰহ আৰু আৱণ্টন কৰাত সহায় কৰা। এনেদৰে বিত্তীয় ব্যৱস্থাই উদ্বৃত্ত আৰু অপব্যয়ী ক্ষেত্ৰৰ পৰা ঘাটি আৰু উৎপাদনশীল ক্ষেত্ৰলৈ বিত্তীয় সম্পদ স্থানান্তৰ কৰাত এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰে। ইয়াৰ ফলত দেশৰ উৎপাদনশীলতা আৰু সমৃদ্ধি বৃদ্ধি হয়।
- ২) **তাৰল্যতাৰ প্ৰৱৰ্ত্তন/ব্যৱস্থা (Promotion of liquidity) :** বিত্তীয় ব্যৱস্থাৰ মুখ্য কাম হৈছে তাৰল্যতা আৰু পুঁজিৰ সুৰক্ষা বৃদ্ধি কৰা। ই সামগ্ৰী আৰু সেৱা উৎপাদনৰ বাবে পৰ্যাপ্ত ধন আৰু আৰ্থিক সম্পদৰ ব্যৱস্থা কৰিব লাগিব। উৎপাদনশীল উদ্যোগৰ বাবে ধনৰ কোনো অভাৱ হোৱা উচিত নহয়।
- ৩) **পৰিশোধৰ সুবিধা প্ৰদান (Facilitating payments) :** এক দক্ষ পৰিশোধ প্ৰণালীয়ে সামগ্ৰী আৰু সেৱাবোৰ সময়মতে আৰু সুচাৰুৰূপে স্থানান্তৰ কৰাটো নিশ্চিত কৰে। পৰিশোধ প্ৰণালীক বিত্তীয় ব্যৱস্থাৰ এটা উপসংহতি হিচাপে বিবেচনা কৰিব পাৰি। ই কেইবাটাও প্ৰতিষ্ঠান যেনে— বেংক, জমাকৰ্তা প্ৰতিষ্ঠান আৰু ব্যক্তিগত কোম্পানী আদিৰে গঠিত।
- ৪) **বিপদাংশকাৰ আৱণ্টন (Allocation of risk) :** এক দক্ষ আৰু জীৱন্ত বিত্তীয় ব্যৱস্থাৰ লক্ষ্য হৈছে গ্ৰহণযোগ্য সীমাৰ ভিতৰত বিপদাংশকা নিয়ন্ত্ৰণ কৰা। ই সঞ্চয় সংগ্ৰহ কৰা আৰু ঋণ আৱণ্টন কৰাত অন্তৰ্ভুক্ত বিপদাংশকাবোৰ সীমিত কৰে।
- ৫) **তথ্য পৰিচালনা (Managing information) :** বিত্তীয় ব্যৱস্থাই যথেষ্ট গুৰুত্বপূৰ্ণ তথ্য উপলব্ধ কৰে, যি সামগ্ৰিকভাৱে অৰ্থনীতিৰ কল্যাণৰ বাবে গুৰুত্বপূৰ্ণ। বজাৰৰ দ্বাৰা প্ৰদান কৰা আটাইতকৈ

গুরুত্বপূৰ্ণ তথ্যবোৰৰ ভিতৰত এটা হৈছে দৰৰ বিষয়ে। দৰৰ তথ্য হৈছে সেই আধাৰ যাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি সকলো অৰ্থনৈতিক তত্ত্ব বিকশিত কৰা হৈছে। এইটোৱেই আধাৰ যাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি সকলো অৰ্থনৈতিক সিদ্ধান্ত লোৱা হয়।

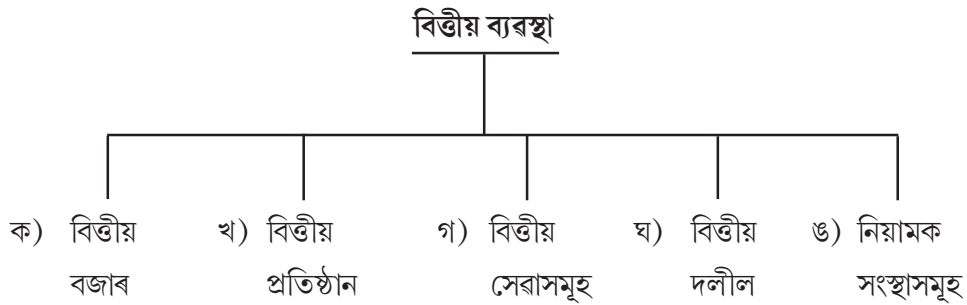
- ৬) **দক্ষ মধ্যস্থতাকাৰী (Efficient middlemen) :** বিত্তীয় ব্যৱস্থাই এজন দক্ষ মধ্যস্থতাকাৰীৰ ভূমিকা পালন কৰে। বিত্তীয় ব্যৱস্থাৰ বিভিন্ন উপাদান যেনে— বিত্তীয় বজাৰ, বিত্তীয় প্রতিষ্ঠান, বিত্তীয় দলীল আৰু বিত্তীয় সেৱাবোৰে সঞ্চয়বোৰ কম পৰিমাণৰ লেনদেন ব্যয়ৰ সৈতে উৎপাদনশীল কাৰ্যকলাপৰ ফালে প্ৰবাহিত হোৱাত সহায় কৰে। বিত্তীয় ব্যৱস্থাত নিৰ্দিষ্ট বজাৰৰ প্ৰয়োজনীয়তাৰ কথা বিবেচনা কৰি সৃষ্টি কৰা বিভিন্ন ব্যৱস্থা থাকে।
- ৭) **প্ৰকল্প বাছনি সহায় কৰে (Helps in projects selection) :** বিত্তীয় ব্যৱস্থাই পুঁজি যোগান ধৰিবলৈ সঠিক প্ৰকাৰৰ প্ৰকল্প বাছনি কৰাত সহায় কৰে আৰু লগতে পৰিচালকসকলক বিনিয়োগৰ কাৰ্য কৰণ নিৰীক্ষণ কৰিবলৈ অনুপ্রাণিত কৰে। ই সামগ্ৰী আৰু সেৱাৰ আদান-প্ৰদানৰ বাবে এক পৰিশোধ প্ৰণালীৰ ব্যৱস্থা কৰে আৰু বিভিন্ন সময়ত আৰু বিভিন্ন ভৌগোলিক অঞ্চল আৰু উদ্যোগবোৰত অৰ্থনৈতিক সম্পদ স্থানান্তৰ কৰে।
- ৮) **লেনদেন আৰু ঋণৰ ব্যয় হ্রাস (Reduce cost of transaction and borrowing) :** বিত্তীয় ব্যৱস্থাই বিত্তীয় গাঁথনি সৃষ্টি কৰাত সহায় কৰে যি লেনদেনৰ ব্যয় হ্রাস কৰে। সঞ্চয়কাৰীসকলক ঘূৰাই দিয়া আয়ৰ হাৰত ইয়াৰ লাভজনক প্ৰভাৱ আছে। ই ঋণ লোৱাৰ ব্যয়ও হ্রাস কৰে। সেয়েহে বিত্তীয় ব্যৱস্থাই অধিক বিত্তীয় সম্পদ সঞ্চয় আৰু বিনিয়োগ কৰাৰ বাবে সাধাৰণ জনতাৰ মাজত এক প্ৰেৰণাদায়ক কাৰক হিচাপে কাম কৰে।
- ৯) **দৰ আৱিষ্কাৰ (Price discovery) :** বিত্তীয় বজাৰত ব্যৱসায় কৰা বিভিন্ন বিত্তীয় দলীলৰ দৰ আৱিষ্কাৰৰ কাম বিত্তীয় বজাৰে সম্পাদন কৰে। এই দলীলবোৰৰ ভিতৰত আছে মুদ্ৰা বজাৰৰ দলীল, ঋণ প্ৰতিভূতি, সমাংশ প্ৰতিভূতি, ডেবিভেটিভ দলীল আৰু বৈদেশিক মুদ্ৰা দলীল। এই বিত্তীয় দলীলবোৰৰ মূল্য বজাৰৰ গতি/শক্তি অৰ্থাৎ চাহিদা আৰু যোগানৰ দ্বাৰা নিৰ্ধাৰণ কৰা হয়।

বিত্তীয় ব্যৱস্থাৰ উপাদানসমূহ (COMPONENTS OF FINANCIAL SYSTEM) :

এটা বিত্তীয় ব্যৱস্থাই এটা ব্যৱস্থাক বুজায়, যিয়ে বিনিয়োগকাৰী আৰু ঋণ লগুঁতাসকলৰ মাজত ধন স্থানান্তৰ কৰাত সহায় কৰে। আন কথাত বিত্তীয় ব্যৱস্থাই উদ্বৃত্ত ক্ষেত্ৰৰ পৰা ঘাটী ক্ষেত্ৰলৈ পুঁজিৰ চলাচলত

সহায় কৰে। এখন দেশৰ বিত্তীয় ব্যৱস্থাত পুঁজিৰ এই চলাচল জটিল আৰু নিবিড়ভাৱে সম্পৰ্কিত প্ৰতিষ্ঠান, প্ৰতিনিধি, প্ৰক্ৰিয়া, বজাৰ, লেনদেন, দাবী আৰু দায়বদ্ধতাৰ এটা গোটৰ দ্বাৰা উজু হয়। এইবোৰক বিত্তীয় ব্যৱস্থাৰ উপাদান বুলি কোৱা হয়।

বিত্তীয় ব্যৱস্থা এটাৰ বিভিন্ন উপাদানবোৰ নিম্নলিখিত নক্সাৰ সহায়ত দেখুৱাব পাৰি—

ক) বিত্তীয় বজাৰ (FINANCIAL MARKET) :

বিত্তীয় বজাৰ হৈছে এক বিত্তীয় ব্যৱস্থাৰ অন্যতম মুখ্য উপাদান যি উদ্বৃত্ত ক্ষেত্ৰৰ পৰা ঘাটী ক্ষেত্ৰলৈ পুঁজিৰ চলাচলত সহায় কৰে। এইখন এখন বজাৰ য’ত বিভিন্ন ম্যাদৰ পুঁজি আৰু বিত্তীয় দলীলৰ ব্যৱসায় কৰা হয়। ই হৈছে এক বজাৰ য’ত ব্যক্তি, চৰকাৰ, অৰ্ধ চৰকাৰী অনুষ্ঠান-প্ৰতিষ্ঠান আৰু নিগম নিকায়বোৰে চাহিদা আৰু যোগানৰ চৰ্তাৱলীৰ দ্বাৰা নিৰ্ধাৰণ কৰা মূল্যত পুঁজি, বিত্তীয় সম্পদ, সামগ্ৰী আদিৰ ব্যৱসায় কৰিব পাৰে।

বিত্তীয় বজাৰত বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ সামগ্ৰী যেনে— বিত্তীয় সম্পদ, প্ৰতিভূতি বা অন্যান্য প্ৰকাৰৰ বিত্তীয় দলীল আদিৰ ব্যৱসায় কৰা হয়। বিত্তীয় সম্পদ বা বিত্তীয় দলীলবোৰে ভৱিষ্যতে কেতিয়াবা এক নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰ ধন পৰিশোধ কৰাৰ দাবী আৰু / বা সূত বা লভ্যাংশৰ ৰূপত সময়ে সময়ে কৰিবলগীয়া পৰিশোধক প্ৰতিনিধিত্ব কৰে। বিত্তীয় বজাৰত বিভিন্ন ধৰণৰ প্ৰতিভূতি আছে কাৰণ বিনিয়োগকাৰী আৰু ঋণ বিচৰা সকলৰ প্ৰয়োজনীয়তা পৃথক।

বিত্তীয় বজাৰবোৰ বিভিন্ন শ্ৰেণীৰ অধীনত বিভক্ত কৰিব পাৰি। বহুলভাৱে বিত্তীয় বজাৰক নিম্নলিখিত ধৰণে বিভক্ত কৰিব পাৰি—

- ১) **মুদ্রা বজাৰ (Money market) :** মুদ্রা বজাৰ হৈছে বিত্তীয় বজাৰৰ এটা খণ্ড য'ত জাৰী কৰাৰ সময়ত এক বছৰ বা তাতকৈ কম ম্যাদপূৰ্তি বা পৰিশোধৰ তাৰিখ থকা বিত্তীয় লেনদেন কৰা হয়। এইটো মুখ্যতঃ এটা পাইকাৰী বজাৰ। মুদ্রা বজাৰত বহুতো উপবজাৰ আছে যেনে— তলবী মুদ্রা বজাৰ, ক'লেটাৰেল (Collateral) ঋণ বজাৰ, বাণিজ্যিক বিল বজাৰ, ট্ৰেজাৰী বিল বজাৰ ইত্যাদি।
- ২) **মূলধনী বজাৰ (Capital market) :** মূলধনী বজাৰ হৈছে বিত্তীয় বজাৰৰ এটা খণ্ড য'ত নিগম আৰু চৰকাৰৰ দ্বাৰা জাৰী কৰা দীৰ্ঘম্যাদী বিত্তীয় দলীলবোৰৰ লেনদেন কৰা হয়। ইয়াত “দীৰ্ঘম্যাদী”ৰ অৰ্থ হৈছে— (ক) এক বছৰতকৈ অধিক মূল ম্যাদ থকা এক বিত্তীয় দলীল আৰু (খ) চিৰস্থায়ী প্ৰতিভূতি (perpetual securities) যি হৈছে কোনো ম্যাদ নোহোৱা প্ৰতিভূতি। মূলধনী বজাৰত দুই প্ৰকাৰৰ প্ৰতিভূতি আছে যেনে— মালিকীস্বত্ব প্ৰতিভূতি আৰু ঋণ প্ৰতিভূতি।

চৰকাৰী প্ৰতিভূতি বজাৰ, উদ্যোগিক প্ৰতিভূতি বজাৰ আৰু দীৰ্ঘম্যাদী ঋণ বজাৰ হিচাপে মূলধনী বজাৰক অধিক উপ বজাৰত বিভক্ত কৰিব পাৰি।

খ) **বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠানসমূহ (FINANCIAL INSTITUTIONS) :**

যিকোনো প্ৰতিষ্ঠান যি ৰাজহুৱা সঞ্চয় গ্ৰহণ কৰে আৰু ইয়াক ষ্টক, বণ্ড, বেংক জমা, বা ঋণৰ দৰে সম্পত্তিত ব্যৱহাৰ কৰে, তাকে এক বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠান বুলি গণ্য কৰা হয়। বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠানবোৰে বিনিয়োগকাৰী আৰু ঋণ লওঁতাসকলক এক উমৈহতীয়া মঞ্চ প্ৰদান কৰি বিত্তীয় ব্যৱস্থাৰ কাম সুচাৰুৰূপে সম্পাদন কৰাত সহায় কৰে। বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠানে বিত্তীয় বজাৰৰ জৰিয়তে প্ৰত্যক্ষ বা পৰোক্ষভাৱে বিনিয়োগকাৰীসকলৰ বাবে সঞ্চয় সংগ্ৰহ কৰে। এই প্ৰতিষ্ঠানে বিভিন্ন সমস্যা যেনে— পূৰ্ণগঠন, পৃথক কৰণ কৌশল আদিৰ ওপৰত পৰামৰ্শ বিচাৰি থকা ব্যক্তি আৰু সংগঠনক সেৱা আগবঢ়ায়। তেওঁলোকে বজাৰৰ পৰা পুঁজি সংগ্ৰহ কৰিব বিচৰা সংগঠনবোৰক বিভিন্ন ধৰণৰ সেৱা আগবঢ়ায় আৰু জমা, প্ৰতিভূতি, ঋণ আদিৰ দৰে বিত্তীয় সম্পত্তিৰ পৰিচালনা কৰে।

বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠানবোৰক নিম্নলিখিত দুটা বহল শ্ৰেণীত বিভক্ত কৰিব পাৰি—

১) **বেংকিং প্ৰতিষ্ঠানসমূহ (Banking institutions) :**

বেংক হৈছে এক বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠান যি এজন ব্যক্তি বা ব্যৱসায়ৰ পৰা আন এজন ব্যক্তি বা ব্যৱসায়লৈ ধন স্থানান্তৰ কৰাত সহায় কৰে। মূলতে বেংকিং হৈছে এক ব্যৱসায়িক কাৰ্যকলাপ য'ত জমাৰ ৰূপত ৰাইজৰ পৰা ধন গ্ৰহণ কৰা আৰু লাভ উপাৰ্জনৰ বাবে ঋণ হিচাপে পুঁজিৰ যোগান ধৰা কাৰ্য অন্তৰ্ভুক্ত থাকে। বেংকিং

প্ৰতিষ্ঠানবোৰে মুখ্যতঃ দুটা উদ্দেশ্য পূৰণ কৰে। যেনে— জনসাধাৰণৰ জমা সুৰক্ষিত কৰা আৰু ঋণৰ সুবিধা প্ৰদান কৰি তেওঁলোকৰ বিত্তীয় প্ৰয়োজনীয়তা পূৰণ কৰা।

‘ভাৰতীয় বেংকিং ৰেগুলেচন আইন’, ১৯৪৯ৰ ৫(খ) ধাৰা অনুসৰি “ঋণদান বা বিনিয়োগৰ উদ্দেশ্যে জনসাধাৰণৰ পৰা গৃহীত আমানত জমাদাতা গ্ৰাহকৰ তাগিদামতে বা অন্য প্ৰকাৰে পৰিশোধ কৰা আৰু চেক, ড্ৰাফ্ট বা অন্য উপায়ে তাক উলিয়াই দিয়া কাৰ্যকে বেংকিং বোলে।” আকৌ, ধাৰা ৫(গ) অনুসৰি “বেংকিং কোম্পানী মানে তেনেকুৱা কোম্পানী যিয়ে ভাৰতত বেংকিং ব্যৱসায় কৰে”।

বেংকিং প্ৰতিষ্ঠানবোৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ যেনে— কেন্দ্ৰীয় বেংক, বাণিজ্যিক বেংক, সমবায় বেংক, ঔদ্যোগিক বেংক, বৈদেশিক বিনিময় বেংক ইত্যাদি। কেন্দ্ৰীয় বেংক হৈছে এখন দেশৰ শীৰ্ষ মুদ্ৰা প্ৰতিষ্ঠান। ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংক হৈছে আমাৰ দেশৰ কেন্দ্ৰীয় বেংক।

২) অনা-বেংকিং বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠানসমূহ (Non-Banking financial institutions) :

অনা-বেংকিং বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠান হৈছে এক বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠান, যাৰ দেনা ঋণ নিষ্পত্তিৰ উপায় হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰিব নোৱাৰি। বেংকিং প্ৰতিষ্ঠানবোৰৰ দৰে অনা-বেংকিং বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠানে ৰাইজৰ পৰা জমা গ্ৰহণ কৰিব পাৰে আৰু ঋণ প্ৰদান কৰিব পাৰে। অৱশ্যে ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংকে অনা-বেংকিং প্ৰতিষ্ঠানৰ কাম-কাজৰ ওপৰত কিছুমান প্ৰতিবন্ধকতা আৰোপ কৰিছে। সেইবোৰ হ’ল—

- ১) অনা-বেংকিং বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠানে তাগিদা জমা (Demand Deposit) গ্ৰহণ কৰিব নোৱাৰে।
- ২) অনা-বেংকিং বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠান পৰিশোধ আৰু নিষ্পত্তি প্ৰণালীৰ অংশ নহয় আৰু নিজৰ ওপৰত চেক জাৰী কৰিব নোৱাৰে।
- ৩) আমানত বীমা আৰু ঋণ গেৰাণ্টি নিগমৰ আমানত বীমা সুবিধা অনা-বেংকিং প্ৰতিষ্ঠানৰ জমাকৰ্তাসকলৰ বাবে উপলব্ধ নহয়।

অনা-বেংকিং বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠানে ঋণ আৰু অগ্ৰিম, অংশ, ষ্টক, ঋণপত্ৰ আৰু চৰকাৰী বা স্থানীয় কৰ্তৃপক্ষ বা একে প্ৰকৃতিৰ অন্যান্য বিপণনযোগ্য প্ৰতিভূতিৰ ব্যৱসায়ত জড়িত হ’ব পাৰে। তেওঁলোকে লীজ, ভাড়া ক্ৰয়, বীমা ব্যৱসায়, চিট ফাণ্ড ব্যৱসায় আদিৰ দৰে কাৰ্যকলাপতো জড়িত হ’ব পাৰে। অৱশ্যে যিবোৰ প্ৰতিষ্ঠানৰ মুখ্য ব্যৱসায় হৈছে কৃষি কাৰ্যকলাপ, ঔদ্যোগিক কাৰ্যকলাপ, যিকোনো সামগ্ৰী ক্ৰয় বা বিক্ৰী (প্ৰতিভূতিৰ বাহিৰে) বা যিকোনো সেৱা আৰু বিক্ৰী, ক্ৰয় আৰু/ বা স্থাৱৰ সম্পত্তি নিৰ্মাণ সেইবিলাকক অনা-বেংকিং বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠানৰ শ্ৰেণীৰ অধীনত অন্তৰ্ভুক্ত কৰা নহয়।

বেংক আৰু অনা-বেংকিং বিত্তীয় প্রতিষ্ঠানৰ মাজত পাৰ্থক্য নিম্নলিখিত ধৰণৰ—

(Differences between Banking and Non-Banking institutions are as follows)

তুলনাৰ আধাৰ	বেংক	অনা-বেংকিং বিত্তীয় প্রতিষ্ঠান
অৰ্থ	বেংক হৈছে এক বিত্তীয় প্রতিষ্ঠান যি ঋণ বা বিনিয়োগৰ উদ্দেশ্যে ৰাইজৰ পৰা ধন জমা গ্ৰহণ কৰে। জমাবোৰ সাধনি মতে বা অন্য ধৰণে পৰিশোধ কৰিব লাগিব আৰু চেক, ড্ৰাফ্ট বা অন্য ধৰণে আহৰণ কৰিব লাগিব।	অনা-বেংকিং বিত্তীয় প্রতিষ্ঠান হৈছে এক বিত্তীয় প্রতিষ্ঠান যাৰ সম্পূৰ্ণ বেংকিং অনুজ্ঞাপত্ৰ নাই আৰু সীমিত জমা লোৱা কাৰ্যকলাপত জড়িত হ'ব পাৰে।
কাৰ অধীনত নিয়ন্ত্ৰিত	বেংকিং নিয়ন্ত্ৰণ আইন, ১৯৪৯।	কোম্পানী আইন, ২০১৩।
নিয়ামক কৰ্তৃপক্ষ	ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংক অফ ইণ্ডিয়া।	ভাৰতীয় প্রতিভূতি বিনিময় পৰিষদ (SEBI)।
জমাৰ গ্ৰহণযোগ্যতা	সকলো ধৰণৰ জমা গ্ৰহণ কৰিব পাৰে।	চাহিদা জমা গ্ৰহণ কৰিব নোৱাৰে।
চেকৰ সুবিধা	চেকৰ সুবিধা প্ৰদান কৰিব পাৰে।	চেকৰ সুবিধা প্ৰদান কৰিব নোৱাৰে।
বিদেশী বিনিয়োগ	ব্যক্তিগত খণ্ডৰ বেংকত ৭৪ শতাংশ লৈকে অনুমোদিত।	১০০ শতাংশ লৈকে অনুমোদিত।
পৰিশোধ আৰু নিষ্পত্তি প্ৰণালী	বেংকবোৰ পৰিশোধ আৰু নিষ্পত্তি প্ৰণালীৰ এক অবিচ্ছেদ্য অংশ।	অনা-বেংকিং বিত্তীয় প্রতিষ্ঠান ইয়াৰ অংশ নহয়।
নগদ সংৰক্ষণ অনুপাত	ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংক আইন আৰু বেংকিং নিয়ন্ত্ৰণ আইনৰ অধীনত নগদ সংৰক্ষণ অনুপাতৰ জমা বাধ্যতামূলক।	নগদ সংৰক্ষণ অনুপাত জমা ৰখাৰ প্ৰয়োজন নাই।
আমানত বীমা সুবিধা	উপলব্ধ।	উপলব্ধ নহয়।
ঋণ সৃষ্টি	বেংকে ঋণ সৃষ্টি কৰিব পাৰে।	ঋণ সৃষ্টি সম্ভৱ নহয় (কিয়নো তেওঁলোকে চেকৰ সুবিধা প্ৰদান নকৰে)।

গ) **বিত্তীয় দলীল (FINANCIAL INSTRUMENTS) :**

এটা বিত্তীয় ব্যৱস্থাত উপলব্ধ পুঁজিৰ স্থানান্তৰ বিত্তীয় দলীল ক্ৰয় আৰু বিক্ৰীৰ জৰিয়তে হয়। অৰ্থাৎ বিত্তীয় ব্যৱস্থাৰ এক উপাদান হিচাপে, বিত্তীয় দলীলবোৰে উদ্ভূত ক্ষেত্ৰৰ পৰা ঘাটি ক্ষেত্ৰলৈ পুঁজিৰ চলাচল সহজ কৰে। বিত্তীয় দলীল হৈছে এক পক্ষৰ এক লিখিত আইনী বাধ্যবাধকতা যাৰ দ্বাৰা কিছুমান চৰ্তৰ অধীনত ভৱিষ্যতৰ কোনো তাৰিখত মূল্যৱান কিবা এটা সাধাৰণতে আন এটা পক্ষলৈ ধন স্থানান্তৰ কৰা হয়। ‘দলীল’ শব্দটো বহুল অৰ্থত ব্যৱহাৰ কৰা হয়। ই যিকোনো ধৰণৰ ব্যৱসায়যোগ্য সম্পত্তি যেনে— নগদ ধন, এটা প্ৰতিষ্ঠানত মালিকীস্বত্বৰ অংশৰ প্ৰমাণ, বা নগদ ধন প্ৰাপ্ত বা বিতৰণ কৰাৰ চুক্তিগত অধিকাৰ বা আন এক বিত্তীয় দলীল বুজায়। বজাৰত বিভিন্ন ধৰণৰ প্ৰতিভূতি আছে কাৰণ বিনিয়োগকাৰী আৰু ঋণ বিচৰাসকলৰ প্ৰয়োজনীয়তা পৃথক। সম অধিকাৰ অংশ (সমাংশ), ঋণপত্ৰ, বণ্ড আদি হৈছে ইয়াৰ কিছুমান উদাহৰণ।

বিত্তীয় দলীলৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ (Features of financial instruments) :

সাধাৰণতে বিত্তীয় দলীলৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ নিম্নলিখিত ধৰণৰ —

- ১) **বলৱৎযোগ্য চুক্তি (Enforceable contract) :** বিত্তীয় দলীল হৈছে সম্ভাব্য ক্ৰেতা-সকলক সুৰক্ষিত কৰা আইনৰ শাসনৰ অধীনত/গুণীৰ ভিতৰত এক বাধ্যতামূলক, বলৱৎ কৰিব পৰা চুক্তি।
- ২) **মূল্য স্থানান্তৰ (Transfer of value) :** দুটা পক্ষৰ মাজত মূল্য স্থানান্তৰ হয়, য’ত এটা পক্ষ বেংক, বীমা কোম্পানী, চৰকাৰ, প্ৰতিষ্ঠান বা ব্যক্তি হ’ব পাৰে।
- ৩) **মুদ্ৰাৰ সমপৰ্যায়ৰ সম্পদ (Near money asset) :** বিত্তীয় দলীলবোৰে মুদ্ৰাৰ কিছুমান কাম যেনে পৰিশোধৰ উপায় বা মূল্যৰ ভঁড়াল হিচাপে কাম কৰিব পাৰে। সেইবোৰক মূল্যৰ উন্নত ভঁড়াল বুলি গণ্য কৰা হয় কিয়নো সেইবোৰে সময় অতিবাহিত হোৱাৰ লগে লগে সম্পদ অধিক বৃদ্ধি কৰাৰ সুবিধা দিয়ে (কিন্তু উচ্চ স্তৰৰ বিপদাশংকাৰ সৈতে)।
- ৪) **বিপদাশংকা স্থানান্তৰ (Risk transfer) :** কিছুমান বিত্তীয় দলীলে বিপদাশংকা স্থানান্তৰৰ সুবিধা প্ৰদান কৰে। কিছুমান দলীলৰ ক্ষেত্ৰত ক্ৰেতাই বিপদাশংকা বিক্ৰেতালৈ স্থানান্তৰ কৰি আছে আৰু কিছুমান বিপদাশংকা গ্ৰহণ কৰিবলৈ মূলতঃ বিক্ৰেতাক পৰিশোধ কৰি আছে। বীমা আঁচনিবোৰ ইয়াৰ এক মুখ্য উদাহৰণ।
- ৫) **মানককৰণ (Standardisation) :** বেছিভাগ বিত্তীয় দলীল মানক/ মানবিশিষ্ট কৰা হয় যাতে তেওঁলাকৰ ক্ৰেতাৰ বাবে দায়বদ্ধতা আৰু চুক্তি থাকে।
- ৬) **সহজ স্থানান্তৰযোগ্যতা (Easy transferability) :** বেছিভাগ দলীল বহুতো জটিল আনুষ্ঠানিকতা অবিহনে এজনৰ পৰা আন জনলৈ সহজে স্থানান্তৰ কৰিব পাৰি।

- ৭) **সাজু বজাৰ (Ready market) :** বিত্তীয় দলীলবোৰৰ এখন সাজু/প্ৰস্তুত বজাৰ আছে। সেইবোৰ সঘনাই ক্ৰয় আৰু বিক্ৰী কৰিব পাৰি আৰু এনেদৰে এই প্ৰতিভূতিবোৰত ব্যৱসায় সম্ভৱ হয়।
- ৮) **তাৰল্যতা (Liquidity) :** বিত্তীয় দলীলবোৰৰ তাৰল্যতা থাকে অৰ্থাৎ কিছুমান দলীল সহজে নগদলৈ ৰূপান্তৰ কৰিব পাৰি। উদাহৰণ স্বৰূপে বাট্টাকৰণ আৰু পুনৰ বাট্টাকৰণৰ জৰিয়তে বিনিময় বিল এখন সহজে নগদলৈ ৰূপান্তৰ কৰিব পাৰি।
- ৯) **জামিন মূল্যৰ অধিকাৰী (Possess security value) :** বেছিভাগ বিত্তীয় দলীলৰ জামিন মূল্য থাকে অৰ্থাৎ বেংক আৰু অন্যান্য বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠানৰ পৰা ঋণ সংগ্ৰহৰ উদ্দেশ্যে সেইবোৰ জামিন হিচাপে আগবঢ়াব পাৰি।
- ১০) **কৰ ৰেহাই (Tax exemption) :** কিছুমান বিত্তীয় দলীলে কৰ ৰেহাই উপভোগ কৰে অৰ্থাৎ এই দলীলবোৰত কৰা বিনিয়োগক নিৰ্দিষ্ট সীমা সাপেক্ষে আয়কৰ, সম্পদ কৰ আদিৰ পৰা ৰেহাই দিয়া হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে ৰাজহুৱা খণ্ডৰ অনুষ্ঠান-প্ৰতিষ্ঠানৰ দ্বাৰা জাৰী কৰা কিছুমান বণ্ড, ৰাষ্ট্ৰীয় সঞ্চয় প্ৰমাণ পত্ৰ (NSC)ৰ দৰে চৰকাৰী প্ৰতিভূতিবোৰে কৰ ৰেহাই উপভোগ কৰে।
- ১১) **বিপদাশংকা বহন কৰে (Carry risk) :** এই দলীলবিলাকে বিপদাশংকা বহন কৰে কাৰণ মূলধন পৰিশোধ বা সূত বা লভ্যাংশ পৰিশোধ কৰাৰ ক্ষেত্ৰত অনিশ্চয়তা আছে।
- ১২) **ভৱিষ্যৎ ব্যৱসায় উজু কৰে (Facilitate futures trading) :** এই দলীলবোৰে ভৱিষ্যৎ ব্যৱসায় উজু কৰে যাতে মূল্যৰ তাৰতম্য, সূতৰ হাৰৰ তাৰতম্য আদিৰ ফলত উদ্ভৱ হোৱা বিপদাশংকা আৱৰিব/ঢাকিব (Cover risks) পাৰে।
- ১৩) **কম সঞ্চালন ব্যয় (Less handling cost) :** এই দলীলবোৰত কম সঞ্চালন ব্যয় হয় কিয়নো এই দলীলবোৰ ক্ৰয় আৰু বিক্ৰী কৰাত সাধাৰণতে যথেষ্ট কম ব্যয় হয়।
- ১৪) **বিপদাশংকা আৰু আয় সমানুপাতিক (Risk and return proportionate) :** এই দলীলবোৰৰ আয় পোনপটীয়াকৈ গ্ৰহণ কৰা বিপদাশংকাৰ অনুপাতত হয়।
- ১৫) **ম্যাদৰ তাৰতম্য (Maturity period variation) :** এই দলীলবোৰৰ ম্যাদপূৰ্তিৰ সময়ৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি দলীলবোৰ হ্রস্বম্যাদী, মধ্যম্যাদী বা দীৰ্ঘম্যাদী হ'ব পাৰে।

বিত্তীয় দলীলৰ শ্ৰেণীবিভাজন (Classification of financial instruments) :

বিত্তীয় দলীলবোৰৰ প্ৰকৃতিৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি সেইবোৰক বিভিন্ন শিতানত শ্ৰেণীবদ্ধ কৰিব পাৰি যিবোৰ নিম্নলিখিত ধৰণৰ—

১) মূল্য নিৰ্ধাৰণৰ আধাৰত শ্ৰেণীবিভাজন (Classification on the basis of determination of value) :

ক) নগদ দলীল (Cash instruments) : নগদ দলীল হৈছে বিত্তীয় দলীল যাৰ মূল্য পোনপটীয়াকৈ বজাৰৰ দ্বাৰা নিৰ্ধাৰণ কৰা হয়। সেইবোৰক প্ৰতিভূতি আৰু অন্যান্য নগদ দলীল যেনে— ঋণ আৰু জমা হিচাপে বিভক্ত কৰিব পাৰি।

খ) গৌণ দলীল (ডেৰিভেটিভ) প্ৰতিভূতি (Derivative instruments) : গৌণ দলীল হৈছে বিত্তীয় দলীল যি এইবিলাকৰ মূল্য ইয়াৰ অন্তৰ্নিহিত অস্থিত্ব যেনে— সম্পদ, সূচক বা সূতৰ হাৰৰ পৰা আহৰণ কৰে।

২) সম্পদৰ শ্ৰেণীৰ আধাৰত শ্ৰেণীবিভাজন (Classification on the basis of asset class) :

ক) সম অধিকাৰী দলীল (Equity instruments) : সম অধিকাৰী দলীলবোৰ হৈছে এটা নিগমৰ উপাৰ্জন আৰু সম্পত্তিৰ ওপৰত দাবী। কিছুমান সম অধিকাৰী প্ৰতিভূতিয়ে মালিকক সময়ে সময়ে লভ্যাংশ পৰিশোধ কৰাৰ অধিকাৰ দিয়ে কিন্তু এই পৰিশোধবোৰ নিশ্চিত নহয়। সম অধিকাৰী প্ৰতিভূতিৰ বাবে ম্যাদপূৰ্তিৰ কোনো তাৰিখ নাই। সেয়েহে সেইবোৰক দীৰ্ঘম্যাদী প্ৰতিভূতি বুলি গণ্য কৰা হয়। সম অধিকাৰী অংশ (সমাংশ) হৈছে সম অধিকাৰী প্ৰতিভূতিৰ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ উদাহৰণ।

খ) ঋণ দলীল (Debt instruments) : ঋণ দলীলবোৰত ঋণ লওঁতাই (ঋণ দলীল জাৰী কৰোতা) এক নিৰ্দিষ্ট সময়ৰ পিছত ঋণদাতাক (ঋণ দলীলৰ ক্ৰেতা) স্থিৰ পৰিশোধ কৰাৰ প্ৰতিশ্ৰুতি অন্তৰ্ভুক্ত কৰে। ঋণপত্ৰ, বণ্ড হৈছে ঋণ দলীলৰ উদাহৰণ।

গ) বৈদেশিক বিনিময় দলীল (Foreign exchange instruments) : বৈদেশিক মুদ্ৰা পৰিশোধৰ অধিকাৰ সম্পৰ্কে বৈদেশিক বিনিময় দলীল হৈছে দুই বা ততোধিক পক্ষৰ মাজত আইনীভাৱে বলৱৎ কৰিব পৰা (বাধ্যতামূলক) চুক্তি।

৩) জাৰীকৰ্তাৰ আধাৰত শ্ৰেণীবিভাজন (Classification on the basis of issuers) :

দলীল জাৰীকৰ্তাৰ আধাৰত ঋণ দলীলবোৰক চৰকাৰী প্ৰতিভূতি আৰু ঔদ্যোগিক প্ৰতিভূতি হিচাপে শ্ৰেণীবদ্ধ কৰিব পাৰি।

ক) চৰকাৰী প্ৰতিভূতি (Government securities) : চৰকাৰী প্ৰতিভূতি হৈছে চৰকাৰৰ হৈ চৰকাৰ বা ৰিজাৰ্ভ বেংক অফ ইণ্ডিয়াই জাৰী কৰা স্থিৰ উপাৰ্জনৰ প্ৰতিভূতি। সেইবোৰৰ

ভিতৰত আছে ৰাজ্য চৰকাৰ, স্থানীয় পৌৰসভা / নিগমৰ দৰে অৰ্ধ চৰকাৰী সংস্থা/ বিদ্যুৎ পৰিষদ আদিৰ দ্বাৰা জাৰী কৰা প্ৰতিভূতি। যিহেতু এই প্ৰতিভূতিবোৰ চৰকাৰে জাৰী কৰে এইবিলাক প্ৰতিভূতিত বিপদাশংকা অতি ন্যূনতম আৰু আন বহুতো ব্যক্তিগত বিত্তীয় বিনিয়োগৰ তুলনাত সূতৰ হাৰও কম।

- খ) **ঔদ্যোগিক প্ৰতিভূতি (Industrial securities) :** নিগম খণ্ডৰ দ্বাৰা তেওঁলোকৰ দীৰ্ঘম্যাদী আৰু কাৰ্যকৰী মূলধনৰ প্ৰয়োজনীয়তা পূৰণ কৰিবলৈ ঔদ্যোগিক প্ৰতিভূতি জাৰী কৰা হয়। ঔদ্যোগিক প্ৰতিভূতিৰ অধীনত পৰা মুখ্য দলীলবোৰ হৈছে সম অধিকাৰী অংশ, অগ্ৰাধিকাৰ অংশ, ঋণপত্ৰ, বাণিজ্যিক কাগজ পত্ৰ ইত্যাদি।
- ৪) **ম্যাদপূৰ্তিৰ আধাৰত শ্ৰেণীবিভাজন (Classification on the basis of maturity) :** ম্যাদপূৰ্তিৰ সময়ৰ আধাৰত বিত্তীয় দলীলবোৰক মুদ্ৰা বজাৰৰ দলীল আৰু মূলধনী বজাৰৰ দলীল হিচাপে শ্ৰেণীবদ্ধ কৰিব পাৰি।
- ক) **মুদ্ৰা বজাৰৰ দলীল (Money market instruments) :** মুদ্ৰা বজাৰৰ দলীলবোৰ হৈছে হুস্ম্যাদী দলীল, যাৰ ম্যাদপূৰ্তিৰ সময় এবছৰৰ ভিতৰত। ঋণ বজাৰৰ এই অংশত চৰকাৰী প্ৰতিভূতি আৰু ঔদ্যোগিক প্ৰতিভূতি যেনে— ট্ৰেজাৰী বিল, বাণিজ্যিক বিল, বাণিজ্যিক কাগজপত্ৰ, জমাৰ প্ৰমাণপত্ৰ আদি অন্তৰ্ভুক্ত থাকে।
- খ) **মূলধনী বজাৰৰ দলীল (Capital market instruments) :** মূলধনী বজাৰৰ দলীলবোৰৰ ভিতৰত আছে দীৰ্ঘম্যাদী ঋণ দলীল, যাৰ ম্যাদপূৰ্তিৰ সময় এবছৰ বা তাতকৈ অধিক। ঋণপত্ৰ, বণ্ড, চৰকাৰী দলীল যেনে— NSC, KVP ইত্যাদি হৈছে মূলধনী বজাৰৰ দলীলৰ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ উদাহৰণ।
- ৫) **দলীলৰ মধ্যস্থতাকাৰীৰ আধাৰত শ্ৰেণীবিভাজন (Classification on the basis of intermediaries involved) :**
- প্ৰতিভূতি জাৰী কৰাৰ প্ৰক্ৰিয়াত অন্তৰ্ভুক্ত মধ্যস্থতাকাৰীৰ আধাৰত বিত্তীয় দলীলবোৰক প্ৰাথমিক দলীল আৰু গৌণ দলীল হিচাপে শ্ৰেণীবদ্ধ কৰিব পাৰি।
- ক) **প্ৰাথমিক দলীল (Primary instruments) :** প্ৰাথমিক দলীলবোৰক পোনপটীয়া প্ৰতিভূতি বুলিও কোৱা হয় কিয়নো সেইবোৰ চূড়ান্ত সঞ্চয়কৰ্তাসকলক পুঁজিৰ চূড়ান্ত ঋণ লওঁতাই পোনপটীয়াকৈ জাৰী কৰে। সম অধিকাৰী অংশ আৰু ঋণপত্ৰ হৈছে প্ৰাথমিক দলীলৰ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ উদাহৰণ।

খ) **গৌণ দলীল (Secondary instruments) :** গৌণ দলীলবোৰক পৰোক্ষ প্ৰতিভূতি বুলিও কোৱা হয় কিয়নো সেইবোৰ বিত্তীয় মধ্যস্থতাকাৰীসকলে চূড়ান্ত সঞ্চয়কাৰীসকলক জাৰী কৰে। পাৰস্পাৰিক নিধি (মিউচুৱেল ফাণ্ড) আৰু বীমা আঁচনিৰ এককবোৰ গৌণ দলীল।

ঘ) **বিত্তীয় সেৱাসমূহ (FINANCIAL SERVICES) :**

বিত্তীয় সেৱাসমূহে বিত্ত উদ্যোগৰ দ্বাৰা প্ৰদান কৰা সেৱাসমূহক বুজায়। বিত্ত উদ্যোগটোৱে এক বিস্তৃত পৰিসৰৰ সংগঠনক অন্তৰ্ভুক্ত কৰে যি ধনৰ ব্যৱস্থাপনাৰ সৈতে মোকাবিলা কৰে। এই সংগঠনবোৰৰ ভিতৰত আছে বেংক, ক্রেডিট কাৰ্ড কোম্পানী, বীমা কোম্পানী, উপভোক্তা বিত্ত কোম্পানী, ষ্টক ব্ৰোকাৰেজ, বিনিয়োগ পুঁজি আৰু কিছুমান চৰকাৰী পৃষ্ঠপোষকতা কৰা উদ্যোগ।

বিত্তীয় সেৱা প্ৰদানকাৰীসকলে প্ৰয়োজনীয় পুঁজি প্ৰাপ্ত/আহৰণ কৰাত সহায় কৰে আৰু লগতে নিশ্চিত কৰে যে সেইবিলাক দক্ষতাৰে নিয়োজিত কৰা হৈছে। তেওঁলোকে বিত্তীয় সংমিশ্ৰণ নিৰ্ধাৰণ কৰাত আৰু তেওঁলোকৰ পেছাদাৰী সেৱাবোৰ ঋণদাতাৰ সেৱাৰ পৰ্যায়লৈ সম্প্ৰসাৰিত কৰাত সহায় কৰে। এইবোৰে ধাৰ লোৱা, প্ৰতিভূতি বিক্ৰী কৰা আৰু ক্ৰয় কৰা, ঋণ দিয়া আৰু বিনিয়োগ কৰা, পৰিশোধ আৰু নিষ্পত্তি কৰাৰ অনুমতি দিয়া আৰু বিত্তীয় বজাৰত বিপদাশংকাৰ সংস্পৰ্শৰ যত্ন লোৱাত সহায় কৰে। ক্রেডিট ৰেটিং, শংকায়ুক্ত মূলধন, পাৰস্পাৰিক নিধি (মিউচুৱেল ফাণ্ড), সদাগৰী বেংকিং, ডিপজিটৰী সেৱা, বুক বিল্ডিং আদি সেৱাও নিগম নিকায়বোৰৰ বাবে উপলব্ধ কৰা হয়।

গুৰুত্বপূৰ্ণ বিত্তীয় সেৱা প্ৰদানকাৰীসকলৰ ভিতৰত আছে লীজিং কোম্পানী, পাৰস্পাৰিক নিধি (মিউচুৱেল ফাণ্ড হাউচ), সদাগৰী বেংকাৰ, প'ৰ্টফলিঅ' মেনেজাৰ, বিল বাটাকাৰণ আৰু স্বীকৃতি ভৱন ইত্যাদি।

ঙ) **নিয়ামক সংস্থাসমূহ (REGULATORY BODIES) :**

বিত্তীয় ব্যৱস্থাত বিভিন্ন অংশগ্ৰহণকাৰীসকলক নিয়ন্ত্ৰণৰ কাম সংসদৰ বিভিন্ন আইনৰ অধীনত গঠন কৰা কিছুমান আইনী কৰ্তৃপক্ষক অৰ্পণ কৰা হৈছে। সেয়েহে এই বিধিবদ্ধ সংস্থাসমূহক বিত্তীয় ব্যৱস্থাৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ উপাদান হিচাপে গণ্য কৰা হয়। দেশত দুটা আটাইতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ নিয়ামক সংস্থা আছে যেনে— ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংক আৰু ভাৰতীয় প্ৰতিভূতি বিনিময় পৰিষদ (SEBI)।

ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংকে বিত্তীয় ব্যৱস্থাৰ মুখ্য অংশটো নিয়ন্ত্ৰণ আৰু তত্বাৱধান কৰে। ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংকৰ পৰ্যবেক্ষকৰ ভূমিকাই বাণিজ্যিক বেংক, নগৰ সমবায় বেংক, কিছুমান বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠান আৰু অনা-বেংকিং বিত্তীয় কোম্পানীক সামৰি লয়। মূলধনী বজাৰ, পাৰস্পাৰিক নিধি (মিউচুৱেল ফাণ্ড) আৰু মূলধনী বজাৰৰ অন্যান্য মধ্যস্থতাকাৰীসকল ভাৰতীয় প্ৰতিভূতি বিনিময় পৰিষদৰ দ্বাৰা নিয়ন্ত্ৰিত হয়।

এই দুটাৰ উপৰিও ভাৰতীয় বিত্তীয় ব্যৱস্থাত আন কিছুমান গুৰুত্বপূৰ্ণ নিয়ামক সংস্থা আছে। আঞ্চলিক গ্ৰাম্য বেংক আৰু সমবায় বেংকবোৰ ৰাষ্ট্ৰীয় কৃষি আৰু গ্ৰামোন্নয়ন বেংক (নাবাৰ্ড)ৰ দ্বাৰা তত্ত্বাৱধান কৰা হয় আৰু নেচনেল হাউচিং বেংকৰ (NHB) দ্বাৰা হাউচিং ফাইনেঞ্চ কোম্পানীৰ তত্ত্বাৱধান কৰা হয়। ভাৰত চৰকাৰৰ কোম্পানী পৰিক্ৰমা বিভাগে (DCA), কোম্পানী আইনৰ অধীনত পঞ্জীভুক্ত অনা-বেংকিং বিত্তীয় কোম্পানীৰ বাহিৰে আন নিগম নিকাৰৰ জমা লোৱা কাৰ্যকলাপ নিয়ন্ত্ৰণ কৰে। বীমা নিয়ামক আৰু উন্নয়ন প্ৰাধিকৰণে (IRDA) বীমা খণ্ড নিয়ন্ত্ৰণ কৰে। পেঞ্চন নিয়ামক আৰু উন্নয়ন কৰ্তৃপক্ষই (PFRDA) পেঞ্চন পুঁজি নিয়ন্ত্ৰণ কৰে।

অৰ্থনৈতিক বিকাশত বিত্তীয় ব্যৱস্থাৰ ভূমিকা

(ROLE OF FINANCIAL SYSTEM IN THE ECONOMIC DEVELOPMENT)

এখন ৰাষ্ট্ৰৰ অৰ্থনৈতিক বিকাশত বিত্তীয় ব্যৱস্থাই এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰে। বিত্তীয় ব্যৱস্থাটো বিভিন্ন বিত্তীয় প্রতিষ্ঠান যেনে— বাণিজ্যিক বেংক, অনা-বেংকিং বিত্তীয় নিগম, উন্নয়ন বেংক, বিনিয়োগ বেংক, বীমা কোম্পানী আদিৰ এক নেটৱৰ্কৰ দ্বাৰা গঠিত। এই বিত্তীয় প্রতিষ্ঠানবোৰে বিভিন্ন ধৰণৰ বিত্তীয় সামগ্ৰী আৰু সেৱা আগবঢ়ায় যি বিভিন্ন শ্ৰেণীৰ গ্ৰাহকৰ প্ৰয়োজনীয়তাৰ সৈতে খাপ খায়। যিহেতু এই বিত্তীয় প্রতিষ্ঠানবোৰে মুদ্ৰা বজাৰ আৰু মূলধনী বজাৰত এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰে সেয়েহে এখন ৰাষ্ট্ৰৰ অৰ্থনৈতিক বিকাশত তেওঁলোকৰ ভূমিকা অনিবাৰ্য।

এখন ৰাষ্ট্ৰৰ অৰ্থনৈতিক বিকাশত বিত্তীয় ব্যৱস্থাৰ ভূমিকা নিম্নলিখিত শিতানৰ অধীনত আলোচনা কৰিব পাৰি—

- ১) **মূলধন সংগঠন (Capital formation)** : মূলধন গঠন হৈছে এক প্ৰক্ৰিয়া যাৰ দ্বাৰা জনসাধাৰণৰ সঞ্চয়বোৰ কাৰখানা/প্ৰকল্প, সঁজুলি আৰু যন্ত্ৰপাতিৰ দৰে মূলধনী সামগ্ৰীৰ বিনিয়োগত প্ৰয়োগ কৰা হয়। ই এখন দেশৰ উৎপাদনশীল ক্ষমতা আৰু শ্ৰমিকৰ দক্ষতা বৃদ্ধি কৰে। ইয়ে এখন দেশত সামগ্ৰী আৰু সেৱাৰ অধিক প্ৰবাহ নিশ্চিত কৰে। বিত্তীয় ব্যৱস্থাই নাগৰিকসকলৰ হাতত উপলব্ধ পুঁজি বা সঞ্চয় সংগ্ৰহ কৰে আৰু এনেদৰে মূলধন গঠনত সহায় কৰে।
- ২) **বিনিয়োগৰ প্ৰৱৰ্তন (Promoting investments)** : অৰ্থনৈতিক বিকাশত বিত্তীয় ব্যৱস্থাৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা হৈছে যে ই সঞ্চয়ক অৰ্থনীতিৰ বিভিন্ন উৎপাদনশীল ক্ষেত্ৰত প্ৰবাহিত হ'বলৈ উৎসাহিত কৰে। বিনিয়োগৰ স্তৰে দেশত সামগ্ৰী আৰু সেৱাৰ উৎপাদন বৃদ্ধি আৰু উপাৰ্জন নিৰ্ধাৰণ

কৰে। এইটো উল্লেখ কৰিব লাগিব যে উৎপাদনশীল খণ্ডত বিনিয়োগ হৈছে মুদ্ৰাস্ফীতিহীন প্ৰকৃতিৰ যাৰ ফলত অৱশেষত অৰ্থনীতিৰ বিকাশ আৰু উন্নয়ন হয়। অৰ্থনীতিত যিমান ডাঙৰ/বৃহৎ বিনিয়োগ হয় সিমানে আয়-উপাৰ্জন আৰু নিয়োগ সৃষ্টিৰ সুযোগ অধিক হয়। ইয়াৰ ফলত অৱশেষত অৰ্থনৈতিক বিকাশ হয়।

- ৩) **ৰাষ্ট্ৰীয় অগ্ৰাধিকাৰৰ আধাৰত সঞ্চয় আৱণ্টন কৰা (Allocating savings on the basis of national priorities) :** বিত্তীয় ব্যৱস্থাই সঞ্চয়বোৰ অধিক দক্ষভাৱে আৱণ্টন কৰে যাতে ৰাষ্ট্ৰীয় নীতি অনুসৰি বিভিন্ন অগ্ৰাধিকাৰ খণ্ডৰ মাজত দুৰ্লভ মূলধন অধিক দক্ষভাৱে ব্যৱহাৰ কৰা হ'ব পাৰে। পুঁজি বিনিয়োগ কৰোতে কিছুমান সামাজিক আৰু অৰ্থনৈতিক খণ্ডক সদায়ে ৰাষ্ট্ৰীয় অগ্ৰাধিকাৰৰ ওপৰত আধাৰিত কৰি কিছুমান অগ্ৰাধিকাৰ দিয়া হয়।
- ৪) **উদ্যোগী প্ৰতিভাক উৎসাহিত কৰা (Encouraging entrepreneurial talents) :** বিত্তীয় ব্যৱস্থাই উদ্যোগ আৰু বিপদাশংকা গ্ৰহণৰ ক্ষমতাৰ মনোভাৱ বৃদ্ধি কৰি উদ্যোগী প্ৰতিভাৰ বিকাশত উদগনি দিয়ে। বাণিজ্যিক আৰু বিশেষ বেংকৰ দৰে বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠানবোৰে উদ্যোগৰ বিকাশ আৰু বিকাশত মুখ্য চালিকা শক্তি হিচাপে কাম কৰে। এইবোৰে উদ্যোগীসকলক বিভিন্ন উপায়েৰে অতি প্ৰয়োজনীয় বিত্তীয় সম্পদ যেনে— অধিবিকৰ্ষ, মধ্যম্যাদী আৰু দীৰ্ঘম্যাদী ঋণ, ইনভাইচ বাটাকৰণ, বাণিজ্যিক বন্ধকী আৰু সম অধিকাৰী (equity) বিত্তৰ যোগান ধৰে। বিত্তীয় সাহায্য প্ৰদান কৰাৰ উপৰিও বিত্তীয় ব্যৱস্থাই দেশৰ উদ্যোগকসমূহক সহায় আৰু প্ৰৱৰ্তন কৰিবলৈ বিভিন্ন ধৰণৰ অন্যান্য অনা-পুঁজি আধাৰিত সেৱা প্ৰদান কৰে।
- ৫) **বিত্তীয় গভীৰতাকৰণ আৰু বিস্তৃতিকৰণ (Financial deepening and broadening) :** এক সু-কাৰ্যকৰী বিত্তীয় ব্যৱস্থাই 'বিত্তীয় গভীৰতাকৰণ' (financial deepening) আৰু 'বিত্তীয় বিস্তৃতিকৰণ'ৰ (financial broadening) প্ৰক্ৰিয়াটো প্ৰৱৰ্তন কৰাত সহায় কৰে। বিত্তীয় গভীৰতাকৰণে মুঠ ঘৰুৱা উৎপাদনৰ শতাংশ হিচাপে বিত্তীয় সম্পদ বৃদ্ধিক বুজায়। বিত্তীয় বিস্তৃতিকৰণৰ অৰ্থ হৈছে বৰ্ধিত সংখ্যা আৰু বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ অংশগ্ৰহণকাৰী আৰু দলীল সৃষ্টি কৰা।
- ৬) **সূতৰ হাৰ স্থিৰকৰণ (Interest rates stabilisation) :** এক সু-বিকশিত বিত্তীয় ব্যৱস্থাই চাহিদা আৰু যোগান দুয়োটা দিশত বিভিন্ন অংশগ্ৰহণকাৰীৰ মাজত স্বাস্থ্যকৰ প্ৰতিযোগিতা তৈয়াৰ কৰে। ইয়াৰ অৰ্থ হৈছে যে সদস্যসকলে তেওঁলোকৰ ব্যয় হ্রাস কৰি ইজনে সিজনৰ সৈতে প্ৰতিযোগিতা কৰিব লাগিব। ফলস্বৰূপে নিম্ন সূতৰ হাৰৰ লাভালাভবোৰ গ্ৰাহকসকলক প্ৰদান কৰিব পৰা হয়। ইয়াৰ উপৰিও বিত্তীয় ব্যৱস্থাৰ অস্তিত্বই সমগ্ৰ দেশতে সমান সূতৰ হাৰ নিশ্চিত কৰে। এক বিত্তীয় ব্যৱস্থাৰ

অনুপস্থিতিত মূলধনৰ উপলব্ধতাৰ ওপৰত আধাৰিত কৰি প্ৰতিটো অঞ্চলৰ নিজা সূতৰ হাৰৰ ব্যৱস্থা থাকিব পাৰে। অৱশ্যে বিত্তীয় ব্যৱস্থাৰ কাৰ্যকুশলতাৰ বাবে সমগ্ৰ দেশতে সূতৰ হাৰ একেই থাকে।

- ৭) **ব্যৱসায় আৰু বাণিজ্য খণ্ডৰ বিকাশ (Growth of trade and commerce sector) :** এক দক্ষ পৰিশোধ প্ৰণালী প্ৰদান কৰি বিত্তীয় ব্যৱস্থাই সামগ্ৰী আৰু সেৱাৰ সময়মতে আৰু সুচাৰুৰূপে স্থানান্তৰ নিশ্চিত কৰে যি এখন দেশৰ অৰ্থনীতিত ব্যৱসায় আৰু বাণিজ্য খণ্ডৰ বিকাশত অৰিহণা যোগায়। বেংক, জমাকৰ্তা প্ৰতিষ্ঠান আৰু ব্যক্তিগত কোম্পানীৰ দৰে কেইবাটাও প্ৰতিষ্ঠানৰ সৈতে এক দক্ষ পৰিশোধ প্ৰণালীয়ে ব্যৱসায়ত ঋণৰ বিপদাশংকা হ্ৰাস কৰে। উন্নত প্ৰযুক্তিৰ আগমনৰ সৈতে এতিয়া কেইছেকেগুমানৰ ভিতৰত পৃথিৱীৰ যিকোনো ঠাইলৈ ধন প্ৰেৰণ কৰা সম্ভৱ। এইদৰে বিত্তীয় বজাৰ আৰু প্ৰতিষ্ঠানবোৰে ব্যৱসায় আৰু বাণিজ্যৰ সম্প্ৰসাৰণত সহায় কৰে আৰু এখন দেশৰ মুঠ ঘৰুৱা উৎপাদন উন্নত কৰে।
- ৮) **নিয়োগ সৃষ্টি (Employment of generation) :** বিত্তীয় ব্যৱস্থাই ব্যৱসায় আৰম্ভ কৰিব বিচৰা বা তেওঁলোকৰ বিদ্যমান ব্যৱসায় সম্প্ৰসাৰিত কৰিব বিচৰা উদ্যোগীসকলক মূলধন প্ৰদান কৰে। যেতিয়া এই ব্যৱসায়বোৰ আৰম্ভ হয়, তেওঁলোকক প্ৰত্যক্ষ আৰু পৰোক্ষভাৱে বিভিন্ন ধৰণৰ কৰ্মচাৰীৰ সেৱা প্ৰয়োজন হয়। ইয়াৰ ফলস্বৰূপে অৰ্থনীতিত যথেষ্ট নিয়োগৰ সুযোগ সৃষ্টি হয়।
- ৯) **আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় বাণিজ্যৰ সম্প্ৰসাৰণ (Expansion of international trade) :** আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় বাণিজ্য প্ৰক্ৰিয়াত বিত্তীয় ব্যৱস্থাই এক অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰে। আন্তৰ্জাতিক বাণিজ্যত বণ্টনি আৰু আমদানিৰ বাবে সকলো পৰিশোধ বেংকিং প্ৰতিষ্ঠানৰ জৰিয়তে প্ৰেৰণ কৰা হয়। আমদানিকৰ্তাসকলৰ হৈ ঋণ পত্ৰ জাৰী কৰি বেংকবোৰে বণ্টনিকাৰী দেশৰ পৰা সামগ্ৰী আৰু সেৱা আমদানি প্ৰক্ৰিয়া সৰল কৰে। ফলস্বৰূপে কোনো পক্ষই ইজনে সিজনৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিব নালাগে। ইয়াৰ পৰিৱৰ্তে তেওঁলোক দুয়ো বেংকৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিব পাৰে। বিত্তীয় বজাৰ আৰু প্ৰতিষ্ঠানৰ অনুপস্থিতিয়ে আন্তৰ্জাতিক বাণিজ্যৰ বিকাশ আৰু পৰিমাণৰ ওপৰত নেতিবাচক প্ৰভাৱ পেলাব।
- ১০) **বিদেশী মূলধন আকৰ্ষিত কৰাত সহায়ক (Aids in attracting foreign capital) :** স্থিৰ বিত্তীয় বজাৰে বিনিয়োগকাৰীৰ আত্মবিশ্বাস বৃদ্ধি কৰে। ঘৰুৱা তথা আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় বজাৰৰ বিনিয়োগকাৰীসকলে মূলধন বজাৰত বিনিয়োগ আৰম্ভ কৰে। ফলস্বৰূপে ঘৰুৱা কোম্পানীবোৰৰ বাবে অধিক মূলধন উপলব্ধ হয়। তাৰ পিছত তেওঁলোকে এই মূলধন তেওঁলোকৰ ব্যৱসায় বিকাশ আৰু সম্প্ৰসাৰণৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰে, যি তেওঁলোকক আন্তৰ্জাতিক বজাৰত অধিক প্ৰতিযোগিতামূলক কৰি তোলে।

- ১১) **অৰ্থনৈতিক আন্তঃগাঁথনিৰ বিকাশ (Development of economic infrastructure) :** এখন দেশত অৰ্থনৈতিক আন্তঃগাঁথনিৰ বিকাশত বিত্তীয় বজাৰে এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰে। বিদ্যুৎ উৎপাদন, তেল আৰু গেছ, পৰিবহণ, দূৰসংযোগ আৰু ৰে'লৱেৰ দৰে গুৰুত্বপূৰ্ণ খণ্ডবোৰে ৰেহাই হাৰত যথেষ্ট পুঁজি লাভ কৰে। এই খণ্ডসমূহৰ বিকাশে এখন দেশৰ অৰ্থনৈতিক বিকাশত যথেষ্ট অৰিহণা যোগায়।
- ১২) **চৰকাৰক সহায় (Assistance to government) :** বিত্তীয় বজাৰসমূহেও চৰকাৰবোৰক বৃহৎ পৰিমাণৰ ধন সংগ্ৰহ কৰিবলৈ অনুমতি দিয়ে। এইটোৱে তেওঁলোকক ঘাটি ব্যয় অব্যাহত ৰাখিবলৈ সক্ষম কৰে। বিত্তীয় বজাৰৰ অনুপস্থিতিত চৰকাৰবোৰে ঘাটি ব্যয় অব্যাহত ৰাখিব নোৱাৰিব, যিটো কম সময়ৰ বাবে আন্তঃগাঁথনি প্ৰকল্পৰ বাবে পুঁজি যোগান ধৰাৰ বাবে গুৰুত্বপূৰ্ণ।
- ১৩) **পিছপৰা ক্ষেত্ৰৰ বিকাশ (Developing backward areas) :** অৰ্থনৈতিক আন্তঃগাঁথনিৰ বিকাশ, ব্যৱসায়, বাণিজ্য আৰু উদ্যোগৰ সম্প্ৰসাৰণে এতিয়ালৈকে পিছপৰা অঞ্চলসমূহৰ বিকাশৰ বাবে এক অনুকূল পৰিৱেশ সৃষ্টি কৰে। এনেদৰে তেওঁলোকে দেশৰ সকলো অঞ্চলৰ সম বিকাশত অৰিহণা যোগায়।

ওপৰোক্ত আলোচনাটোৱে স্পষ্ট কৰে যে ঘৰুৱা সঞ্চয় একত্ৰিত কৰা আৰু এই পুঁজিবোৰ পোনপটীয়াকৈ উৎপাদনশীল বিনিয়োগলৈ ৰূপান্তৰ কৰাৰ বাবে বিত্তীয় ব্যৱস্থা মুখ্যতঃ দায়বদ্ধ। এখন দেশত বিত্তীয় স্থিৰতাত এক সুন্দৰ আৰু শক্তিশালী বিত্তীয় ব্যৱস্থা হৈছে এক মুখ্য অৰিহণা যোগোৱা কাৰক। বিত্তীয় ব্যৱস্থা অৰ্থনীতিৰ এটা উপসংহতি, এটা ভৱনৰ ভেটিৰ দৰে। অৰ্থনীতিৰ গোটেই গাঁথনিটো বিত্তীয় ব্যৱস্থাৰ বিভিন্ন উপাদানৰ দ্বাৰা নিৰ্মিত ভেটিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে।

সাৰাংশ

● বিত্তীয় ব্যৱস্থাৰ অৰ্থ—

বিত্তীয় ব্যৱস্থা হৈছে আন্তঃসম্পৰ্কিত কাৰ্যকলাপৰ এক সংহতি যি উদ্বৃত্ত ক্ষেত্ৰৰ পৰা ঘাটি ক্ষেত্ৰলৈ ধন স্থানান্তৰ কৰাত সহায় কৰে। সৰল অৰ্থত, বিত্তীয় ব্যৱস্থাই বিনিয়োগকাৰীৰ পৰা ঋণ লওঁতালৈ পুঁজি স্থানান্তৰ কৰাত সহায় কৰে। “বিত্তীয় ব্যৱস্থা”ত “ব্যৱস্থা” শব্দটোৱে এখন দেশৰ অৰ্থনীতিৰ ভিতৰত জটিল আৰু ঘনিষ্ঠভাৱে সম্পৰ্কিত প্ৰতিষ্ঠান, প্ৰতিনিধি, প্ৰক্ৰিয়া, বজাৰ, লেনদেন, দাবী আৰু দেনাৰ এটা গোটক সূচায়।

● বিত্তীয় ব্যৱস্থাৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ— ১) ৰাষ্ট্ৰীয় অৰ্থনীতিৰ উপাদান, ২) বিভাজন ৩) উপ ব্যৱস্থা ৪) সংযোগ স্থাপন ৫) বিত্তীয় সম্পদ ৬) তাৰল্যতা ৭) বিত্তীয় সম্পদৰ আৱণ্টন ৮) অৰ্থনৈতিক বিকাশত অৱদান।

● বিত্তীয় ব্যৱস্থাৰ কাৰ্যসমূহ—

- ১) সঞ্চয়কৰ্তা আৰু বিনিয়োগকাৰীসকলৰ মাজত সম্পৰ্ক স্থাপন কৰা : বিত্তীয় ব্যৱস্থাৰ এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ কাম হৈছে সঞ্চয়কৰ্তা আৰু বিনিয়োগকাৰীসকলক সংযোগ কৰা আৰু ইয়াৰ দ্বাৰা সঞ্চয়বোৰ কাৰ্যকৰী আৰু দক্ষতাৰে সংগ্ৰহ আৰু আৱণ্টন কৰাত সহায় কৰা।
- ২) তাৰল্যতাৰ প্ৰৱৰ্তন/ব্যৱস্থা : বিত্তীয় ব্যৱস্থাৰ মুখ্য কাম হৈছে তাৰল্যতা আৰু পুঁজিৰ সুৰক্ষা বৃদ্ধি কৰা।
- ৩) পৰিশোধৰ সুবিধা প্ৰদান : এক দক্ষ পৰিশোধ প্ৰণালীয়ে সামগ্ৰী আৰু সেৱাবোৰ সময়মতে আৰু সুচাৰুৰূপে স্থানান্তৰ কৰাটো নিশ্চিত কৰে।
- ৪) বিপদাংশকাৰ আৱণ্টন : ই সঞ্চয় সংগ্ৰহ কৰা আৰু ঋণ আৱণ্টন কৰাত অন্তৰ্ভুক্ত বিপদাংশকাৰোৰ সীমিত কৰে।

- ৫) তথ্য পৰিচালনা : বিত্তীয় ব্যৱস্থাই যথেষ্ট গুৰুত্বপূৰ্ণ তথ্য উপলব্ধ কৰে, যি সামগ্ৰিকভাৱে অৰ্থনীতিৰ কল্যাণৰ বাবে গুৰুত্বপূৰ্ণ।
- ৬) দক্ষ মধ্যস্থতাকাৰী : বিত্তীয় ব্যৱস্থাই এজন দক্ষ মধ্যস্থতাকাৰীৰ ভূমিকা পালন কৰে।
- ৭) প্ৰকল্প বাছনি সহায় কৰে : বিত্তীয় ব্যৱস্থাই পুঁজি যোগান ধৰিবলৈ সঠিক প্ৰকাৰৰ প্ৰকল্প বাছনি কৰাত সহায় কৰে।
- ৮) লেনদেন আৰু ঋণৰ ব্যয় হ্রাস : বিত্তীয় ব্যৱস্থাই বিত্তীয় গাঁথনি সৃষ্টি কৰাত সহায় কৰে যি লেনদেনৰ ব্যয় হ্রাস কৰে।
- ৯) দৰ আৱিষ্কাৰ : বিত্তীয় বজাৰত ব্যৱসায় কৰা বিভিন্ন বিত্তীয় দলীলৰ দৰ আৱিষ্কাৰৰ কাম বিত্তীয় বজাৰে সম্পাদন কৰে।

● বিত্তীয় ব্যৱস্থাৰ উপাদানসমূহ—

ক) বিত্তীয় বজাৰ :

বিত্তীয় বজাৰ হৈছে এক বিত্তীয় ব্যৱস্থাৰ অন্যতম মুখ্য উপাদান যি উদ্বৃত্ত ক্ষেত্ৰৰ পৰা ঘাটি ক্ষেত্ৰলৈ পুঁজিৰ চলাচলত সহায় কৰে। এইখন এখন বজাৰ য'ত বিভিন্ন ম্যাদৰ পুঁজি আৰু বিত্তীয় দলীলৰ ব্যৱসায় কৰা হয়।

বিত্তীয় বজাৰবোৰ বিভিন্ন শ্ৰেণীৰ অধীনত বিভক্ত কৰিব পাৰি। বহুলভাৱে বিত্তীয় বজাৰক নিম্নলিখিত ধৰণে বিভক্ত কৰিব পাৰি—

- ১) মুদ্ৰা বজাৰ : মুদ্ৰা বজাৰ হৈছে বিত্তীয় বজাৰৰ এটা খণ্ড য'ত জাৰী কৰাৰ সময়ত এক বছৰ বা তাতকৈ কম ম্যাদপূৰ্তি বা পৰিশোধৰ তাৰিখ থকা বিত্তীয় লেনদেন কৰা হয়।
- ২) মূলধনী বজাৰ : মূলধনী বজাৰ হৈছে বিত্তীয় বজাৰৰ এটা খণ্ড য'ত নিগম আৰু চৰকাৰৰ দ্বাৰা জাৰী কৰা দীৰ্ঘম্যাদী বিত্তীয় দলীলবোৰৰ লেনদেন কৰা হয়।

খ) বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠানসমূহ :

যিকোনো প্ৰতিষ্ঠান যি ৰাজহুৱা সঞ্চয় গ্ৰহণ কৰে আৰু ইয়াক ষ্টক, বণ্ড, বেংক জমা, বা ঋণৰ দৰে সম্পত্তিত ব্যৱহাৰ কৰে, তাকে এক বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠান বুলি গণ্য কৰা হয়।

বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠানবোৰক নিম্নলিখিত দুটা বহল শ্ৰেণীত বিভক্ত কৰিব পাৰি—

১) বেংকিং প্রতিষ্ঠানসমূহ :

বেংক হৈছে এক বিত্তীয় প্রতিষ্ঠান যি এজন ব্যক্তি বা ব্যৱসায়ৰ পৰা আন এজন ব্যক্তি বা ব্যৱসায়লৈ ধন স্থানান্তৰ কৰাত সহায় কৰে।

‘ভাৰতীয় বেংকিং ৰেগুলেচন আইন’, ১৯৪৯ৰ ৫(খ) ধাৰা অনুসৰি “ঋণদান বা বিনিয়োগৰ উদ্দেশ্য জনসাধাৰণৰ পৰা গৃহীত আমানত জমাদাতা গ্ৰাহকৰ তাগিদামতে বা অন্য প্ৰকাৰে পৰিশোধ কৰা আৰু চেক, ড্ৰাফট বা অন্য উপায়ে তাক উলিয়াই দিয়া কাৰ্যকে বেংকিং বোলে।” আকৌ, ধাৰা ৫(গ) অনুসৰি “বেংকিং কোম্পানী মানে তেনেকুৱা কোম্পানী যিয়ে ভাৰতত বেংকিং ব্যৱসায় কৰে”।

বেংকিং প্রতিষ্ঠানবোৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ যেনে— কেন্দ্ৰীয় বেংক, বাণিজ্যিক বেংক, সমবায় বেংক, ঔদ্যোগিক বেংক, বৈদেশিক বিনিময় বেংক ইত্যাদি।

২) অনা-বেংকিং বিত্তীয় প্রতিষ্ঠানসমূহ :

অনা-বেংকিং বিত্তীয় প্রতিষ্ঠান হৈছে এক বিত্তীয় প্রতিষ্ঠান, যাৰ দেনা ঋণ নিষ্পত্তিৰ উপায় হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰিব নোৱাৰি। বেংকিং প্রতিষ্ঠানবোৰৰ দৰে অনা-বেংকিং বিত্তীয় প্রতিষ্ঠানে ৰাইজৰ পৰা জমা গ্ৰহণ কৰিব পাৰে আৰু ঋণ প্ৰদান কৰিব পাৰে।

গ) বিত্তীয় দলীল :

এটা বিত্তীয় ব্যৱস্থাত উপলব্ধ পুঁজিৰ স্থানান্তৰ বিত্তীয় দলীল ক্ৰয় আৰু বিক্ৰীৰ জৰিয়তে হয়। অৰ্থাৎ বিত্তীয় ব্যৱস্থাৰ এক উপাদান হিচাপে, বিত্তীয় দলীলবোৰে উদ্বৃত্ত ক্ষেত্ৰৰ পৰা ঘাটী ক্ষেত্ৰলৈ পুঁজিৰ চলাচল সহজ কৰে। বিত্তীয় দলীল হৈছে এক পক্ষৰ এক লিখিত আইনী বাধ্যবাধকতা যাৰ দ্বাৰা কিছুমান চৰ্তৰ অধীনত ভৱিষ্যতৰ কোনো তাৰিখত মূল্যৱান কিবা এটা সাধাৰণতে আন এটা পক্ষলৈ ধন স্থানান্তৰ কৰা হয়।

বিত্তীয় দলীলৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ—

- ১) বলৱৎযোগ্য চুক্তি
- ২) মূল্য স্থানান্তৰ
- ৩) মুদ্ৰাৰ সমপৰ্যায়ৰ সম্পদ
- ৪) বিপদাশংকা স্থানান্তৰ
- ৫) মানককৰণ
- ৬) সহজ স্থানান্তৰযোগ্যতা
- ৭) সাজু বজাৰ
- ৮) তাৰল্যতা
- ৯) জামিন মূল্যৰ অধিকাৰী
- ১০) কৰ ৰেহাই
- ১১) বিপদাশংকা বহন কৰে
- ১২) ভৱিষ্যৎ ব্যৱসায় উজু কৰে
- ১৩) কম সঞ্চালন ব্যয়
- ১৪) বিপদাশংকা আৰু আয় সমানুপাতিক
- ১৫) ম্যাদৰ তাৰতম্য

বিত্তীয় দলীলৰ শ্ৰেণীবিভাজন—

- ১) মূল্য নিৰ্ধাৰণৰ আধাৰত শ্ৰেণীবিভাজন— (ক) নগদ দলীল (খ) গৌণ দলীল (ডেৰিভেটিভ প্ৰতিভূতি)
- ২) সম্পদৰ শ্ৰেণীৰ আধাৰত শ্ৰেণীবিভাজন— (ক) সম অধিকাৰী দলীল (খ) ঋণ দলীল (গ) বৈদেশিক বিনিময় দলীল
- ৩) জাৰীকৰ্তাৰ আধাৰত শ্ৰেণীবিভাজন— (ক) চৰকাৰী প্ৰতিভূতি (খ) ঔদ্যোগিক প্ৰতিভূতি
- ৪) ম্যাদপূৰ্তিৰ আধাৰত শ্ৰেণীবিভাজন— (ক) মুদ্ৰা বজাৰৰ দলীল (খ) মূলধনী বজাৰৰ দলীল
- ৫) দলীলৰ মধ্যস্থতাকাৰীৰ আধাৰত শ্ৰেণীবিভাজন— (ক) প্ৰাথমিক দলীল (খ) গৌণ দলীল

ঘ) বিত্তীয় সেৱাসমূহ—

বিত্তীয় সেৱাসমূহে বিত্ত উদ্যোগৰ দ্বাৰা প্ৰদান কৰা সেৱাসমূহক বুজায়। বিত্ত উদ্যোগটোৱে এক বিস্তৃত পৰিসৰৰ সংগঠনক অন্তৰ্ভুক্ত কৰে যি ধনৰ ব্যৱস্থাপনাৰ সৈতে মোকাবিলা কৰে। এই সংগঠনবোৰৰ ভিতৰত আছে বেংক, ক্ৰেডিট কাৰ্ড কোম্পানী, বীমা কোম্পানী, উপভোক্তা বিত্ত কোম্পানী, ষ্টক ব্ৰোকাৰেজ, বিনিয়োগ পুঁজি আৰু কিছুমান চৰকাৰী পৃষ্ঠপোষকতা কৰা উদ্যোগ।

বিত্তীয় সেৱা প্ৰদানকাৰীসকলে প্ৰয়োজনীয় পুঁজি প্ৰাপ্ত/আহৰণ কৰাত সহায় কৰে আৰু লগতে নিশ্চিত কৰে যে সেইবিলাক দক্ষতাৰে নিয়োজিত কৰা হৈছে। ক্ৰেডিট ৰেটিং, শংকায়ুক্ত মূলধন, পাৰস্পৰিক নিধি (মিউচুৱেল ফাণ্ড), সদাগৰী বেংকিং, ডিপজিটৰী সেৱা, বুক বিল্ডিং আদি সেৱাও নিগম নিকায়বোৰৰ বাবে উপলব্ধ কৰা হয়।

গুৰুত্বপূৰ্ণ বিত্তীয় সেৱা প্ৰদানকাৰীসকলৰ ভিতৰত আছে লীজিং কোম্পানী, পাৰস্পৰিক নিধি (মিউচুৱেল ফাণ্ড হাউচ), সদাগৰী বেংকাৰ, প'ৰ্টফলিঅ' মেনেজাৰ, বিল বাট্ৰাকৰণ আৰু স্বীকৃতি ভৱন ইত্যাদি।

ঙ) নিয়ামক সংস্থাসমূহ—

বিত্তীয় ব্যৱস্থাত বিভিন্ন অংশগ্ৰহণকাৰীসকলক নিয়ন্ত্ৰণৰ কাম সংসদৰ বিভিন্ন আইনৰ অধীনত গঠন কৰা কিছুমান আইনী কৰ্তৃপক্ষক অৰ্পণ কৰা হৈছে। সেয়েহে এই বিধিবদ্ধ সংস্থাসমূহক বিত্তীয় ব্যৱস্থাৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ উপাদান হিচাপে গণ্য কৰা হয়। দেশত দুটা আটাইতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ নিয়ামক সংস্থা আছে যেনে— ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংক আৰু ভাৰতীয় প্ৰতিভূতি বিনিময় পৰিষদ (SEBI)।

ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংকে বিত্তীয় ব্যৱস্থাৰ মুখ্য অংশটো নিয়ন্ত্ৰণ আৰু তহাৱধান কৰে। ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংকৰ পৰ্যবেক্ষকৰ ভূমিকাই বাণিজ্যিক বেংক, নগৰ সমবায় বেংক, কিছুমান বিত্তীয় প্রতিষ্ঠান আৰু অনা-বেংকিং বিত্তীয় কোম্পানীক সামৰি লয়। মূলধনী বজাৰ, মিউচুৱেল ফাণ্ড আৰু মূলধনী বজাৰৰ অন্যান্য মধ্যস্থতাকাৰীসকল ভাৰতীয় প্ৰতিভূতি বিনিময় পৰিষদৰ দ্বাৰা নিয়ন্ত্ৰিত হয়।

এখন দেশৰ অৰ্থনৈতিক বিকাশত বিত্তীয় ব্যৱস্থাৰ ভূমিকা

এখন ৰাষ্ট্ৰৰ অৰ্থনৈতিক বিকাশত বিত্তীয় ব্যৱস্থাৰ ভূমিকা নিম্নলিখিত শিতানৰ অধীনত আলোচনা কৰিব পাৰি—

- ১) **মূলধন সংগঠন** : বিত্তীয় ব্যৱস্থাই নাগৰিকসকলৰ হাতত উপলব্ধ অতৰিক্তি পুঁজি বা সঞ্চয় সংগ্ৰহ কৰে আৰু এনেদৰে মূলধন গঠনত সহায় কৰে।
- ২) **বিনিয়োগৰ প্ৰৱৰ্তন** : অৰ্থনৈতিক বিকাশত বিত্তীয় ব্যৱস্থাৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা হৈছে যে ই সঞ্চয়ক অৰ্থনীতিৰ বিভিন্ন উৎপাদনশীল ক্ষেত্ৰত প্ৰবাহিত হ'বলৈ উৎসাহিত কৰে।
- ৩) **ৰাষ্ট্ৰীয় অগ্ৰাধিকাৰৰ আধাৰত সঞ্চয় আৱণ্টন কৰা** : বিত্তীয় ব্যৱস্থাই সঞ্চয়বোৰ অধিক দক্ষভাৱে আৱণ্টন কৰে যাতে ৰাষ্ট্ৰীয় নীতি অনুসৰি বিভিন্ন অগ্ৰাধিকাৰ খণ্ডৰ মাজত দুৰ্লভ মূলধন অধিক দক্ষভাৱে ব্যৱহাৰ কৰা হ'ব পাৰে।
- ৪) **উদ্যোগী প্ৰতিভাক উৎসাহিত কৰা** : বিত্তীয় ব্যৱস্থাই উদ্যোগ আৰু বিপদাশংকা গ্ৰহণৰ ক্ষমতাৰ মনোভাৱ বৃদ্ধি কৰি উদ্যোগী প্ৰতিভাৰ বিকাশত উদগনি দিয়ে।
- ৫) **বিত্তীয় গভীৰতাকৰণ আৰু বিস্তৃতিকৰণ** : এক সু-কাৰ্যকৰী বিত্তীয় ব্যৱস্থাই 'বিত্তীয় গভীৰতাকৰণ' (financial deepening) আৰু 'বিত্তীয় বিস্তৃতিকৰণ'ৰ (financial broadening) প্ৰক্ৰিয়াটো প্ৰৱৰ্তন কৰাত সহায় কৰে।
- ৬) **সূতৰ হাৰ স্থিৰকৰণ** : এক সু-বিকশিত বিত্তীয় ব্যৱস্থাই চাহিদা আৰু যোগান দুয়োটা দিশত বিভিন্ন অংশগ্ৰহণকাৰীৰ মাজত স্বাস্থ্যকৰ প্ৰতিযোগিতা তৈয়াৰ কৰে। বিত্তীয় ব্যৱস্থাৰ কাৰ্যকুশলতাৰ বাবে সমগ্ৰ দেশতে সূতৰ হাৰ একেই থাকে।
- ৭) **ব্যৱসায় আৰু বাণিজ্য খণ্ডৰ বিকাশ** : এক দক্ষ পৰিশোধ প্ৰণালী প্ৰদান কৰি বিত্তীয় ব্যৱস্থাই সামগ্ৰী

আৰু সেৱাৰ সময়মতে আৰু সুচাৰুৰূপে স্থানান্তৰ নিশ্চিত কৰে যি এখন দেশৰ অৰ্থনীতিত ব্যৱসায় আৰু বাণিজ্য খণ্ডৰ বিকাশত অৰিহণা যোগায়।

- ৮) **নিয়োগ সৃষ্টি :** বিত্তীয় ব্যৱস্থাই ব্যৱসায় আৰম্ভ কৰিব বিচৰা বা তেওঁলোকৰ বিদ্যমান ব্যৱসায় সম্প্ৰসাৰিত কৰিব বিচৰা উদ্যোগীসকলক মূলধন প্ৰদান কৰে। ইয়াৰ ফলস্বৰূপে অৰ্থনীতিত যথেষ্ট নিয়োগৰ সুযোগ সৃষ্টি হয়।
- ৯) **ৰাষ্ট্ৰীয় বাণিজ্যৰ সম্প্ৰসাৰণ :** আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় বাণিজ্য প্ৰক্ৰিয়াত বিত্তীয় ব্যৱস্থাই এক অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰে।
- ১০) **বিদেশী মূলধন আকৰ্ষিত কৰাত সহায়ক :** স্থিৰ বিত্তীয় বজাৰে বিনিয়োগকাৰীৰ আত্মবিশ্বাস বৃদ্ধি কৰে। ঘৰুৱা তথা আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় বজাৰৰ বিনিয়োগকাৰীসকলে মূলধন বজাৰত বিনিয়োগ আৰম্ভ কৰে। ফলস্বৰূপে ঘৰুৱা কোম্পানীবোৰৰ বাবে অধিক মূলধন উপলব্ধ হয়।
- ১১) **অৰ্থনৈতিক আন্তঃগাঁথনিৰ বিকাশ :** এখন দেশত অৰ্থনৈতিক আন্তঃগাঁথনিৰ বিকাশত বিত্তীয় বজাৰে এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰে।
- ১২) **চৰকাৰক সহায় :** বিত্তীয় বজাৰসমূহেও চৰকাৰবোৰক বৃহৎ পৰিমাণৰ ধন সংগ্ৰহ কৰিবলৈ অনুমতি দিয়ে।
- ১৩) **পিছপৰা ক্ষেত্ৰৰ বিকাশ (Developing backward areas) :** অৰ্থনৈতিক আন্তঃগাঁথনিৰ বিকাশ, ব্যৱসায়, বাণিজ্য আৰু উদ্যোগৰ সম্প্ৰসাৰণে এতিয়ালৈকে পিছপৰা অঞ্চলসমূহৰ বিকাশৰ বাবে এক অনুকূল পৰিৱেশ সৃষ্টি কৰে।

গোট - ১

প্ৰশ্নাবলী

- ১) শুদ্ধ উত্তৰটো লিখা। প্ৰতিটোত ১ নম্বৰ
- (ক) নিম্ন লিখিত কোনটো পক্ষই ভাৰতত মুদ্ৰা বজাৰ নিয়ন্ত্ৰণ কৰে।
- i) ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংক।
- ii) ভাৰতীয় প্ৰতিভূতি বিনিময় পৰিষদ।
- iii) বীমা নিয়ামক আৰু উন্নয়ন প্ৰাধিকৰণ।
- iv) বিত্ত মন্ত্ৰালয়।
- খ) উন্নয়ন বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠানবোৰ হৈছে ব্যৱসায় এটাৰ বাবে হস্তম্যাদী পুঁজিৰ মুখ্য উৎস।
(বিবৃতিটো সঁচা নে মিছা উল্লেখ কৰা)
- গ) বাণিজ্যিক পত্ৰ হৈছে মুদ্ৰা বজাৰৰ এক সঁজুলি।
(বিবৃতিটো সঁচা নে মিছা উল্লেখ কৰা)
- ঘ) ট্ৰেজাৰী বিলবোৰ ..... বিলি কৰে (খালী ঠাই পূৰণ কৰা)।
- ২) নিম্নলিখিত প্ৰশ্নবোৰৰ চমু উত্তৰ দিয়া : প্ৰতিটোত ২ নম্বৰ
- ক) বিত্ত কাক বোল।
- খ) ব্যক্তিগত বিত্ত কাক বোল।
- গ) ৰাজহুৱা বিত্ত কাক বোল।
- ঘ) নিগম বিত্ত কাক বোল।

- ঙ) বিত্তৰ দুটা উৎসৰ নাম লিখা।
- চ) বিত্তীয় সেৱাৰ দুটা উদাহৰণ দিয়া।
- ছ) মূলধনী বজাৰৰ যিকোনো দুটা দলীলৰ নাম লিখা।
- জ) মুদ্ৰা বজাৰ কাক বোলে।
- ঝ) মূলধনী বজাৰ কাক বোলে।

- ৩) নিম্নলিখিত প্ৰশ্নবোৰৰ উত্তৰ (প্ৰায় ২০০ টা শব্দত) লিখা। প্ৰতিটোত ৫ নম্বৰ
- ক) বিত্তৰ বিভিন্ন কাৰ্যৰ বিষয়ে চমুকৈ বৰ্ণনা কৰা।
  - খ) বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ বিত্তৰ ওপৰত এটা চমু টোকা লিখা।
  - গ) বেংক আৰু অনা-বেংকিং বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠানৰ মাজত পাৰ্থক্য লিখা।
  - ঘ) বিত্তীয় ব্যৱস্থাৰ কামবোৰৰ ওপৰত এক চমু টোকা লিখা।

- ৪) দীৰ্ঘলীয়া উত্তৰৰ প্ৰশ্ন : প্ৰতিটোত ৮ নম্বৰ
- ক) ব্যৱসায়িক প্ৰতিষ্ঠানৰ বাবে হুস্ম্যাৰ্দ্দী আৰু দীৰ্ঘম্যাৰ্দ্দী বিত্তৰ বিভিন্ন উৎসৰ বিষয়ে বিস্তাৰিতভাৱে আলোচনা কৰা।
  - খ) বিত্তীয় ব্যৱস্থাৰ বিভিন্ন উপাদানবোৰ আলোচনা কৰা।
  - গ) এখন দেশৰ অৰ্থনৈতিক বিকাশত বিত্তীয় ব্যৱস্থাৰ ভূমিকাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা।

গোট - ২

বেংকৰ অৰ্থ আৰু বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ বেংক (MEANING AND DIFFERENT TYPES OF BANKS)

বেংকৰ অৰ্থ আৰু বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ বেংক

বেংকৰ অৰ্থ, সংজ্ঞা আৰু বৈশিষ্ট্য।

বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ বেংক—

কেন্দ্ৰীয় বেংক— অৰ্থ, বৈশিষ্ট্য আৰু কাৰ্য।

বাণিজ্যিক বেংক— অৰ্থ, প্ৰাথমিক কাৰ্য, গৌণ কাৰ্য আৰু আধুনিক কাৰ্য।

বিনিময় / বিদেশী বেংক— অৰ্থ আৰু কাৰ্য।

আঞ্চলিক গ্ৰাম্য বেংক— অৰ্থ, উদ্দেশ্য আৰু কাৰ্য।

বিনিয়োগ বেংক— অৰ্থ আৰু কাৰ্য।

উন্নয়ন বেংক— অৰ্থ, বৈশিষ্ট্য আৰু কাৰ্য।

ৰপ্তানি-আমদানি বেংক— অৰ্থ আৰু কাৰ্য।

সমবায় বেংক— অৰ্থ আৰু বৈশিষ্ট্য।

কৃষি বেংক— অৰ্থ আৰু কাৰ্য।

ভূমি উন্নয়ন বেংক, সঞ্চয় বেংক আৰু আন্তৰাষ্ট্ৰীয় বেংকৰ অৰ্থ।

বাণিজ্যিক বেংক আৰু উন্নয়ন বেংক, কেন্দ্ৰীয় বেংক আৰু

বাণিজ্যিক বেংক আৰু বাণিজ্যিক বেংক আৰু সমবায় বেংকৰ মাজত পাৰ্থক্য।

শিকনৰ উদ্দেশ্য :

এই গোটৰ অন্তৰ্গত বিষয়সমূহ অধ্যয়ন কৰাৰ পিছত শিক্ষার্থীয়ে—

- বেংকৰ অৰ্থ, সংজ্ঞা আৰু বৈশিষ্ট্যৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।
- বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ বেংকসমূহৰ অৰ্থ আৰু কাৰ্যসমূহ বুজিব পাৰিব।
- বাণিজ্যিক বেংক আৰু উন্নয়ন বেংক, কেন্দ্ৰীয় বেংক আৰু বাণিজ্যিক বেংক আৰু বাণিজ্যিক বেংক আৰু সমবায় বেংকৰ মাজত পাৰ্থক্যসমূহ জানিব পাৰিব।

অধ্যায়-৩

বেংক (BANK)

বেংকৰ অৰ্থ আৰু সংজ্ঞা :

বেংক হৈছে এক বিত্তীয় প্রতিষ্ঠান। ই ধন আৰু ঋণৰ লেনদেন কৰে। ইয়াত বিভিন্ন মৌদ্রিক দলীল যেনে— চেক, বিনিময় বিল, প্রতিশ্ৰুতি পত্ৰ, ড্ৰাফ্ট আদিৰ লেনদেনও অন্তর্ভুক্ত থাকে। বেংক হৈছে লাভ উপার্জন কৰা বিত্তীয় প্রতিষ্ঠান। সাধাৰণতে বেংকে ৰাইজৰ পৰা মুদ্ৰা বা মুদ্ৰাৰ সমতুল্য জমা গ্ৰহণ কৰে। এনেদৰে গ্ৰহণ কৰা জমা ঋণ লগুঁতাসকলক ঋণ দিয়া বা বিনিয়োগৰ উদ্দেশ্যে ব্যৱহাৰ কৰা হয়। জমা আৰু ঋণৰ ওপৰত সূতৰ হাৰৰ পাৰ্থক্য হৈছে বেংকৰ লাভ।

‘বেংক’ শব্দটোৰ ওপৰত সাৰ্বজনীনভাৱে স্বীকৃত সংজ্ঞা দিয়াটো অতি কঠিন। ইয়াৰ কাৰণ হৈছে বিভিন্ন বেংকৰ দ্বাৰা প্ৰদান কৰা বিভিন্ন সেৱা আৰু বেংকৰ সংজ্ঞা সম্পৰ্কে পণ্ডিতসকলৰ মাজত মতভেদ। বেংক শব্দটোৰ ওপৰত স্পষ্ট ধাৰণা আহৰণৰ বাবে নিম্নলিখিত সংজ্ঞাবোৰ উল্লেখ / উপস্থাপন কৰা হ’ল।

১৯৪৯ চনৰ বেংকিং নিয়ন্ত্ৰণ আইনৰ ৫ (খ) ধাৰা অনুসৰি “ঋণদান বা বিনিয়োগৰ উদ্দেশ্যে জনসাধাৰণৰ পৰা গৃহীত আমানত জমাদাতা গ্ৰাহকৰ তাগিদামতে বা অন্য প্ৰকাৰে পৰিশোধ কৰা আৰু চেক, ড্ৰাফ্ট বা অন্য উপায়ে তাক উলিয়াই দিয়া কাৰ্যকে বেংকিং বোলে।”

বেংকিং নিয়ন্ত্ৰণ আইন, ১৯৪৯ ৰ ধাৰা ৫ (গ) অনুসৰি “বেংকি কোম্পানীৰ অৰ্থ হৈছে যিকোনো কোম্পানী যি ভাৰতত বেংকিং ব্যৱসায় কৰে।”

আৰ পি কেণ্টৰ মতে “বেংক হৈছে এক প্রতিষ্ঠান যি জনসাধাৰণৰ পৰা অস্থায়ীভাৱে নিষ্ক্রিয় ধন সংগ্ৰহ কৰে আৰু প্ৰয়োজন অনুসৰি আন লোকক ঋণ দিয়ে।”

বেংকিঙৰ পিতৃ ছাৰ জন পেগেটে বেংকৰ সংজ্ঞা অলপ বহল ভিত্তিত দাঙি ধৰিছে। তেওঁৰ মতে কোনো ব্যক্তি বা প্রতিষ্ঠান বা অন্য কাৰোবাক বেংক বুলি ক'ব নোৱাৰি যদিহে তেওঁ—

- ১) ম্যাদী জমা গ্ৰহণ নকৰে।
- ২) চলিত হিচাবত জমা নলয়।
- ৩) চেকত আদান-প্ৰদান নকৰে আৰু
- ৪) গ্ৰাহকৰ হকে মুকলি বা ৰেখিত চেক সংগ্ৰহ নকৰে।

কেয়াৰ্ণ ক্ৰছৰ মতে, “বেংক হৈছে এক বিত্তীয় মধ্যস্থতাকাৰী প্রতিষ্ঠান যি ঋণ আৰু অগ্ৰিমৰ লেনদেন কৰে।”

বেংক, বেংকাৰ, বেংকিং বা কোম্পানী শব্দটোৰ ব্যৱহাৰ :

বেংকিং নিয়ন্ত্ৰণ আইন, ১৯৪৯ৰ ৭ নম্বৰ ধাৰা অনুসৰি বেংকিং কোম্পানীৰ বাহিৰে আন কোনো কোম্পানীয়ে ইয়াৰ নামৰ অংশ হিচাপে ‘বেংক’ ‘বেংকাৰ’ বা ‘বেংকিং’ শব্দৰ কোনোটো ব্যৱহাৰ কৰিব নোৱাৰিব আৰু কোনো কোম্পানীয়ে ভাৰতত বেংকিংৰ ব্যৱসায় চলাব নোৱাৰে, যদিহে ই ইয়াৰ নামৰ অংশ হিচাপে কমেও এটা এনে শব্দ ব্যৱহাৰ নকৰে।

বেংক / বেংকিঙৰ বৈশিষ্ট্য :

বেংকৰ বিভিন্ন বৈশিষ্ট্যসমূহ তলত উল্লেখ কৰা হ'ল—

- ১) বেংক হৈছে এক বিত্তীয় প্রতিষ্ঠান : ই এক আৰ্থ-সামাজিক প্রতিষ্ঠান নহয়।
- ২) ই ধনৰ লেনদেন কৰে : বেংকে ৰাইজৰ পৰা ধন জমা গ্ৰহণ কৰে আৰু সেইবোৰ পুঁজিৰ / ধনৰ প্ৰয়োজন থকা লোকসকলক ঋণ হিচাপে আগবঢ়ায়। জমাবোৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ হ'ব পাৰে— সঞ্চয় জমা, চলিত জমা, স্থায়ী জমা, পৌনঃপুনিক জমা ইত্যাদি।
- ৩) জমাবোৰ উলিয়াব পৰা হ'ব লাগিব : ৰাইজৰ পৰা গ্ৰহণ কৰা জমাবোৰ চেক, ড্ৰাফ্ট বা অন্য প্ৰকাৰে উলিয়াব পৰা হ'ব লাগিব।
- ৪) দাবী/তাগিদা অনুসৰি পৰিশোধ যোগ্য জমা : ৰাইজৰ পৰা গ্ৰহণ কৰা জমাবোৰ দাবী/তাগিদা অনুসৰি বা অন্য প্ৰকাৰে পৰিশোধযোগ্য হ'ব লাগিব।
- ৫) ই ঋণৰ লেনদেন কৰে : বেংকবোৰ হৈছে ঋণ সৃষ্টি কৰিব পৰা প্রতিষ্ঠান। “ঋণ সৃষ্টি হৈছে

বেংকিঙৰ এক অনন্য বৈশিষ্ট্য।”

- ৬) বাণিজ্যিক প্রকৃতি : বেংক হৈছে এক বাণিজ্যিক প্রতিষ্ঠান। লাভ অর্জনৰ লক্ষ্যৰে সকলো বেংকিং কাৰ্য সম্পাদন কৰা হয়।
- ৭) প্রতিনিধিৰ চৰিত্ৰ : বেংকবোৰে তেওঁলোকৰ বিভিন্ন প্রতিনিধিত্বমূলক সেৱাৰ বাবে ইয়াৰ গ্ৰাহকৰ প্রতিনিধি হিচাপে কাম কৰে।
- ৮) বেংকিং প্রকৃতি : বেংকাৰ এজনৰ মুখ্য ব্যৱসায় বেংকিং প্রকৃতিৰ হ'ব লাগিব।
- ৯) বিত্তীয় সেৱা প্রদান কৰে : বেংকে ইয়াৰ গ্ৰাহকসকলক বিভিন্ন বিত্তীয় সেৱা প্রদান কৰে।
- ১০) বেংকিং কোম্পানীৰ নাম : এটা বিত্তীয় প্রতিষ্ঠানে বেংক হিচাপে বিবেচিত হ'বলৈ ইয়াৰ নামৰ অংশ হিচাপে চাৰিটা শব্দ 'বেংক', 'বেংকাৰ', 'বেংকিং' বা বেংকিং কোম্পানীৰ ভিতৰত কমেও এটা শব্দ ব্যৱহাৰ কৰিব লাগিব।
- ১১) অনুমোদিত দলীলৰ ব্যৱহাৰ : বেংকিং লেনদেন কিছুমান অনুমোদিত দলীল বা আন যিকোনো পদ্ধতিৰ জৰিয়তে কৰিব লাগে যিটো বেংকাৰ আৰু গ্ৰাহকৰ মাজত হোৱা চুক্তিত উল্লেখ কৰা হৈছে।

বেংকৰ প্ৰকাৰ :

বেংক হৈছে এক বিত্তীয় প্রতিষ্ঠান। ই বিত্তীয় ব্যৱস্থাৰ অপৰিহাৰ্য অংশ। ই অৰ্থনৈতিক বিকাশত এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰি আহিছে। অৰ্থনৈতিক বিকাশ হৈছে অৰ্থনীতিৰ বিভিন্ন খণ্ডৰ বিকাশৰ ফলাফল। অৰ্থনীতিৰ বিভিন্ন খণ্ডক ইয়াৰ বিকাশৰ বাবে বিভিন্ন বিত্তীয় সেৱাৰ প্ৰয়োজন। ফলস্বৰূপে অৰ্থনীতিৰ বিভিন্ন খণ্ডক বিভিন্ন সেৱা প্রদান কৰিবলৈ বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ বেংক স্থাপন কৰা হৈছে। তদুপৰি, বিশেষীকৰণৰ যুগত অৰ্থনীতিৰ বিভিন্ন খণ্ডক বিভিন্ন বিশেষ সেৱা প্রদান কৰাৰ বাবে বিভিন্ন বেংক স্থাপন কৰা হয়। অধ্যায় ৪, ৫, আৰু ৬-ত বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ বেংক যেনে— (১) কেন্দ্ৰীয় বেংক, (২) বাণিজ্যিক বেংক, (৩) বিনিময় বেংক, (৪) আঞ্চলিক গ্ৰাম্য বেংক, (৫) বিনিয়োগ বেংক, (৬) উন্নয়ন বেংক, (৭) ৰপ্তানী-আমদানি বেংক, (৮) সমবায় বেংক, (৯) কৃষি বেংক, (১০) ভূমি উন্নয়ন বেংক, (১১) সঞ্চয় বেংক আৰু (১২) আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় বেংক আদিৰ বিষয়ে আলোচনা আগবঢ়োৱা হ'ল।

সাৰাংশ

- **বেংকৰ অৰ্থ :**

বেংক হৈছে এক বিত্তীয় প্রতিষ্ঠান। ই মুদ্ৰা আৰু ঋণৰ লেনদেন কৰে। ইয়াত বিভিন্ন মৌদ্রিক দলীল যেনে— চেক, বিনিময় বিল, প্রতিশ্রুতি পত্ৰ, ড্ৰাফট আদিৰ লেনদেনও অন্তর্ভুক্ত থাকে। বেংক হৈছে লাভ উপাৰ্জন কৰা বিত্তীয় প্রতিষ্ঠান।

- **বেংকৰ সংজ্ঞা :** ১৯৪৯ চনৰ বেংকিং নিয়ন্ত্ৰণ আইনৰ ৫ (খ) ধাৰা অনুসৰি “ঋণদান বা বিনিয়োগৰ উদ্দেশ্যে জনসাধাৰণৰ পৰা গৃহীত আমানত জমাদাতা গ্ৰাহকৰ তাগিদামতে বা অন্য প্ৰকাৰে পৰিশোধ কৰা আৰু চেক, ড্ৰাফট বা অন্য উপায়ে তাক উলিয়াই দিয়া কাৰ্যকে বেংকিং বোলে।”

বেংকিং নিয়ন্ত্ৰণ আইন, ১৯৪৯ ৰ ধাৰা ৫ (গ) অনুসৰি “বেংকি কোম্পানীৰ অৰ্থ হৈছে যিকোনো কোম্পানী যি ভাৰতত বেংকিং ব্যৱসায় কৰে।”

- **বেংক / বেংকিঙৰ বৈশিষ্ট্য—** (১) বেংক হৈছে এক বিত্তীয় প্রতিষ্ঠান (২) ই মুদ্ৰাৰ লেনদেন কৰে (৩) জমাবোৰ উলিয়াব পৰা হ'ব লাগিব (৪) চাহিদা অনুসৰি পৰিশোধ যোগ্য জমা (৫) ই ঋণৰ লেনদেন কৰে (৬) বাণিজ্যিক প্ৰকৃতি (৭) প্ৰতিনিধিৰ চৰিত্ৰ (৮) বেংকিং প্ৰকৃতি (৯) বিত্তীয় সেৱা প্ৰদান কৰে (১০) বেংকিং কোম্পানীৰ নাম (১১) অনুমোদিত দলীলৰ ব্যৱহাৰ।
- **বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ বেংকসমূহ হ'ল—** (১) কেন্দ্ৰীয় বেংক, (২) বাণিজ্যিক বেংক, (৩) বিনিময় বেংক, (৪) আঞ্চলিক গ্ৰাম্য বেংক, (৫) বিনিয়োগ বেংক, (৬) উন্নয়ন বেংক, (৭) ৰপ্তানী-আমদানি বেংক, (৮) সমবায় বেংক, (৯) কৃষি বেংক, (১০) ভূমি উন্নয়ন বেংক, (১১) সঞ্চয় বেংক আৰু (১২) আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় বেংক।

অধ্যায়-৪

কেন্দ্রীয় বেংক (CENTRAL BANK)

কেন্দ্রীয় বেংকৰ অৰ্থ আৰু সংজ্ঞা :

কেন্দ্রীয় বেংক হৈছে এখন দেশৰ সৰ্বোচ্চ মৌদ্ৰিক প্ৰতিষ্ঠান। ইয়াৰ স্থান এখন দেশৰ মুদ্রা আৰু বেংকিং গাঁথনিৰ শীৰ্ষত। কেন্দ্রীয় বেংক হৈছে মুদ্রা বজাৰৰ নেতা। ই দেশত কাৰ্যনিৰ্বাহ কৰি থকা বাণিজ্যিক বেংকবোৰৰ কাৰ্যকলাপ নিয়ন্ত্ৰণ আৰু তত্ত্বাৱধান কৰে। কেন্দ্রীয় বেংক হৈছে কেন্দ্রীয় মুদ্রা কৰ্তৃপক্ষ। ই দেশৰ মুদ্রা আৰু ঋণ নীতি পৰিচালনা কৰে। ই বাণিজ্যিক বেংক আৰু চৰকাৰৰ বেংকাৰ হিচাপে কাম কৰে।

প্ৰতিখন দেশত সাধাৰণতে এটা কেন্দ্রীয় বেংক থাকে। ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংক (RBI) হৈছে ভাৰতৰ কেন্দ্রীয় বেংক। বেংক অফ ইংলেণ্ড হৈছে গ্ৰেট ব্ৰিটেইনৰ কেন্দ্রীয় বেংক, গছ বেংক হৈছে ৰাছিয়াৰ কেন্দ্রীয় বেংক, ফেডাৰেল ৰিজাৰ্ভ ব্যৱস্থা হৈছে আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্ৰৰ কেন্দ্রীয় বেংক।

কেন্দ্রীয় বেংকৰ কোনো বিস্তৃত আৰু সন্তোষজনক সংজ্ঞা নাই।

Hawtryৰ মতে “কেন্দ্রীয় বেংক হৈছে অস্তিম মুহূৰ্তৰ ঋণদাতা।”

P. A. Samuelsonয়ে ইয়াক “বেংকৰ বেংক” বুলি সংজ্ঞায়িত কৰে।

W. A. Shawয়ে ইয়াক “ঋণ নিয়ন্ত্ৰণ কৰা বেংক” বুলিও মত প্ৰকাশ কৰে।

এনেদৰে আন কিছুমান সংজ্ঞা আছে যিবোৰ মুখ্যতঃ কেন্দ্রীয় বেংকৰ আন কিছুমান কাৰ্যৰ ওপৰত আধাৰিত। আমি কেন্দ্রীয় বেংকক এখন দেশৰ বেংকিং আৰু মুদ্রা ব্যৱস্থাৰ ওপৰত নিয়ন্ত্ৰণ ক্ষমতা থকা এক শীৰ্ষ মুদ্রা প্ৰতিষ্ঠান হিচাপে বিবেচনা কৰিব পাৰো।

কেন্দ্ৰীয় বেংকৰ বৈশিষ্ট্য :

কেন্দ্ৰীয় বেংকৰ কিছুমান মুখ্য বৈশিষ্ট্য তলত উল্লেখ কৰা হ'ল—

- ১) ই এক অনা-লাভ উপাৰ্জনকাৰী সংগঠন। লাভ উপাৰ্জন কৰাটো কেন্দ্ৰীয় বেংকৰ উদ্দেশ্য নহয়। ইয়াৰ লক্ষ্য হৈছে ৰাষ্ট্ৰীয় কল্যাণ।
- ২) নোট প্ৰচলনৰ অধিকাৰ হৈছে বিশ্বৰ সকলো দেশৰ বাবে কেন্দ্ৰীয় বেংকৰ এক সাৰ্বজনীন চৰিত্ৰ। ই দেশত সকলো ধৰণৰ মুদ্ৰাৰ প্ৰচলন কৰে।
- ৩) কেন্দ্ৰীয় বেংক আৰু সাধাৰণ ৰাইজৰ মাজত কোনো প্ৰত্যক্ষ সম্পৰ্ক নাই।
- ৪) কেন্দ্ৰীয় বেংক হৈছে কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰৰ পুঁজি ব্যৱস্থাপনাৰ এক যন্ত্ৰ। ই চৰকাৰৰ বেংকাৰ।
- ৫) কেন্দ্ৰীয় বেংকে বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ ৰক্ষক হিচাপে কাম কৰে। কেন্দ্ৰীয় বেংকৰ বৈদেশিক মুদ্ৰা সংৰক্ষণ কৰাৰ অধিকাৰ আছে।
- ৬) কেন্দ্ৰীয় বেংকৰ এখন দেশৰ সকলো বাণিজ্যিক বেংক আৰু অন্যান্য বিত্তীয় আৰু মুদ্ৰা প্ৰতিষ্ঠানৰ ওপৰত নিয়ন্ত্ৰণ আছে।
- ৭) কেন্দ্ৰীয় বেংকে দেশৰ সদস্য বাণিজ্যিক বেংকসমূহৰ সৈতে প্ৰতিযোগিতা নকৰে।
- ৮) ই হৈছে শীৰ্ষ বেংকিং প্ৰতিষ্ঠান।

কেন্দ্ৰীয় বেংকৰ পৰম্পৰাগত কাৰ্যসমূহ :

সাধাৰণতে কেন্দ্ৰীয় বেংকে নিম্নলিখিত কামবোৰ সম্পাদন কৰে—

১) মুদ্ৰা নোট জাৰী কৰা :

কাগজী মুদ্ৰা জাৰী কৰাটো কেন্দ্ৰীয় বেংকৰ আটাইতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ কাম। প্ৰায় প্ৰতিখন দেশতে কেন্দ্ৰীয় বেংকে মুদ্ৰা নোট জাৰী কৰে। মুদ্ৰা নোট জাৰী কৰাৰ কেন্দ্ৰীয় বেংকৰ একচেটিয়া ক্ষমতা আছে। কেন্দ্ৰীয় বেংকৰ দ্বাৰা মুদ্ৰিত আৰু জাৰী কৰা মুদ্ৰা নোটসমূহ সমগ্ৰ দেশতে বিহীত মুদ্ৰা হিচাপে প্ৰচলন হয়। ভাৰতত ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংকে মুদ্ৰা নোট জাৰী কৰে।

কেন্দ্ৰীয় বেংকে উপভোগ কৰা নোট জাৰী কৰা একচেটিয়া ক্ষমতাৰ কিছুমান সুবিধা আছে—

- ক) নোট জাৰী আৰু নোট প্ৰচলনত সাদৃশ্য বৰ্তাই ৰাখে।
  - খ) কেন্দ্ৰীয় বেংকে দেশত মুদ্রা যোগানৰ ওপৰত উন্নত নিয়ন্ত্ৰণ প্ৰয়োগ কৰিব পাৰে।
  - গ) ই দেশৰ মুদ্রা ব্যৱস্থাৰ ওপৰত জনসাধাৰণৰ আস্থা বৃদ্ধি কৰে।
  - ঘ) ই কাগজী মুদ্রাৰ মুদ্রা ব্যৱস্থাপনা সহজ কৰি তোলে।
  - ঙ) ই কেন্দ্ৰীয় বেংকক বাণিজ্যিক বেংকৰ দ্বাৰা অপয়োজনীয় ঋণ সম্প্ৰসাৰণৰ ওপৰত নিয়ন্ত্ৰণ সাব্যস্ত কৰাত সহায় কৰে।
- ২) বেংকাৰ, এজেণ্ট আৰু চৰকাৰৰ পৰামৰ্শদাতা হিচাপে কাম কৰে :
- এটা কেন্দ্ৰীয় বেংকে দেশৰ চৰকাৰৰ বেংকাৰ, প্ৰতিনিধি আৰু বিত্তীয় পৰামৰ্শদাতা হিচাপে কাম কৰে।

ক) চৰকাৰৰ বেংকাৰ হিচাপে কেন্দ্ৰীয় বেংকে—

- (i) কেন্দ্ৰীয় আৰু ৰাজ্য চৰকাৰৰ হিচাব ৰাখে।
- (ii) চৰকাৰৰ পৰা জমা গ্ৰহণ কৰে।
- (iii) চৰকাৰলৈ হুস্ম্যাদী অগ্ৰিম আগবঢ়ায়।
- (iv) চৰকাৰী হিচাবত জমা কৰা চেক আৰু ড্ৰাফ্ট সংগ্ৰহ কৰে।
- (v) চৰকাৰক বৈদেশিক মুদ্রাৰ সম্পদ যোগান ধৰে। (বিভিন্ন পৰিশোধ কৰাৰ বাবে)

খ) চৰকাৰৰ প্ৰতিনিধি হিচাপে কেন্দ্ৰীয় বেংকে—

- (i) চৰকাৰৰ হৈ কৰ আৰু অন্যান্য পৰিশোধ সংগ্ৰহ কৰে।
- (ii) বাইজৰ পৰা ঋণ সংগ্ৰহ কৰে।
- (iii) ই ট্ৰেজাৰী বিলৰ লেনদেন কৰে।
- (iv) আন্তৰ্জাতিক বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠান আৰু সন্মিলনত চৰকাৰক প্ৰতিনিধিত্ব কৰে।

গ) চৰকাৰৰ বিত্তীয় পৰামৰ্শদাতা হিচাপে—

কেন্দ্ৰীয় বেংকে চৰকাৰক বিত্তীয়, মুদ্ৰা, অৰ্থনৈতিক আৰু বিত্তীয় বিষয়ত পৰামৰ্শ আগবঢ়ায়।

৩) বেংকৰ বেংক হিচাপে :

এটা কেন্দ্ৰীয় বেংকে তিনিটা ক্ষমতাৰ ওপৰত বেংকৰ বেংক হিচাপে কাম কৰে।

(i) বাণিজ্যিক বেংকসমূহৰ নগদ সংৰক্ষণৰ বক্ষক হিচাপে—

এটা কেন্দ্ৰীয় বেংকে বাণিজ্যিক বেংকসমূহৰ নগদ সংৰক্ষণ জমা ৰাখে। দেশৰ বাণিজ্যিক বেংকসমূহে ইয়াৰ নগদ ধনৰ এক নিৰ্দিষ্ট শতাংশ কেন্দ্ৰীয় বেংকৰ ওচৰত জমা হিচাপে ৰাখিব লাগিব। জৰুৰীকালীন অৱস্থাত বাণিজ্যিক বেংকবোৰে এই নগদ সংৰক্ষণ ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰে।

কেন্দ্ৰীয় বেংকত নগদ সংৰক্ষণৰ কেন্দ্ৰীয়কৰণৰ নিম্নলিখিত সুবিধাবোৰ আছে :

- (ক) ই বেংকিং গাঁথনিৰ ওপৰত ৰাইজৰ আস্থা জাগ্ৰত কৰে।
- (খ) ই এক বৃহৎ আৰু অধিক স্থিতিস্থাপক ঋণ গাঁথনিৰ আধাৰ হিচাপে কাম কৰিব পাৰে।
- (গ) ই কেন্দ্ৰীয় বেংকক পুঁজিৰ নাটনিত ভোগা বাণিজ্যিক বেংকবোৰক অতিৰিক্ত পুঁজি প্ৰদান কৰিবলৈ সক্ষম কৰে।

(ii) অন্তিম মুহূৰ্তৰ ঋণদাতা হিচাপে :

কেন্দ্ৰীয় বেংকে (দেশৰ শীৰ্ষ / সৰ্বোচ্চ বেংক আৰু বেংকৰ বেংক হিচাপে) অন্তিম মুহূৰ্তৰ ঋণদাতা হিচাপে কাম কৰে। কেন্দ্ৰীয় বেংকে বাণিজ্যিক বেংকবোৰক তেওঁলোকৰ যোগ্য প্ৰতিভূতি আৰু বিনিময় বিল পুনৰ বাটাত ভঙাই দি বিত্তীয় সাহাৰ্য প্ৰদান কৰে। বাণিজ্যিক বেংকৰ অনুৰোধত কেন্দ্ৰীয় বেংকে এই সাহাৰ্য প্ৰদান কৰে।

কেন্দ্ৰীয় বেংকে অন্তিম মুহূৰ্তৰ ঋণদাতা হিচাপে কাম কৰাৰ সুবিধাবোৰ হৈছে—

- ক) ই সমগ্ৰ ঋণ গাঁথনিৰ স্থিতিস্থাপকতা আৰু তৰলতা বৃদ্ধি কৰে।
- খ) ই পুঁজিৰ অসুবিধাৰ সময়ত বাণিজ্যিক বেংকবোৰক বিত্তীয় সাহাৰ্য প্ৰদান কৰে।
- গ) ই কেন্দ্ৰীয় বেংকক দেশৰ বেংকিং পদ্ধতিৰ ওপৰত নিয়ন্ত্ৰণ ৰখাত সহায় কৰে।

(iii) পৰিশোধ ভৰন :

বাণিজ্যিক বেংকবোৰৰ নগদ ভাণ্ডাৰৰ বক্ষক হিচাপে (এই বেংকবোৰৰ বাবে), কেন্দ্ৰীয় বেংকে পৰিশোধ ভৰন হিচাপে কাম কৰে। যিহেতু সকলো বেংকে কেন্দ্ৰীয় বেংকৰ ওচৰত তেওঁলোকৰ হিচাব ৰাখে সেয়েহে এটা বেংকৰ বিপৰীতে আন এটা বেংকৰ পৰস্পৰৰ দাবীবোৰ তেওঁলোকৰ হিচাবলৈ সৰল স্থানান্তৰৰ দ্বাৰা নিষ্পত্তি কৰা হয়।

কেন্দ্ৰীয় বেংকৰ পৰিশোধ ভৰনৰ কাৰ্যৰ মুখ্য সুবিধাবোৰ হৈছে—

- ক) ই বেংকিং কাৰ্যকলাপত নগদ ধনৰ ব্যৱহাৰত মিতব্যয়িতা প্ৰদান কৰে।
- খ) ই নগদ ধন ব্যৱহাৰ হ্রাস কৰে।
- গ) ই সাধাৰণতে এখন দেশৰ বেংকিং ব্যৱস্থা শক্তিশালী কৰে।

৪) সোণ আৰু বৈদেশিক মুদ্ৰা সংৰক্ষণ :

কেন্দ্ৰীয় বেংকে দেশৰ সোণ আৰু বৈদেশিক মুদ্ৰা ভাণ্ডাৰৰ বক্ষক হিচাপেও কাম কৰে। এটা কেন্দ্ৰীয় বেংকে মুখ্যতঃ দুটা উদ্দেশ্যৰ বাবে সোণ আৰু বিদেশী মুদ্ৰাৰ ভাণ্ডাৰ সংৰক্ষণ কৰে :

- ক) পৰিশোধৰ ভাৰসাম্য বক্ষা কৰাৰ অসুবিধা দূৰ কৰা আৰু
- খ) বিনিময় হাৰত স্থিৰতা বজাই ৰখা।

৫) ঋণ নিয়ন্ত্ৰণ :

ঋণ নিয়ন্ত্ৰণক কেন্দ্ৰীয় বেংকৰ মুখ্য কাৰ্য বুলি গণ্য কৰা হয়। অনিয়ন্ত্ৰিত ঋণৰ ফলত অৰ্থনীতিত মুদ্ৰাস্ফীতিৰ সৃষ্টি হয়।

ঋণ কাৰ্যকৰীভাৱে নিয়ন্ত্ৰণ কৰি কেন্দ্ৰীয় বেংকে—

- ক) আভ্যন্তৰীণ মূল্যত স্থিৰতা আৰু
- খ) বৈদেশিক বিনিময় হাৰত স্থিৰতা প্ৰতিষ্ঠা কৰে।

অৰ্থনৈতিক বিকাশ আৰু অৰ্থনীতিৰ কাৰ্যকলাপসমূহ সুচাৰুৰূপে পৰিচালিত কৰাৰ বাবে আভ্যন্তৰীণ মূল্যৰ স্থিৰতা আৰু বৈদেশিক বিনিময় হাৰৰ স্থিৰতা প্ৰয়োজনীয়।

সাৰাংশ

- **কেন্দ্ৰীয় বেংক**

কেন্দ্ৰীয় বেংক হৈছে এখন দেশৰ সৰ্বোচ্চ মৌদ্ৰিক প্ৰতিষ্ঠান। ইয়াৰ স্থান এখন দেশৰ মুদ্ৰা আৰু বেংকিং গাঁথনিৰ শীৰ্ষত। কেন্দ্ৰীয় বেংক হৈছে মুদ্ৰা বজাৰৰ নেতা। ই দেশত কাৰ্যনিৰ্বাহ কৰি থকা বাণিজ্যিক বেংকবোৰৰ কাৰ্যকলাপ নিয়ন্ত্ৰণ আৰু তত্ত্বাৱধান কৰে। কেন্দ্ৰীয় বেংক হৈছে কেন্দ্ৰীয় মুদ্ৰা কৰ্তৃপক্ষ। ই দেশৰ মুদ্ৰা আৰু ঋণ নীতি পৰিচালনা কৰে।

- **কেন্দ্ৰীয় বেংকৰ বৈশিষ্ট্য—**

- (১) ই এক অনা-লাভ উপাৰ্জনকাৰী সংগঠন।
- ২) নোট প্ৰচলনৰ অধিকাৰ হৈছে বিশ্বৰ সকলো দেশৰ বাবে কেন্দ্ৰীয় বেংকৰ এক সাৰ্বজনীন চৰিত্ৰ।
- ৩) কেন্দ্ৰীয় বেংক আৰু সাধাৰণ ৰাইজৰ মাজত কোনো প্ৰত্যক্ষ সম্পৰ্ক নাই।
- ৪) ই চৰকাৰৰ বেংকাৰ।
- ৫) কেন্দ্ৰীয় বেংকে বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ ৰক্ষক হিচাপে কাম কৰে।
- ৬) কেন্দ্ৰীয় বেংকে মৌদ্ৰিক ব্যৱস্থা নিয়ন্ত্ৰণ কৰে।
- ৭) কেন্দ্ৰীয় বেংকে দেশৰ সদস্য বাণিজ্যিক বেংকসমূহৰ সৈতে প্ৰতিযোগিতা নকৰে।
- ৮) ই হৈছে শীৰ্ষ বেংকিং প্ৰতিষ্ঠান।

- **কেন্দ্ৰীয় বেংকৰ পৰম্পৰাগত কাৰ্যসমূহ—**

- ১) মুদ্ৰা নোট জাৰী কৰা।
- ২) বেংকাৰ, এজেণ্ট আৰু চৰকাৰৰ পৰামৰ্শদাতা হিচাপে কাম কৰে।
- ৩) বেংকৰ বেংক হিচাপে—
  - (i) বাণিজ্যিক বেংকসমূহৰ নগদ সংৰক্ষণৰ ৰক্ষক হিচাপে।
  - (ii) অস্তিম মুহূৰ্তৰ ঋণদাতা হিচাপে।
  - (iii) পৰিশোধ ভৱন হিচাপে।
- ৪) সোণ আৰু বৈদেশিক মুদ্ৰা ভাণ্ডাৰৰ ৰক্ষক
- ৫) ঋণ নিয়ন্ত্ৰণ

অধ্যায়-৫

বাণিজ্যিক বেংক (COMMERCIAL BANK)

বাণিজ্যিক বেংকৰ অৰ্থ (Meaning of Commercial Bank) :

বাণিজ্যিক বেংকে বিত্তীয় প্রতিষ্ঠানক বুজায় যি ঋণ বা বিনিয়োগৰ উদ্দেশ্যে, জনসাধাৰণৰ পৰা গৃহীত আমানত জমাদাতা গ্ৰাহকৰ তাগিদামতে বা অন্য প্ৰকাৰে পৰিশোধ কৰা আৰু চেক, ড্ৰাফট, আদেশ বা অন্য উপায়ে তাক উলিয়াই দিয়া কাৰ্য সম্পাদন কৰে। ই পুঁজিৰ উদ্বৃত্ত ক্ষেত্ৰৰ পৰা সঞ্চয় সংগ্ৰহ কৰে আৰু এই পুঁজিবোৰ ঘাটি ক্ষেত্ৰলৈ ঋণ হিচাপে আগবঢ়ায়। বাণিজ্যিক বেংকবোৰে ঋণ, নগদ ঋণ, অধিবিকৰ্ষ আৰু বিল বাট্টাকৰণ কৰি পুঁজি ধাৰ দিয়ে। পুঁজি সংগ্ৰহ আৰু পুঁজি ধাৰে দিয়া প্ৰাথমিক কাৰ্যৰ উপৰিও, বাণিজ্যিক বেংকবোৰে বিভিন্ন আনুষাঙ্গিক সেৱা প্ৰদান কৰে, যেনে— পুঁজি স্থানান্তৰ, বৈদেশিক মুদ্ৰা সংগ্ৰহ, সুৰক্ষিত জমা লকাৰ, সদাগৰী বেংকিং ইত্যাদি। বাণিজ্যিক বেংকৰ উদাহৰণ হৈছে ভাৰতীয় ষ্টেট বেংক, চেম্ৰেল বেংক অফ ইণ্ডিয়া, ইউনিয়ন বেংক অফ ইণ্ডিয়া, এলাহাবাদ বেংক ইত্যাদি।

বাণিজ্যিক বেংকৰ কাৰ্যসমূহ/সেৱাসমূহ :

অৰ্থনীতিৰ পৰিৱৰ্তনশীল প্ৰয়োজনীয়তাৰ সৈতে বাণিজ্যিক বেংকৰ সেৱা সদায় সম্প্ৰসাৰিত হৈ আছে। বাণিজ্যিক বেংকৰ বিভিন্ন কাৰ্যসমূহ নিম্নলিখিত শিতানৰ অধীনত আলোচনা কৰা হ'ল।

- ক) প্ৰাথমিক কাৰ্যসমূহ
- খ) গৌণ কাৰ্যসমূহ আৰু
- গ) আধুনিক কাৰ্যসমূহ।

এতিয়া আমি নিম্নলিখিত ধৰণে এটা এটাকৈ বাণিজ্যিক বেংকৰ কাৰ্যসমূহ আলোচনা কৰোঁ আহা।

বাণিজ্যিক বেংকৰ প্ৰাথমিক কাৰ্যসমূহ :

এটা বাণিজ্যিক বেংকৰ প্ৰাথমিক কাৰ্যক মূলতঃ দুটা ভাগত ভাগ কৰা হৈছে। সেইবোৰ হৈছে—

- ১) আমানত গ্ৰহণ কৰা / ধন জমা গ্ৰহণ কৰা
- ২) ঋণ আৰু অগ্ৰিম মঞ্জুৰ কৰা

আমানত গ্ৰহণ কৰা / ধন জমা গ্ৰহণ কৰা :

আমানত গ্ৰহণ কৰাটো এটা বাণিজ্যিক বেংকৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ প্ৰাথমিক কাৰ্য। বেংকে ইয়াৰ গ্ৰাহকৰ (বাইজৰ সদস্য) পৰা ধন / আমানত গ্ৰহণ কৰে।

বেংকৰ জমাবোৰ মুখ্যতঃ দুটা শ্ৰেণীত শ্ৰেণীবদ্ধ কৰা হৈছে :

- ১) **তাগিদা / সাধনি জমা :** গ্ৰাহকৰ দাবীৰ ওপৰত এই ধৰণৰ জমা পৰিশোধযোগ্য। তাগিদা / সাধনি জমাত মুখ্যতঃ নিম্নলিখিতবোৰ অন্তৰ্ভুক্ত থাকে :
  - ক) সঞ্চয়ী বেংক জমা
  - খ) চলিত জমা হিচাব
- ২) **ম্যাদী জমা :** বেংকাৰ আৰু গ্ৰাহকৰ মাজত হোৱা সন্মতি সাপেক্ষে ম্যাদপূৰ্তিৰ তাৰিখত এই ধৰণৰ জমা পৰিশোধ কৰিব লাগিব। ম্যাদী জমাবোৰত নিম্নলিখিতবোৰ অন্তৰ্ভুক্ত থাকে :
  - ক) পৌনঃপুনিক জমা
  - খ) স্থায়ী জমা

বাণিজ্যিক বেংকৰ দ্বাৰা পৰিচালনা কৰা বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ হিচাবৰ বিৱৰণ এই কিতাপখনৰ ৪ নম্বৰ গোটে দিয়া হৈছে। ইয়াত বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ হিচাবৰ চমু বিৱৰণ আগবঢ়োৱা হ'ল—

১) সঞ্চয়ী বেংক হিচাব :

সঞ্চয়ী বেংক হিচাব মুখ্যতঃ ক্ষুদ্ৰ পৰিসৰৰ সঞ্চয়কাৰীসকলৰ বাবে। সঞ্চয়ী বেংক হিচাবৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ উদ্দেশ্য হৈছে মানুহৰ সঞ্চয়ৰ অভ্যাসক উৎসাহিত কৰা। সঞ্চয়ী বেংক হিচাব ব্যক্তি, অভিভাৱক (তেওঁলোকৰ নাবালক সন্তান/ বাৰ্ডৰ হৈ) হিন্দু অবিভক্ত পৰিয়ালৰ কৰ্তা, সংগঠন, ন্যাস, ক্লাব আদিৰ দ্বাৰা খুলিব পাৰি। সঞ্চয়ী বেংক হিচাবৰ সূতৰ হাৰ স্থায়ী হিচাবতকৈ কম। এই হিচাববোৰত ৰখা জমাবোৰ জমাকৰ্তাৰ দাবী অনুসৰি পৰিশোধ যোগ্য।

২) চলিত জমা হিচাব :

চলিত জমা হিচাব সাধাৰণতে ব্যৱসায়ী, ব্যক্তি, ব্যৱসায়িক প্ৰতিষ্ঠান, কোম্পানী, উদ্যোগী, পেছাদাৰী, ঠিকাদাৰ, অনুষ্ঠান, চৰকাৰী সংস্থা / বিভাগ, সমিতি, অৱসায়ক, ন্যাস আদিৰ দ্বাৰা খোলা হয়। এইটো এটা চলমান হিচাব।

এই হিচাবত যিকোনো সময়তে টকা জমা আৰু উলিয়াব পাৰি। চলিত হিচাববোৰে হিচাবৰ ধাৰকক অধিবিকৰ্ষৰ সুবিধা প্ৰদান কৰে। সাধাৰণতে বেংকাৰ এজনে এই হিচাবত কোনো সূত নিদিয়ে। বৰঞ্চ বেংকে গ্ৰাহকৰ হিচাবৰ পৰিচালনাৰ বাবে মাচুল (fee) বা আনুষাঙ্গিক মাচুল (incidental charge) ল'ব পাৰে। চলিত হিচাবৰ উদ্দেশ্য হৈছে হিচাবৰ ধাৰকক সঘনাই ব্যৱসায় বা বিত্তীয় লেনদেন কৰিবলৈ সহায় কৰা।

৩) পৌনঃপুনিক জমা হিচাব :

পৌনঃপুনিক জমা হিচাবত এক নিৰ্দিষ্ট ম্যাদৰ বাবে নিৰ্দিষ্ট ব্যৱধানত গ্ৰাহকে এক নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰ সঞ্চয় / ধন বাধ্যতামূলকভাৱে জমা কৰিব লাগিব। ইয়াৰ উদ্দেশ্য হৈছে নিম্ন / মধ্য আয়ৰ গোটৰ লোকসকলৰ মাজত তেওঁলোকৰ ভৱিষ্যতৰ নিৰ্দিষ্ট প্ৰয়োজনীয়তা পূৰণ কৰাৰ বাবে নিয়মীয়া আৰু বাধ্যতামূলক সঞ্চয় অভ্যাস গঢ়ি তোলা যেনে— উচ্চ শিক্ষা বা সন্তানৰ বিবাহ, বাহন ক্ৰয় ইত্যাদিৰ বাবে। পৌনঃপুনিক হিচাবৰ সূতৰ হাৰ সঞ্চয়ী বেংক হিচাবতকৈ বেছি কিন্তু স্থায়ী জমা হিচাবতকৈ কম।

৪) স্থায়ী জমা হিচাব :

স্থায়ী জমা হিচাবত বেংকে এক নিৰ্দিষ্ট সময়ৰ বাবে আমানত গ্ৰহণ কৰে। জমাৰ সময়সীমা ৪৫ দিন, ৯০ দিন, ১৮০ দিন, ১ বছৰ, ৫ বছৰ ইত্যাদি হ'ব পাৰে। জমাৰ ম্যাদৰ ওপৰত নিৰ্ধাৰিত সূতসহ ম্যাদৰ অন্তত স্থায়ী জমা পৰিশোধযোগ্য। সঞ্চয় হিচাবৰ তুলনাত স্থায়ী হিচাবত বেংকে উচ্চ হাৰত সূত আদায় দিয়ে। হুস্কালীন সময়ৰ বাবে ৰখা জমাতকৈ দীৰ্ঘকালীন সময়ৰ বাবে ৰখা জমাৰ ওপৰত অধিক সূত আদায় দিয়া হয়। সাধাৰণতে ম্যাদ উকলি যোৱাৰ আগতে স্থায়ী জমা উলিয়াব নোৱাৰি। স্থায়ী জমা হিচাবক ম্যাদী জমা হিচাব বুলিও জনা যায়।

ওপৰোক্ত প্ৰকাৰৰ হিচাবৰ উপৰিও বিভিন্ন গ্ৰাহকৰ প্ৰয়োজনীয়তা বিবেচনা কৰি বিভিন্ন বেংকে জমাৰ আন কিছুমান আঁচনিও প্ৰদান কৰে। দৈনিক সঞ্চয় আঁচনি, বীমা সংযোজিত জমা, মহিলী উপাৰ্জন আঁচনি (এম আই এছ), নগদ প্ৰমাণপত্ৰ আঁচনি, অৱসৰ বা বাৰ্ষিক জমা ইত্যাদি।

২) ঋণ আৰু অগ্রিম মঞ্জুৰ কৰা :

ঋণ আৰু অগ্রিম প্ৰদান কৰাটো এটা বাণিজ্যিক বেংকৰ আন এটা প্ৰাথমিক কাম। গ্ৰাহকক ঋণ দিয়াৰ বিভিন্ন পদ্ধতি বা উপায় আছে। এইবোৰ তলত আলোচনা কৰা হৈছে—

১) ঋণ :

ঋণ হৈছে এক সন্মত সূতৰ হাৰত এক নিৰ্দিষ্ট ম্যাদৰ বাবে গ্ৰাহকক বেংকে অনুমোদন জনোৱা একমুঠ অগ্রিমৰ পৰিমাণ। ঋণৰ ক্ষেত্ৰত গোটেই পৰিমাণটো এবাৰত আদায় দিয়া হয়। অনুমোদিত সম্পূৰ্ণ পৰিমাণৰ ঋণৰ বাবে সূত আদায় কৰা হয়। ঋণ পূৰ্বনিৰ্ধাৰিত কিস্তিত বা এক নিৰ্দিষ্ট ম্যাদৰ সময় উকলি যোৱাৰ পিছত পৰিশোধ কৰিব পাৰি। ঋণ জামিনৰ সৈতে বা জামিন অবিহনে অনুমোদিত হ'ব পাৰে।

ঋণক (ক) হুস্ম্যাদী ঋণ, (খ) মধ্যম্যাদী ঋণ আৰু (গ) দীৰ্ঘম্যাদী ঋণত শ্ৰেণীবদ্ধ কৰা হয়।

- ক) হুস্ম্যাদী ঋণ : এবছৰতকৈ কম সময়ৰ বাবে হুস্ম্যাদী ঋণ দিয়া হয়। সাধাৰণতে ঋণ লওঁতাৰ / উদ্যোগবোৰৰ কাৰ্যকৰী মূলধনৰ প্ৰয়োজনীয়তা পূৰণ কৰিবলৈ ইয়াক মঞ্জুৰ কৰা হয়।
- খ) মধ্যম্যাদী ঋণ : মধ্যম্যাদী ঋণ ১ বছৰৰ পৰা ৫ বছৰ ম্যাদৰ বাবে মঞ্জুৰ কৰা হয়। ইয়াক সাধাৰণতে বিভিন্ন সঁজুলি আৰু আহিলাপাতি, ট্ৰেক্টৰ, বাহন আদি ক্ৰয় কৰাৰ বাবে মঞ্জুৰ কৰা হয়।
- গ) দীৰ্ঘম্যাদী ঋণ : মূলধনী ব্যয়ৰ বাবে দীৰ্ঘম্যাদী ঋণ প্ৰদান কৰা হয়। ইয়াক কাৰখানা নিৰ্মাণ, ভূমি ক্ৰয়, নতুন যন্ত্ৰ-পাতি ক্ৰয় আৰু কাৰখানাৰ আধুনিকীকৰণৰ বাবে মঞ্জুৰ কৰা হয়।

২) অধিবিকৰ্ষ :

অধিবিকৰ্ষ হৈছে এক ঋণ ব্যৱস্থা, যাৰ দ্বাৰা গ্ৰাহক এজনক এক নিৰ্দিষ্ট সীমালৈকে চলিত হিচাবত তেওঁৰ জমা উদ্বৃত্ততকৈ অধিক পৰিমাণৰ ধন উলিয়াবলৈ অনুমতি দিয়া হয়। অধিবিকৰ্ষ হৈছে এক হুস্ম্যাদী ঋণ ব্যৱস্থা। এইটো সম্পূৰ্ণৰূপে এটা অস্থায়ী ব্যৱস্থা। বেংকাৰসকলে ঋণ লওঁতাৰ আনুষংগিক সুৰক্ষা বা ব্যক্তিগত জামিনৰ বিপৰীতে অধিবিকৰ্ষ প্ৰদান কৰে। ঋণ লওঁতাক তেওঁ বিচৰামতে টকা উলিয়াবলৈ আৰু পৰিশোধ কৰিবলৈ অনুমতি দিয়া হয়।

হিচাবৰ ধাৰকে কেৱল প্ৰকৃততে বেছিকৈ উলিওৱা টকাৰ পৰিমাণৰ ওপৰতহে সূত পৰিশোধ কৰিব লাগিব। আৰু কেৱল যিটো সময়ৰ বাবে ইয়াক ব্যৱহাৰ কৰা হয় সেই সময়ছোৱাৰ বাবেহে সূত প্ৰদান কৰিব লাগিব। অধিবিকৰ্ষ চুক্তিৰ চৰ্তাৱলী অনুসৰি গ্ৰাহকৰ ওপৰত অব্যৱহৃত অধিবিকৰ্ষ সীমাৰ ওপৰত আনুষংগিক মাচুল বা প্ৰতিশ্ৰুত মাচুল (commitment charge) আৰোপ কৰা হ'ব পাৰে।

৩) নগদ ঋণ :

নগদ ঋণ হৈছে এক ব্যৱস্থা যাৰ দ্বাৰা বেংকৰ গ্ৰাহক এজনক এক নিৰ্দিষ্ট সীমালৈকে টকা ধাৰ লোৱাৰ অনুমতি দিয়া হয়। এই উদ্দেশ্যৰ বাবে এটা পৃথক হিচাব খোলা হয়। নগদ ঋণ হৈছে এক স্থায়ী ব্যৱস্থা। সাধাৰণতে পৰ্যাপ্ত প্ৰতিভূতিৰ (জামিন, দায়বদ্ধক আৰু ব্যক্তিগত জামিন)ৰ বিপৰীতে নগদ ঋণ প্ৰদান কৰা হয়।

গ্ৰাহকে ঋণৰ অনুমোদিত পৰিমাণটো এটা সময়তে উলিওৱাৰ প্ৰয়োজন নাই। তেওঁ যেতিয়াই প্ৰয়োজন হয় এই হিচাবৰ পৰা টকা উলিয়াব পাৰে। তেওঁ এই হিচাবত যিকোনো অতিৰিক্ত পৰিমাণ জমা কৰিব পাৰে আৰু পুনৰ ধাৰ ল'ব পাৰে।

নগদ ঋণত কেৱল আহৰণ কৰা প্ৰকৃত পৰিমাণৰ ওপৰতহে সূত আদায় কৰা হয়। যদি গ্ৰাহকে অনুমোদিত নগদ ঋণ সম্পূৰ্ণৰূপে ব্যৱহাৰ নকৰে, তেতিয়া বেংকৰ দ্বাৰা এক আছুতীয়া / প্ৰতিশ্ৰুত মাচুল লোৱা হয়। এই আছুতীয়া / প্ৰতিশ্ৰুত মাচুল কেৱল নগদ ঋণৰ অব্যৱহৃত অংশৰ ওপৰতহে আৰোপ কৰা হয়।

নগদ ঋণ হৈছে এক সক্ৰিয় আৰু চলমান হিচাব। যদিও নগদ ঋণ সাধাৰণতে এবছৰৰ বাবে অনুমোদিত হয়, ইয়াক বছৰে বছৰে নৱীকৰণ কৰিব পাৰি।

৪) বিল বাট্টাকৰণ :

বাণিজ্যিক বেংকে বিনিময় বিলৰ বাট্টাকৰণ কৰিও ঋণ প্ৰদান কৰে। যদি বিলৰ ধাৰক এজনক খুব কম সময়তে পুঁজিৰ প্ৰয়োজন হয়, তেওঁ তেতিয়া তেওঁৰ বিনিময় বিল বাণিজ্যিক বেংকত বাট্টাত ভঙাই ল'ব পাৰে। বিল বাট্টাকৰণৰ বাবে বেংকে দস্তৰি / কমিছন লয়। বিনিময় বিল কেন্দ্ৰীয় বেংকৰ ওচৰত পুনৰ বাট্টাত ভঙাব পাৰি।

ব্যৱসায় আৰু বাণিজ্যৰ কাৰ্যকৰী মূলধনৰ প্ৰয়োজনীয়তা পূৰণ কৰিবলৈ হুস্ম্যাৰী ঋণ প্ৰদানৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ মাধ্যম হৈছে বিল বাট্টাকৰণ।

৫) তলবী ঋণ :

তলবী ঋণ হৈছে এক অতি হুস্ম্যাৰী অগ্ৰিম। সাধাৰণতে তলবী বজাৰত অন্তৰ্ভুক্ত অংশগ্ৰহণকাৰীসকল হৈছে বিভিন্ন বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠান, ষ্টক বিনিময় কেন্দ্ৰৰ লেনদেনকাৰী আৰু দালাল ইত্যাদি। এই ঋণ এদিনৰ পৰা ১৪ দিনৰ বাবে দিয়া হয়। এই ঋণ বেংকে অতি কম সময়ৰ জাননীত ঘূৰাই বিচাৰিব পাৰে। তলবী ঋণত সূতৰ

হাৰ তুলনামূলকভাৱে বহুত বেছি। দালাল, লেনদেনকাৰী আদিক তেওঁলোকৰ আমানত প্ৰতিভূতি যেনে সমাংশ, ঋণপত্ৰ আদিৰ বিপৰীতে এই ঋণ দিয়া হয়।

৬) উপভোক্তা ঋণ :

উপভোক্তা ঋণ হৈছে এক প্ৰকাৰৰ ম্যাদী ঋণ। ইয়াক মূলতঃ বেংকে টি. ভি, ৰাছিং মেচিন, এয়াৰ কুলাৰ, এয়াৰ কণ্ডিচনাৰ আৰু আন কিছুমান ঘৰুৱা সামগ্ৰী ক্ৰয় কৰাৰ বাবে গ্ৰাহকক প্ৰদান কৰে। ইয়াৰ উপৰিও ইয়াক কিছুমান ব্যক্তিগত প্ৰয়োজনীয়তাৰ বাবেও, যেনে— চিকিৎসা বিল আৰু অন্যান্য ঘৰুৱা দেনা পৰিশোধৰ বাবে মঞ্জুৰ কৰা হয়। এই ঋণ একমুঠ আধাৰত প্ৰদান কৰা হয় যিটো কম সময়ৰ ভিতৰত কিস্তিত পৰিশোধ কৰিব পাৰি। সেয়েহে এইটো এটা হুস্ম্যাদী ঋণ।

বাণিজ্যিক বেংকৰ গৌণ কাৰ্যসমূহ :

বাণিজ্যিক বেংকৰ গৌণ কাৰ্য / সেৱাসমূহক দুটা শ্ৰেণীত ভাগ কৰিব পাৰি—

- ১) প্ৰতিনিধিত্বমূলক কাৰ্য বা সেৱা।
- ২) সাধাৰণ উপযোগিতা বা ৰাজহুৱা উপযোগিতা সেৱা।

১) বাণিজ্যিক বেংকৰ প্ৰতিনিধিত্বমূলক সেৱাসমূহ :

বাণিজ্যিক বেংকে ইয়াৰ গ্ৰাহকৰ বাবে আৰু গ্ৰাহকৰ হৈ কিছুমান প্ৰতিনিধিত্বমূলক সেৱা আগবঢ়ায়। সাধাৰণতে বেংকে প্ৰদান কৰা কিছুমান গুৰুত্বপূৰ্ণ প্ৰতিনিধিত্বমূলক সেৱা তলত উল্লেখ কৰা হ'ল—

ক) পুঁজি প্ৰেৰণ আৰু পুঁজিৰ স্থানান্তৰ :

বেংকে তেওঁলোকৰ গ্ৰাহকসকলক এটা ঠাইৰ পৰা আন ঠাইলৈ বা এটা হিচাবৰ পৰা আন এটা হিচাবলৈ পুঁজি স্থানান্তৰ কৰাত সহায় কৰে। চেক, ড্ৰাফট, মেইল ট্ৰেপফাৰ বা টেলিগ্ৰাফিক ট্ৰেপফাৰ বা পুঁজি স্থানান্তৰৰ আন যিকোনো আধুনিক কৌশলৰ জৰিয়তে পুঁজি স্থানান্তৰ কৰা হয়। বেংকবোৰে এনে ধৰণৰ প্ৰতিনিধিত্বমূলক সেৱা প্ৰদান কৰাৰ বাবে গ্ৰাহকৰ পৰা নিম্নতম সেৱা মাচুল বা মাচুল আদায় কৰে।

খ) গ্ৰাহকৰ হৈ পৰিশোধ কৰা :

গ্ৰাহকৰ নিৰ্দেশনা অনুসৰি বেংকে বিভিন্ন ধৰণৰ পৰিশোধ কৰে যেনে বিদ্যুতৰ বিল পৰিশোধ, পৌৰসভা কৰ পৰিশোধ, কুপন, ড্ৰাফট, প্ৰতিশ্ৰুতি পত্ৰ, সূত, ভাড়া, বীমা প্ৰিমিয়াম, লভ্যাংশ অধিপত্ৰ ইত্যাদি পৰিশোধ কৰে।

গ) চেক সংগ্ৰহ ইত্যাদি :

বেংকে প্ৰদান কৰা আন এক গুৰুত্বপূৰ্ণ প্ৰতিনিধিত্বমূলক কাৰ্য হৈছে গ্ৰাহকৰ হৈ চেক আৰু অন্যান্য হস্তান্তৰযোগ্য দলীল সংগ্ৰহ কৰা আৰু তেওঁলোকৰ হিচাবত উপাৰ্জনবোৰ জমা কৰা।

ঘ) ষ্টক, প্ৰতিভূতি আদি ক্ৰয় আৰু বিক্ৰী :

বেংকবোৰে বিদেশী বেংক নোটসহ অংশ, ষ্টক, অন্যান্য প্ৰতিভূতি, বৈদেশিক মুদ্ৰা ক্ৰয় আৰু বিক্ৰী কৰাৰ দায়িত্ব লয়। তদুপৰি, গ্ৰাহকৰ নিৰ্দেশনা অনুসৰি বেংকবোৰে বিভিন্ন বিনিয়োগ আঁচনিৰ অধীনত পাৰস্পৰিক পুঁজিৰ (Mutual Fund) বিভিন্ন একক ক্ৰয় আৰু বিক্ৰী কৰে। এই সকলোবোৰ নামমাত্ৰ মাচুলৰ বিপৰীতে গ্ৰাহকৰ নিৰ্দেশনা অনুসৰি সম্পাদন কৰা হয়।

ঙ) ন্যাসৰক্ষী, কাৰ্যপালক আদি হিচাপে কাম কৰা :

ন্যাসৰক্ষী হিচাপে বাণিজ্যিক বেংকে গ্ৰাহকৰ সম্পত্তিৰ ৰক্ষণাবেক্ষণ কৰে। বেংকে ন্যাসৰ প্ৰশাসনিক কাৰ্যতো সহায় কৰে। কাৰ্যপালক (Executor) হিচাপে বেংকে ইয়াৰ গ্ৰাহকৰ 'ইচ্ছাপত্ৰ' (Will) সংৰক্ষণ কৰে আৰু গ্ৰাহকৰ মৃত্যুৰ পিছত ইয়াক কাৰ্যকৰীকৰণ কৰে।

চ) অন্যান্য প্ৰতিনিধিত্বমূলক সেৱাসমূহ :

ওপৰোক্ত কাৰ্যবোৰৰ উপৰিও বাণিজ্যিক বেংকে গ্ৰাহকসকলক আয়কৰ গণনা, কৰ পৰিশোধ আৰু সংশ্লিষ্ট কৰ্তৃপক্ষক কৰ প্ৰবিদন দাখিল সম্পৰ্কীয় বিষয়বোৰৰ ওপৰত কিছুমান মূল্যবান পৰামৰ্শ প্ৰদান কৰে। তদুপৰি বেংকসমূহে তেওঁৰ গ্ৰাহকসকলৰ বিত্তীয় উপদেষ্টা হিচাপে কাম কৰে।

২) বাণিজ্যিক বেংকৰ সাধাৰণ উপযোগিতা কাৰ্য / সেৱা :

প্ৰতিনিধিত্বমূলক সেৱাৰ উপৰিও আধুনিক বাণিজ্যিক বেংকে বিভিন্ন ধৰণৰ সাধাৰণ উপযোগিতা সেৱা আগবঢ়ায়। সেইবোৰ হ'ল—

ক) সুৰক্ষিত জমা লকাৰ সুবিধা :

গ্ৰাহকক লকাৰৰ সুবিধা প্ৰদান কৰাটো হৈছে বাণিজ্যিক বেংকৰ দ্বাৰা প্ৰদান কৰা এক গুৰুত্বপূৰ্ণ উপযোগিতা সেৱা। বেংকবোৰে গ্ৰাহকৰ মূল্যবান সামগ্ৰীবোৰ সুৰক্ষিত জিন্মাত ৰাখিবলৈ লকাৰ বা সুৰক্ষা ভল্টৰ এই সুবিধা প্ৰদান কৰে।

এই সুবিধাৰ অধীনত বেংকবোৰে গ্ৰাহকসকলক এক বা একাধিক লকাৰ বাকচ ভাড়াত বা মাচুল পৰিশোধৰ বিপৰীতে প্ৰদান কৰে। লকাৰ বাকচটো খুলিবলৈ দুটা চাবি থাকে। এটা চাবি গ্ৰাহকৰ সৈতে আৰু আনটো বেংকৰ সৈতে থাকে। যদিহে চাবি দুটা ব্যৱহাৰ কৰা হয় তেন্তে লকাৰ বাকচটো খুলিব পাৰি।

খ) মূল্যৰান সামগ্ৰীৰ সুৰক্ষিত জিন্মা :

সুৰক্ষিত জমা লকাৰ সুবিধাৰ উপৰিও মূল্যৰান সামগ্ৰীৰ সুৰক্ষিত জিন্মাৰ সেৱাও প্ৰদান কৰে। এই সুবিধাৰ অধীনত, গ্ৰাহকে কিছুমান মূল্যৰান সামগ্ৰী/ নথিপত্ৰ যেনে হস্তান্তৰযোগ্য দলীল, প্ৰতিভূতিপত্ৰ, গৰাকীস্বত্বৰ শীৰ্ষক নথিপত্ৰ, ইচ্ছাপত্ৰ, ন্যাসদলীল আদি বেংকক হস্তান্তৰ কৰিব পাৰে।

এই মূল্যৰান নথিপত্ৰ / সামগ্ৰীবোৰ ৰখাৰ বাবে বেংকে গ্ৰাহকৰ পৰা মাচুল লয়। সুৰক্ষিত ৰখা সামগ্ৰীৰ সুৰক্ষিত ৰখা সময়ৰ আৰু মূল্যৰ ওপৰত মাচুল নিৰ্ভৰ কৰে।

গ) উপহাৰ চেক জাৰী :

বেংকে উপহাৰ চেক জাৰী কৰাটো এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ৰাজহুৱা উপযোগিতা সেৱা। পৰিত্ৰ অনুষ্ঠানত উপহাৰ দিয়াৰ বাবে এই চেক বেংকে বিভিন্ন মূল্যত জাৰী কৰে।

ঘ) প্ৰত্যয় পত্ৰ জাৰী কৰা :

প্ৰত্যয় পত্ৰ হৈছে গ্ৰাহকৰ ঋণযোগ্যতা সম্পৰ্কে বেংকাৰে ইয়াৰ গ্ৰাহকক জাৰী কৰা এখন নথি। এই নথিখন সাধাৰণতে বৈদেশিক বাণিজ্যত ব্যৱহাৰ কৰা হয়।

ঙ) পৰিসংখ্যা সংগ্ৰহ আৰু যোগান :

উপযোগিতা সেৱাৰ অংশ হিচাপে, বাণিজ্যিক বেংকবোৰে বেপাৰ, বাণিজ্য আৰু উদ্যোগ সম্পৰ্কীয় বিভিন্ন তথ্য আৰু পৰিসংখ্যা সংগ্ৰহ আৰু প্ৰকাশ কৰে। বেংকে গ্ৰাহকসকলক বিকাশ আৰু উন্নয়ন, আধুনিকীকৰণ, ব্যৱসায়ৰ বৈচিত্ৰতা সম্পৰ্কীয় বিত্তীয় বিষয়ত পৰামৰ্শ দিয়ে।

চ) অংশপত্ৰ, ঋণপত্ৰ আদিৰ অৱলেখন :

বেংকবোৰে বিভিন্ন কোম্পানী আৰু চৰকাৰী সংস্থাৰ মূলধন বিলিৰ অৱলেখনকাৰী হিচাপে কাম কৰে। বাণিজ্যিক বেংকবোৰে নিগম নিকায় সমূহৰ মূলধন সংগ্ৰহ কৰিবলৈ অৱলেখনকাৰী হিচাপে কোম্পানীবোৰৰ অংশপত্ৰ, ঋণপত্ৰ ক্ৰয় আৰু বিক্ৰী কৰে। বেংকে অৱলেখনকাৰী হিচাপে সেৱা সম্পাদন কৰাৰ বিপৰীতে এক নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰ দস্তৰি / কমিছন লয়।

ছ) বেফাৰী হিচাপে কাম কৰা :

বেংকে তেওঁলোকৰ গ্ৰাহকৰ বিত্তীয় স্থিতি, ব্যৱসায়িক সুনাম আৰু সন্মানযোগ্যতাৰ বিষয়ে বেফাৰী হিচাপে দেশী আৰু বিদেশী ব্যৱসায়ীসকলক তথ্য প্ৰদান কৰে।

বাণিজ্যিক বেংকৰ আধুনিক কাৰ্য / সেৱাসমূহ :

পৰম্পৰাগত কাৰ্য সম্পাদন কৰাৰ উপৰিও এটা বাণিজ্যিক বেংকে বিভিন্ন ধৰণৰ আধুনিক কাৰ্য / সেৱা আগবঢ়ায়। সাধাৰণতে বাণিজ্যিক বেংকৰ দ্বাৰা সম্পাদন কৰা কিছুমান গুৰুত্বপূৰ্ণ আধুনিক কাৰ্য তলত উল্লেখ কৰা হ'ল।

ক) স্বয়ংক্ৰিয় টেলাৰ মেচিন (এটিএম) তথা ডেবিট কাৰ্ড

স্বয়ংক্ৰিয় টেলাৰ মেচিন হৈছে এক কম্পিউটাৰাইজড টেলিকমিউনিকেশ্বন ডিভাইচ। ই বেংকৰ গ্ৰাহকসকলক তেওঁলোকৰ ধন উলিওৱা আৰু জমা কৰাৰ সুবিধা প্ৰদান কৰে। আধুনিক এটিএমবোৰে গ্ৰাহকক চুম্বকীয় স্ক্ৰিপ থকা এটা প্লাষ্টিকৰ এটিএম কাৰ্ডৰ জৰিয়তে বা চিপ থকা প্লাষ্টিকৰ স্মাৰ্টকাৰ্ডৰ জৰিয়তে চিনাক্ত কৰে।

প্ৰায় সকলো বেংকে তেওঁলোকৰ গ্ৰাহকসকলক কোনো অপেক্ষাৰ সময় অবিহনে নগদ ধন উলিয়াবলৈ আৰু জমা কৰাত সহায় কৰিবলৈ এটিএম প্ৰৱৰ্তন কৰিছে। বেংকৰ ডেবিট আৰু ক্ৰেডিট কাৰ্ড ধাৰকসকলে যিকোনো সময়তে এটিএমৰ পৰা তাৎক্ষণিকভাৱে নগদ ধন উলিয়াব পাৰে।

খ) ক্ৰেডিট কাৰ্ডৰ সুবিধা

ক্ৰেডিট কাৰ্ড হৈছে এক প্লাষ্টিক মুদ্ৰা যি জমা দলীল হিচাপে কাম কৰে আৰু ই কাগজৰ মুদ্ৰাৰ ঠাই লয়। ক্ৰেডিট কাৰ্ড ধাৰকে ক্ৰেডিট কাৰ্ড ব্যৱহাৰ কৰি বিভিন্ন কৰ্তৃত্বপ্ৰাপ্ত লেনদেনকাৰীৰ পৰা সামগ্ৰী ক্ৰয় কৰিব পাৰে। ক্ৰেডিট কাৰ্ড ধাৰকে কোনো লেনদেনৰ বাবে নগদ ধন কঢ়িয়াই নিয়াৰ প্ৰয়োজন নাই।

ক্ৰেডিট কাৰ্ড ধাৰকে সমগ্ৰ দেশত বেংকৰ দ্বাৰা বক্ষণাবেক্ষণ কৰা এটিএমৰ পৰা এক নিৰ্দিষ্ট সীমালৈকে নগদ ধন উলিয়াব পাৰে। নিৰ্দিষ্ট কিছুমান ব্যৱধানৰ পিছত গ্ৰাহকসকলে বকেয়া উদ্বৃত্তৰ ওপৰত সূতৰ সৈতে বেংকক কিছুমান সেৱা মাচুল পৰিশোধ কৰিব লাগিব।

গ) SWIFT বাৰ্তাৰ সুবিধা

SWIFT বাৰ্তাৰ পদ্ধতিৰ দ্বাৰা পুঁজি প্ৰেৰণ কৰিব পাৰি। SWIFTৰ অৰ্থ হৈছে 'Society for Worldwide Inter-bank Financial Telecommunication'। এখন দেশৰ পৰা আন এখন

দেশলৈ পুঁজি স্থানান্তৰ SWIFT বাৰ্তাৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হ'ব পাৰে যি গ্ৰাহকৰ বাবে দ্ৰুত/কমসময় খৰচী (Prompt) আৰু ব্যয়সাপেক্ষ।

ঘ) মেইল আৰু টেলিগ্ৰাফিক স্থানান্তৰ

বেংকৰ গ্ৰাহকৰ মেইল ট্ৰেন্সফাৰ বা টেলিগ্ৰাফিক ট্ৰেন্সফাৰৰ জৰিয়তে এঠাইৰ পৰা আন ঠাইলৈ ধন স্থানান্তৰ কৰাৰ সুবিধা আছে।

এই প্ৰক্ৰিয়াটোত গ্ৰাহকে বেংকক নামমাত্ৰ দস্তাৱি/কমিছনৰ বাবে একেটা বেংকত বিভিন্ন স্থানত ৰখা হিচাবৰ উদ্ধৃতৰ পৰা প্ৰাপকৰ হিচাবত এটা অংশ স্থানান্তৰ কৰিবলৈ অনুৰোধ কৰে। গ্ৰাহকৰ পৰা নিৰ্দেশনা পোৱাৰ পিছত বেংক বিষয়াই গ্ৰাহকৰ নিৰ্দেশনা অনুসৰি প্ৰাপকৰ হিচাবত নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰ ধন জমা কৰিবলৈ মেইল টেলিগ্ৰামৰ জৰিয়তে সংশ্লিষ্ট বেংক মেনেজাৰলৈ পৰামৰ্শ প্ৰেৰণ কৰাৰ ব্যৱস্থা কৰে।

ঙ) টেলি বেংকিং সেৱাসমূহ

এইটো গ্ৰাহকসকলক বেংকিং সেৱা প্ৰদান কৰাৰ এটা পদ্ধতি। এই পদ্ধতিৰ অধীনত সাধাৰণতে যিকোনো স্থানত আৰু যিকোনো সময়তে ফোনযোগে অনা-নগদ সম্পৰ্কীয় বেংকিং সেৱা সম্পাদন কৰা হয়। টেলি বেংকিং সেৱা প্ৰদান কৰাৰ বাবে স্বয়ংক্ৰিয় ভইচ ৰেকৰ্ডাৰ (Automatic Voice Recorders) বা আই ডি (ID) নম্বৰ ব্যৱহাৰ কৰা হয়।

চ) চমু বাৰ্তা সেৱা (Short Messaging Service)

ই হৈছে এক মোবাইল প্ৰয়োগ আধাৰিত বেংকিং সেৱা। এই সেৱাৰ অধীনত বেংকবোৰে সেই হিচাবৰ সৈতে পঞ্জীভুক্ত ম'বাইল নম্বৰৰ জৰিয়তে বেংকিং লেনদেন হোৱাৰ ঠিক পিছতে হিচাবৰ খাৰকলৈ মানক পাঠ বাৰ্তা (standard text message) প্ৰেৰণ কৰে। এই সেৱাৰ বাবে বেংকে বছৰি নামমাত্ৰ মাচুল আদায় কৰে।

ছ) ইণ্টাৰনেট বেংকিং

ইণ্টাৰনেট বেংকিং হৈছে গ্ৰাহকসকলক বেংকিং সেৱাৰ বৈদ্যুতিন (electronic) বিতৰণৰ এক মঞ্চ। ইণ্টাৰনেটে এটা মাউচৰ ক্লিকত বেংকিং সেৱাৰ সুবিধা পোৱাত সহায় কৰিছে। ইণ্টাৰনেট বেংকিং সুবিধাৰ জৰিয়তে গ্ৰাহকে যিকোনো স্থানৰ পৰা আৰু যিকোনো সময়তে বিভিন্ন বেংকিং সেৱা লাভ কৰিব পাৰে। কিছুমান ইণ্টাৰনেট সেৱা তলত উল্লেখ কৰা হ'ল।

১) ব্যক্তিগত আৰু কর্পোৰেট ইণ্টাৰনেট বেংকিং

ব্যক্তিগত ইণ্টাৰনেট বেংকিংয়ে গ্ৰাহকক বেংকিং লেনদেনৰ বাবে যিকোনো সময়তে আৰু যিকোনো স্থানত বেংক হিচাবত অনলাইন প্ৰৱেশাধিকাৰ প্ৰাপ্ত কৰিবলৈ প্ৰেৰিত কৰে। একেদৰে কর্পোৰেট ইণ্টাৰনেট বেংকিংয়ে অনলাইন পুঁজি স্থানান্তৰ, বাণিজ্য বিত্ত ব্যৱস্থাপনা, পুঁজি ব্যৱস্থাপনা, অতুলনীয় (unmatched) লাভালাভৰ সৈতে বিশ্বব্যাপী প্ৰৱেশাধিকাৰ আদিৰ সুবিধা প্ৰদান কৰে।

২) বৈদ্যুতিন পৰিশোধ আৰু বৈদ্যুতিন পুঁজি স্থানান্তৰ (EFT)

ইণ্টাৰনেট বেংকিংয়ে বৈদ্যুতিন পৰিশোধ সেৱাত গ্ৰাহকসকলক কাগজবিহীন ৰূপত পুঁজিৰ দ্ৰুত চলাচলৰ বাবে সুবিধা প্ৰদান কৰে। ইণ্টাৰনেট বেংকিংয়ে বৈদ্যুতিন মাধ্যম ব্যৱহাৰ কৰি পুঁজিৰ দ্ৰুত স্থানান্তৰ নিশ্চিত কৰাৰ বাবে বৈদ্যুতিন পুঁজি স্থানান্তৰ (ইএফটি)ত সহায় কৰে।

৩) RTGS / NEFT সেৱা

অনলাইন Real Time Gross Settlement (RTGS) বা National Electronic Fund Transfer (NEFT)ৰ সহায়ত একেদিনাই বিভিন্ন স্থানত এটা বেংকৰ পৰা আন এটা বেংকলৈ গ্ৰাহকৰ দ্বাৰা নিজে পুঁজিৰ খৰতকীয়া স্থানান্তৰ কৰা সম্ভৱ হৈছে।

৪) অনলাইন ঋপিং আৰু বিল পৰিশোধ ইত্যাদি

অনলাইন বজাৰৰ সেৱাই গ্ৰাহকসকলক অনলাইন পৰিশোধ কৰি হোটেল বুক কৰা, উপহাৰ কিনা, অনলাইন কিতাপ কিনা আৰু বহুতো কাৰ্যকলাপ সম্পাদন কৰাত সহায় কৰে। এতিয়া গ্ৰাহকসকলে বিভিন্ন ধৰণৰ বিল পৰিশোধ কৰিবলৈ শাৰী পাতি থকাৰ প্ৰয়োজন নাই। গ্ৰাহকসকলে এতিয়া তেওঁলোকৰ কম্পিউটাৰৰ পৰা তেওঁলোকৰ টেলিফোন বিল, ম'বাইল বিল, বিদ্যুতৰ বিল, বীমা প্ৰিমিয়াম আৰু আন প্ৰকাৰৰ বিল যিকোনো সময়তে আৰু যিকোনো স্থানত পৰিশোধ কৰিব পাৰে।

সাৰাংশ

- **বাণিজ্যিক বেংক—**

বাণিজ্যিক বেংকে বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠানক বুজায় যি ঋণ বা বিনিয়োগৰ উদ্দেশ্যে, জনসাধাৰণৰ পৰা গৃহীত আমানত জমাদাতা গ্ৰাহকৰ তাগিদা মতে বা অন্য প্ৰকাৰে পৰিশোধ কৰা আৰু চেক, ড্ৰাফট, আদেশ বা অন্য উপায়ে তাক উলিয়াই দিয়া কাৰ্য সম্পাদন কৰে। ই পুঁজিৰ উদ্ভূত ক্ষেত্ৰৰ পৰা সঞ্চয় সংগ্ৰহ কৰে আৰু এই পুঁজিবোৰ ঘাটি ক্ষেত্ৰলৈ ঋণ হিচাপে আগবঢ়ায়।

- **বাণিজ্যিক বেংকৰ কাৰ্যসমূহ/সেৱাসমূহ—**

বাণিজ্যিক বেংকৰ বিভিন্ন কাৰ্যসমূহ নিম্নলিখিত শিতানৰ অধীনত আলোচনা কৰা হ'ল।

ক) প্ৰাথমিক কাৰ্যসমূহ

খ) গৌণ কাৰ্যসমূহ আৰু

গ) আধুনিক কাৰ্যসমূহ।

- **বাণিজ্যিক বেংকৰ প্ৰাথমিক কাৰ্যসমূহ—**

১) আমানত গ্ৰহণ কৰা / ধন জমা গ্ৰহণ কৰা :

বেংকৰ জমাবোৰ মুখ্যতঃ দুটা শ্ৰেণীত শ্ৰেণীবদ্ধ কৰা হৈছে —

সাধনি / তাগিদা জমা— (ক) সঞ্চয়ী বেংক জমা (খ) চলিত জমা হিচাব

ম্যাদী জমা— (ক) পৌনঃপুনিক জমা (খ) স্থায়ী জমা

সঞ্চয়ী বেংক হিচাব :

সঞ্চয়ী বেংক হিচাব মুখ্যতঃ ক্ষুদ্ৰ পৰিসৰৰ সঞ্চয়কাৰীসকলৰ বাবে। সঞ্চয়ী বেংক হিচাবৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ উদ্দেশ্য হৈছে মানুহৰ সঞ্চয়ৰ অভ্যাসক উৎসাহিত কৰা।

চলিত জমা হিচাব :

চলিত জমা হিচাব সাধাৰণতে ব্যৱসায়ী, ব্যক্তি, ব্যৱসায়িক প্ৰতিষ্ঠান, কোম্পানী, উদ্যোগী, পেছাদাৰী,

ঠিকাদাৰ, অনুষ্ঠান, চৰকাৰী সংস্থা / বিভাগ, সমিতি, অৱসায়ক, ন্যাস আদিৰ দ্বাৰা খোলা হয়। এইটো এটা চলমান হিচাব। এই হিচাবত যিকোনো সময়তে টকা জমা আৰু উলিয়াব পাৰি।

পৌনঃপুনিক জমা হিচাব :

পৌনঃপুনিক জমা হিচাবত এক নিৰ্দিষ্ট ম্যাদৰ বাবে নিৰ্দিষ্ট ব্যৱধানত গ্ৰাহকে এক নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰ সঞ্চয় / ধন বাধ্যতামূলকভাৱে জমা কৰিব লাগিব।

স্থায়ী জমা হিচাব :

স্থায়ী জমা হিচাবত বেংকে এক নিৰ্দিষ্ট সময়ৰ বাবে আমানত গ্ৰহণ কৰে। জমাৰ সময়সীমা ৪৫ দিন, ৯০ দিন, ১৮০ দিন, ১ বছৰ, ৫ বছৰ ইত্যাদি হ'ব পাৰে।

২) ঋণ আৰু অগ্ৰিম মঞ্জুৰ কৰা :

গ্ৰাহকক ঋণ দিয়াৰ বিভিন্ন পদ্ধতি বা উপায় আছে—

ঋণ :

ঋণ হৈছে এক সন্মত সাপেক্ষ সূতৰ হাৰত এক নিৰ্দিষ্ট ম্যাদৰ বাবে গ্ৰাহকক বেংকে অনুমোদন জনোৱা একমুঠ অগ্ৰিমৰ পৰিমাণ। ঋণৰ ক্ষেত্ৰত গোটেই পৰিমাণটো এবাৰত আদায় দিয়া হয়।

ঋণক (ক) হুস্ম্যাৰ্হী ঋণ, (খ) মধ্যম্যাৰ্হী ঋণ আৰু (গ) দীৰ্ঘম্যাৰ্হী ঋণত শ্ৰেণীবদ্ধ কৰা হয়।

অধিবিকৰ্ষ :

অধিবিকৰ্ষ হৈছে এক ঋণ ব্যৱস্থা, যাৰ দ্বাৰা গ্ৰাহক এজনক এক নিৰ্দিষ্ট সীমালৈকে চলিত হিচাবত তেওঁৰ জমা উদ্ধৃতকৈ অধিক পৰিমাণৰ ধন উলিয়াবলৈ অনুমতি দিয়া হয়।

নগদ ঋণ :

নগদ ঋণ হৈছে এক ব্যৱস্থা যাৰ দ্বাৰা বেংকৰ গ্ৰাহক এজনক এক নিৰ্দিষ্ট সীমালৈকে টকা ধাৰ লোৱাৰ অনুমতি দিয়া হয়। এই উদ্দেশ্যৰ বাবে এটা পৃথক হিচাব খোলা হয়।

বিল বাট্টাকৰণ :

বাণিজ্যিক বেংকে বিনিময় বিলৰ বাট্টাকৰণ কৰিও ঋণ প্ৰদান কৰে। যদি বিলৰ ধাৰক এজনক খুব কম সময়তে পুঁজিৰ প্ৰয়োজন হয়, তেওঁ তেতিয়া তেওঁৰ বিনিময় বিল বাণিজ্যিক বেংকত বাট্টাত ভঙাই ল'ব পাৰে। বিল বাট্টাকৰণৰ বাবে বেংকে দস্তৰি / কমিছন লয়।

তলবী ঋণ :

তলবী ঋণ হৈছে এক অতি হুসুম্যাদী অগ্রিম। সাধাৰণতে এই বজাৰত অন্তৰ্ভুক্ত অংশগ্ৰহণকাৰীসকল হৈছে বিভিন্ন বিত্তীয় প্রতিষ্ঠান, ষ্টক বিনিময় কেন্দ্ৰৰ লেনদেনকাৰী আৰু দালাল ইত্যাদি। এই ঋণ এদিনৰ পৰা ১৪ দিনৰ বাবে দিয়া হয়।

উপভোক্তা ঋণ :

উপভোক্তা ঋণ হৈছে এক প্ৰকাৰৰ ম্যাদী ঋণ। ইয়াক মূলতঃ বেংকে টি. ভি, ৰাছিং মেচিন, এয়াৰ কুলাৰ, এয়াৰ কণ্ডিচনাৰ আৰু আন কিছুমান ঘৰুৱা সামগ্ৰী ক্ৰয় কৰাৰ বাবে গ্ৰাহকক প্ৰদান কৰে।

- **বাণিজ্যিক বেংকৰ গৌণ কাৰ্যসমূহ :**

বাণিজ্যিক বেংকৰ গৌণ কাৰ্য / সেৱাসমূহক দুটা শ্ৰেণীত ভাগ কৰিব পাৰি—

- ১) প্ৰতিনিধিত্বমূলক কাৰ্য বা সেৱা।
- ২) সাধাৰণ উপযোগিতা বা ৰাজহুৱা উপযোগিতা সেৱা।

বাণিজ্যিক বেংকৰ প্ৰতিনিধিত্বমূলক সেৱাসমূহ—

- ক) পুঁজি প্ৰেৰণ আৰু পুঁজিৰ স্থানান্তৰ।
- খ) গ্ৰাহকৰ হৈ পৰিশোধ কৰা।
- গ) চেক সংগ্ৰহ ইত্যাদি।
- ঘ) ষ্টক, প্ৰতিভূতি আদি ক্ৰয় আৰু বিক্ৰী।
- ঙ) ন্যাসৰক্ষী, কাৰ্যপালক আদি হিচাপে কাম কৰা।
- চ) অন্যান্য প্ৰতিনিধিত্বমূলক সেৱাসমূহ।

বাণিজ্যিক বেংকৰ সাধাৰণ উপযোগিতা কাৰ্য / সেৱা—

- ক) সুৰক্ষিত জমা লকাৰ সুবিধা।
- খ) মূল্যবান সামগ্ৰীৰ সুৰক্ষিত জিন্মা।
- গ) উপহাৰ চেক জাৰী।
- ঘ) প্ৰত্যয় পত্ৰ জাৰী কৰা।

- ঙ) পৰিসংখ্যা সংগ্ৰহ আৰু যোগান।
- চ) অংশপত্ৰ, ঋণপত্ৰ আদিৰ অৱলেখন।
- ছ) ৰেফাৰী হিচাপে কাম কৰা।
- বাণিজ্যিক বেংকৰ আধুনিক কাৰ্য / সেৱাসমূহ—
  - ক) স্বয়ংক্ৰিয় টেলাৰ মেচিন (এটিএম) তথা ডেবিট কাৰ্ড।
  - খ) ক্রেডিট কাৰ্ডৰ সুবিধা।
  - গ) SWIFT বাৰ্তাৰ সুবিধা।
  - ঘ) মেইল আৰু টেলিগ্ৰাফিক স্থানান্তৰ।
  - ঙ) টেলি বেংকিং সেৱাসমূহ।
  - চ) চমু বাৰ্তা সেৱা (Short Messaging Service)।
  - ছ) ইণ্টাৰনেট বেংকিং— ১) ব্যক্তিগত আৰু কৰ্পোৰেট ইণ্টাৰনেট বেংকিং।
  - ২) ইলেক্ট্ৰনিক পৰিশোধ আৰু ইলেক্ট্ৰনিক পুঁজি স্থানান্তৰ (EFT)।
  - ৩) RTGS / NEFT সেৱা।
  - ৪) অনলাইন ঋপিং আৰু বিল পৰিশোধ ইত্যাদি।

অধ্যায়-৬

অন্যান্য বেংকসমূহ (OTHER BANKS)

বিনিময় বেংক / বিদেশী বেংক

বিনিময় বেংকবোৰে বৈদেশিক মুদ্রাত লেনদেন কৰে। ই আন্তর্জাতিক বাণিজ্যৰ বাবে বিত্তীয় যোগান ধৰাত বিশেষজ্ঞ। এই বেংকবোৰ বৈদেশিক মুদ্রা লেনদেনত নিয়োজিত কাৰণে তেওঁলোকক বৈদেশিক মুদ্রা বেংক বুলিও জনা যায়। বিনিময় বেংকৰ মুখ্য কাম হৈছে বৈদেশিক মুদ্রাৰ লেনদেনৰ মীমাংসা কৰা আৰু বৈদেশিক বাণিজ্যৰ বাবে বিত্তীয় আৰু আন বিনিময় সুবিধা প্ৰদান কৰা। কেতিয়াবা বিনিময় বেংকবোৰক বিদেশী বেংক বুলিও কোৱা হয়। কাৰণ বেছিভাগ বিনিময় বেংকৰ কাম বিদেশী বেংকৰ দ্বাৰা সম্পাদন কৰা হয়। অৱশ্যে আজিকালি বাণিজ্যিক বেংকবোৰে নিজেই বৈদেশিক মুদ্রাৰ ব্যৱসায় কৰে। সেই দৃষ্টিকোণৰ পৰা কোনো পৃথক বিনিময় বেংক নাই। ভাৰতত ভাৰতীয় ষ্টেট বেংক আৰু সকলো বিদেশী বেংকে বৈদেশিক মুদ্রাৰ লেনদেন কৰি আহিছে।

বিনিময় বেংকবোৰে দেশীয় মুদ্রাক বিদেশী মুদ্রালৈ আৰু বিদেশী মুদ্রাক দেশীয় মুদ্রালৈ ৰূপান্তৰ কৰি মুদ্রা বিনিময়ৰ সমস্যা সমাধান কৰে। গতিকে এই বেংকবোৰে বিদেশী মুদ্রা ক্ৰয় আৰু বিক্ৰীৰ ব্যৱসায়ী হিচাপে কাম কৰি আছে। বিনিময় বেংকে প্ৰদান কৰা কিছুমান গুৰুত্বপূৰ্ণ কাৰ্য তলত উল্লেখ কৰা হ'ল।

- ১) বিনিময় বেংকবোৰে ভাৰতলৈ বিদেশী বিনিয়োগৰ প্ৰবাহক উৎসাহিত কৰে।
- ২) বৈদেশিক বিনিময় বিল বাট্টাত ভণ্ডাৰা কাৰ্যত নিয়োজিত হয়।

- ৩) পুঁজিৰ বৈদেশিক স্থানান্তৰৰ সেৱা প্ৰদান কৰে।
- ৪) সোণ আৰু ৰূপ ক্ৰয়-বিক্ৰয় হৈছে বিনিময় বেংকৰ আন এক গুৰুত্বপূৰ্ণ কাম।
- ৫) বিনিময় বেংকে বৈদেশিক বাণিজ্যত প্ৰত্যয় পত্ৰ জাৰী কৰে।
- ৬) ই আন্তৰ্জাতিক বাণিজ্যৰ সুবিধা প্ৰদান আৰু বিত্তৰ যোগান ধৰে।
- ৭) ই বিদেশী মুদ্ৰাত লেনদেন সম্পৰ্কে বিভিন্ন অনুমোদন পোৱাত প্ৰয়োজনীয় সহায় প্ৰদান কৰে।

দৰাচলতে বিনিময় বেংক অবিহনে আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় বাণিজ্য সম্ভৱ নহয়। ভাৰতত বিনিময় বেংকে সাধাৰণতে তিনি মাহৰ পিছত ম্যাদ সম্পূৰ্ণ হোৱা ভাৰতীয় ৰপ্তানি বিল ক্ৰয় কৰে। এই বিলসমূহ বাট্টাত ভণ্ডাৰাৰ বাবে তৎক্ষণাত লণ্ডন বা নিউয়ৰ্ক মুদ্ৰা বজাৰলৈ প্ৰেৰণ কৰা হয়।

আঞ্চলিক গ্ৰাম্য বেংক

বিশেষকৈ অৰ্থনীতিৰ গ্ৰাম্য খণ্ডলৈ প্ৰতিষ্ঠানগত ঋণৰ প্ৰবাহ সম্পৰ্কত অধ্যয়ন কৰিবলৈ গঠন কৰা এম নৰসিংহম সমিতিৰ পৰামৰ্শ অনুসৰি, ১৯৭৫ চনত আঞ্চলিক গ্ৰাম্য বেংক এক চৰকাৰী পৃষ্ঠপোষকতাত আঞ্চলিকভাৱে আধাৰিত আৰু গ্ৰাম্য মুখী বেংক হিচাপে প্ৰতিষ্ঠা কৰা হৈছিল। ১৯৭৫ চনৰ ২৬ ছেপ্টেম্বৰত গৃহীত এক অধ্যাদেশ অনুসৰি পাঁচটা আঞ্চলিক গ্ৰাম্য বেংক ১৯৭৫ চনৰ ২ অক্টোবৰত এক বিশেষ গ্ৰাম্য বিন্ধীয় প্ৰতিষ্ঠান হিচাপে স্থাপন কৰা হৈছিল। ১৯৭৬ চনত আঞ্চলিক গ্ৰাম্য বেংক আইন গৃহীত হৈছিল।

আঞ্চলিক গ্ৰাম্য বেংক হৈছে গ্ৰাম্য ভিত্তিক ৰাজহুৱা খণ্ডৰ বাণিজ্যিক বেংক। আৰম্ভণিতে আঞ্চলিক গ্ৰাম্য বেংকৰ অংশ মূলধন কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰ, ৰাজ্য চৰকাৰ আৰু পৃষ্ঠপোষকতা কৰা বেংকে ক্ৰমান্বয়ে ৫০:১৫:৩৫ অনুপাতত বহন কৰে। আঞ্চলিক গ্ৰাম্য বেংকৰ অনুমোদিত আৰু বিলিকৃত মূলধন ক্ৰমান্বয়ে এক কোটি আৰু ২৫ লাখ টকা নিৰ্ধাৰণ কৰা হৈছিল। ১৯৮৮ চনত আঞ্চলিক গ্ৰাম্য বেংক আইন সংশোধন কৰি অনুমোদিত আৰু বিলিকৃত মূলধন ক্ৰমান্বয়ে ৫ কোটি আৰু ১ কোটিতৈ বৃদ্ধি কৰা হৈছিল। পৃষ্ঠপোষকতা কৰা বেংক হিচাপে আঞ্চলিক গ্ৰাম্য বেংকৰ কাৰ্যকলাপ সুচাৰুৰূপে পৰিচালনাৰ বাবে বাণিজ্যিক বেংকে প্ৰয়োজনীয় পুঁজি, পৰামৰ্শ আৰু নিৰ্দেশনা প্ৰদান কৰে। আঞ্চলিক গ্ৰাম্য বেংকে মালিকানাধীন/সমাংশ মূলধন, ৰাইজৰ পৰা জমা সংগ্ৰহ, পৃষ্ঠপোষকতা কৰা বেংকৰ পৰা ঋণ আৰু নাবাৰ্ডৰ পৰা পুনৰ্ভিত্তৰ জৰিয়তে ইয়াৰ প্ৰয়োজনীয় সম্পদ সংগ্ৰহ কৰে।

আঞ্চলিক গ্রাম্য বেংকৰ উদ্দেশ্য :

আঞ্চলিক গ্রাম্য বেংকৰ চূড়ান্ত লক্ষ্য হৈছে ভাৰতৰ গ্রাম্য বিকাশত সহায় কৰা। আঞ্চলিক গ্রাম্য বেংকৰ মুখ্য উদ্দেশ্যবোৰ তলত উল্লেখ কৰা হ'ল—

- ১) আঞ্চলিক গ্রাম্য বেংক স্থাপনৰ মুখ্য উদ্দেশ্য আছিল গ্রাম্য এলেকাত বিদ্যমান ঋণৰ ব্যৱধান পূৰণ কৰা।
- ২) আঞ্চলিক গ্রাম্য বেংকে গ্রামাঞ্চলৰ লোকসকলক ঋণ দাতাৰ কবলৰ পৰা মুক্ত কৰিবলৈ প্ৰতিষ্ঠানগত ঋণ প্ৰদান কৰাৰ বাবে এক বৈকল্পিক ঋণ সংস্থা হিচাপে কাম কৰিব লাগিব।
- ৩) বেংকসমূহে ক্ষুদ্ৰ আৰু প্ৰান্তীয় কৃষক, কৃষি শ্ৰমিক, ক্ষুদ্ৰ উদ্যোগী, শিল্পী, কুটিৰ উদ্যোগ, শিপিনী আদিক ঋণ আৰু অন্যান্য সুবিধা প্ৰদান কৰি গ্ৰাম্য অৰ্থনীতিৰ বিকাশত সহায় কৰিব লাগিব।
- ৪) গ্ৰাম্য অঞ্চলত নিযুক্তি সৃষ্টিৰ বাবে এক নতুন শ্ৰেণীৰ উদ্যোগী সৃষ্টি কৰা।

আঞ্চলিক গ্রাম্য বেংকৰ কাৰ্যসমূহ :

আঞ্চলিক গ্রাম্য বেংকে বেংকিং নিয়ন্ত্ৰণ আইন-১৯৪৯ ৰ ধাৰা ৫(খ) আৰু ৬(ক) অনুসৰি বাণিজ্যিক বেংকবোৰৰ কাম সম্পাদন কৰে। আঞ্চলিক গ্রাম্য বেংকসমূহ ১৯৩৪ চনৰ ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংক আইনৰ দ্বিতীয় অনুসূচিত অন্তর্ভুক্ত কৰা হৈছে। অন্যান্য বাণিজ্যিক বেংকৰ দৰে ই বাণিজ্যিক বেংকৰ প্ৰায় সকলো কাম সম্পাদন কৰে। আঞ্চলিক গ্রাম্য বেংকৰ দ্বাৰা সম্পাদন কৰা কিছুমান গুৰুত্বপূৰ্ণ কাৰ্য তলত দিয়া হ'ল।

- ১) আঞ্চলিক গ্রাম্য বেংকে বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ হিচাব যেনে সঞ্চয়ী বেংক হিচাব, চলিত জমা হিচাব, পৌনঃপুনিক জমা হিচাব, স্থায়ী জমা হিচাব আদিৰ জৰিয়তে ৰাইজৰ পৰা আমানত গ্ৰহণ কৰে।
- ২) ই গ্ৰাম্য আৰু অৰ্ধ-নগৰ অঞ্চলৰ লোকসকলক বিশেষকৈ ক্ষুদ্ৰ আৰু প্ৰান্তীয় কৃষক, শিল্পী আদিক ঋণ আৰু অগ্ৰিম প্ৰদান কৰে।
- ৩) ই বিভিন্ন চৰকাৰী আঁচনিৰ যেনে MGNREGAৰ মজুৰি বিতৰণ, পেঞ্চন বিতৰণ আদিৰ দৰে কামবোৰ সম্পাদন কৰে।
- ৪) ই জনসাধাৰণক কিছুমান প্ৰতিনিধিত্বমূলক সেৱা আৰু ৰাজহুৱা উপযোগিতা সেৱাও প্ৰদান কৰে। উদাহৰণ স্বৰূপে গ্ৰাহকৰ হৈ বিল সংগ্ৰহ আৰু পৰিশোধ, এঠাইৰ পৰা আন ঠাইলৈ পুঁজি প্ৰেৰণ, জনসাধাৰণলৈ লকাৰ সুবিধা ইত্যাদি।

- ৫) ই কিছুমান গুৰুত্বপূৰ্ণ আধুনিক বেংকিং সুবিধা প্ৰদান কৰে যেনে ডেবিট আৰু ক্রেডিট কাৰ্ডৰ সেৱা, মোবাইল বেংকিং, ইণ্টাৰনেট বেংকিং ইত্যাদি।

ওপৰোক্তবোৰৰ উপৰিও অঞ্চলিক গ্ৰাম্য বেংকে তলত উল্লেখ কৰা বিশেষ কাৰ্যসমূহ কৰিবলৈ অগ্ৰাধিকাৰ দিয়ে—

- ক) ক্ষুদ্ৰ আৰু প্ৰান্তীয় কৃষক, কৃষি শ্ৰমিক আৰু বিভিন্ন সমবায় সমিতি যেনে— বিপন্ন সমিতি, কৃষি প্ৰক্ৰিয়াকৰণ সমিতি, প্ৰাথমিক কৃষি ঋণ সমিতি (PACS), কৃষক সেৱা সমিতি আদিক ঋণ আৰু অগ্ৰিম প্ৰদান কৰা।
- খ) ইয়াৰ কৰ্ম ক্ষেত্ৰৰ ভিতৰত বেপাৰ, বাণিজ্য, উদ্যোগ আৰু অন্যান্য উৎপাদনশীল কাৰ্যকলাপত নিয়োজিত ক্ষুদ্ৰ শিল্পী, ক্ষুদ্ৰ উদ্যোগী আৰু ক্ষুদ্ৰ উপাৰ্জনৰ ব্যক্তিসকলক ঋণ প্ৰদান কৰা।

বিনিয়োগ বেংক/উদ্যোগিক বেংক :

উদ্যোগসমূহৰ অংশ, ঋণপত্ৰ আৰু মূলধন বিলি আদিৰ অৱলেনখনত বিনিয়োগৰ জৰিয়তে ঔদ্যোগিক খণ্ডৰ বিকাশৰ বাবে বিনিয়োগ বেংক প্ৰত্যক্ষ বা পৰোক্ষভাৱে জড়িত হৈ আছে। যিহেতু বিনিয়োগ বেংক ইয়াৰ বিনিয়োগৰ বিভিন্ন মাধ্যমৰ জৰিয়তে উদ্যোগসমূহৰ প্ৰবৰ্তন আৰু বিকাশৰ সৈতে সম্পৰ্কিত সেয়েহে ইয়াক ঔদ্যোগিক বেংক বুলিও কোৱা হয়।

বিনিয়োগ বেংকবোৰে ব্যৱসায় আৰু উদ্যোগৰ বাবে মধ্যম্যাদী আৰু দীৰ্ঘম্যাদী বিত্তৰ ব্যৱস্থা কৰে। সাধাৰণতে ই বিত্তৰ যোগানকাৰী আৰু অৱলেনখনকাৰী হিচাপেও কাম কৰে। বিত্তৰ যোগানকাৰী হিচাপে ই ব্যৱসায় আৰু উদ্যোগক দীৰ্ঘম্যাদী পুঁজি প্ৰদান কৰে। অৱলেনখনকাৰী হিচাপে ই ব্যৱসায় নিগম আৰু বিনিয়োগকাৰীসকলৰ মাজত মধ্যস্থতাকাৰী হিচাপে কাম কৰে। বিনিয়োগ বেংকে ব্যৱসায় নিগমৰ অংশ বা ঋণপত্ৰ দস্তাৱীৰ বাবে ৰাইজক বিক্ৰী কৰাৰ দায়িত্ব লয়। ৰাইজৰ দ্বাৰা সম্পূৰ্ণ বৰঙণিকৃত নহ'লে তেওঁলোকে তেওঁলোকৰ দ্বাৰা অৱলেনখন কৰা অংশ বা ঋণপত্ৰৰ বৰঙণিকৃত নোহোৱা অংশটো লয়।

বিনিয়োগ বেংকৰ কাৰ্যসমূহ :

বিনিয়োগ বেংকে কেইবাটাও জটিল বিত্তীয় লেনদেন কৰে যেনে— প্ৰতিভূতি বিলিকৰ্তা আৰু বিনিয়োগকাৰীৰ মাজত মধ্যস্থতাকাৰী, প্ৰতিভূতিৰ অৱলেনখন, একত্ৰীকৰণ আৰু অধিগ্ৰহণ আৰু ব্যক্তিগত

আৰু প্ৰতিষ্ঠানগত গ্ৰাহকৰ বাবে দালাল বা পৰামৰ্শদাতা হিচাপে কাম কৰে। সাধাৰণতে বিনিয়োগ বেংকৰ দ্বাৰা সম্পাদন কৰা কিছুমান কাৰ্য তলত উল্লেখ কৰা হ'ল।

- ১) বিনিয়োগ বেংকে ৰাইজৰ পৰা কেৱল দীৰ্ঘম্যাদী জমা গ্ৰহণ কৰে কিয়নো ই উদ্যোগবোৰৰ স্থায়ী মূলধনৰ প্ৰয়োজনীয়তা পূৰণ কৰাৰ বাবে দীৰ্ঘম্যাদী বিত্ত প্ৰদান কৰে।
- ২) ই ভূমি, ভৱন আৰু অন্যান্য স্থায়ী সম্পত্তি ক্ৰয় কৰাৰ বাবে উদ্যোগবোৰক দীৰ্ঘম্যাদী ঋণ প্ৰদান কৰে। উদ্যোগসমূহৰ কাৰ্যকৰী মূলধনৰ প্ৰয়োজনীয়তা পূৰণ কৰিবলৈ মধ্যম্যাদী ঋণো প্ৰদান কৰা হয়।
- ৩) ই বৃহৎ ঔদ্যোগিক সংগঠনৰ প্ৰতিভূতি বিলিৰ অৱলেখন কৰি উদ্যোগবোৰক সহায় কৰে।
- ৪) বিনিয়োগ বেংকবোৰে কোম্পানী এটাৰ অংশ আৰু ঋণপত্ৰ ক্ৰয়ৰ দ্বাৰা কোম্পানীটোৰ ব্যৱস্থাপনা আৰু নিয়ন্ত্ৰণত এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰে।
- ৫) ই উদ্যোগবোৰৰ দক্ষ ব্যৱস্থাপনাৰ বাবে পৰামৰ্শ আৰু কাৰিকৰী নিৰ্দেশনা প্ৰদান কৰে।
- ৬) ই বিভিন্ন ঔদ্যোগিক প্ৰতিষ্ঠানৰ একত্ৰীকৰণ আৰু অধিগ্ৰহণ চুক্তিৰ ক্ষেত্ৰত উপদেষ্টা বা পৰামৰ্শদাতা হিচাপে কাম কৰে।
- ৭) ই কোম্পানী এটাক মুদ্ৰা, ঋণ, তৰলতা আদিৰ ক্ষেত্ৰত বিত্তীয় বিপদাশংকা নিয়ন্ত্ৰণ কৰাত সহায় কৰে।
- ৮) ই ইয়াৰ গ্ৰাহকসকলৰ লাভালাভৰ বাবে সমাংশ আৰু ঋণ, স্থিৰ উপাৰ্জন, সামষ্টিক অৰ্থনৈতিক দিশ আদিৰ ব্যৱস্থাপনাৰ ক্ষেত্ৰত গৱেষণাৰ কামবোৰো সম্পাদন কৰে।

ভাৰতত কাৰ্যনিৰ্বাহ কৰি থকা বিনিয়োগ বা ঔদ্যোগিক বেংকৰ কিছুমান উদাহৰণ হৈছে— IFCI, SBI Capital Markets Ltd., IDBI Capital Markets Services Ltd., ICICI Securities Ltd. ইত্যাদি।

উন্নয়ন বেংক :

এটা উন্নয়ন বেংক হৈছে এক বহুমুখী বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠান। ই ব্যৱসায়িক গোটবোৰক সকলো ধৰণৰ বিত্তীয় সাহায্য (মধ্যম্যাদী আৰু দীৰ্ঘম্যাদী) যেনে— ঋণ, অৱলেখন, বিনিয়োগ আৰু জামিন কাৰ্যকলাপ আৰু

প্ৰৱৰ্তনমূলক কাৰ্যকলাপৰ ৰূপত প্ৰদান কৰে। মূলতঃ উন্নয়ন বেংক হৈছে এক ম্যাদী ঋণ প্ৰদান কাৰী প্ৰতিষ্ঠান। ইয়াৰ দৃষ্টিভংগী বিকাশমুখী।

William Diamond and Shirley Boskeyয়ে ঔদ্যোগিক বিত্ত আৰু উন্নয়ন নিগমসমূহক “উন্নয়ন বেংক” হিচাপে বিবেচনা কৰে।

Dr. S. Desaiৰ মতে, উন্নয়ন বেংক হৈছে “বহনক্ষম আৰ্থ-সামাজিক বিকাশৰ প্ৰক্ৰিয়া ত্বৰান্বিত কৰিবলৈ আৰু বিকাশ আৰু সহযোগিতা বৃদ্ধি কৰাৰ বাবে ঋণ, অৱলেনখন, বিনিয়োগ, জামিন কাৰ্যকলাপ আৰু প্ৰৱৰ্তনমূলক কাৰ্যকলাপৰ ৰূপত উদ্যোগসমূহক সকলো ধৰণৰ বিত্তীয় সহায়ৰ সৈতে সম্পৰ্কিত এক বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠান”।

উন্নয়ন বেংকবোৰ এখন দেশৰ অৰ্থনৈতিক বিকাশৰ প্ৰক্ৰিয়াত মূল হোতা। স্বাধীনতাৰ পিছত ১৯৪৮ চনত দেশৰ প্ৰথম উন্নয়ন বেংক হিচাপে ভাৰতীয় ঔদ্যোগিক বিত্ত নিগম স্থাপন কৰা হৈছিল। তাৰ পিছত বিত্তীয় আৰু অন্যান্য বিভিন্ন প্ৰৱৰ্তনমূলক সাহায্য প্ৰদান কৰি বৃহৎ, মজলীয়া আৰু ক্ষুদ্ৰ উদ্যোগৰ বিকাশত সহায় কৰাৰ বাবে কেইবাটাও উন্নয়ন বেংক স্থাপন কৰা হৈছিল।

উন্নয়ন বেংকৰ বৈশিষ্ট্য :

উন্নয়ন বেংকৰ মুখ্য বৈশিষ্ট্যবোৰ নিম্নলিখত ধৰণৰ—

- ১) ই এক বহুমুখী বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠান। উন্নয়ন বেংকে উন্নয়নমূলক বিত্ত প্ৰদান কৰে আৰু আন কামও কৰে।
- ২) উন্নয়ন বেংকসমূহ মুখ্যতঃ উন্নয়নমুখী। উন্নয়ন বেংকে (ক) বিনিয়োগ আৰু (খ) বিকাশশীল অৰ্থনীতিত উদ্যোগী কাৰ্যকলাপ প্ৰৱৰ্তনৰ / বিকাশৰ দ্বাৰা অৰ্থনৈতিক বিকাশত সহায় কৰে।
- ৩) ইয়াৰ মুখ্য উদ্দেশ্য হৈছে লাভৰ সলনি ৰাজহুৱা আৰু ৰাষ্ট্ৰীয় স্বাৰ্থ পূৰণ কৰা।
- ৪) উন্নয়ন বেংকে ৰাইজৰ পৰা সাধনি জমা গ্ৰহণ নকৰে।
- ৫) ই ঔদ্যোগিক গোটবোৰক মধ্যম্যাদী আৰু দীৰ্ঘম্যাদী বিত্ত প্ৰদান কৰে।
- ৬) ই হৈছে এক বিশেষ বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠান যিয়ে ঔদ্যোগিক বিকাশৰ বাবে ঋণ প্ৰদান কৰে।
- ৭) উন্নয়ন বেংকে নতুন উদ্যোগী আৰু ক্ষুদ্ৰ পৰিসৰৰ গোটক সহায় কৰি পিছপৰা এলেকাবোৰত

ঔদ্যোগিক বিকাশত উদগনি দিয়ে।

- ৮) উন্নয়ন বেংকে ৰাজহুৱা আৰু ব্যক্তিগত খণ্ডৰ প্ৰতিষ্ঠানক বিত্তীয় সাহাৰ্য প্ৰদান কৰে।
- ৯) উন্নয়ন বেংকবোৰে মানুহৰ মাজত বিনিয়োগ আৰু সঞ্চয়ৰ অভ্যাস বৃদ্ধি কৰাত সহায় কৰে।

উন্নয়ন বেংকৰ কাৰ্যসমূহ :

উন্নয়ন বেংকবোৰে বৈচিত্ৰতাপূৰ্ণ (heterogeneous) চৰিত্ৰৰে কাম কৰি আছে। ই অৰ্থনীতিৰ বিভিন্ন খণ্ডৰ বিকাশৰ বাবে এক বৈচিত্ৰ্যপূৰ্ণ কাৰ্য সম্পাদন কৰে। বিত্তীয় আৰু প্ৰবৰ্তনমূলক সেৱাৰ উপৰিও ই আন কিছুমান সম্পৰ্কিত সেৱাৰ সৈতে জড়িত যিয়ে অৰ্থনীতিলৈ বিকাশ আৰু উন্নয়ন আনিব পাৰে। উন্নয়ন বেংকৰ কিছুমান গুৰুত্বপূৰ্ণ কাম তলত উল্লেখ কৰা হ'ল—

১) উন্নয়নমূলক সাহাৰ্য প্ৰদান কৰা :

উন্নয়ন বেংকৰ আটাইতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ কাম হৈছে উদ্যোগ, কৃষি, বাণিজ্য আৰু পৰিবহন আদিৰ দৰে বিভিন্ন উন্নয়নমূলক কাৰ্যকলাপৰ বাবে উন্নয়নমূলক সাহাৰ্য প্ৰদান কৰা।

২) ভাৰসাম্য আঞ্চলিক বিকাশ :

উন্নয়ন বেংকবোৰে পিছপৰা আৰু বনাঞ্চলত স্থাপন কৰা গোটবোৰক অগ্ৰাধিকাৰৰ ভিত্তিত বিত্তীয় সাহাৰ্য প্ৰদান কৰে।

৩) ক্ষুদ্ৰ উদ্যোগীসকলক সাহাৰ্য :

মুষ্টিমেয় লোকৰ হাতত অৰ্থনৈতিক ক্ষমতাৰ কেন্দ্ৰীভূতকৰণ প্ৰতিহত কৰিবলৈ উন্নয়ন বেংকে ক্ষুদ্ৰ উদ্যোগীসকলক বিত্তীয় সাহাৰ্য আগবঢ়ায়।

৪) নতুন উদ্যোগী গঢ়াত সহায় কৰে :

উন্নয়ন বেংকবোৰে অগ্ৰাধিকাৰৰ ভিত্তিত সাহাৰ্য আগবঢ়াই নতুন উদ্যোগী আৰু ক্ষুদ্ৰ পৰিসৰৰ গোটৰ প্ৰসাৰত সহায় কৰে।

৫) ধনৰ জমা গ্ৰহণ কৰে :

উন্নয়ন বেংকে কেৱল দীৰ্ঘম্যাদী সময়ৰ বাবে ধনৰ জমা গ্ৰহণ কৰে যিটো নিৰ্ধাৰিত ম্যাদ উকলি

যোৱাৰ পিছত পৰিশোধ কৰিব লাগিব। বাণিজ্যিক বেংকৰ দৰে ই সাধনি জমা গ্ৰহণ নকৰে যি দাবী অনুসৰি পৰিশোধ যোগ্য।

৬) মধ্যম্যাদী আৰু দীৰ্ঘম্যাদী ঋণ প্ৰদান কৰে :

ই ভূমি আৰু ভৱন, কাৰখানা আৰু যন্ত্ৰপাতি, ইয়াৰ সম্প্ৰসাৰণ, নৱীকৰণ আৰু আধুনিকীকৰণ আদিৰ ব্যয় পূৰণ কৰাৰ বাবে উদ্যোগবোৰক মধ্যম্যাদী আৰু দীৰ্ঘম্যাদী ঋণ প্ৰদান কৰে।

৭) মূলধন সংগ্ৰহ কৰাত সহায় কৰে :

অৱলেনখনকাৰী আৰু জামিনদাৰ হিচাপে, উন্নয়ন বেংকবোৰে অংশ, ঋণপত্ৰ, বণ্ড আদি বিলি কৰাৰ ক্ষেত্ৰত নিগম খণ্ডক বজাৰৰ পৰা মূলধন সংগ্ৰহ কৰাত সহায় কৰে।

৮) বহুমুখী সেৱা আগবঢ়ায় :

ই ঔদ্যোগিক গোটবোৰৰ প্ৰৱৰ্তন, বিকাশ আৰু ইয়াৰ কাৰ্যকলাপ সুচাৰুৰূপে পৰিচালিত কৰাৰ বাবে প্ৰৱৰ্তনমূলক, কাৰিকৰী, পৰিচালনামূলক আৰু পৰামৰ্শ সেৱা আগবঢ়ায়।

৯) বিনিয়োগ প্ৰকল্প আৱিষ্কাৰ কৰে :

ই অৰ্থনীতিৰ বিকাশৰ বাবে বিভিন্ন বিনিয়োগ প্ৰকল্প আৱিষ্কাৰ কৰে।

১০) প্ৰকল্প প্ৰতিবেদন প্ৰস্তুত কৰা :

ই বিভিন্ন উন্নয়নমূলক প্ৰকল্পৰ প্ৰকল্প প্ৰতিবেদন প্ৰস্তুত কৰাৰ দায়িত্ব লয়।

১১) বিদেশী মূলধন সংগ্ৰহ কৰে :

বিভিন্ন উৎসৰ পৰা ই বিদেশী মূলধন সংগ্ৰহ কৰে আৰু অৰ্থনীতিৰ বিভিন্ন খণ্ডৰ অগ্ৰাধিকাৰ অনুসৰি ইয়াক আৱণ্টন কৰে।

১২) বজাৰ আৰু বিনিয়োগ গৱেষণা কৰে :

উন্নয়ন বেংকবোৰে দেশৰ ঔদ্যোগিক আৰু অন্যান্য খণ্ডৰ বিকাশৰ বাবে বজাৰ আৰু বিনিয়োগ গৱেষণা কৰে।

ভাৰতীয় ৰপ্তানি-আমদানি বেংক (EXIM BANK OF INDIA)

অৰ্থনৈতিক উন্নয়নত সম্পূৰ্ণ মনোযোগ দিবলৈ অৰ্থনীতিৰ প্ৰতিটো খণ্ডৰ বাবে এটা পৃথক আৰু বিশেষ বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠান থাকিব লাগে। আমাৰ দেশৰ বৈদেশিক বাণিজ্যৰ ক্ষেত্ৰত ১৯৮২ চনলৈকে এই খণ্ডত কোনো বিশেষ বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠান নাছিল। ভাৰতীয় ৰপ্তানি-আমদানি বেংক (EXIM Bank) স্থাপন কৰাৰ আগতে ভাৰতীয় ঔদ্যোগিক উন্নয়ন বেংকে (IDBI) ৰপ্তানি-আমদানি ব্যৱসায়ত বিত্তীয় আৰু অন্যান্য সহায় আগবঢ়াইছিল।

Alexander Committee (১৯৭৭) আৰু ৰপ্তানি সম্পৰ্কীয় Tandon Committee (১৯৮০) ৰ পৰামৰ্শ অনুসৰি ভাৰতৰ বৈদেশিক বাণিজ্যৰ বাবে ৰপ্তানি-আমদানি বেংক আইন ১৯৮১ৰ ব্যৱস্থা অনুসৰি ১ জানুৱাৰী, ১৯৮২ তাৰিখে ভাৰতীয় ৰপ্তানি-আমদানি বেংক স্থাপন কৰা হৈছিল। এইটো আমাৰ দেশৰ বৈদেশিক বাণিজ্যৰ বাবে বিত্তীয় যোগানৰ ক্ষেত্ৰত শীৰ্ষ বেংকিং প্ৰতিষ্ঠান। ই হৈছে সংসদৰ বিশেষ আইনৰ অধীনত স্থাপিত এক বিধিবদ্ধ নিগম। ই ৰপ্তানি-আমদানি বিত্তীয় ক্ষেত্ৰত মুখ্য বেংক হিচাপে কাম কৰে। ইয়াৰ প্ৰতিষ্ঠাৰ পিছত ই ভাৰতীয় ঔদ্যোগিক উন্নয়ন বেংক (IDBI)ৰ পৰা ৰপ্তানি-আমদানি বিত্তীয় সম্পৰ্কীয় সমগ্ৰ ব্যৱসায়টো অধিগ্ৰহণ কৰিছে।

ৰপ্তানি-আমদানি বেংক (EXIM) হৈছে এক বেংক যি দেশৰ বৈদেশিক বাণিজ্যৰ বিকাশ আৰু উন্নয়ন নিশ্চিত কৰে। ই ৰপ্তানি আৰু আমদানিকৰ্তাসকলক বিত্তীয় আৰু অন্যান্য সহায় প্ৰদান কৰে। ই আন্তৰ্জাতিক বাণিজ্যৰ প্ৰসাৰৰ বাবে সামগ্ৰী আৰু সেৱাৰ ৰপ্তানি আৰু আমদানিৰ বাবে বিত্তৰ যোগান ধৰা বিভিন্ন সংস্থাৰ মাজত সমন্বয় ৰক্ষা কৰে।

ভাৰতীয় ৰপ্তানি-আমদানি বেংক (EXIM Bank)ৰ উদ্দেশ্যসমূহ :

EXIM বেংকৰ মুখ্য উদ্দেশ্যসমূহ হৈছে —

- ১) ৰপ্তানিকৰ্তা আৰু আমদানিকৰ্তাসকলক বিত্তীয় সাহায্য প্ৰদান কৰা।
- ২) আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় বাণিজ্যৰ প্ৰসাৰৰ বাবে সামগ্ৰী আৰু সেৱাৰ ৰপ্তানি আৰু আমদানিৰ বাবে বিত্তৰ যোগান ধৰা প্ৰতিষ্ঠানসমূহৰ কাম-কাজৰ সমন্বয়ৰ বাবে শীৰ্ষ বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠান হিচাপে কাম কৰা।

৩) আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় বাণিজ্যৰ জটিল সমস্যাৰ সমাধানৰ বাবে বৈদেশিক বাণিজ্যৰ সৈতে সম্পৰ্কিত বিভিন্ন পক্ষক সহায় কৰা।

ভাৰতীয় ৰপ্তানি-আমদানি বেংক (EXIM Bank)ৰ কাৰ্যসমূহ :

EXIM বেংকৰ কিছুমান মুখ্য কাৰ্য নিম্নলিখিত ধৰণৰ—

- ১) ই ৰপ্তানি আৰু আমদানিৰ বাবে বিত্তৰ যোগান ধৰা বিত্তীয় প্রতিষ্ঠানবোৰৰ বিকাশত সহায় আৰু সমৰ্থনৰ বাবে এক শীৰ্ষ প্রতিষ্ঠান হিচাপে কাম কৰে।
- ২) ই ভাৰতত আৰু বিদেশত সামগ্ৰী আৰু সেৱাৰ ৰপ্তানি আৰু আমদানিৰ বিত্তৰ যোগানৰ সৈতে জড়িত।
- ৩) ই বিদেশত যুটীয়া উদ্যোগৰ বাবে বিত্তৰ যোগান ধৰে।
- ৪) ই বিভিন্ন বিত্তীয় প্রতিষ্ঠান আৰু ৰপ্তানি-আমদানি ব্যৱসায়ত নিয়োজিত অন্যান্য পক্ষৰ মাজত সমন্বয় সাধন কৰি আহিছে।
- ৫) ই বৈদেশিক বাণিজ্যৰ সৈতে জড়িত কোম্পানীবোৰৰ অংশ, ঋণপত্ৰ, বণ্ড আদি বিলি কৰাৰ সৈতে সম্পৰ্কিত অৱলেনখনকাৰী হিচাপে সেৱা প্ৰদান কৰে।
- ৬) EXIM বেংকে ৰপ্তানি-আমদানি ব্যৱসায়ত নিয়োজিত পক্ষবোৰক কাৰিকৰী, বিত্তীয়, পৰিচালনামূলক আৰু প্ৰশাসনিক সেৱা প্ৰদান কৰে।
- ৭) ই ৰপ্তানি আৰু আমদানিৰ বাবে বিত্তীয় যোগান ধৰা বাণিজ্যিক বেংক আৰু অন্যান্য বিত্তীয় প্রতিষ্ঠানসমূহক পুনৰ বিত্তৰ সুবিধা প্ৰদান কৰে।
- ৮) ই ৰপ্তানি নিবিদা আৰু বৈদেশিক বাণিজ্যৰ চলিত প্ৰকল্পৰ বাবে পুঁজি আৰু অনা-পুঁজি ভিত্তিক সেৱা প্ৰদান কৰে।
- ৯) EXIM বেংকে বিদেশত বহুপাক্ষিকভাৱে পুঁজি যোগান ধৰা প্ৰকল্পৰ সন্দৰ্ভত ভাৰতীয় ৰপ্তানিকাৰীক আগতীয়া তথ্য আৰু পৰামৰ্শ সেৱা প্ৰদান কৰে।

সমবায় বেংক (CO-OPERATIVE BANK)

সমবায় বেংক হৈছে সহযোগিতাৰ ভিত্তিত স্থাপিত আৰু সাধাৰণ বেংকিং ব্যৱসায়ত লেনদেন কৰা এক প্ৰতিষ্ঠান। সহযোগিতাৰ নীতিৰ ওপৰত সমবায় বেংক গঠন কৰা হৈছে। সহযোগিতাৰ অৰ্থ হৈছে সমতাৰ আধাৰত আৰু কোনো উমৈহতীয়া উদ্দেশ্যৰ বাবে স্বেচ্ছামূলক সম্পৰ্ক। সহযোগিতাৰ মৌলিক নীতি হৈছে “প্ৰত্যেকজন সকলোৰে বাবে আৰু সকলোৰে বাবে প্ৰত্যেকজন”।

সমবায় বেংকবোৰ সমবায় নীতিৰ ওপৰত সংগঠিত আৰু পৰিচালনা কৰা হয় আৰু ইয়াৰ বিশেষ আইনী ব্যৱস্থাৰ দ্বাৰা নিয়ন্ত্ৰণ কৰা হয়। সমবায় বেংকে কৃষি আৰু ইয়াৰ সহযোগী কাৰ্যকলাপৰ বিকাশৰ বাবে গ্ৰাম্য অঞ্চলসমূহক প্ৰতিষ্ঠানগত ঋণ প্ৰদান কৰিব বুলি আশা কৰা হৈছে। ই ভাৰতীয় বিত্তীয় ব্যৱস্থাৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ উপাদান। ই ভাৰতত বেংকিং আৰু ঋণ ব্যৱস্থাৰ এক অবিচ্ছেদ্য অংশ।

ভাৰতত মুখ্যতঃ সমবায় সমিতি আইন, ১৯০৪ (ভাৰতত প্ৰথম সমবায় আইন) প্ৰণয়নৰ পিছত সমবায় বেংকিং আৰম্ভ কৰা হৈছিল।

সমবায় বেংক দুই প্ৰকাৰৰ। সেইবোৰ হৈছে ঋণ সমবায় আৰু অনা-ঋণ সমবায়। “সমবায় সমিতি আইন ১৯০৪” ৰ ব্যৱস্থা অনুসৰি ঋণ সমবায় গঠন কৰা হয়। ১৯১২ চনত সমবায় আইন প্ৰণয়ন কৰাৰ পিছত, ১৯১২ চনৰ সমবায় আইনৰ ব্যৱস্থা অনুসৰি উপভোক্তা সমবায়, বিপণন সমবায়, সেৱা সমবায় আদিৰ দৰে অনা-ঋণ সমবায় গঠন কৰা হয়। সমবায় বেংকবোৰ ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংকৰ দ্বাৰা নিয়ন্ত্ৰিত হয় আৰু ১৯৬৫ চনত ইয়াৰ সংশোধনৰ পিছত বেংকিং নিয়ন্ত্ৰণ আইন, ১৯৪৯ ৰ দ্বাৰা নিয়ন্ত্ৰিত হয়। বাণিজ্যিক বেংকৰ দৰে সমবায় বেংকবোৰে ৰাইজৰ পৰা জমা গ্ৰহণ কৰে আৰু সদস্য আৰু অনা-সদস্যসকলক ঋণ প্ৰদান কৰে। বৰ্তমান সমবায় বেংকবোৰে, বিশেষকৈ ৰাজ্যিক পৰ্যায়ৰ সমবায় বেংকবোৰে অনুসূচিত বেংক হিচাপে বাণিজ্যিক বেংকবোৰৰ সৈতে প্ৰতিযোগিতা কৰি আহিছে।

সমবায় বেংকৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ :

সমবায় বেংকবোৰ কিছুমান দিশত বেংকিং সংগঠনৰ অন্যান্য প্ৰকাৰতকৈ পৃথক। সমবায় বেংকবোৰৰ কিছুমান গুৰুত্বপূৰ্ণ বিশেষত্ব তলত উল্লেখ কৰা হ'ল—

- ১) সহযোগিতা, স্ব-সহায় আৰু পাৰস্পৰিক সহায়ৰ নীতিৰ ওপৰত সমবায় বেংকবোৰ সংগঠিত আৰু পৰিচালনা কৰা হয়।
- ২) সদস্যৰ দ্বাৰা ধাৰণ কৰা অংশৰ সংখ্যা নিৰ্বিশেষে ইয়াৰ উদ্দেশ্য হৈছে “এক সদস্য এক ভোট”।
- ৩) সমবায় বেংকবোৰ চৰকাৰৰ পালিত সন্তান কাৰণ এইবোৰ চৰকাৰী পৃষ্ঠপোষকতা সমৰ্থিত আৰু ৰাজসাহায্যপ্ৰাপ্ত বিত্তীয় প্রতিষ্ঠান।
- ৪) ই আটাইতকৈ অনুকূল বেংকিং খণ্ড কিয়নো সমবায় বেংকৰ ক্ষেত্ৰত ভাৰতীয় বিজাৰ্ড বেংকে নিয়ন্ত্ৰকৰ সলনি প্ৰবৰ্তনমূলক ভূমিকা পালন কৰে। ভাৰতীয় বিজাৰ্ড বেংকে সমবায় বেংকবোৰক বিশেষকৈ সমবায় বেংকৰ দ্বাৰা নগদ সংৰক্ষণ অনুপাত আৰু বিধিগত তাৰল্য অনুপাত জমা ৰখাৰ/সংৰক্ষণ কৰাৰ ক্ষেত্ৰত কিছুমান শিথিলতা প্ৰদান কৰে।
- ৫) সমবায় বেংকৰ আন এটা বিশেষত্ব হ'ল ই “কোনো লাভ নাই কোনো লোকচান নহয়”ৰ নীতিৰ ওপৰত কাম কৰে।
- ৬) তিনিটা স্তৰৰ গাঁথনি হৈছে ভাৰতত সমবায় বেংকিঙৰ আন এক বিশেষত্ব। তিনিটা স্তৰৰ গাঁথনি হৈছে—
  - (ক) গাঁও পৰ্যায়ত প্ৰাথমিক সমবায় সমিতি
  - (খ) জিলা পৰ্যায়ত কেন্দ্ৰীয় সমবায় বেংক আৰু
  - (গ) ৰাজ্যিক পৰ্যায়ত ৰাজ্যিক সমবায় বেংক।
- ৭) সদস্যসকলৰ দায়বদ্ধতা বিশেষকৈ গাঁও পৰ্যায়ৰ প্ৰাথমিক সমবায় সমিতিৰ ক্ষেত্ৰত সীমাহীন।
- ৮) সমবায় বেংকবোৰে ঋণ লগুঁতাসকলক হুস্ম্যাৰ্দ্দী আৰু দীৰ্ঘম্যাৰ্দ্দী ঋণ প্ৰদান কৰে। সমবায় বেংকবোৰ হুস্ম্যাৰ্দ্দী আৰু ভূমি উন্নয়ন বেংক দীৰ্ঘম্যাৰ্দ্দী ঋণৰ বাবে।
- ৯) সমবায় বেংকৰ পুঁজিৰ উৎস কেন্দ্ৰীয় আৰু ৰাজ্য চৰকাৰ, ভাৰতীয় বিজাৰ্ড বেংক (RBI), নাবাৰ্ড (NABARD), সদস্য মাচুল, বাইজৰ পৰা জমা ইত্যাদি।
- ১০) সমবায় বেংকবোৰৰ কিছুমান অনুসূচিত আৰু কিছুমান অনা-অনুসূচিত। প্ৰাথমিক সমবায় বেংকবোৰ অনা-অনুসূচিত বেংক আৰু ৰাজ্যিক সমবায় বেংকবোৰ অনুসূচিত বেংক।

কৃষি বেংক (AGRICULTURAL BANK)

কৃষি বেংক হৈছে সেইবোৰ বেংক যি কৃষি আৰু কৃষিৰ সহযোগী কাৰ্যকলাপক সকলো ধৰণৰ ঋণসুবিধা প্ৰদান কৰে। কৃষিখণ্ডৰ বিকাশৰ বাবে কৃষিজীৱী লোকক হুস্ম্যাৰ্দ্দী আৰু দীৰ্ঘম্যাৰ্দ্দী ঋণৰ প্ৰয়োজন। বীজ, ৰাসায়নিক সাৰ, পচন সাৰ, মজুৰি পৰিশোধ আদিৰ ব্যয় পূৰণ কৰিবলৈ হুস্ম্যাৰ্দ্দী পুঁজিৰ প্ৰয়োজন। একেদৰে কৃষিভূমি অধিগ্ৰহণ আৰু উন্নতি, গধূৰ যন্ত্ৰপাতি ক্ৰয় আদিৰ বাবে কৃষকসকলক দীৰ্ঘম্যাৰ্দ্দী ঋণৰ প্ৰয়োজন। যিহেতু বাণিজ্যিক বেংক আৰু ঔদ্যোগিক বেংকবোৰ কৃষি বিত্তৰ ক্ষেত্ৰত বিশেষজ্ঞ নহয়, সেয়েহে পৃথক আৰু বিশেষ কৃষি বেংকৰ গুৰুত্ব উপলব্ধি কৰা হৈছে।

কৃষি বেংকৰ কাৰ্যসমূহ :

কৃষি বেংকসমূহৰ প্ৰাথমিক উদ্দেশ্য হৈছে কৃষি আৰু অৰ্থনীতিৰ আনুষংগিক খণ্ডৰ বিকাশ। এই বেংকে কৃষি সম্প্ৰদায়ৰ জীৱনধাৰণৰ উন্নত মানদণ্ডৰ বাবে কাম কৰি আছে। কৃষি বেংকৰ কিছুমান গুৰুত্বপূৰ্ণ কাম তলত উল্লেখ কৰা হ'ল।

- ১) কৃষি বেংকে দেশৰ কৃষি খণ্ডক হুস্ম্যাৰ্দ্দী, মধ্যম্যাৰ্দ্দী আৰু দীৰ্ঘম্যাৰ্দ্দী ঋণ প্ৰদান কৰে।
- ২) ই গধূৰ কৃষি যন্ত্ৰপাতি আদি ক্ৰয় কৰাত সহায় আৰু ব্যৱস্থা কৰে।
- ৩) নাবাৰ্ডে (NABARD) কৃষি বেংকৰ পুনৰ বিত্তৰ যোগানকাৰী হিচাপে হুস্ম্যাৰ্দ্দী আৰু দীৰ্ঘম্যাৰ্দ্দী কৃষি বেংকবোৰক পুনৰ বিত্তৰ সুবিধা প্ৰদান কৰে।
- ৪) ই সমন্বয়কাৰীৰ ভূমিকা পালন কৰে আৰু কৃষিৰ উদ্দেশ্যৰ বাবে ৰাজহুৱা পুঁজিৰ পৰা ঋণ প্ৰদানৰ তহাৰধান কৰে।
- ৫) ই ৰাইজৰ পৰা সাধনি জমা আৰু ম্যাৰ্দ্দী জমা সংগ্ৰহ কৰে আৰু কৃষি ক্ষেত্ৰত উৎপাদনশীল ব্যৱহাৰত এই পুঁজিসমূহ যোগান ধৰে।
- ৬) কৃষি বেংকবোৰে বিশেষকৈ প্ৰাথমিক ঋণ সমবায় সমিতি (PACS)য়ে কৃষিজাত আহিলা যোগান ধৰে আৰু কৃষিজাত সামগ্ৰীৰ বাবে বিপণন সুবিধা প্ৰদান কৰে।

- ৭) গ্রাম্য এলেকাত কৃষি বেংক হিচাপে প্ৰাথমিক ঋণ সমবায় সমিতি (PACS)য়ে চূড়ান্ত ঋণ লওঁতা আৰু নাবাৰ্ডৰ দৰে উচ্চ বিত্তীয় সংগঠনৰ মাজত এক সংযোগ হিচাপে কাম কৰে।
- ৮) বিভিন্ন কাৰণত শস্যৰ ক্ষতি বা শস্যৰ ক্ষতি ৰক্ষা কৰাৰ বাবে বিভিন্ন চৰকাৰী আঁচনিৰ অধীনত কৃষি বেংকে অনুদান আৰু ৰাজসাহায্যৰ ৰূপত বিত্তীয় সাহায্য আগবঢ়ায়।

ভূমি উন্নয়ন বেংক (LAND DEVELOPMENT BANK)

ভাৰতত ভূমি উন্নয়ন (Land Development Bank) বেংকবোৰ সমবায় ভিত্তিত গঠন কৰা হয়। কৃষকসকলক হুস্বম্যাদী আৰু দীৰ্ঘম্যাদী ঋণ দুয়োটাৰ প্ৰয়োজন। ভূমি উন্নয়ন বেংকে যন্ত্ৰপাতি আৰু সঁজুলি ক্ৰয় কৰা, গৰু ক্ৰয় কৰা আৰু ভূমিৰ স্থায়ী উন্নতি কৰাৰ বাবে কৃষিজীৱীসকলক দীৰ্ঘম্যাদী ঋণ প্ৰদান কৰে। আৰম্ভণিতে, ভূমি উন্নয়ন বেংকক ভূমি বন্ধকী বেংক (Land Mortgage Bank) বুলি জনা গৈছিল।। সেইসময়ত কৃষিভূমি বন্ধকীৰ বিপৰীতে কৃষিজীৱী লোকক দীৰ্ঘম্যাদী ঋণ দিয়া হৈছিল। সময়ৰ লগে লগে ই কিছু সমস্যাৰ সৃষ্টি কৰে কিয়নো ঋণ লওঁতা কৃষকসকলে তেওঁলোকৰ ঋণৰ বাবে কৃষিভূমি বন্ধক হিচাপে দিব নোৱাৰিবও পাৰে। পিছলৈ কৃষিজীৱী লোকক দীৰ্ঘম্যাদী ঋণ কৃষিভূমি বন্ধক অবিহনে দিয়া হয়। এই প্ৰথাৰ পিছত সকলো ভূমি বন্ধকী বেংকে (LMB) ইয়াক অনুসৰণ কৰিছিল আৰু তাৰ পিছত নামটো ভূমি বন্ধকী বেংকৰ পৰা ভূমি উন্নয়ন বেংকলৈ সলনি কৰা হৈছে।

ভূমি উন্নয়ন বেংকৰ প্ৰাথমিক উদ্দেশ্য হৈছে কৃষিজীৱীসকলক দীৰ্ঘম্যাদী ঋণ প্ৰদান কৰি কৃষি আৰু আনুষংগিক কাৰ্যকলাপ বিকশিত কৰা। ভূমি উন্নয়ন বেংক হৈছে সমবায় সমিতি আইনৰ অধীনত পঞ্জীভূত সংগঠন। এই বেংকবোৰ ঋণ লওঁতা আৰু অনা-ঋণ লওঁতাৰ সংগঠন। এই বেংকবোৰ সীমিত দায়বদ্ধতাৰ নীতিৰ দ্বাৰা পৰিচালিত। এই বেংকবোৰে ঋণপত্ৰৰ ৰূপত আৰু দীৰ্ঘম্যাদী প্ৰতিভূতি বিলি কৰি তেওঁলোকৰ পুঁজি সংগ্ৰহ কৰে। সংগ্ৰহ কৰা উপাৰ্জনবোৰ কৃষকসকলক দীৰ্ঘম্যাদী ঋণ দিবৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰা হয়। অৰ্থনীতিৰ কৃষি আৰু গ্ৰাম্য খণ্ডৰ বিকাশ আৰু উন্নয়নত ভূমি উন্নয়ন বেংকে এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰি আহিছে।

সঞ্চয় বেংক (SAVINGS BANK)

সঞ্চয় বেংক হৈছে এটা বিত্তীয় প্রতিষ্ঠান যাৰ প্ৰাথমিক উদ্দেশ্য হৈছে সঞ্চয়ী জমা গ্ৰহণ কৰা আৰু সেই জমাবোৰৰ ওপৰত সূত পৰিশোধ কৰা। সঞ্চয় বেংকে নিম্ন আয়ৰ লোকসকলক ধন বাহি কৰিবলৈ আৰু বেংকিং সেৱাপ্ৰাপ্ত কৰিবলৈ উৎসাহিত কৰে।

সঞ্চয় বেংকবোৰ হৈছে সমাজৰ দুখীয়া আৰু মধ্য আয়ৰ লোকসকলৰ পৰা সঞ্চয় বৃদ্ধি কৰাৰ বাবে বিশেষ বিত্তীয় প্রতিষ্ঠান। সঞ্চয় বেংকৰ প্ৰাথমিক উদ্দেশ্য হৈছে নিম্ন উপাৰ্জন থকা লোকসকলৰ মাজত মিতব্যয়ী আৰু সঞ্চয়ৰ অভ্যাসক উৎসাহিত কৰা। জমাকৰ্তাসকলক তেওঁলোকৰ প্ৰয়োজন অনুসৰি জমাৰ পৰিমাণ উলিয়াবলৈ অনুমতি দিয়া হয়। কিন্তু এমাহত কৰিব লগা আহৰণৰ সংখ্যাৰ ওপৰত প্ৰতিবন্ধকতা আছে। সঞ্চয় বেংকে জমাৰ ওপৰত সূত প্ৰদান কৰে আৰু ই জমাকৰ্তাসকলক ধন বাহি কৰিবলৈ আৰু লোকসকলৰ সঞ্চয়ৰ অভ্যাস সৃষ্টি কৰাত সহায় কৰিবলৈ উৎসাহিত কৰে।

বিভিন্ন দেশত পৃথক সঞ্চয় বেংকৰ সংগঠন কৰা হয়। ভাৰতত চৰকাৰে সঞ্চয় বেংক চলায় আৰু সেইবোৰ ডাক বিভাগৰ দ্বাৰা পৰিচালিত হয়।

ভাৰতত সঞ্চয় বেংকবোৰক ডাকঘৰ সঞ্চয় বেংক (Post Office Savings Bank) বুলি জনা যায়। ইয়াৰ সমগ্ৰ দেশৰ বেছিভাগ ডাকঘৰ আৰু উপ-ডাকঘৰত কাম কৰাৰ সুবিধা আছে। POSBৰ আন এটা সুবিধা হ'ল পৰিশোধ বিফলতাৰ ক্ষেত্ৰত জমাকৰ্তাসকলক কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰৰ পোনপটীয়া গেৰাণ্টি/জামিন।

আন্তৰ্জাতিক বেংক (INTERNATIONAL BANK)

যিবোৰ বেংকে তেওঁলোকৰ বেংকিং ব্যৱসায়ৰ সন্দৰ্ভত আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় সীমা অতিক্ৰম কৰিছে সেইবিলাকক আন্তৰ্জাতিক বেংক বুলি কোৱা হয়। ইয়াৰ বিশ্বব্যাপী বেংকিং কাৰ্যকলাপৰ পৰিসৰ আছে। ই আন্তৰ্জাতিক বিত্তৰ সমস্যা সমাধানত সহায় কৰে। ব্যক্তি আৰু নিগম-নিকায়সমূহ আন্তৰ্জাতিক বেংকৰ গ্ৰাহক

হ'ব পাৰে। এই বেংকৰ ব্যৱসায়িক পদ্ধতিবোৰ আন্তৰ্জাতিক নীতি-নিয়মৰ দ্বাৰা নিয়ন্ত্ৰিত হয়। তদুপৰি পৃথিৱীৰ বিভিন্ন প্ৰান্তৰ পৰা গ্ৰাহক বাছনি সম্পৰ্কে ইয়াৰ নিজা ব্যৱসায়িক নীতি আছে। বেছিভাগ ক্ষেত্ৰতে সংশ্লিষ্ট গ্ৰাহকৰ চৰকাৰে ঋণ পৰিশোধৰ গেৰাণ্টি দিব লাগিব। আন্তৰ্জাতিক বেংকে ব্যৱসায়ীজনক তেওঁলোকৰ ব্যৱসায়িক কাৰ্যকলাপ আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় পৰ্যায়লৈ সম্প্ৰসাৰিত কৰাত সহায় কৰে।

আন্তৰ্জাতিক বেংকবোৰ বৈদেশিক মুদ্ৰা বজাৰৰ সক্ৰিয় সদস্য আৰু ইয়াৰ গ্ৰাহকক বৈদেশিক মুদ্ৰা লেনদেনৰ সৈতে মোকাবিলা কৰাত সহায় কৰে। তেওঁলোকে কিছুমান গুৰুত্বপূৰ্ণ আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় বিষয়ত ইয়াৰ গ্ৰাহকসকলক কিছুমান পৰামৰ্শমূলক সেৱাও প্ৰদান কৰে। সাধাৰণতে আন্তৰ্জাতিক বেংকে গ্ৰাহকক নিম্নতম সূতৰ হাৰৰ বিপৰীতে দীৰ্ঘম্যাদী ঋণ প্ৰদান কৰে।

ইয়াত উল্লেখ কৰিব লাগিব যে আন্তৰ্জাতিক বেংক আৰু আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় বেংকিঙৰ মাজত পাৰ্থক্য আছে। যেতিয়া বেংকিং ব্যৱসায়ৰ পৰিসৰ বিশ্বৰ বিভিন্ন দেশলৈ বিয়পি পৰে, ইয়াক আন্তৰ্জাতিক বেংকিং বুলি কোৱা হয়। কিন্তু আন্তৰ্জাতিক বেংকসমূহ বিশ্বৰ বিভিন্ন ৰাষ্ট্ৰৰ দ্বাৰা উমৈহতীয়া লক্ষ্য আৰু উদ্দেশ্যৰে প্ৰতিষ্ঠা কৰা হয়। কিছুমান আন্তৰ্জাতিক বেংক হৈছে—

- ১) International Bank for Reconstruction and Development (IBRD).
- ২) Internatioanl Monetary Fund (IMF).
- ৩) Bank for Internatioanal Settlements (BIS).
- ৪) International Finance Corporation (IFC).
- ৫) International Development Association (IDA).
- ৬) Multilateral Investment Guarantee Agency (MIGA).

কেন্দ্রীয় বেংক আৰু বাণিজ্যিক বেংকৰ মাজত পাৰ্থক্য

(Differences between Central Bank and Commercial Bank) :

কেন্দ্রীয় বেংক আৰু বাণিজ্যিক বেংক দুয়োটাই বিত্তীয় প্রতিষ্ঠান। নিম্নলিখিত বিষয়বোৰে কেন্দ্রীয় বেংক আৰু বাণিজ্যিক বেংকৰ মাজৰ পাৰ্থক্য স্পষ্ট কৰে।

আধাৰ	কেন্দ্রীয় বেংক	বাণিজ্যিক বেংক
অৰ্থ	কেন্দ্রীয় বেংক হৈছে এক স্বতন্ত্ৰ বিত্তীয় প্রতিষ্ঠান যি এখন ৰাষ্ট্ৰৰ সমগ্ৰ মুদ্রা, বেংকিং আৰু অৰ্থনৈতিক নীতি তদাৰক কৰাৰ বাবে দায়বদ্ধ।	কিন্তু বাণিজ্যিক বেংক হৈছে বেংকিং আৰু অৰ্থনৈতিক প্ৰণালীৰ এক অংশ যি ব্যৱসায়, বাণিজ্য আৰু বেপাৰৰ স্বাভাৱিক বেংকিং সেৱাৰ সৈতে সম্পৰ্কিত।
সংগঠন	কেন্দ্রীয় বেংক দেশৰ বিশেষ আইনৰ দ্বাৰা গঠন কৰা হয়।	দেশৰ উমৈহতীয়া বেংকিং আইনৰ ব্যৱস্থা অনুসৰি বাণিজ্যিক বেংক গঠন কৰা হয়।
উদ্দেশ্যসমূহ	কেন্দ্রীয় বেংক এটাৰ প্ৰাথমিক উদ্দেশ্য হৈছে লাভ অৰ্জন নকৰা। ইয়াৰ লক্ষ্য হৈছে ৰাষ্ট্ৰীয় কল্যাণ।	বাণিজ্যিক বেংক এটাৰ প্ৰাথমিক উদ্দেশ্য হৈছে লাভ অৰ্জন কৰা।
নোটৰ প্ৰৱৰ্তন	সাধাৰণতে প্ৰতিখন দেশৰ কেন্দ্রীয় বেংকৰ নোট প্ৰৱৰ্তনৰ একচেটিয়া ক্ষমতা থাকে।	বাণিজ্যিক বেংকৰ নোট প্ৰৱৰ্তনৰ কোনো ক্ষমতা নাই।
স্থান	কেন্দ্রীয় বেংক হৈছে এখন দেশৰ শীৰ্ষ বিত্তীয় প্রতিষ্ঠান।	বাণিজ্যিক বেংকবোৰ কেন্দ্রীয় বেংকৰ অধীনস্থ।
ৰাইজৰ সৈতে লেনদেন	কেন্দ্রীয় বেংকে পোনপটীয়াকৈ ৰাইজৰ সৈতে লেনদেন নকৰে।	বাণিজ্যিক বেংকবোৰে পোনপটীয়াকৈ ৰাইজৰ সৈতে লেনদেন কৰে।
কাৰ্য	সাধাৰণতে কেন্দ্রীয় বেংকৰ কাৰ্যৰ পৰিসৰ এখন দেশৰ ভিতৰত থাকে।	এটা বাণিজ্যিক বেংকে বিশ্বৰ বিভিন্ন দেশলৈ বেংকিং সেৱা সম্প্ৰসাৰিত কৰিব পাৰে।
ঋণ নিয়ন্ত্ৰণ আৰু ঋণ সৃষ্টি	কেন্দ্রীয় বেংকে ঋণ নিয়ন্ত্ৰণ কৰে।	বাণিজ্যিক বেংকে ঋণ সৃষ্টি কৰে।
মুদ্রা নীতি	কেন্দ্রীয় বেংকে দেশৰ মুদ্রা নীতি প্ৰৱৰ্তন কৰে।	বাণিজ্যিক বেংকে কেন্দ্রীয় বেংকৰ দ্বাৰা প্ৰস্তুত কৰা মুদ্রা নীতি কাৰ্যকৰী কৰে।
নিয়ন্ত্ৰণ	কেন্দ্রীয় বেংক হৈছে দেশৰ সমগ্ৰ বেংকিং ব্যৱস্থাৰ নিয়ন্ত্ৰক আৰু নিয়ন্ত্ৰণকৰ্তা।	বাণিজ্যিক বেংকৰ তেনে কোনো কৰ্তৃত্ব নাই।

বাণিজ্যিক বেংক আৰু উন্নয়ন বেংকৰ মাজত পাৰ্থক্য

(Differences between Commercial Bank and Development Bank) :

উন্নয়ন বেংকবোৰে নিম্নলিখিত বিষয়বোৰত বাণিজ্যিক বেংকতকৈ পৃথক।

আধাৰ	বাণিজ্যিক বেংক	উন্নয়ন বেংক
জমা গ্ৰহণ	বাণিজ্যিক বেংকে ৰাইজৰ পৰা চাহিদা অনুসৰি পৰিশোধ যোগ্য জমা গ্ৰহণ কৰে।	উন্নয়ন বেংকে নিৰ্ধাৰিত সময় উকলি যোৱাৰ পিছত পৰিশোধ যোগ্য জমা গ্ৰহণ কৰে।
সঞ্চয় সংগ্ৰহৰ পদ্ধতি	বাণিজ্যিক বেংকবোৰে বেংকৰ বিভিন্ন হিচাব যেনে— সঞ্চয় জমা হিচাব, চলিত জমা হিচাব, পৌনঃপুনিক জমা হিচাব, স্থায়ী জমা হিচাব আদিৰ জৰিয়তে ৰাইজৰ পৰা সঞ্চয় সংগ্ৰহ কৰে।	উন্নয়ন বেংকবোৰে বিভিন্ন আঁচনিৰ জৰিয়তে বা দীৰ্ঘম্যাদী দলীল যেনে— ঋণপত্ৰ, বণ্ড আদি বিলিৰ দ্বাৰা ৰাইজৰ পৰা সঞ্চয় সংগ্ৰহ কৰে।
ঋণ সৃষ্টি	বাণিজ্যিক বেংকবোৰে ঋণ সৃষ্টি কৰিব পাৰে।	উন্নয়ন বেংকে ঋণ সৃষ্টি কৰিব নোৱাৰে।
ঋণৰ ম্যাদ	বাণিজ্যিক বেংকবোৰে সাধাৰণতে মুদ্ৰা বজাৰত হুস্ম্যাদী ঋণৰ লেনদেন কৰে।	উন্নয়ন বেংকবোৰে মূলধন বজাৰত মধ্যম্যাদী আৰু দীৰ্ঘম্যাদী পুঁজিৰ লেনদেন কৰে।
কাৰ্যৰ প্ৰকৃতি	বাণিজ্যিক বেংকবোৰ স্বভাৱত সমগোটৰ আৰু একে প্ৰকৃতিৰ ব্যৱসায় কৰে।	উন্নয়ন বেংকবোৰ বৈষম্যমূলক গোটৰ সমষ্টি আৰু ই বিভিন্ন ব্যৱসায় কৰে।
নগদ সংৰক্ষণ অনুপাত	বাণিজ্যিক বেংকসমূহে কেন্দ্ৰীয় বেংকৰ ওচৰত নগদ সংৰক্ষণ অনুপাত জমা কৰি ৰাখিব লাগে।	উন্নয়ন বেংকবোৰে কেন্দ্ৰীয় বেংকৰ ওচৰত নগদ সংৰক্ষণ অনুপাত জমা কৰি ৰখাৰ প্ৰয়োজন নাই।
জমাৰ উদ্দেশ্য	সাধাৰণতে মানুহে সুৰক্ষা, তৰলতা আৰু সুবিধাৰ উদ্দেশ্যে বাণিজ্যিক বেংকৰ ওচৰত ধন জমা কৰে।	মানুহে তেওঁলোকৰ অতিৰিক্ত ধন উপাৰ্জনৰ বাবে উন্নয়ন বেংকত বিনিয়োগ কৰে।
ঋণৰ উদ্দেশ্য	সাধাৰণতে বাণিজ্যিক বেংকবোৰে বেপাৰ, বাণিজ্য আৰু উদ্যোগৰ কাৰ্যকৰী মূলধনৰ প্ৰয়োজনীয়তা পূৰণ কৰিবলৈ হুস্ম্যাদী ঋণ প্ৰদান কৰে।	উন্নয়ন বেংকে ব্যৱসায়িক সম্প্ৰদায়ৰ স্থায়ী মূলধনৰ প্ৰয়োজনীয়তা পূৰণ কৰিবলৈ ঋণ প্ৰদান কৰে।
নিয়ন্ত্ৰণ	বাণিজ্যিক বেংকবোৰ ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংকৰ দ্বাৰা নিয়ন্ত্ৰিত।	উন্নয়ন বেংকবোৰ ইয়াৰ নিজা বিশেষ আইনৰ দ্বাৰা নিয়ন্ত্ৰিত হয়।

বাণিজ্যিক বেংক আৰু সমবায় বেংকৰ মাজত পাৰ্থক্য

(Differences between Commercial Bank and Co-operative Bank) :

সংগঠিত খণ্ডৰ অধীনত বাণিজ্যিক বেংক আৰু সমবায় বেংকে দেশৰ বেংকিং প্ৰতিষ্ঠান হিচাপে কাম কৰি আছে। এই দুয়োবিধ বেংকে ৰাইজক বেংকিং সেৱা প্ৰদান কৰে। বাণিজ্যিক বেংক আৰু সমবায় বেংকবোৰৰ পৰিচালনা আৰু কাম নিম্নলিখিত বিষয়বোৰত পৃথক।

আধাৰ	বাণিজ্যিক বেংক	সমবায় বেংক
সংগঠন	দেশৰ উমৈহতীয়া বেংকিং আইনৰ অধীনত বাণিজ্যিক বেংকসমূহ সংগঠিত কৰা হয়। (২০১৩ চনৰ কোম্পানী আইন অনুসৰি স্থাপিত আৰু বেংকিং নিয়ন্ত্ৰণ আইন, ১৯৪৯, আৰু ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংক আইন, ১৯৩৪ ৰ অধীনত বাণিজ্যিক বেংকবোৰ নিয়ন্ত্ৰিত হয়।)	সমবায় সমিতি আইন, ১৯০৪-ৰ অধীনত সমবায় বেংক স্থাপন কৰা হয়।
কাৰ্যৰ পৰিসৰ	বাণিজ্যিক বেংকৰ কাৰ্য ক্ষেত্ৰ বহুত ডাঙৰ। ইয়াক সমগ্ৰ দেশলৈ আৰু আনকি দেশৰ বাহিৰলৈও সম্প্ৰসাৰিত কৰা হ'ব পাৰে।	সমবায় বেংকৰ কাৰ্য ক্ষেত্ৰ এটা নিৰ্দিষ্ট এলেকাত বা বেছিভাগেই ৰাজ্যৰ ভিতৰত সীমাবদ্ধ।
উদ্দেশ্য	লাভৰ উদ্দেশ্য হৈছে বাণিজ্যিক বেংকৰ প্ৰাথমিক উদ্দেশ্য।	সমবায় বেংকবোৰে সেৱাৰ উদ্দেশ্যেৰে তেওঁলোকৰ বেংকিং ব্যৱসায় চলাই আছে।
গাঁথনি	সাধাৰণতে একক গাঁথনিৰ অধীনত বাণিজ্যিক বেংকবোৰ সংগঠিত কৰা হয়।	সমবায় বেংকবোৰক তিনিটা স্তৰত স্থাপন কৰা হৈছে। (ৰাজ্যিক স্তৰ, জিলা স্তৰ আৰু স্থানীয়/গাঁও স্তৰ)।
সদস্য	ভাৰতত নিম্নতম সাতজন সদস্যই যুটীয়া মূলধনী ৰাজহুৱা কোম্পানী হিচাপে বাণিজ্যিক বেংক গঠন কৰিব পাৰে।	নিম্নতম দহজন সদস্যই সমবায় নীতিৰ আধাৰত এটা সমবায় বেংক গঠন কৰিব পাৰে।
ঋণৰ ম্যাদ	ব্যৱসায়িক সম্প্ৰদায়ৰ কাৰ্যকৰী মূলধনৰ প্ৰয়োজনীয়তা পূৰণ কৰিবলৈ বাণিজ্যিক বেংকবোৰে সাধাৰণতে হুস্ম্যাৰী ঋণ প্ৰদান কৰে।	সমবায় বেংকে দেশৰ কৃষি আৰু গ্ৰাম্য খণ্ডক হুস্ম্যাৰী, মধ্যম্যাৰী আৰু দীৰ্ঘম্যাৰী ঋণ প্ৰদান কৰে।
ভোটদানৰ অধিকাৰ	বাণিজ্যিক বেংকত ঋণ লওঁতাৰ কোনো ভোটদানৰ অধিকাৰ নাই।	সমবায় বেংকবোৰত ঋণ লওঁতাসকলও অংশীদাৰ আৰু সেয়েহে তেওঁলোকৰ ভোটদানৰ অধিকাৰ আছে।
দায়বদ্ধতা	বাণিজ্যিক বেংকৰ ক্ষেত্ৰত সদস্যসকলৰ দায়বদ্ধতা ধাৰণ কৰা অংশৰ পৰিমাণত সীমিত।	সমবায় বেংকৰ ক্ষেত্ৰত, বিশেষকৈ প্ৰাথমিক কৃষি ঋণ সমবায় সমিতিৰ সদস্যসকলৰ দায়বদ্ধতা সীমাহীন।
নিয়ন্ত্ৰণ	বাণিজ্যিক বেংকবোৰ ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংক আইন, ১৯৩৪ আৰু বেংকিং নিয়ন্ত্ৰণ আইন, ১৯৪৯ ৰ দ্বাৰা নিয়ন্ত্ৰণ কৰা হয়।	সমবায় বেংকবোৰ মুখ্যতঃ সমবায় সমিতি আইন, ১৯০৪-ৰ দ্বাৰা নিয়ন্ত্ৰণ কৰা হয়।

সাৰাংশ

- **বিনিময় বেংক / বিদেশী বেংক—**

বিনিময় বেংকবোৰে বৈদেশিক মুদ্রাত লেনদেন কৰে। ই আন্তৰ্জাতিক বাণিজ্যৰ বাবে বিত্তীয় যোগান ধৰাত বিশেষজ্ঞ। এই বেংকবোৰ বৈদেশিক মুদ্রা লেনদেনত নিয়োজিত কাৰণে তেওঁলোকক বৈদেশিক মুদ্রা বেংক বুলিও জনা যায়।

- **বিনিময় বেংকৰ কাৰ্য/সেৱাসমূহ—**

- ১) বিনিময় বেংকবোৰে ভাৰতলৈ বিদেশী বিনিয়োগৰ প্ৰবাহক উৎসাহিত কৰে।
- ২) বৈদেশিক বিনিময় বিল বাট্টাত ভণ্ডাৰা কাৰ্যত নিয়োজিত হয়।
- ৩) পুঁজিৰ বৈদেশিক স্থানান্তৰৰ সেৱা প্ৰদান কৰে।
- ৪) সোণ আৰু ৰূপ ক্ৰয় আৰু বিক্ৰী হৈছে বিনিময় বেংকৰ আন এক গুৰুত্বপূৰ্ণ কাম।
- ৫) বিনিময় বেংকে বৈদেশিক বাণিজ্যত প্ৰত্যয় পত্ৰ জাৰী কৰে।
- ৬) ই আন্তৰ্জাতিক বাণিজ্যৰ সুবিধা প্ৰদান আৰু বিত্তৰ যোগান ধৰে।
- ৭) ই বিদেশী মুদ্রাত লেনদেন সম্পৰ্কে বিভিন্ন অনুমোদন পোৱাত প্ৰয়োজনীয় সহায় প্ৰদান কৰে।

- **আঞ্চলিক গ্ৰাম্য বেংক—**

আঞ্চলিক গ্ৰাম্য বেংক হৈছে গ্ৰাম্য ভিত্তিক ৰাজহুৱা খণ্ডৰ বাণিজ্যিক বেংক। আৰম্ভণিতে আঞ্চলিক গ্ৰাম্য বেংকৰ অংশ মূলধন কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰ, ৰাজ্য চৰকাৰ আৰু পৃষ্ঠপোষকতা কৰা বেংকে ক্ৰমান্বয়ে ৫০:১৫:৩৫ অনুপাতত বহন কৰে। পৃষ্ঠপোষকতা কৰা বেংক হিচাপে আঞ্চলিক গ্ৰাম্য বেংকৰ কাৰ্যকলাপ সুচাৰুৰূপে পৰিচালনাৰ বাবে বাণিজ্যিক বেংকে প্ৰয়োজনীয় পুঁজি, পৰামৰ্শ আৰু নিৰ্দেশনা প্ৰদান কৰে।

● **আঞ্চলিক গ্রাম্য বেংকৰ কাৰ্যসমূহ—**

- ১) আঞ্চলিক গ্রাম্য বেংকে বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ হিচাবৰ জৰিয়তে ৰাইজৰ পৰা আমানত গ্ৰহণ কৰে।
- ২) ই গ্রাম্য আৰু অৰ্থনগৰ অঞ্চলৰ লোকসকলক বিশেষকৈ ক্ষুদ্ৰ আৰু প্ৰান্তীয় কৃষক, শিল্পী আদিক ঋণ আৰু অগ্ৰিম প্ৰদান কৰে।
- ৩) ই বিভিন্ন চৰকাৰী আঁচনিৰ যেনে MGNRGAৰ মজুৰি বিতৰণ, পেঞ্চন বিতৰণ আদিৰ দৰে কামবোৰ সম্পাদন কৰে।
- ৪) ই জনসাধাৰণক কিছুমান প্ৰতিনিধিত্বমূলক সেৱা আৰু ৰাজহুৱা উপযোগিতা সেৱাও প্ৰদান কৰে।
- ৫) ই কিছুমান গুৰুত্বপূৰ্ণ আধুনিক বেংকিং সুবিধা প্ৰদান কৰে যেনে ডেবিট আৰু ক্ৰেডিট কাৰ্ডৰ সেৱা, মোবাইল বেংকিং, ইণ্টাৰনেট বেংকিং ইত্যাদি।

● **বিনিয়োগ বেংক/উদ্যোগিক বেংক—**

উদ্যোগসমূহৰ অংশ, ঋণপত্ৰ আৰু মূলধন বিলি আদিৰ অৱলেখনত বিনিয়োগৰ জৰিয়তে ঔদ্যোগিক খণ্ডৰ বিকাশৰ বাবে বিনিয়োগ বেংক প্ৰত্যক্ষ বা পৰোক্ষভাৱে জড়িত হৈ আছে।

● **বিনিয়োগ বেংকৰ কাৰ্যসমূহ—**

- ১) বিনিয়োগ বেংকে ৰাইজৰ পৰা কেৱল দীৰ্ঘম্যাদী জমা গ্ৰহণ কৰে।
- ২) ই ভূমি, ভৱন আৰু অন্যান্য স্থায়ী সম্পত্তি ক্ৰয় কৰাৰ বাবে উদ্যোগবোৰক দীৰ্ঘম্যাদী ঋণ প্ৰদান কৰে।
- ৩) ই বৃহৎ ঔদ্যোগিক সংগঠনৰ প্ৰতিভূতি বিলিৰ অৱলেখন কৰি উদ্যোগবোৰক সহায় কৰে।
- ৪) ই উদ্যোগবোৰৰ দক্ষ ব্যৱস্থাপনাৰ বাবে পৰামৰ্শ আৰু কাৰিকৰী নিৰ্দেশনা প্ৰদান কৰে।
- ৫) ই কোম্পানী এটাক মুদ্ৰা, ঋণ, তৰলতা আদিৰ ক্ষেত্ৰত বিত্তীয় বিপদাশংকা নিয়ন্ত্ৰণ কৰাত সহায় কৰে।

● **উন্নয়ন বেংক—**

উন্নয়ন বেংক হৈছে এক বহুমুখী বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠান। ই ব্যৱসায়িক গোটবোৰক সকলো ধৰণৰ বিত্তীয়

সাহায্য (মধ্যম্যাদী আৰু দীৰ্ঘম্যাদী) যেনে— ঋণ, অৱলেখন, বিনিয়োগ আৰু জামিন কাৰ্যকলাপ আৰু পৰৱৰ্তনমূলক কাৰ্যকলাপৰ ৰূপত প্ৰদান কৰে। মূলতঃ উন্নয়ন বেংক হৈছে এক ম্যাদী ঋণ প্ৰদান কাৰী প্ৰতিষ্ঠান। ইয়াৰ দৃষ্টিভংগী বিকাশমুখী।

● উন্নয়ন বেংকৰ বৈশিষ্ট্য—

- ১) ই এক বহুমুখী বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠান।
- ২) উন্নয়ন বেংকসমূহ মুখ্যতঃ উন্নয়নমুখী।
- ৩) ইয়াৰ মুখ্য উদ্দেশ্য হৈছে লাভৰ সলনি ৰাজহুৱা আৰু ৰাষ্ট্ৰীয় স্বার্থ পূৰণ কৰা।
- ৪) উন্নয়ন বেংকে ৰাইজৰ পৰা সাধনি জমা গ্ৰহণ নকৰে।
- ৫) ই ঔদ্যোগিক গোটবোৰক মধ্যম্যাদী আৰু দীৰ্ঘম্যাদী বিত্ত প্ৰদান কৰে।
- ৬) ই হৈছে এক বিশেষ বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠান।

● উন্নয়ন বেংকৰ কাৰ্যসমূহ—

- ১) উন্নয়নমূলক সাহায্য প্ৰদান কৰা
- ২) ভাৰসাম্য আঞ্চলিক বিকাশ
- ৩) ক্ষুদ্ৰ উদ্যোগীসকলক সাহায্য
- ৪) নতুন উদ্যোগী গঢ়াত সহায় কৰে
- ৫) ধন জমা গ্ৰহণ কৰে
- ৬) মধ্যম্যাদী আৰু দীৰ্ঘম্যাদী ঋণ প্ৰদান কৰে
- ৭) মূলধন সংগ্ৰহ কৰাত সহায় কৰে
- ৮) বহুমুখী সেৱা আগবঢ়ায়
- ৯) বিনিয়োগ প্ৰকল্প আৱিষ্কাৰ কৰে
- ১০) প্ৰকল্প প্ৰতিবেদন প্ৰস্তুত কৰা
- ১১) বিদেশী মূলধন সংগ্ৰহ কৰে

১২) বজাৰ আৰু বিনিয়োগ গৱেষণা কৰে।

● **ভাৰতীয় ৰপ্তানি-আমদানি বেংক—**

ভাৰতৰ বৈদেশিক বাণিজ্যৰ বাবে বিত্তৰ যোগান ধৰিবৰ বাবে ১ জানুৱাৰী, ১৯৮২ তাৰিখে ভাৰতীয় ৰপ্তানি-আমদানি বেংক স্থাপন কৰা হৈছিল। এইটো আমাৰ দেশৰ বৈদেশিক বাণিজ্যৰ বাবে বিত্তীয় যোগানৰ ক্ষেত্ৰত শীৰ্ষ বেংকিং প্ৰতিষ্ঠান।

ৰপ্তানি-আমদানি বেংক (EXIM) হৈছে এক বেংক যি দেশৰ বৈদেশিক বাণিজ্যৰ বিকাশ আৰু উন্নয়ন নিশ্চিত কৰে। ই ৰপ্তানি আৰু আমদানিকৰ্তাসকলক বিত্তীয় আৰু অন্যান্য সহায় প্ৰদান কৰে।

● **ভাৰতীয় ৰপ্তানি-আমদানি বেংক (EXIM Bank)ৰ কাৰ্যসমূহ—**

- ১) ই ৰপ্তানি আৰু আমদানিৰ বাবে বিত্তৰ যোগান ধৰা বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠানবোৰৰ বিকাশত সহায় আৰু সমৰ্থনৰ বাবে এক শীৰ্ষ প্ৰতিষ্ঠান হিচাপে কাম কৰে।
- ২) ই ভাৰতত আৰু বিদেশত সামগ্ৰী আৰু সেৱাৰ ৰপ্তানি আৰু আমদানিৰ বিত্তৰ যোগানৰ সৈতে জড়িত।
- ৩) ই বিদেশত যুটীয়া উদ্যোগৰ বাবে বিত্ত যোগান ধৰে।
- ৪) ই বিভিন্ন বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠান আৰু ৰপ্তানি-আমদানি ব্যৱসায়ত নিয়োজিত অন্যান্য পক্ষৰ মাজত সমন্বয় সাধন কৰি আহিছে।
- ৫) ই বৈদেশিক বাণিজ্যৰ সৈতে জড়িত কোম্পানীবোৰৰ অংশ, ঋণপত্ৰ, বণ্ড আদি বিলি কৰাৰ সৈতে সম্পৰ্কিত অৱলেনখনকাৰী হিচাপে সেৱা প্ৰদান কৰে।

● **সমবায় বেংক—**

সমবায় বেংক হৈছে সহযোগিতাৰ ভিত্তিত স্থাপিত আৰু সাধাৰণ বেংকিং ব্যৱসায়ত লেনদেন কৰা এক প্ৰতিষ্ঠান। সহযোগিতাৰ নীতিৰ ওপৰত সমবায় বেংক গঠন কৰা হৈছে। সহযোগিতাৰ অৰ্থ হৈছে সমতাৰ আধাৰত আৰু কোনো উমৈহতীয়া উদ্দেশ্যৰ বাবে স্বেচ্ছামূলক সম্পৰ্ক। সহযোগিতাৰ মৌলিক নীতি হৈছে “প্ৰত্যেকজন সকলোৰে বাবে আৰু সকলোৰে বাবে প্ৰত্যেকজন”।

● **সমবায় বেংকৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ—**

- ১) সহযোগিতা, স্ব-সহায় আৰু পাৰস্পৰিক সহায়ৰ নীতিৰ ওপৰত সমবায় বেংকবোৰ সংগঠিত আৰু পৰিচালনা কৰা হয়।

- ২) ইয়াৰ উদ্দেশ্য হৈছে “এক সদস্য এক ভোট”।
- ৩) ই “কোনো লাভ নাই কোনো লোকচান নহয়”ৰ নীতিৰ ওপৰত কাম কৰে।
- ৪) তিনিটা স্তৰৰ গাঁথনি হৈছে ভাৰতত সমবায় বেংকিঙৰ আন এক বিশেষত্ব।
- ৫) সদস্যসকলৰ দায়বদ্ধতা বিশেষকৈ গাঁও পৰ্যায়ৰ প্ৰাথমিক সমবায় সমিতিৰ ক্ষেত্ৰত সীমাহীন।
- ৬) সমবায় বেংকবোৰে ঋণ লওঁতাসকলক হুস্ম্যাৰ্হী আৰু দীৰ্ঘম্যাদী ঋণ প্ৰদান কৰে।

● **কৃষি বেংক—**

কৃষি বেংক হৈছে সেই বেংক যি কৃষি আৰু কৃষিৰ সহযোগী কাৰ্যকলাপক সকলো ধৰণৰ ঋণ সুবিধা প্ৰদান কৰে।

● **কৃষি বেংকৰ কাৰ্যসমূহ—**

- ১) কৃষি বেংকে দেশৰ কৃষি খণ্ডক হুস্ম, মধ্যম্যাদী আৰু দীৰ্ঘম্যাদী ঋণ প্ৰদান কৰে।
- ২) ই গধুৰ কৃষি যন্ত্ৰপাতি আদি ক্ৰয় কৰাত সহায় আৰু ব্যৱস্থা কৰে।
- ৩) নাবাৰ্ডে (NABARD) কৃষি বেংকৰ পুনৰ বিত্তৰ যোগানকাৰী হিচাপে হুস্ম্যাৰ্হী আৰু দীৰ্ঘম্যাদী কৃষি বেংকবোৰক পুনৰ বিত্তৰ সুবিধা প্ৰদান কৰে।
- ৪) ই সমন্বয়কাৰীৰ ভূমিকা পালন কৰে আৰু কৃষিৰ উদ্দেশ্যৰ বাবে ৰাজহুৱা পুঁজিৰ পৰা ঋণ প্ৰদানৰ তত্ত্বাৱধান কৰে।
- ৫) ই ৰাইজৰ পৰা সাধনি জমা আৰু ম্যাদী জমা সংগ্ৰহ কৰে আৰু কৃষি ক্ষেত্ৰত উৎপাদনশীল ব্যৱহাৰত এই পুঁজিসমূহ যোগান ধৰে।

● **ভূমি উন্নয়ন বেংক—**

ভাৰতত ভূমি উন্নয়ন (Land Development Bank) বেংকবোৰ সমবায় ভিত্তিত গঠন কৰা হয়। কৃষকসকলক হুস্ম্যাৰ্হী আৰু দীৰ্ঘম্যাদী ঋণ দুয়োটাৰ প্ৰয়োজন। ভূমি উন্নয়ন বেংকে যন্ত্ৰপাতি আৰু সঁজুলি ক্ৰয় কৰা, গৰু ক্ৰয় কৰা আৰু ভূমিত স্থায়ী উন্নতি কৰাৰ বাবে কৃষিজীৱীসকলক দীৰ্ঘম্যাদী ঋণ প্ৰদান কৰে। আৰম্ভণিতে, ভূমি উন্নয়ন বেংকক ভূমি বন্ধকী বেংক (Land Mortgage Bank) বুলি জনা গৈছিল।

ভূমি উন্নয়ন বেংকৰ প্ৰাথমিক উদ্দেশ্য হৈছে কৃষিজীৱীসকলক দীৰ্ঘম্যাদী ঋণ প্ৰদান কৰি কৃষি আৰু

আনুষংগিক কাৰ্যকলাপ বিকশিত কৰা।

● **সঞ্চয় বেংক—**

সঞ্চয় বেংক হৈছে বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠান যাৰ প্ৰাথমিক উদ্দেশ্য হৈছে সঞ্চয়ী জমা গ্ৰহণ কৰা আৰু সেই জমাবোৰৰ ওপৰত সূত পৰিশোধ কৰা। সঞ্চয় বেংকে নিম্ন আয়ৰ লোকসকলক ধন বাহি কৰিবলৈ আৰু বেংকিং সেৱাপ্ৰাপ্ত কৰিবলৈ উৎসাহিত কৰে।

সঞ্চয় বেংকবোৰ হৈছে সমাজৰ দুখীয়া আৰু মধ্য আয়ৰ লোকসকলৰ পৰা সঞ্চয় বৃদ্ধি কৰাৰ বাবে বিশেষ বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠান।

● **আন্তৰ্জাতিক বেংক—**

যিবোৰ বেংকে তেওঁলোকৰ বেংকিং ব্যৱসায়ৰ সন্দৰ্ভত আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় সীমা অতিক্ৰম কৰিছে সেইবিলাকক আন্তৰ্জাতিক বেংক বুলি কোৱা হয়। ই আন্তৰ্জাতিক বিত্তৰ সমস্যা সমাধানত সহায় কৰে। ব্যক্তি আৰু নিগম-নিকায়সমূহ আন্তৰ্জাতিক বেংকৰ গ্ৰাহক হ'ব পাৰে। এই বেংকৰ ব্যৱসায়িক পদ্ধতিবোৰ আন্তৰ্জাতিক নীতি-নিয়মৰ দ্বাৰা নিয়ন্ত্ৰিত হয়।

কেইটামান আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় বেংকৰ নাম—

- ১) International Bank for Reconstruction and Development (IBRD).
- ২) Internatioanl Monetary Fund (IMF).
- ৩) Bank for Internatioanal Settlements (BIS).
- ৪) International Finance Corporation (IFC).
- ৫) International Development Association (IDA).
- ৬) Multilateral Investment Guarantee Agency (MIGA).

গোট - ২

প্ৰশ্নাবলী

ক) অতি চমু উত্তৰ দিয়া :

প্ৰতিটোত ১ নম্বৰ

- (১) এখন দেশৰ বেংকিং ব্যৱস্থাৰ শীৰ্ষতম অনুষ্ঠানটোৰ নাম কি?
- (২) কোন বেংকক অস্তিম মুহূৰ্তৰ ঋণদাতা বুলি কোৱা হয়?

খ) চমু উত্তৰ দিয়া :

প্ৰতিটোত ২ নম্বৰ

- (১) কেন্দ্ৰীয় বেংক কাক বোলে?
- (২) বাণিজ্যিক বেংক কাক বোলে?
- (৩) সঞ্চয় বেংক কাক বোলে?
- (৪) বিনিয়োগ/উদ্যোগিক বেংক কাক বোলে?
- (৫) উন্নয়ন বেংক কাক বোলে?
- (৬) বিনিময় বেংক কাক বোলে?
- (৭) সমবায় বেংক কাক বোলে?
- (৮) আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় বেংক কাক বোলে?
- (৯) ৰপ্তান্টি-আমদানি বেংক কাক বোলে?

গ) দীঘলীয়া উত্তৰৰ প্ৰশ্ন (প্ৰকাৰ-১) :

প্ৰতিটোত ৫ নম্বৰ

- (১) বিনিময় বেংকৰ প্ৰধান কাৰ্যসমূহ কি কি?

- (২) আঞ্চলিক গ্রাম্য বেংকৰ কাৰ্যসমূহ বৰ্ণনা কৰা।
- (৩) আঞ্চলিক গ্রাম্য বেংকৰ প্ৰধান উদ্দেশ্যসমূহ কি কি?
- (৪) বিনিয়োগ/উদ্যোগিক বেংকৰ কাৰ্যসমূহ কি কি?
- (৫) উন্নয়ন বেংকৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ কাৰ্যসমূহ কি কি?
- (৬) সমবায় বেংকৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ কি কি?
- (৭) ৰপ্তানি-আমদানি বেংকৰ পাঁচটা কাৰ্য লিখা।
- (৮) কেন্দ্ৰীয় বেংক আৰু বাণিজ্যিক বেংকৰ পাৰ্থক্য লিখা।
- (৯) বাণিজ্যিক বেংক আৰু সমবায় বেংকৰ পাৰ্থক্য লিখা।
- (১০) বাণিজ্যিক বেংক আৰু উন্নয়ন বেংকৰ পাৰ্থক্য লিখা।

ঘ) দীঘলীয়া উত্তৰৰ প্ৰশ্ন (প্ৰকাৰ-২) :

প্ৰতিটোত ৮ নম্বৰ

- (১) কেন্দ্ৰীয় বেংকৰ বিভিন্ন কাৰ্যসমূহ আলোচনা কৰা।
- (২) বাণিজ্যিক বেংকৰ প্ৰাথমিক কাৰ্যসমূহ আলোচনা কৰা।
- (৩) বাণিজ্যিক বেংকৰ গৌণ কাৰ্যসমূহ আলোচনা কৰা।
- (৪) বাণিজ্যিক বেংকৰ আধুনিক কাৰ্যসমূহ আলোচনা কৰা।
- (৫) উন্নয়ন বেংকৰ বিভিন্ন কাৰ্যসমূহ আলোচনা কৰা।
- (৬) বাণিজ্যিক বেংকৰ বিভিন্ন কাৰ্যসমূহ চমুকৈ বৰ্ণনা কৰা।

ভাৰতত বাণিজ্যিক বেংকিং (COMMERCIAL BANKING IN INDIA)

ভাৰতত বাণিজ্যিক বেংকৰ বিৱৰ্তন আৰু বিকাশ। প্ৰেচিডেন্সি বেংক, ইম্পেৰিয়েল বেংক— ইয়াৰ কাৰ্য আৰু ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণ। ষ্টেট বেংক অফ ইণ্ডিয়া আৰু ইয়াৰ কাৰ্য। অনুসূচিত বেংক আৰু অনা-অনুসূচিত বেংক, ব্যক্তিগত আৰু ৰাজহুৱা খণ্ডৰ বেংক, অনুসূচিত বেংক আৰু অনা-অনুসূচিত বেংক আৰু ব্যক্তিগত আৰু ৰাজহুৱা খণ্ডৰ বেংকৰ মাজত পাৰ্থক্য।

বেংক ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণ : উদ্দেশ্য আৰু ভাৰতত বেংক ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণৰ প্ৰগতি, বেংক ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণৰ বিপক্ষে সমালোচনা।

নায়ক বেংক আঁচনি : উদ্দেশ্য আৰু কাৰ্য, নায়ক বেংক আঁচনিৰ সফলতা, নায়ক বেংক আঁচনিৰ দুৰ্বলতা।

বেংকিং পদ্ধতি : শাখা বেংকিং পদ্ধতি— অৰ্থ, সুবিধা আৰু অসুবিধা। গোট বেংকিং পদ্ধতি— অৰ্থ, সুবিধা আৰু অসুবিধা। থুপ বেংকিং পদ্ধতি— অৰ্থ, সুবিধা আৰু অসুবিধা। চেইন বেংকিং পদ্ধতি আৰু সংযোগী বেংকিং পদ্ধতিৰ অৰ্থ। শাখা বেংকিং পদ্ধতি আৰু গোট বেংকিং পদ্ধতিৰ মাজত পাৰ্থক্য। থুপ বেংকিং পদ্ধতি আৰু চেইন বেংকিং পদ্ধতিৰ মাজত পাৰ্থক্য।

শিকণৰ উদ্দেশ্য (Learning Objectives) :

এই গোটৰ বিষয়সমূহ পঢ়াৰ পিছত শিক্ষাৰ্থীয়ে—

- ভাৰতত বাণিজ্যিক বেংকৰ বিৱৰ্তন আৰু বিকাশ সম্বন্ধে জানিব পাৰিব।
- প্ৰেচিডেন্সি বেংক আৰু ইম্পেৰিয়েল বেংকৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।
- ভাৰতীয় ষ্টেট বেংক আৰু ইয়াৰ কাৰ্যৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।
- অনুসূচিত বেংক আৰু অনা-অনুসূচিত বেংকৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।
- ব্যক্তিগত আৰু ৰাজহুৱা খণ্ডৰ বেংকৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।
- ভাৰতত বাণিজ্যিক বেংকৰ ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।
- নায়ক বেংক আঁচনিৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।
- বিভিন্ন বেংকিং পদ্ধতিৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।

অধ্যায়-৭

ভাৰতত বাণিজ্যিক বেংকৰ বিৱৰ্তন আৰু বিকাশ (EVOLUTION AND GROWTH OF COMMERCIAL BANK IN INDIA)

ভাৰতত বাণিজ্যিক বেংকৰ বিৱৰ্তন আৰু বিকাশ (Evolution and growth of commercial bank in india) :

ভাৰতৰ বেংকিং উদ্যোগে ইয়াৰ বৰ্তমানৰ অৱস্থাত উপনীত হ'বলৈ এটা দীঘলীয়া যাত্ৰা অতিক্ৰম কৰিছে। ভাৰতীয় বেংকিংৰ বিৱৰ্তন আৰু বিকাশ তিনিটা ভাগত অধ্যয়ন কৰিব পাৰি—

- ১। প্ৰাচীন কাল
- ২। প্ৰাক-স্বাধীনতা কাল আৰু
- ৩। স্বাধীনোত্তৰ কাল।

১। প্ৰাচীন কাল (Ancient period) : ভাৰতীয় বেংকিংৰ উৎপত্তি অতি প্ৰাচীন কালত।

- (ক) বৈদিক কাল (Vedic period) : প্ৰাচীন হিন্দু শাস্ত্ৰসমূহত বৈদিক যুগত ধন ধাৰে দিয়া কাৰ্য উল্লেখ আছে। ৰামায়ণ আৰু মহাভাৰতৰ যুগত বেংকিং এক সম্পূৰ্ণ কাৰ্যকলাপ হিচাপে পৰিগণিত হৈছিল।
- (খ) স্মৃতি কাল (Smrity period) : স্মৃতি কালছোৱাত বেংকিংৰ ব্যৱসায় মুখ্যতঃ বৈশ্য

সম্প্ৰদায়ৰ সদস্যসকলৰ দ্বাৰা পৰিচালিত হৈছিল। খ্ৰীষ্টাব্দ পূৰ্ব ২০০০ৰ পৰা খ্ৰীষ্টাব্দ পূৰ্ব ১৪০০ৰ সময়খিনিৰ আৰম্ভণিতে ঋণ লোৱা আৰু ঋণ দিয়া কাৰ্যৰ উপযুক্ত প্ৰমাণ পোৱা গৈছে। এই সময়ছোৱাত বেংকবোৰে বৰ্তমানৰ আধুনিক বাণিজ্যিক বেংকবোৰে আজিকালি সম্পাদন কৰা বহুতো কাম— যেনে জমা গ্ৰহণ কৰা, অগ্ৰিম প্ৰদান কৰা, ৰাষ্ট্ৰৰ বেংকাৰ হিচাপে কাম কৰা, ৰাষ্ট্ৰৰ মুদ্ৰা পৰিচালনা কৰা ইত্যাদি কামবোৰ সম্পাদন কৰিছিল।

২। **প্ৰাক্-স্বাধীনতা কাল (Pre-independence period) :** প্ৰাক্-স্বাধীনতা কালত বেংকিং প্ৰতিষ্ঠানবোৰ মুখ্যতঃ ঋণদাতা, খিলঞ্জীয়া বেংক, নিধি, ঋণ কাৰ্যালয় আদিৰে গঠিত আছিল। এই প্ৰতিষ্ঠানবোৰ গ্ৰাম্য আৰু অৰ্ধ-নগৰ অঞ্চলত এতিয়াও কিছু পৰিমাণে জনপ্ৰিয়।

(ক) **দ্য বেংক অফ হিন্দুস্তান (The Bank of Hindustan) :** ভাৰতত আধুনিক বেংকিংৰ উৎপত্তি কেৱল ভাৰতৰ সৈতে ইষ্ট ইণ্ডিয়া কোম্পানীৰ বাণিজ্যিক সম্পৰ্কৰ আৰম্ভণিৰ পৰাহে অনুসৰণ কৰিব পাৰি। ইংৰাজ ব্যৱসায়ীসকলৰ সম্প্ৰসাৰিত বাণিজ্যিক সম্পৰ্কই অষ্টাদশ শতিকাৰ শেষ চতুৰ্থাংশত ভাৰতত বেংকিং ব্যৱসায় কৰিবলৈ বহুতো এজেন্সী হাউচক বাধ্য কৰিছিল। উদাহৰণস্বৰূপে, “আলেকজেণ্ডাৰ এণ্ড কোম্পানীয়ে (এজেন্সী হাউচসমূহৰ এটা) ১৭৭০ চনত ইয়াৰ প্ৰথম বেংক ‘দ্য বেংক অফ হিন্দুস্তান’ স্থাপন কৰিছিল। কিন্তু, কেন্দ্ৰীয় বেংকিং অনুসন্ধান সমিতিৰ মতে ভাৰতৰ প্ৰথম বেংকটো আছিল ১৬৮৩ চনত স্থাপিত ‘দ্য ফাৰ্ষ্ট বেংক অফ মাদ্ৰাজ’।

(খ) **প্ৰেচিডেন্সি বেংক (Presidency Banks) :** ভাৰতত প্ৰথম প্ৰেচিডেন্সি বেংক ‘বেংক অফ বেংগল’ কলিকতাত স্থাপনৰ পৰাই ভাৰতত আধুনিক বাণিজ্যিক বেংকৰ আৰম্ভণি হৈছিল। প্ৰকৃততে, ‘বেংক অফ কলিকতা’ ১৮০৬ চনত সীমিত দায়িত্বৰ সৈতে এক যৌথ মূলধনী বেংক হিচাপে প্ৰতিষ্ঠা কৰা হৈছিল, যাক ১৮০৯ চনত ৰাজকীয় চনদৰ (ৰয়েল চাৰ্টাৰ) অধীনলৈ অনা হৈছিল আৰু বেংক অফ বেংগল নামেৰে নামাকৰণ কৰা হৈছিল। ১৮৪০ আৰু ১৮৪৩ চনত বোম্বাই আৰু মাদ্ৰাজত ক্ৰমান্বয়ে আন দুটা প্ৰেচিডেন্সি বেংক স্থাপন কৰা হৈছিল।

(গ) **যৌথ মূলধনী কোম্পানী আইন, ১৮৫০ (Joint Stock Companies Act, 1850) :** ভাৰতত যৌথ মূলধনী কোম্পানী আইন, ১৮৫০ হৈছে দেশৰ প্ৰথম আইন প্ৰণয়ন যিয়ে নিগম খণ্ডক বেংকিং ব্যৱসায় আৰম্ভণি কৰিবলৈ অনুমতি দিছিল। এই আইনখন গৃহীত

হোৱাটোৱে বহুতো বাণিজ্যিক বেংক স্থাপনত যথেষ্ট সহায় কৰিছিল। এই আইনৰ অধীনত স্থাপিত প্ৰথম বেংকটো আছিল ১৮৮১ চনত স্থাপিত 'অউথ কমাৰ্চিয়েল বেংক' আৰু তাৰ পিছত ১৮৮৫ চনত পঞ্জাব নেচনেল বেংক আৰু ১৯০১ চনত পিপলছ বেংক।

(ঘ) স্বদেশী আন্দোলন, ১৯০৫ (Swadesi Movement) : স্বদেশী আন্দোলনৰ আগমনৰ পিছত বৃহৎ সংখ্যক বেংক স্থাপিত হৈছিল। এই সময়ছোৱাত স্থাপিত হোৱা কেইটামান বেংকৰ ভিতৰত আছে বেংক অফ ইণ্ডিয়া, চেণ্ট্ৰেল বেংক অফ ইণ্ডিয়া, বেংক অফ বৰোদা, পঞ্জাব আৰু সিন্ধ বেংক, ইণ্ডিয়ান বেংক ইত্যাদি।

(ঙ) ইম্পেৰিয়েল বেংক অফ ইণ্ডিয়া (Imperial Bank of India) : ১৯২১ চনত, তিনিটা প্ৰেচিডেন্সি বেংক অৰ্থাৎ বেংক অফ বেংগল, বেংক অফ বোম্বাই আৰু বেংক অফ মাদ্ৰাজ একত্ৰিত কৰা হৈছিল আৰু ইম্পেৰিয়েল বেংক অফ ইণ্ডিয়া আইন, ১৯২০-ৰ অধীনত 'ইম্পেৰিয়েল বেংক অফ ইণ্ডিয়া' নামৰ এটা বেংক গঠন কৰা হৈছিল।

(চ) ৰিজাৰ্ভ বেংক অফ ইণ্ডিয়া (Reserve Bank of India) : ১৯৩৪ চনৰ ৰিজাৰ্ভ বেংক অফ ইণ্ডিয়া আইনৰ অধীনত ১৯৩৫ চনৰ এপ্ৰিলত 'ৰিজাৰ্ভ বেংক অফ ইণ্ডিয়া' ভাৰতৰ কেন্দ্ৰীয় বেংক হিচাপে প্ৰতিষ্ঠিত হৈছিল।

৩। স্বাধীনোত্তৰ কাল (Post-independence period) : স্বাধীনতাৰ পিছৰ সময়ছোৱাত ভাৰতীয় বেংকিং ব্যৱস্থাত ব্যাপক বিকাশ হৈছে। ভাৰতীয় বেংকিং ব্যৱস্থাই কেইবাটাও সংকট অতিক্ৰম কৰিছিল আৰু এইবাবে বিংশ শতিকাৰ প্ৰথমার্ধত ইয়াৰ বিকাশ যথেষ্ট লেহেম আছিল। যেতিয়া ১৯৪৭ চনত ভাৰত স্বাধীন হৈছিল, বেংকিং গাঁথনি অতি দুৰ্বল আছিল। সেই সময়ত মুঠ ৬৪০ টা বেংক আছিল যাৰ ভিতৰত মাত্ৰ ৯৬ টা অনুসূচীত বেংক আছিল। ১৯৪৭ চনৰ পৰা, ভাৰতীয় বেংকিং ব্যৱস্থাই এক প্ৰচণ্ড অগ্ৰগতি লাভ কৰিছিল। ইয়াৰ কাৰণ হৈছে পৰিকল্পিত অৰ্থনৈতিক বিকাশ, ধন যোগান বৃদ্ধি, বেংকিং অভ্যাস বৃদ্ধি, ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংকৰ দ্বাৰা নিয়ন্ত্ৰণ আৰু নিৰ্দেশনা ইত্যাদি।

(ক) ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংকৰ ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণ (Nationalisation of Reserve Bank of India) : ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংক (ৰাজহুৱা মালিকীস্বত্বলৈ স্থানান্তৰ) আইন, ১৯৪৮-ৰ অধীনত ১ জানুৱাৰী, ১৯৪৯ তাৰিখে ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংকৰ ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণ কৰা হৈছিল।

ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংকৰ ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণ স্বাধীনতাৰ পিছৰ সময়ছোৱাত বেংকিং উদ্যোগৰ প্ৰথম আৰু আটাইতকৈ উল্লেখযোগ্য বিকাশ আছিল।

- (খ) **বেংকিং কোম্পানী আইন, ১৯৪৯ (The Banking Company Act, 1949) :** ভাৰতত বেংকিং ব্যৱসায়ৰ সম্ভৱিত বিকাশৰ বাবে বেংকিং কোম্পানী আইন ১৯৪৯ চনত গৃহীত হৈছিল। জমাকৰ্তাসকলৰ স্বার্থৰ সুৰক্ষা প্ৰদান কৰাৰ বাবে আৰু লগতে বাণিজ্যিক বেংকবোৰৰ বিকাশ সুনিশ্চিত কৰাৰ বাবে এই আইনখন গৃহীত কৰা হৈছিল। ১৯৬৬ চনত, আইনখন বেংকিং নিয়ন্ত্ৰণ আইন, ১৯৪৯ হিচাপে পুনৰ নামাকৰণ কৰা হৈছিল। ১৯৫০-৫১ চনত, ভাৰতত ৪৩০টা বাণিজ্যিক বেংক আছিল কিন্তু বেংকিং ব্যৱস্থা শক্তিশালী কৰাৰ এক পদক্ষেপ হিচাপে ৰিজাৰ্ভ বেংকে প্ৰয়োগ কৰা একত্ৰীকৰণ নীতিৰ অধীনত ডাঙৰ বেংকৰ সৈতে সৰু বেংকৰ একত্ৰীকৰণৰ বাবে বেংকৰ সংখ্যা দ্ৰুত গতিত হ্রাস পাইছিল।
- (গ) **ভাৰতীয় ষ্টেট বেংক গঠন (Formation of State Bank of India) :** ১৯২১ চনত স্থাপিত ইম্পেৰিয়েল বেংক অফ ইণ্ডিয়াক ১৯৫৫ চনত ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণ কৰা হৈছিল আৰু ষ্টেট বেংক অফ ইণ্ডিয়া হিচাপে নামাকৰণ কৰা হৈছিল। ১৯৫৯ চনত ভাৰতীয় ষ্টেট বেংকে ইয়াৰ সহায়ক কোম্পানী হিচাপে আঠটা মুখ্য ৰাজ্যিক মালিকানাধীন বেংক অধিগ্ৰহণ কৰিছিল।
- (ঘ) **সামাজিক নিয়ন্ত্ৰণ (Social control) :** বেংক ঋণৰ অধিক ন্যায়সঙ্গত আৰু উদ্দেশ্যপূৰ্ণ বিতৰণৰ বাবে চৰকাৰে ১৯৬৮ চনত সামাজিক নিয়ন্ত্ৰণ আঁচনি আৰম্ভ কৰিছিল।
- (ঙ) **বাণিজ্যিক বেংকসমূহৰ ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণ (Nationalisation of commercial banks) :** ১৯৬৯ চনত ১৪ টা মুখ্য বাণিজ্যিক বেংকৰ ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণৰ পিছত ইয়াৰ এক ডাঙৰ গাঁথনিগত পৰিৱৰ্তন ঘটিছে। ১৯৮০ চনত চৰকাৰে আৰু ৬টা বাণিজ্যিক বেংক ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণ কৰিছিল। ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণৰ যোৱা পাঁচটা দশকত, বাণিজ্যিক বেংকবোৰৰ যথেষ্ট বিকাশ হৈছে, বিশেষকৈ কম বেংক থকা গ্ৰাম্য অঞ্চলত শাখা বিস্তাৰৰ ক্ষেত্ৰত।
- (চ) **আঞ্চলিক গ্ৰাম্য বেংক স্থাপন (Establishment of Regional Rural Banks) :** ১৯৭৫ চনত গ্ৰাম্য আৰু কৃষি খণ্ডৰ বিকাশৰ ওপৰত অধিক গুৰুত্ব দিবলৈ 'আঞ্চলিক গ্ৰাম্য বেংক' নামেৰে জনাজাত এটা নতুন শ্ৰেণীৰ বেংক স্থাপন কৰা হৈছিল। ১৯৭৫ চনৰ পিছৰ সময়ছোৱাত, কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰ, পৃষ্ঠপোষকতা কৰা বাণিজ্যিক বেংক আৰু সংশ্লিষ্ট

ৰাজ্য চৰকাৰৰ দ্বাৰা যুটীয়াভাৱে বৃহৎ সংখ্যক আঞ্চলিক গ্ৰাম্য বেংক স্থাপন কৰা হৈছে।

- (ছ) ব্যক্তিগত খণ্ডৰ বেংকসমূহক অনুজ্ঞাপত্ৰ (Licenses to Private Sector Banks) : ১৯৬৯ চনত বেংক ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণৰ পিছত প্ৰায় দুটা দশকতকৈও অধিক সময় ব্যক্তিগত খণ্ডত কোনো বেংক স্থাপন কৰিবলৈ অনুমতি দিয়া হোৱা নাই। নবসিংহম সমিতিৰ পৰামৰ্শৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰাখি আৰু অধিক প্ৰতিযোগিতা প্ৰৱৰ্তন কৰা আৰু বেংকিং ব্যৱস্থাৰ লাভজনকতা আৰু দক্ষতা উন্নত কৰাৰ বাবে, ৰিজাৰ্ভ বেংকক উদাৰীকৰণ প্ৰক্ৰিয়াৰ অংশ হিচাপে ব্যক্তিগত খণ্ডৰ বেংকসমূহক অনুজ্ঞাপত্ৰ জাৰি কৰাৰ ক্ষমতা দিয়া হৈছে।
- (জ) বিভিন্ন বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠান (Various financial institutions) : বেংকিং খণ্ডত এই উন্নয়নবোৰৰ উপৰিও বিশেষ বিত্তীয় প্ৰয়োজনীয়তা পূৰণৰ বাবে বিভিন্ন বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠানও স্থাপন কৰা হৈছিল।

সেইবোৰৰ ভিতৰত আছে— IDBI, ICICI, SIDC, SIDBI, IRBI, NABARD, LDB, EXIM Bank, ECGC, NHB, DFHIL, LIC, GICI, UTI ইত্যাদি। এই সকলোবোৰ প্ৰতিষ্ঠান স্থাপনে ভাৰতীয় বেংকিং ব্যৱস্থাক এনে এক পৰ্যায়লৈ লৈ আহিছে য'ত ইয়াক বিশ্বৰ যিকোনো স্থানত স্থাপন কৰা সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ বেংকিংৰ সৈতে তুলনা কৰিব পাৰি।

প্ৰেচিডেন্সি বেংকসমূহ (PRESIDENCY BANKS) :

ইষ্ট ইণ্ডিয়া কোম্পানীয়ে ভাৰতত আধুনিক বেংকিংৰ ভেঁটি স্থাপন কৰিছিল। উনবিংশ শতিকাৰ প্ৰথমার্ধত নিম্নলিখিত তিনিটা বেংক স্থাপন কৰা হৈছিল।

- (ক) ১৮০৯ চনত বেংক অফ্ বেংগল
 (খ) ১৮৪০ চনত বেংক অফ্ বোম্বাই
 (গ) ১৮৪৩ চনত বেংক অফ্ মাদ্ৰাজ

এই তিনিটা বেংকক 'প্ৰেচিডেন্সি বেংক' বুলি জনা যায়।

যদিও 'দ্য বেংক অফ্ কলিকতা'য়ে ১৮০৬ চনত বেংকিং ব্যৱসায় আৰম্ভ কৰিছিল, ভাৰত চৰকাৰে ১৮০৯ চনলৈকে বেংকৰ প্ৰয়োজনীয়তা অনুভৱ কৰা নাছিল আৰু সেই বছৰতে কেৱল এখন ৰাজকীয়

চনদেৰে (ৰয়েল চাৰ্টাৰ) 'দ্য বেংক অফ কলিকতা'ক 'দ্য বেংক অফ বেংগল' হিচাপে পুনৰ নিৰ্মাণ কৰিছিল। এইটো বংগ চৰকাৰৰ দ্বাৰা পৃষ্ঠপোষকতা কৰা ব্ৰিটিছ ভাৰতৰ প্ৰথম যৌথ মূলধনী বেংক আছিল। ইয়াক ৫০ লাখ টকাৰ মূলধনেৰে প্ৰতিষ্ঠা কৰা হৈছিল, যাৰ এক-পঞ্চমাংশ চৰকাৰে আগবঢ়াইছিল, যিয়ে ভোটদান আৰু নিৰ্দেশনাৰ বিশেষাধিকাৰ ভাগ বতৰা কৰিছিল। অৱশ্যে ১৮২৩ চনলৈকে মুদ্ৰা নোট জাৰী কৰাৰ ক্ষমতা এই বেংকক দিয়া হোৱা নাছিল। ১৯৩৯ চনত এই বেংকক শাখা খোলাৰ আৰু আভ্যন্তৰীণ বিনিময়ত লেনদেন কৰাৰ ক্ষমতা দিয়া হৈছিল।

১৮৪০ চনৰ এপ্ৰিল আৰু ১৮৪৩ চনৰ জুলাই মাহত 'বেংক অফ বোম্বাই' আৰু 'বেংক অফ মাদ্ৰাজ' নামৰ আন দুটা প্ৰেচিডেন্সি বেংক গঠন কৰা হৈছিল, যাৰ মূলধন ব্যয় আছিল ক্ৰমান্বয়ে ৫২.২৫ লাখ টকা আৰু ৩০ লাখ টকা। চৰকাৰে এই প্ৰতিটো বেংকত মূলধন হিচাপে ৩ লাখ টকাকৈ মূলধনৰ বৰঙণি আগবঢ়াইছিল।

তিনিটা প্ৰেচিডেন্সি বেংক ৰাজকীয় চনদ (ৰয়েল চাৰ্টাৰ)ৰ দ্বাৰা পৰিচালিত হৈছিল, যাক সময়ে সময়ে সংশোধন কৰা হৈছিল। প্ৰতিটো বেংকৰ কাম-কাজ পৰিচালনা কৰা প্ৰতিখন পৰিচালক মণ্ডলীত ভাৰতত বৃহৎ ইউৰোপীয় পৰিচালনা সংস্থাসমূহক প্ৰতিনিধিত্ব কৰা স্বত্বাধিকাৰী সঞ্চালকৰ সংখ্যা অধিক আছিল। বাকীসকল চৰকাৰী মনোনীত ব্যক্তি আছিল, বেছিভাগেই অসামৰিক কৰ্মচাৰী আছিল। আৰম্ভণিতে তিনিটা প্ৰেচিডেন্সি বেংকৰ বেংকিং ব্যৱসায় বিনিময় বিল বা অন্যান্য হস্তান্তৰযোগ্য দলীল বাট্টাত ভঙাই দিয়া, নগদ হিচাব ৰখা আৰু জমা গ্ৰহণত সীমাবদ্ধ আছিল। ঋণৰ পৰিমাণ এক লাখ টকাত সীমাবদ্ধ আছিল আৰু ঋণৰ ম্যাদ তিনি মাহৰ ভিতৰত সীমাবদ্ধ আছিল। তেওঁলোকক তেওঁলোকৰ নিজৰ অঞ্চলৰ নোট জাৰী কৰাৰ অধিকাৰ দিয়া হৈছিল। এই বেংকবোৰে প্ৰথম বিহীত মুদ্ৰা জাৰী কৰিছিল।

ইম্পেৰিয়েল বেংক অফ ইণ্ডিয়া আইন, ১৯২০ৰ অধীনত ১৯২১ চনত তিনিটা প্ৰেচিডেন্সি বেংক একত্ৰিত কৰি 'ইম্পেৰিয়েল বেংক অফ ইণ্ডিয়া' প্ৰতিষ্ঠা কৰা হৈছিল।

ইম্পেৰিয়েল বেংক (IMPERIAL BANK) :

ইম্পেৰিয়েল বেংক অফ ইণ্ডিয়া আইন, ১৯২০ৰ অধীনত ভাৰতৰ তিনিটা প্ৰেচিডেন্সি বেংক একত্ৰিত কৰি ১৯২১ চনত 'ইম্পেৰিয়েল বেংক অফ ইণ্ডিয়া' প্ৰতিষ্ঠা কৰা হৈছিল। তিনিটা প্ৰেচিডেন্সি বেংক আছিল বেংক অফ বেংগল (১৮০৯), বেংক অফ বোম্বাই (১৮৪০) আৰু বেংক অফ মাদ্ৰাজ (১৮৪৩)।

‘ইম্পেৰিয়েল বেংক অফ ইণ্ডিয়া’ মুখ্যতঃ ব্যক্তিগত অংশীদাৰসকলৰ মালিকাধীন এটা বাণিজ্যিক বেংক আছিল। কিন্তু ই একে সময়তে কেন্দ্ৰীয় বেংকৰ কিছুমান কাম সম্পাদন কৰি আছিল, যেনে— চৰকাৰৰ বেংকাৰ, বেংকসমূহৰ বেংক, ৰাষ্ট্ৰীয় পৰিশোধ ভৱন ইত্যাদি। ইয়াক নোট জাৰী কৰাৰ বা বিদেশী ব্যৱসায়ত জড়িত হোৱাৰ ক্ষমতা দিয়া হোৱা নাছিল।

আৰম্ভণিতে, ব্ৰিটিছ চৰকাৰৰ ইম্পেৰিয়েল বেংকক এক সম্পূৰ্ণ কেন্দ্ৰীয় বেংকলৈ ৰূপান্তৰ কৰাৰ অভিপ্ৰায় আছিল। কিন্তু ১৯৩৫ চনত ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংক স্থাপনৰ বাবে ইম্পেৰিয়েল বেংক কেৱল এক সুবিধাপ্ৰাপ্ত বাণিজ্যিক বেংক হিচাপে থাকিল।

স্বাধীনতাৰ পিছত ‘ইম্পেৰিয়েল বেংক অফ ইণ্ডিয়া’ৰ ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণৰ দাবী উত্থাপন কৰা হৈছিল। ১৯৪৮ চনৰ ফেব্ৰুৱাৰী মাহত যদিও ৰাষ্ট্ৰীয় চৰকাৰে নীতিগতভাৱে এনে কৰিবলৈ সন্মত হৈছিল, তথাপিও ই এই দিশত কোনো ইতিবাচক পদক্ষেপ লোৱা নাছিল।

সৰ্বভাৰতীয় গ্ৰাম্য ঋণ জৰীপ সমিতিয়ে ইয়াৰ প্ৰতিবেদনত (১৯৫৪) আকৌ এবাৰ ইম্পেৰিয়েল বেংকৰ ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণৰ বিষয়টো উত্থাপন কৰিছিল। সমিতিয়ে পৰামৰ্শ দিছিল যে এক বিধিবদ্ধ ব্যৱস্থাৰ দ্বাৰা গ্ৰাম্য অঞ্চলত বেংকিং সুবিধা সম্প্ৰসাৰিত কৰাৰ উদ্দেশ্যৰে ইম্পেৰিয়েল বেংকক ভাৰতীয় ষ্টেট বেংকলৈ ৰূপান্তৰ কৰিব লাগে। সমিতিৰ পৰামৰ্শ গ্ৰহণ কৰি ভাৰত চৰকাৰে ষ্টেট বেংক অফ ইণ্ডিয়া আইন, ১৯৫৫ প্ৰণয়ন কৰে।

ফলস্বৰূপে, ১৯৫৫ চনৰ ১ জুলাইত ইম্পেৰিয়েল বেংক অফ ইণ্ডিয়া আৰু আন দহটা বেংক ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণ কৰা হয় আৰু ‘ভাৰতীয় ষ্টেট বেংক’ হিচাপে পুনৰ নামাকৰণ কৰা হয়। ১৯৫৫ চনৰ ১ জুলাইক ভাৰতত বাণিজ্যিক বেংকৰ ইতিহাসত ‘উল্লেখযোগ্য দিন’ (Red Letter Day) আৰু ৰাষ্ট্ৰৰ মালিকীস্বত্বৰ এক নতুন অধ্যায় হিচাপে গণ্য কৰা হয়।

ইম্পেৰিয়েল বেংকৰ কাৰ্যসমূহ (Functions of Imperial Bank) :

ইম্পেৰিয়েল বেংকে বাণিজ্যিক বেংকিং আৰু কেন্দ্ৰীয় বেংকিং দুয়োটা কাৰ্য সম্পাদন কৰিছিল—

(ক) বাণিজ্যিক বেংকিং কাৰ্যসমূহ (Commercial banking functions) :

- ১) বিভিন্ন ধৰণৰ জমা গ্ৰহণ কৰা আৰু প্ৰতিভূতিৰ বিপৰীতে অগ্ৰিম প্ৰদান কৰা।
- ২) সুৰক্ষিত জিন্মাৰ বাবে মূল্যবান সামগ্ৰী গ্ৰহণ কৰা।

- ৩) এঠাইৰ পৰা আন ঠাইলৈ পুঁজি প্ৰেৰণ।
- ৪) গিল্ট-ধাৰী (Gilt-edged) প্ৰতিভূতিত পুঁজি বিনিয়োগ কৰা।
- ৫) বিনিময় বিল গ্ৰহণ কৰা।

(খ) কেন্দ্ৰীয় বেংকিং কাৰ্যসমূহ (Central banking functions) :

১) চৰকাৰৰ বেংকাৰ হিচাপে—

- (ক) চৰকাৰৰ প্ৰাপ্য গ্ৰহণ কৰা আৰু চৰকাৰৰ হৈ বিতৰণ কৰা।
- (খ) চৰকাৰী ঋণ জাৰী আৰু চৰকাৰৰ বাবে পুঁজি গ্ৰহণ কৰা।
- (গ) ৰাজহুৱা ঋণ পৰিচালনা কৰা।
- (ঘ) চৰকাৰী পুঁজিৰ ৰক্ষক হিচাপে কাম কৰা।

২) বেংকৰ বেংক হিচাপে—

- (ক) বাণিজ্যিক বেংকৰ পুঁজি/উদ্ধৃত জমা ৰখা।
- (খ) বাণিজ্যিক বেংক আৰু ৰাইজক পুঁজি প্ৰেৰণৰ সুবিধা প্ৰদান কৰা।
- (গ) পৰিশোধ ভৱনবোৰ ৰক্ষণাবেক্ষণ কৰা।
- (ঘ) মুদ্ৰা বজাৰত এক অনন্য স্থিতি বৰ্তাই ৰখা।

১৯৩৫ চনত ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংক স্থাপনে ইম্পেৰিয়েল বেংকৰ স্থিতি আৰু কাম-কাজৰ পৰিৱৰ্তন আনিছিল। ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংক স্থাপনৰ পাছত 'ইম্পেৰিয়েল বেংক অফ ইণ্ডিয়া'ই চৰকাৰৰ বেংকাৰ হিচাপে কাম কৰা বন্ধ কৰিছিল। 'ইম্পেৰিয়েল বেংক অফ ইণ্ডিয়া'ৰ কিছুমান বাণিজ্যিক বেংকিং কাৰ্যৰ ওপৰত থকা নিষেধাজ্ঞা আঁতৰ কৰা হৈছিল। ইয়াক কেৱল ৰিজাৰ্ভ বেংকৰ প্ৰতিনিধি হিচাপে নিযুক্ত কৰা হৈছিল আৰু য'ত ৰিজাৰ্ভ বেংকৰ নিজা কোনো কাৰ্যালয় নাছিল, তাত চৰকাৰী বেংকিং ব্যৱসায় কৰিবলৈ কৰ্তৃত্ব দিয়া হৈছিল। সেই অনুসৰি, ইম্পেৰিয়েল বেংকক চৰকাৰৰ বাবে ৰিজাৰ্ভ বেংকৰ হৈ ধন পৰিশোধ, গ্ৰহণ আৰু প্ৰেৰণ কৰাৰ অনুমতি দিয়া হৈছিল। সেয়েহে ই বেংকিং খণ্ডত এক বিশেষ নীতি বৰ্তাই ৰাখিছিল।

ইম্পেৰিয়েল বেংক অফ ইণ্ডিয়া/ভাৰতীয় ষ্টেট বেংকৰ ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণ (Nationalisation of Imperial Bank of India / State Bank of India) :

ইম্পেৰিয়েল বেংক মুখ্যতঃ অ-ভাৰতীয়সকলৰ হাতত আছিল যিয়ে নিযুক্তি, পৰিশোধ, ঋণৰ সুবিধা আদিত ভাৰতীয়সকলৰ সৈতে বৈষম্যমূলক আচৰণ কৰিছিল। ১৯৪৭ চনত ভাৰতৰ স্বাধীনতা প্ৰাপ্তিৰ পিছৰে পৰা ইম্পেৰিয়েল বেংকৰ ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণৰ প্ৰস্তাৱসমূহ বিবেচনাধীন আছিল। ১৯৪৮ চনত চৰকাৰে ইম্পেৰিয়েল বেংকৰ ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণৰ নীতি গ্ৰহণ কৰে, অৱশ্যে ইয়াক ১৯৪৯ চনত অনিৰ্দিষ্ট কাললৈ পিছুৱাই দিয়া হয়। সৰ্বভাৰতীয় গ্ৰাম্য ঋণ জৰীপ সমিতিয়ে পৰামৰ্শ দিছিল যে চৰকাৰে এক শক্তিশালী চৰকাৰী মালিকানাধীন বাণিজ্যিক বেংক স্থাপন কৰিব লাগে, যি গ্ৰাম্য অঞ্চলত বেংকিং সুবিধাৰ দ্ৰুত সম্প্ৰসাৰণ কৰিব। এই উদ্দেশ্যৰ বাবে ই চৰকাৰক আন দহটা ৰাজ্যিক সহযোগী বেংকৰ সৈতে ইম্পেৰিয়েল বেংকৰ ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণ কৰিবলৈ পৰামৰ্শ দিছিল। সৰ্বভাৰতীয় গ্ৰাম্য ঋণ জৰীপ সমিতিৰ পৰামৰ্শ অনুসৰি ইম্পেৰিয়েল বেংকক ১৯৫৫ চনত ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণ কৰা হৈছিল আৰু ভাৰতীয় ষ্টেট বেংক হিচাপে পুনৰ নামকৰণ কৰা হৈছিল।

ইম্পেৰিয়েল বেংকক ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণ কৰাৰ মূল কাৰণসমূহ তলত উল্লেখ কৰা হ'ল—

- ১। ইতিমধ্যে অৰ্ধ-চৰকাৰী বেংক হিচাপে কাম কৰি আছে (Already functioning as semi-government bank) : ইম্পেৰিয়েল বেংকে কেইবাটাও বিশেষাধিকাৰ উপভোগ কৰিছিল আৰু অৰ্ধ-চৰকাৰী বেংক হিচাপে কাম কৰি আছিল। ইয়াক সংসদৰ এক পৃথক আইন 'ইম্পেৰিয়েল বেংক অফ ইণ্ডিয়া আইন'ৰ অধীনত প্ৰতিষ্ঠা কৰা হৈছিল। ই ভাৰতীয় বিজাৰ্ড বেংকৰ প্ৰতিনিধি হিচাপে কাম কৰিছিল য'ত ভাৰতীয় বিজাৰ্ড বেংকৰ শাখা নাছিল। সেয়েহে ইম্পেৰিয়েল বেংকৰ ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণ কৰাটো অধিক উপযুক্ত বুলি বিবেচনা কৰা হৈছিল।
- ২। চৰকাৰলৈ লাভ স্থানান্তৰ (Transfer of profits to the government) : ইম্পেৰিয়েল বেংকে ইয়াৰ ওপৰত জনসাধাৰণৰ আস্থাৰ বাবে আৰু চৰকাৰৰ সৈতে ইয়াৰ সম্পৰ্কৰ বাবে বৃহৎ লাভ অৰ্জন কৰিছিল। চৰকাৰে বিবেচনা কৰিছিল যে চৰকাৰী পুঁজিৰ পৰা উদ্ভৱ হোৱা লাভ চৰকাৰী হিচাবলৈ স্থানান্তৰ কৰাটো প্ৰয়োজনীয়।
- ৩। কৃষি আৰু গ্ৰাম্য উন্নয়নৰ প্ৰসাৰ (Promotion of agriculture and rural devel-

opment) : কৃষিজাত সামগ্ৰীৰ উৎপাদন বৃদ্ধি কৰাৰ বাবে গ্ৰাম্য অঞ্চললৈ ঋণৰ সুবিধা প্ৰদান কৰাৰ প্ৰয়োজন আছিল। সকলো ক্ষেত্ৰতে কৃষিৰ প্ৰসাৰৰ বাবে চৰকাৰে বিবেচনা কৰিছিল যে ইম্পেৰিয়েল বেংকৰ ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণ কৰাটো প্ৰয়োজনীয়।

- ৪। চৰকাৰৰ মুদ্রানীতি ৰূপায়ণ (Implementation of the monetary policy of the government) : চৰকাৰক ইয়াৰ মুদ্রা নীতি আৰু পাঁচ বছৰীয়া পৰিকল্পনা ৰূপায়ণৰ বাবে শক্তিশালী বাণিজ্যিক আধাৰৰ প্ৰয়োজন। এইটোও ইম্পেৰিয়েল বেংকৰ ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণৰ মূল কাৰণ আছিল।

ভাৰতীয় ষ্টেট বেংক (STATE BANK OF INDIA) :

ভাৰতীয় ষ্টেট বেংক হৈছে ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংকৰ দৰে এক বিধিবদ্ধ প্ৰতিষ্ঠান আৰু ভাৰতীয় ষ্টেট বেংক আইন, ১৯৫৫-ৰ দ্বাৰা পৰিচালিত। ১৯৫৫ চনৰ ভাৰতীয় ষ্টেট বেংক আইনৰ অধীনত গ্ৰাম্য আৰু অৰ্ধ নগৰ অঞ্চলত বেংকিং সেৱাৰ সম্প্ৰসাৰণৰ সুবিধা প্ৰদান কৰাৰ মুখ্য উদ্দেশ্যৰে ইম্পেৰিয়েল বেংক অফ ইণ্ডিয়াৰ সম্পত্তি আৰু দেনা অধিগ্ৰহণ কৰি ১৯৫৫ চনৰ ১ জুলাইত ভাৰতীয় ষ্টেট বেংক গঠন কৰা হৈছিল।

ভাৰতীয় ষ্টেট বেংকে ইয়াৰ সহায়ক বেংকবোৰৰ সৈতে একেলগে ('ষ্টেট বেংক গ্ৰুপ' বুলি জনাজাত) শাখাৰ সংখ্যা, সম্পদ আৰু মানৱ সম্পদৰ ক্ষেত্ৰত ভাৰতৰ সৰ্ববৃহৎ বাণিজ্যিক বেংক। ইয়াৰ শাখাৰ সংখ্যাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি সমগ্ৰ বিশ্বত ইয়াৰ একে প্ৰকাৰৰ বেংকৰ ভিতৰত ভাৰতীয় ষ্টেট বেংকৰ কাৰ্যালয়ৰ সংখ্যা সৰ্বাধিক। ই হৈছে একমাত্ৰ ভাৰতীয় বেংক, যিয়ে সম্পত্তিৰ ক্ষেত্ৰত বিশ্বৰ এশটা ডাঙৰ বেংকৰ ভিতৰত স্থান পাইছে।

ভাৰতীয় ষ্টেট বেংকৰ সহযোগী বেংক (Associate Banks or Subsidiary Banks of State Bank of India) :

১৯৫৯ চনৰ ভাৰতীয় ষ্টেট বেংক (সহযোগী বেংক) আইনৰ অধীনত আঠখন ৰাজশাসিত ৰাজ্যৰ আঠটা সহযোগী বেংকক ভাৰতীয় ষ্টেট বেংকে অধিগ্ৰহণ কৰিছিল। ভাৰতীয় ষ্টেট বেংকৰ সহযোগী বা সহায়ক বেংকবোৰ আছিল—

- ১। ষ্টেট বেংক অফ বিকানের*
- ২। ষ্টেট বেংক অফ হায়দৰাবাদ।
- ৩। ষ্টেট বেংক অফ ইন্দোৰ।
- ৪। ষ্টেট বেংক অফ জয়পুৰ*
- ৫। ষ্টেট বেংক অফ মহীশুৰ।
- ৬। ষ্টেট বেংক অফ পাটিয়ালা।
- ৭। ষ্টেট বেংক অফ সৌৰাষ্ট্ৰ।
- ৮। ষ্টেট বেংক অফ ট্ৰেভাঙ্কৰ

(* ১৯৬৪ চনত এই বেংক দুটা 'ষ্টেট বেংক অফ বিকানের আৰু জয়পুৰ' হিচাপে একত্ৰিকৰণ কৰা হৈছিল।)

বৰ্তমান ভাৰতীয় ষ্টেট বেংকৰ কোনো সহযোগী বা সহায়ক বেংক নাই কিয়নো ওপৰোক্ত সকলো সহযোগী বা সহায়ক বেংক ভাৰতীয় ষ্টেট বেংকৰ সৈতে একত্ৰিত কৰা হৈছে।

ভাৰতীয় ষ্টেট বেংকৰ কাৰ্যকলাপ (Functions of State Bank of India) :

ভাৰতীয় ষ্টেট বেংকৰ কামবোৰ দুটা শ্ৰেণীত ভাগ কৰিব পাৰি। যেনে— কেন্দ্ৰীয় বেংকিং কাৰ্য আৰু সাধাৰণ বেংকিং কাৰ্য।

কেন্দ্ৰীয় বেংকিং কাৰ্য (Central banking functions) : ভাৰতীয় ষ্টেট বেংকে ভাৰতীয় বিজাৰ্ভ বেংকৰ কোনো শাখা নথকা স্থানত ভাৰতীয় বিজাৰ্ভ বেংকৰ প্ৰতিনিধি হিচাপে কাম কৰে। সেই অনুসৰি ই নিম্নলিখিত কাৰ্যবোৰ সম্পাদন কৰে—

- ১। চৰকাৰৰ বেংকাৰ হিচাপে (Banker to the government) : ভাৰতীয় ষ্টেট বেংকে কেন্দ্ৰীয় আৰু ৰাজ্য চৰকাৰৰ বেংকাৰ হিচাপে কাম কৰে। ই চৰকাৰৰ হৈ ধন গ্ৰহণ কৰে আৰু পৰিশোধ কৰে। ই এই সন্দৰ্ভত ভাৰতীয় বিজাৰ্ভ বেংকৰ নিৰ্দেশনা অনুসৰি নিম্নলিখিত কাৰ্যবোৰ সম্পাদন কৰে—

- (ক) চৰকাৰৰ হৈ মাচুল সংগ্ৰহ, যেনে— কৰ সংগ্ৰহ আৰু অন্যান্য পৰিশোধ।
- (খ) চৰকাৰক ঋণ আৰু অগ্ৰিম প্ৰদান কৰে।
- (গ) অৰ্থনৈতিক পৰিস্থিতি আদি সম্পৰ্কে চৰকাৰক পৰামৰ্শ দিয়ে।
- ২। বেংকৰ বেংক হিচাপে (Bankers' bank) : সাধাৰণতে সকলো বাণিজ্যিক বেংকৰ ভাৰতীয় ষ্টেট বেংকৰ সৈতে হিচাব থাকে। যেতিয়া আন বাণিজ্যিক বেংকবোৰে বিত্তীয় অভাৱৰ সন্মুখীন হয়, ভাৰতীয় ষ্টেট বেংকে তেওঁলোকক সাহায্য প্ৰদান কৰে। কাৰণ ইয়াক বেংকিং উদ্যোগত এজন ডাঙৰ ভাতৃ বুলি গণ্য কৰা হয়। ই আন বাণিজ্যিক বেংকৰ বিল বাট্টাত ভঙাই দিয়ে। এই দিশত কাম কৰাৰ বাবে ভাৰতীয় ষ্টেট বেংকক বেংকসমূহৰ বেংক হিচাপে সীমিত অৰ্থত বিবেচনা কৰা হয়।
- ৩। মুদ্ৰাৰ চন্দুক/কোষ (Currency chest) : ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংকৰ নিজৰ কাৰ্যালয়ত মুদ্ৰাৰ চন্দুক/কোষ থাকে। ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংকৰ কাৰ্যালয়সমূহ কেৱল ডাঙৰ চহৰত অৱস্থিত। ভাৰতীয় ষ্টেট বেংকে ইয়াৰ বৃহৎ সংখ্যক শাখাৰ দ্বাৰা চহৰৰ লগতে গ্ৰাম্য এলেকাত কাম কৰে। সেয়েহে ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংকে এনে স্থানত ভাৰতীয় ষ্টেট বেংকৰ মুদ্ৰাৰ চন্দুকত/কোষত মুদ্ৰা জমা ৰাখে। যেতিয়াই প্ৰয়োজন হয়, সঠিক হিচাব আৰু ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংকক দিয়া প্ৰতিবেদন অনুসৰি এই চন্দুকবোৰৰ/কোষবোৰৰ পৰা মুদ্ৰা আহৰণ কৰা হয়।
- ৪। পৰিশোধ ভৱন হিচাপে (Acts as Clearing House) : যি ঠাইত ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংকৰ কোনো শাখা নাই, সেইবিলাক ঠাইত ভাৰতীয় ষ্টেট বেংকে পৰিশোধ ভৱনৰ কামবোৰ সম্পাদন কৰে। সেয়েহে ই আন্তঃবেংক নিষ্পত্তিৰ সুবিধা প্ৰদান কৰে। এনে স্থানৰ সকলো বেংকৰ ভাৰতীয় ষ্টেট বেংকৰ সৈতে হিচাব থাকে বাবে ভাৰতীয় ষ্টেট বেংকৰ বাবে পৰিশোধ ভৱন হিচাপে কাম কৰাটো সহজ হৈ পৰে।
- ৫। প্ৰৱৰ্তনমূলক কাৰ্য সম্পাদন (Renders promotional functions) : ভাৰতীয় ষ্টেট বেংকে বিভিন্ন প্ৰৱৰ্তনমূলক কাৰ্যও সম্পাদন কৰে। ই নিম্নলিখিত অগ্ৰাধিকাৰ খণ্ডবোৰক বিভিন্ন সুবিধা প্ৰদান কৰে—
- (ক) কৃষি
- (খ) ক্ষুদ্ৰ স্তৰৰ উদ্যোগ

- (গ) সমাজৰ দুৰ্বল শ্ৰেণী
- (ঘ) সমবায় খণ্ড
- (ঙ) ক্ষুদ্ৰ ব্যৱসায়ী
- (চ) নিবনুৱা যুৱক ইত্যাদি।

সাধাৰণ বেংকিং কাৰ্যসমূহ (General banking functions) : ভাৰতীয় ষ্টেট বেংক আইনৰ ধাৰা ৩৩ৰ অধীনত ভাৰতীয় ষ্টেট বেংকে নিম্নলিখিত সাধাৰণ বেংকিং কাৰ্যবোৰ সম্পাদন কৰে—

- ১। চলিত, সঞ্চয়, স্থায়ী আৰু অন্যান্য জমা হিচাবৰ অধীনত ৰাইজৰ পৰা জমা গ্ৰহণ কৰা।
- ২। ষ্টক, প্ৰতিভূতি আদিৰ সুৰক্ষাৰ ওপৰত ধন আগবঢ়োৱা আৰু ঋণ দিয়া।
- ৩। বিনিময় বিল আৰু অন্যান্য হস্তান্তৰযোগ্য দলীলৰ প্ৰস্তুত, গ্ৰহণ, বাট্টাকৰণ, ত্ৰয় আৰু বিক্ৰী।
- ৪। নিৰ্দিষ্ট প্ৰকাৰৰ প্ৰতিভূতিত পুঁজি বিনিয়োগ কৰা।
- ৫। ঋণপত্ৰ জাৰী কৰা আৰু প্ৰচলন কৰা।
- ৬। প্ৰশাসক, মৃতকৰ উইলৰ সম্পত্তি তদাৰক কৰোতা (Executor), ন্যাসৰক্ষী (Trustee) বা অন্য প্ৰকাৰে কাম কৰা।
- ৭। পাওনা নিষ্পত্তিৰ ফলত বেংকৰ হাতলৈ অহা স্থাৱৰ বা অস্থাৱৰ সম্পত্তি বিক্ৰী আৰু আদায় কৰা।
- ৮। সোণ আৰু ৰূপ ত্ৰয় আৰু বিক্ৰী।
- ৯। সদাগৰী (Merchant) বেংকিং সুবিধা প্ৰদান কৰে।
- ১০। লীজ বিত্ত (লীজিং ফাইনেঞ্চ) আৰু প্ৰকল্প বিত্তৰ সুবিধা আদি প্ৰদান কৰে।

অনুসূচীত আৰু অনা-অনুসূচীত বেংক
(SCHEDULED AND NON-SCHEDULED BANKS) :

অনুসূচীত বেংক (Scheduled Banks) :

যিবোৰ বাণিজ্যিক বেংক ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংক আইন, ১৯৩৪ৰ দ্বিতীয় অনুসূচীত অন্তৰ্ভুক্ত হয়, সেই বেংকবোৰক অনুসূচীত বেংক বুলি কোৱা হয়। যিবিলাক বেংকে নিম্নলিখিত চৰ্তবোৰ পূৰণ কৰে, কেৱল সেই বেংকবোৰকহে দ্বিতীয় অনুসূচীত অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হয়।

(ক) যিবোৰ বেংকৰ আদায়ীকৃত মূলধন আৰু সঞ্চিত পুঁজি ৫ লাখ টকাৰ কম নহয়, আৰু

(খ) যিবোৰ বেংকৰ কাম-কাজ জমাকৰ্তাসকলৰ ক্ষতিকাৰক স্বার্থৰ বাবে পৰিচালিত নহয়।

যেতিয়া এটা বেংকে ওপৰোক্ত চৰ্তবোৰ পালন নকৰে, তেতিয়া ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংকে বেংক এটাক অনুসূচী বৰ্হিভূত কৰিব পাৰে।

অনা-অনুসূচীত বেংক (Non-Scheduled Bank) :

যিবোৰ বাণিজ্যিক বেংক ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংক আইন, ১৯৩৪-ৰ দ্বিতীয় অনুসূচীত অন্তৰ্ভুক্ত নহয়, সেই বেংকবোৰক অনা-অনুসূচীত বেংক বুলি কোৱা হয়। এই বেংকবোৰৰ ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংকৰ পৰা পুনৰ বিত্ত আৰু বিল পুনৰ বাটাত ভঙোৱা আদিৰ দৰে সুবিধাসমূহ গ্ৰহণ কৰাৰ অধিকাৰ নাই। এই বেংকবোৰে অনুসূচীভুক্ত বেংকৰ দৰে সন্মান নাপায়। এই বেংকবোৰে মুখ্যতঃ ধন ধাৰে দিয়া, বিল বাটাত ভঙাই দিয়া আৰু সংগ্ৰহ কৰা আৰু বিভিন্ন প্ৰতিনিধিত্বমূলক সেৱাত নিয়োজিত হৈ আহিছে। এই বেংকবোৰে ঋণৰ বাবে উচ্চ হাৰৰ জামিনৰ ওপৰত জোৰ দিয়ে। ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংকে বৰ্তমান অনা-অনুসূচীত বেংক খোলাত উদগনি নিদিয়ে।

ব্যক্তিগত আৰু ৰাজহুৱা খণ্ডৰ বেংকসমূহ
(PRIVATE AND PUBLIC SECTOR BANKS) :

মালিকীস্বত্ব আৰু নিয়ন্ত্ৰণৰ দিশৰ পৰা দুই প্ৰকাৰৰ বাণিজ্যিক বেংক আছে। সেইবোৰ হৈছে—
ব্যক্তিগত খণ্ডৰ বেংকসমূহ (Private Sector Banks) :

ব্যক্তিগত প্ৰচেষ্টাৰ দ্বাৰা অৰ্থাৎ ব্যক্তি আৰু কোম্পানীৰ দ্বাৰা মালিকানাধীন, পৰিচালিত আৰু নিয়ন্ত্ৰণ কৰা বেংকবোৰ ব্যক্তিগত খণ্ডৰ বেংক বা ব্যক্তিগত বেংক বুলি জনা যায়। এই বেংকবোৰ অনুসূচীত বা অনা-অনুসূচীত বেংক হ'ব পাৰে। ভাৰতত HDFC Bank, Axis Bank, ICICI Bank, IDBI Bank আদি হৈছে ব্যক্তিগত খণ্ডৰ বেংকৰ উদাহৰণ। যদিও এই বেংকবোৰ ব্যক্তিগত মালিকীস্বত্বৰ দ্বাৰা প্ৰতিষ্ঠিত, কিন্তু সেইবোৰ ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংকৰ দ্বাৰা সম্পূৰ্ণৰূপে নিয়ন্ত্ৰণ কৰা হয়। ৰাজহুৱা খণ্ডৰ বেংকবোৰৰ দৰে এই বেংকবোৰেও দেশৰ অৰ্থনৈতিক বিকাশত এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰে।

ৰাজহুৱা খণ্ডৰ বেংকসমূহ (Public Sector Banks) :

চৰকাৰৰ দ্বাৰা মালিকানাধীন, পৰিচালিত আৰু নিয়ন্ত্ৰিত বেংকবোৰক ৰাজহুৱা খণ্ডৰ বেংক বা ৰাজহুৱা বেংক বুলি জনা যায়। ভাৰতত সকলো ৰাজহুৱা খণ্ডৰ বেংক হৈছে অনুসূচীত বেংক। ৰাজহুৱা খণ্ডৰ বেংকবোৰৰ উদাহৰণ হৈছে ভাৰতীয় ষ্টেট বেংক, ইউনিয়ন বেংক অফ ইণ্ডিয়া, চেণ্ট্ৰেল বেংক অফ ইণ্ডিয়া, দেনা বেংক ইত্যাদি। যদিও ৰাজহুৱা খণ্ডৰ বেংকবোৰে স্বতন্ত্ৰ গোট হিচাপে কাম কৰে, তথাপিও তেওঁলোকৰ ঋণ নীতি ৰাষ্ট্ৰীয় পৰিকল্পনা, ৰাষ্ট্ৰীয় নীতি আৰু অগ্ৰাধিকাৰ অনুসৰি চৰকাৰে প্ৰস্তুত কৰে। এই বেংকবোৰ ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংকৰ দ্বাৰা নিয়ন্ত্ৰণ কৰা হয়। ব্যক্তিগত খণ্ডৰ বেংকৰ তুলনাত দেশৰ অৰ্থনৈতিক বিকাশত ৰাজহুৱা খণ্ডৰ বেংকবিলাকে অধিক গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰে। সকলো ৰাজহুৱা খণ্ডৰ বেংক ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংকৰ পৰা পুনৰ বিত্তৰ সুবিধাৰ অধিকাৰী। এই বেংকবিলাকে জনসাধাৰণৰ অধিক আস্থা অৰ্জন কৰে।

অনুসূচীত আৰু অনা-অনুসূচীত বেংকৰ মাজত পাৰ্থক্য
(Differences between Scheduled and Non-Scheduled Banks)

আধাৰ	অনুসূচীত বেংক	অনা-অনুসূচীত বেংক
১। মূলধন আৰু সঞ্চিত পুঁজি	মুঠ আদায়ীকৃত মূলধন আৰু সঞ্চিত পুঁজি ৫ লাখ টকাৰ কম হ'ব নোৱাৰে।	মুঠ আদায়ীকৃত মূলধন আৰু সঞ্চিত পুঁজি ৫ লাখ টকাৰ কম হ'ব পাৰে।
২। ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংকৰ নিয়ন্ত্ৰণ	ইয়াক ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংকৰ অনুসূচী 'এ'ত তালিকাভুক্ত কৰা হৈছে আৰু ইয়াৰ ওপৰত ৰিজাৰ্ভ বেংকৰ প্ৰত্যক্ষ নিয়ন্ত্ৰণ আছে।	ইয়াক ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংকৰ অনুসূচী 'বি'ত তালিকাভুক্ত কৰা হৈছে আৰু ইয়াৰ ওপৰত ৰিজাৰ্ভ বেংকৰ প্ৰত্যক্ষ নিয়ন্ত্ৰণ নাই।
৩। নগদ জমা	ই ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংকৰ ওচৰত মুঠ নগদ জমাৰ এক নিৰ্ধাৰিত শতাংশত জমা ৰাখিব লাগিব।	ই ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংকৰ ওচৰত কোনো নগদ জমা ৰখাৰ প্ৰয়োজন নাই।
৪। জনসাধাৰণৰ আস্থা	ই জনসাধাৰণৰ অধিক আস্থা অৰ্জন কৰে।	ই অনুসূচীত বেংকৰ তুলনাত জনসাধাৰণৰ কম আস্থা অৰ্জন কৰে।
৫। পুনৰ বিত্তৰ সুবিধাসমূহ	সকলো অনুসূচীত বেংক ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংকৰ পৰা পুনৰ বিত্তৰ সুবিধাৰ অধিকাৰী।	অনা-অনুসূচীত বেংকবোৰ ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংকৰ পৰা পুনৰ বিত্তৰ সুবিধাৰ অধিকাৰী নহয়।
৬। প্ৰতিবেদন	ই ইয়াৰ সাপ্তাহিক কাৰ্যকলাপৰ প্ৰতিবেদন ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংকৰ ওচৰত দাখিল কৰিব লাগিব।	ই ইয়াৰ সাপ্তাহিক কাৰ্যকলাপৰ প্ৰতিবেদন ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংকৰ ওচৰত দাখিল কৰাৰ প্ৰয়োজন নাই।

ব্যক্তিগত খণ্ডৰ বেংক আৰু ৰাজহুৱা খণ্ডৰ বেংকসমূহৰ মাজত পাৰ্থক্য
(Differences between Private Sector and Public Sector Banks)

আধাৰ	ব্যক্তিগত খণ্ডৰ বেংক	ৰাজহুৱা খণ্ডৰ বেংক
১। অৰ্থ	ব্যক্তিগত উদ্যোগৰ দ্বাৰা অৰ্থাৎ ব্যক্তি আৰু কোম্পানীৰ দ্বাৰা মালিকানাধীন, পৰিচালিত আৰু নিয়ন্ত্ৰণ কৰা বেংকবোৰ ব্যক্তিগত খণ্ডৰ বেংক বুলি জনা যায়।	চৰকাৰৰ দ্বাৰা মালিকানাধীন, পৰিচালিত আৰু নিয়ন্ত্ৰিত বেংকবোৰক ৰাজহুৱা খণ্ডৰ বেংক বুলি জনা যায়।
২। উদাহৰণ	এইচ.ডি.এফ.চি. বেংক, এক্সিচ বেংক, আই.চি.আই.চি.আই. বেংক, আই.ডি.বি.আই. বেংক, ইয়েছ বেংক ইত্যাদি হৈছে ব্যক্তিগত খণ্ডৰ বেংকবোৰৰ উদাহৰণ।	ভাৰতীয় ষ্টেট বেংক, ইউনিয়ন বেংক অফ ইণ্ডিয়া, চেণ্ট্ৰেল বেংক অফ ইণ্ডিয়া, বেংক অফ বৰোদা, পঞ্জাব আৰু সিন্ধু বেংক ইত্যাদি হৈছে ৰাজহুৱা খণ্ডৰ বেংকবোৰৰ উদাহৰণ।
৩। স্থিতি	ব্যক্তিগত খণ্ডৰ বেংকবোৰ অনুসূচীত বা অনা-অনুসূচীত বেংক হ'ব পাৰে।	সকলো ৰাজহুৱা খণ্ডৰ বেংক অনুসূচীত বেংক।
৪। জনসাধাৰণৰ আস্থা	ই ৰাজহুৱা খণ্ডৰ বেংকৰ তুলনাত জনসাধাৰণৰ কম আস্থা অৰ্জন কৰে।	ই জনসাধাৰণৰ অধিক আস্থা অৰ্জন কৰে।
৫। পুনৰ বিত্তৰ সুবিধা	অনা-অনুসূচীত ব্যক্তিগত খণ্ডৰ বেংকবোৰ ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংকৰ পৰা পুনৰ বিত্তৰ সুবিধাৰ অধিকাৰী নহয়।	সকলো ৰাজহুৱা খণ্ডৰ বেংকে ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংকৰ পৰা পুনৰ বিত্তৰ সুবিধা পোৱাৰ অধিকাৰ আছে।

সাৰাংশ

● ভাৰতত বাণিজ্যিক বেংকৰ বিৱৰ্তন আৰু বিকাশ :

ভাৰতৰ বেংকিং উদ্যোগে ইয়াৰ বৰ্তমানৰ অৱস্থাত উপনীত হ'বলৈ এটা দীঘলীয়া যাত্ৰা অতিক্ৰম কৰিছে। ভাৰতীয় বেংকিংৰ বিৱৰ্তন আৰু বিকাশ তিনিটা ভাগত অধ্যয়ন কৰিব পাৰি।

১। প্ৰাচীন কাল : ভাৰতীয় বেংকিংৰ উৎপত্তি অতি প্ৰাচীন কালত।

- (ক) বৈদিক কাল : প্ৰাচীন হিন্দু শাস্ত্ৰসমূহত বৈদিক যুগত ধন ধাৰে দিয়া কাৰ্য উল্লেখ আছে। ৰামায়ণ আৰু মহাভাৰতৰ যুগত, বেংকিং এক সম্পূৰ্ণ কাৰ্যকলাপ হিচাপে পৰিগণিত হৈছিল।
- (খ) স্মৃতি কাল : স্মৃতি কালছোৱাত বেংকিং ব্যৱসায় মুখ্যতঃ বৈশ্য সম্প্ৰদায়ৰ সদস্যসকলৰ দ্বাৰা পৰিচালিত হৈছিল।

২। প্ৰাক্-স্বাধীনতা কাল : প্ৰাক্-স্বাধীনতা কালত বেংকিং প্ৰতিষ্ঠানবোৰ মুখ্যতঃ ঋণদাতা, খিলঞ্জীয়া বেংক, নিধি, ঋণ কাৰ্যালয় আদিৰে গঠিত আছিল।

- (ক) দ্য বেংক অফ হিন্দুস্তান : ইংৰাজ ব্যৱসায়ীসকলৰ সম্প্ৰসাৰিত বাণিজ্যিক সম্পৰ্কই অষ্টাদশ শতিকাৰ শেষ চতুৰ্থাংশত ভাৰতত বেংকিং ব্যৱসায় কৰিবলৈ বহুতো এজেন্সী হাউচক বাধ্য কৰিছিল। উদাহৰণস্বৰূপে, 'আলেকজেণ্ডাৰ এণ্ড কোম্পানী'য়ে (এজেন্সী হাউচসমূহৰ এটা) ১৭৭০ চনত ইয়াৰ প্ৰথম বেংক 'দ্য বেংক অফ হিন্দুস্তান' স্থাপন কৰিছিল।
- (খ) প্ৰেচিডেন্সি বেংক : ভাৰতত প্ৰথম প্ৰেচিডেন্সি বেংক 'বেংক অফ বেংগল' কলিকতাত স্থাপনৰ পৰাই ভাৰতত আধুনিক বাণিজ্যিক বেংকৰ আৰম্ভণি হৈছিল। ১৮৪০ আৰু ১৮৪৩ চনত বোম্বাই আৰু মাদ্ৰাজত ক্ৰমান্বয়ে আন দুটা প্ৰেচিডেন্সি বেংক স্থাপন কৰা হৈছিল।
- (গ) যৌথ মূলধনী কোম্পানী আইন, ১৮৫০ : ভাৰতত যৌথ মূলধনী কোম্পানী আইন,

১৮৫০ হৈছে দেশৰ প্ৰথম আইন প্ৰণয়ন যিয়ে নিগম খণ্ডক বেংকিং ব্যৱসায় আৰম্ভণি কৰিবলৈ অনুমতি দিছিল।

- (ঘ) **স্বদেশী আন্দোলন, ১৯০৫** : স্বদেশী আন্দোলনৰ আগমনৰ পিছত বৃহৎ সংখ্যক বেংক স্থাপিত হৈছিল।
- (ঙ) **ইম্পেৰিয়েল বেংক অফ ইণ্ডিয়া** : ১৯২১ চনত তিনিটা প্ৰেচিডেন্সি বেংক অৰ্থাৎ বেংক অফ বেংগল, বেংক অফ বোম্বাই আৰু বেংক অফ মাদ্ৰাজ একত্ৰিত কৰা হৈছিল আৰু ইম্পেৰিয়েল বেংক অফ ইণ্ডিয়া আইন, ১৯২০-ৰ অধীনত 'ইম্পেৰিয়েল বেংক অফ ইণ্ডিয়া' নামৰ এটা বেংক গঠন কৰা হৈছিল।
- (চ) **বিজাৰ্ড বেংক অফ ইণ্ডিয়া** : ১৯৩৪ চনৰ বিজাৰ্ড বেংক অফ ইণ্ডিয়া আইনৰ অধীনত ১৯৩৫ চনৰ এপ্ৰিলত 'বিজাৰ্ড বেংক অফ ইণ্ডিয়া' ভাৰতৰ কেন্দ্ৰীয় বেংক হিচাপে প্ৰতিষ্ঠিত হৈছিল।
- ৩। **স্বাধীনোত্তৰ কাল** : স্বাধীনতাৰ পিছৰ সময়ছোৱাত ভাৰতীয় বেংকিং ব্যৱস্থাত ব্যাপক বিকাশ হৈছে—
- (ক) **ভাৰতীয় বিজাৰ্ড বেংকৰ ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণ** : ভাৰতীয় বিজাৰ্ড বেংক (ৰাজহুৱা মালিকীস্বত্বলৈ স্থানান্তৰ) আইন, ১৯৪৮-ৰ অধীনত ১ জানুৱাৰী, ১৯৪৯ তাৰিখে ভাৰতীয় বিজাৰ্ড বেংকৰ ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণ কৰা হৈছিল।
- (খ) **বেংকিং কোম্পানী আইন, ১৯৪৯** : ভাৰতত বেংকিং ব্যৱসায়ৰ সম্বলিত বিকাশৰ বাবে, বেংকিং কোম্পানী আইন ১৯৪৯ চনত গৃহীত হৈছিল। ১৯৬৬ চনত, আইনখন বেংকিং নিয়ন্ত্ৰণ আইন, ১৯৪৯ হিচাপে পুনৰ নামাকৰণ কৰা হৈছিল।
- (গ) **ভাৰতীয় ষ্টেট বেংক গঠন** : ১৯২১ চনত স্থাপিত ইম্পেৰিয়েল বেংক অফ ইণ্ডিয়াক ১৯৫৫ চনত ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণ কৰা হৈছিল আৰু ষ্টেট বেংক অফ ইণ্ডিয়া হিচাপে নামাকৰণ কৰা হৈছিল। ১৯৫৯ চনত, ভাৰতীয় ষ্টেট বেংকে ইয়াৰ সহায়ক কোম্পানী হিচাপে আঠটা মুখ্য ৰাজ্যিক মালিকানাধীন বেংক অধিগ্ৰহণ কৰিছিল।
- (ঘ) **সামাজিক নিয়ন্ত্ৰণ** : বেংক ঋণৰ অধিক ন্যায়সঙ্গত আৰু উদ্দেশ্যপূৰ্ণ বিতৰণৰ বাবে চৰকাৰে ১৯৬৮ চনত সামাজিক নিয়ন্ত্ৰণ আঁচনি আৰম্ভ কৰিছিল।

- (ঙ) বাণিজ্যিক বেংকসমূহৰ ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণ : ১৯৬৯ চনত ১৪ টা মুখ্য বাণিজ্যিক বেংকৰ ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণৰ পিছত ইয়াৰ এক ডাঙৰ গাঁথনিগত পৰিৱৰ্তন ঘটিছে। ১৯৮০ চনত চৰকাৰে আৰু ৬টা বাণিজ্যিক বেংক ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণ কৰিছিল।
- (চ) আঞ্চলিক গ্ৰাম্য বেংক স্থাপন : ১৯৭৫ চনত গ্ৰাম্য আৰু কৃষি খণ্ডৰ বিকাশৰ ওপৰত অধিক গুৰুত্ব দিবলৈ 'আঞ্চলিক গ্ৰাম্য বেংক' নামেৰে জনাজাত এটা নতুন শ্ৰেণীৰ বেংক স্থাপন কৰা হৈছিল।
- (ছ) ব্যক্তিগত খণ্ডৰ বেংকসমূহক অনুজ্ঞাপত্ৰ : নৰসিংহম সমিতিৰ পৰামৰ্শৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰাখি আৰু অধিক প্ৰতিযোগিতা প্ৰৱৰ্তন কৰা আৰু বেংকিং ব্যৱস্থাৰ লাভজনকতা আৰু দক্ষতা উন্নত কৰাৰ বাবে, ৰিজাৰ্ভ বেংকক উদাৰীকৰণ প্ৰক্ৰিয়াৰ অংশ হিচাপে ব্যক্তিগত খণ্ডৰ বেংকসমূহক অনুজ্ঞাপত্ৰ জাৰি কৰাৰ ক্ষমতা দিয়া হৈছে।
- (জ) বিভিন্ন বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠান : বেংকিং খণ্ডৰ এই উন্নয়নবোৰৰ উপৰিও বিশেষ বিত্তীয় প্ৰয়োজনীয়তা পূৰণৰ বাবে বিভিন্ন বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠান স্থাপন কৰা হৈছিল। সেইবোৰৰ ভিতৰত আছে— IDBI, ICICI, SIDC, SIDBI, IRBI, NABARD, LDB, EXIM Bank, ECGC, NHB, DFHIL, LIC, GICI, UTI ইত্যাদি।

● **প্ৰেচিডেন্সি বেংকসমূহ—**

ইষ্ট ইণ্ডিয়া কোম্পানীয়ে ভাৰতত আধুনিক বেংকিংৰ ভেঁটি স্থাপন কৰিছিল। উনবিংশ শতিকাৰ প্ৰথমার্ধত নিম্নলিখিত তিনিটা বেংক স্থাপন কৰা হৈছিল—

- (ক) ১৮০৯ চনত বেংক অফ বেংগল
- (খ) ১৮৪০ চনত বেংক অফ বোম্বাই
- (গ) ১৮৪৩ চনত বেংক অফ মাদ্ৰাজ

এই তিনিটা বেংকক 'প্ৰেচিডেন্সি বেংক' বুলি জনা যায়।

● **ইম্পেৰিয়েল বেংক—**

ইম্পেৰিয়েল বেংক অফ ইণ্ডিয়া আইন, ১৯২০ ৰ অধীনত ভাৰতৰ তিনিটা প্ৰেচিডেন্সি বেংক একত্ৰিত কৰি ১৯২১ চনত 'ইম্পেৰিয়েল বেংক অফ ইণ্ডিয়া' প্ৰতিষ্ঠা কৰা হৈছিল। তিনিটা প্ৰেচিডেন্সি

বেংক আছিল বেংক অফ বেংগল (১৮০৯), বেংক অফ বোম্বাই (১৮৪০) আৰু বেংক অফ মাদ্ৰাজ (১৮৪৩)।

‘ইম্পেৰিয়েল বেংক অফ ইণ্ডিয়া’ মুখ্যতঃ ব্যক্তিগত অংশীদাৰসকলৰ মালিকাধীন এটা বাণিজ্যিক বেংক আছিল। কিন্তু ই একে সময়তে কেন্দ্ৰীয় বেংকৰ কিছুমান কাম সম্পাদন কৰি আছিল যেনে— চৰকাৰৰ বেংকাৰ, বেংকসমূহৰ বেংক, ৰাষ্ট্ৰীয় পৰিশোধ ভৱন ইত্যাদি। ইয়াক নোট জাৰী কৰাৰ বা বিদেশী ব্যৱসায়ত জড়িত হোৱাৰ ক্ষমতা দিয়া হোৱা নাছিল।

● **ইম্পেৰিয়েল বেংক অফ ইণ্ডিয়া/ভাৰতীয় ষ্টেট বেংকৰ ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণ—**

সৰ্বভাৰতীয় গ্ৰাম্য ঋণ জৰীপ সমিতিৰ পৰামৰ্শ অনুসৰি ইম্পেৰিয়েল বেংকক ১৯৫৫ চনত ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণ কৰা হৈছিল আৰু ভাৰতীয় ষ্টেট বেংক হিচাপে পুনৰ নামাকৰণ কৰা হৈছিল।

ইম্পেৰিয়েল বেংকক ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণ কৰাৰ মূল কাৰণসমূহ তলত উল্লেখ কৰা হ’ল—

- ১। ইতিমধ্যে অৰ্ধ-চৰকাৰী বেংক হিচাপে কাম কৰি আছিল।
- ২। চৰকাৰলৈ লাভ স্থানান্তৰ।
- ৩। কৃষি আৰু গ্ৰাম্য উন্নয়নৰ প্ৰসাৰ।
- ৪ চৰকাৰৰ মুদ্ৰানীতি ৰূপায়ণ।

● **ভাৰতীয় ষ্টেট বেংক—**

১৯৫৫ চনৰ ভাৰতীয় ষ্টেট বেংক আইনৰ অধীনত গ্ৰাম্য আৰু অৰ্ধ-নগৰ অঞ্চলত বেংকিং সেৱাৰ সম্প্ৰসাৰণৰ সুবিধা প্ৰদান কৰাৰ মুখ্য উদ্দেশ্যৰে ইম্পেৰিয়েল বেংক অফ ইণ্ডিয়াৰ সম্পত্তি আৰু দেনা অধিগ্ৰহণ কৰি ১৯৫৫ চনৰ ১ জুলাইত ভাৰতীয় ষ্টেট বেংক গঠন কৰা হৈছিল।

ভাৰতীয় ষ্টেট বেংক ইয়াৰ সহায়ক বেংকবোৰৰ সৈতে একেলগে (‘ষ্টেট বেংক গ্ৰুপ’ বুলি জনাজাত) শাখাৰ সংখ্যা, সম্পদ আৰু মানৱ সম্পদৰ ক্ষেত্ৰত ভাৰতৰ সৰ্ববৃহৎ বাণিজ্যিক বেংক।

● **ভাৰতীয় ষ্টেট বেংকৰ সহযোগী বেংক—**

১৯৫৯ চনৰ ভাৰতীয় ষ্টেট বেংক (সহযোগী বেংক) আইনৰ অধীনত আঠখন ৰাজশাসিত ৰাজ্যৰ আঠটা সহযোগী বেংকক ভাৰতীয় ষ্টেট বেংকে অধিগ্ৰহণ কৰিছিল। ভাৰতীয় ষ্টেট বেংকৰ সহযোগী বা

সহায়ক বেংকবোৰ আছিল—

- ১। ষ্টেট বেংক অফ্ বিকানেৰ*
- ২। ষ্টেট বেংক অফ্ হায়দৰাবাদ।
- ৩। ষ্টেট বেংক অফ্ ইন্দোৰ।
- ৪। ষ্টেট বেংক অফ্ জয়পুৰ*
- ৫। ষ্টেট বেংক অফ্ মহীশুৰ।
- ৬। ষ্টেট বেংক অফ্ পাটয়ালা।
- ৭। ষ্টেট বেংক অফ্ সৌৰাষ্ট্ৰ।
- ৮। ষ্টেট বেংক অফ্ ট্ৰেভাঙ্কৰ।

(* ১৯৬৪ চনত এই বেংক দুটা ‘ষ্টেট বেংক অফ্ বিকানেৰ আৰু জয়পুৰ’ হিচাপে একত্ৰিকৰণ কৰা হৈছিল।)

● **ভাৰতীয় ষ্টেট বেংকৰ কাৰ্যকলাপ—**

ভাৰতীয় ষ্টেট বেংকৰ কামবোৰ দুটা শ্ৰেণীত ভাগ কৰিব পাৰি। যেনে— কেন্দ্ৰীয় বেংকিং কাৰ্য আৰু সাধাৰণ বেংকিং কাৰ্য।

● **কেন্দ্ৰীয় বেংকিং কাৰ্য—**

- ১। চৰকাৰৰ বেংকাৰ হিচাপে
- ২। বেংকৰ বেংক হিচাপে
- ৩। মুদ্ৰাৰ চন্দুক/কোষ
- ৪। পৰিশোধ ভৱন হিচাপে
- ৫। প্ৰৱৰ্তনমূলক কাৰ্য সম্পাদন।

● **সাধাৰণ বেংকিং কাৰ্যসমূহ :** ভাৰতীয় ষ্টেট বেংক আইনৰ ধাৰা ৩৩ৰ অধীনত ভাৰতীয় ষ্টেট বেংকে নিম্নলিখিত সাধাৰণ বেংকিং কাৰ্যবোৰ সম্পাদন কৰে—

- ১। চলিত, সঞ্চয়, স্থায়ী আৰু অন্যান্য জমা হিচাবৰ অধীনত বাইজৰ পৰা জমা গ্ৰহণ কৰা।
- ২। ষ্টক, প্ৰতিভূতি আদিৰ সুৰক্ষাৰ ওপৰত ধন আগবঢ়োৱা আৰু ঋণ দিয়া।
- ৩। বিনিময় বিল আৰু অন্যান্য হস্তান্তৰযোগ্য দলীলৰ প্ৰস্তুত, গ্ৰহণ, বাট্টাকৰণ, ক্ৰয় আৰু বিক্ৰী।
- ৪। নিৰ্দিষ্ট প্ৰকাৰৰ প্ৰতিভূতিত পুঁজি বিনিয়োগ কৰা।
- ৫। ঋণপত্ৰ জাৰী কৰা আৰু প্ৰচলন কৰা।
- ৬। প্ৰশাসক, মৃতকৰ উইলৰ সম্পত্তি তদাৰক কৰোতা (Executor), ন্যাসৰক্ষী (Trustee) বা অন্য প্ৰকাৰে কাম কৰা।
- ৭। পাওনা নিষ্পত্তিৰ ফলত বেংকৰ হাতলৈ অহা স্থাৱৰ বা অস্থাৱৰ সম্পত্তি বিক্ৰী আৰু আদায় কৰা।
- ৮। সোণ আৰু ৰূপ ক্ৰয় আৰু বিক্ৰী।
- ৯। সদাগৰী (Merchant) বেংকিং সুবিধা প্ৰদান কৰে।
- ১০। লীজ বিত্ত (লীজিং ফাইনেঞ্চ) আৰু প্ৰকল্প বিত্তৰ সুবিধা আদি প্ৰদান কৰে।

● **অনুসূচীত আৰু অনা-অনুসূচীত বেংক :**

অনুসূচীত বেংক (Scheduled Banks) :

যিবোৰ বাণিজ্যিক বেংক ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংক আইন, ১৯৩৪ৰ দ্বিতীয় অনুসূচীত অন্তৰ্ভুক্ত হয়, সেই বেংকবোৰক অনুসূচীত বেংক বুলি কোৱা হয়।

অনা-অনুসূচীত বেংক (Non-Scheduled Bank) :

যিবোৰ বাণিজ্যিক বেংক ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংক আইন, ১৯৩৪-ৰ দ্বিতীয় অনুসূচীত অন্তৰ্ভুক্ত নহয়, সেই বেংকবোৰক অনা-অনুসূচীত বেংক বুলি কোৱা হয়।

● **ব্যক্তিগত আৰু ৰাজহুৱা খণ্ডৰ বেংকসমূহ—**

মালিকীস্বত্ব আৰু নিয়ন্ত্ৰণৰ দিশৰ পৰা দুই প্ৰকাৰৰ বাণিজ্যিক বেংক আছে। সেইবোৰ হৈছে—

ব্যক্তিগত খণ্ডৰ বেংক :

ব্যক্তিগত উদ্যোগৰ দ্বাৰা অৰ্থাৎ ব্যক্তি আৰু কোম্পানীৰ দ্বাৰা মালিকানাধীন, পৰিচালিত আৰু

নিয়ন্ত্ৰণ কৰা বেংকবোৰ ব্যক্তিগত খণ্ডৰ বেংক বা ব্যক্তিগত বেংক বুলি জনা যায়। এই বেংকবোৰ অনুসূচীত বা অনা-অনুসূচীত বেংক হ'ব পাৰে। ভাৰতত HDFC Bank, Axis Bank, ICICI Bank, IDBI Bank আদি হৈছে ব্যক্তিগত খণ্ডৰ বেংকৰ উদাহৰণ।

ৰাজহুৱা খণ্ডৰ বেংকসমূহ :

চৰকাৰৰ দ্বাৰা মালিকানাধীন, পৰিচালিত আৰু নিয়ন্ত্ৰিত বেংকবোৰক ৰাজহুৱা খণ্ডৰ বেংক বা ৰাজহুৱা বেংক বুলি জনা যায়। ভাৰতত সকলো ৰাজহুৱা খণ্ডৰ বেংক হৈছে অনুসূচীত বেংক। ৰাজহুৱা খণ্ডৰ বেংকবোৰৰ উদাহৰণ হৈছে ভাৰতীয় ষ্টেট বেংক, ইউনিয়ন বেংক অফ ইণ্ডিয়া, চেণ্ট্ৰেল বেংক অফ ইণ্ডিয়া, দেনা বেংক ইত্যাদি।

অধ্যায়-৮

বেংক ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণ (**NATIONALISATION OF BANKS**)

বেংকৰ ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণৰ অৰ্থ (Meaning of Nationalisation of Banks) :

বেংকৰ ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণৰ অৰ্থ হৈছে ব্যক্তিগত খণ্ডৰ হাতৰ পৰা চৰকাৰৰ হাতলৈ বেংকৰ মালিকীস্বত্ব স্থানান্তৰ কৰা। ভাৰতত ১৯৪৯ চনৰ ১ জানুৱাৰীত ভাৰতীয় বিজাৰ্ড বেংক ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণ কৰা হৈছিল, অৰ্থাৎ ১ জানুৱাৰী ১৯৪৯ ৰ পৰা ভাৰতীয় বিজাৰ্ড বেংকে চৰকাৰী মালিকানাধীন প্ৰতিষ্ঠান হিচাপে কাম কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল।

ভাৰতৰ বেংকিং ব্যৱস্থাত বাণিজ্যিক বেংকৰ ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ পদক্ষেপ। ভাৰতত চাৰিটা পৰ্যায়ত ২৯টা মুখ্য বেংক ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণ কৰা হৈছিল। ভাৰতীয় ষ্টেট বেংক ১-৭-১৯৫৫ত, ভাৰতীয় ষ্টেট বেংকৰ ৮টা সহযোগী বেংক ১৯৫৯-৬০ চনত, ১৯-৭-১৯৬৯ তাৰিখে ১৪ টা মুখ্য বাণিজ্যিক বেংক আৰু ১৫-০৪-১৯৮০ তাৰিখে ৬টা মুখ্য বাণিজ্যিক বেংক ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণ কৰা হৈছিল। ইতিমধ্যে ১৭টা বেংকৰ একত্ৰীকৰণৰ বাবে বৰ্তমান ৰাজহুৱা খণ্ডত ১২টা বাণিজ্যিক বেংক আছে।

ভাৰতত বেংক ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণৰ উদ্দেশ্য (Objectives of bank nationalisation in India) :

- ১। অৰ্থনৈতিক শক্তি কেন্দ্ৰীভূত হোৱাত বাধা দিয়া (Preventing concentration of economic power) : আৰম্ভণিতে কেইটামান আগশাৰীৰ ঔদ্যোগিক আৰু ব্যৱসায়িক প্ৰতিষ্ঠানৰ বাণিজ্যিক বেংকৰ সৈতে ঘনিষ্ঠ সম্পৰ্ক আছিল। এই বেংকবোৰৰ পৰিচালকসকল

একোজন উদ্যোগপতি আছিল, যিয়ে বেংকৰ বিত্তৰ ওপৰত একচেটিয়া নিয়ন্ত্ৰণ স্থাপন কৰিছিল। তেওঁলোকে বেংকৰ সম্পদবোৰ এনেদৰে ব্যৱহাৰ কৰিছিল যাতে নতুন ব্যৱসায়িক গোটবোৰে তেওঁলোকৰ ব্যৱসায়িক গোটবোৰৰ সৈতে প্ৰতিযোগিতা কৰি কোনো ধৰণৰ ব্যৱসায়ত প্ৰৱেশ কৰিব নোৱাৰে। এনেদৰে একচেটিয়া উদ্যোগৰ বিস্তাৰ প্ৰতিহত কৰিবৰ বাবে বেংকৰ ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণ কৰা হৈছে।

- ২। সামাজিক নিয়ন্ত্ৰণ পৰ্যাপ্ত নাছিল (Social control was not adequate) : চৰকাৰৰ 'সামাজিক নিয়ন্ত্ৰণ' ব্যৱস্থাই ভালদৰে কাম কৰা নাছিল। কিছুমান বেংকে সামাজিক নিয়ন্ত্ৰণৰ অধীনত দিয়া নিয়মাৱলী অনুসৰণ কৰা নাছিল। সেয়েহে সামাজিক নিয়ন্ত্ৰণৰ বিফলতাৰ বাবে ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণৰ প্ৰয়োজন হৈছিল।
- ৩। অগ্ৰাধিকাৰ খণ্ডলৈ পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনা অনুসৰি বেংক বিত্ত যোগান ধৰা (Channelise the bank finance to plan priority sectors) : বেংকে সাধাৰণ ৰাইজৰ পৰা সঞ্চয় সংগ্ৰহ কৰে। যদি এইবিলাক ব্যক্তিগত খণ্ডৰ হাতত থাকে তেতিয়া ৰাষ্ট্ৰীয় স্বার্থ অৱহেলিত হ'ব পাৰে। ইয়াৰ উপৰিও পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাত চৰকাৰে কিছুমান নিৰ্দিষ্ট খণ্ড যেনে— কৃষি, ক্ষুদ্ৰ উদ্যোগ আদিক অগ্ৰাধিকাৰ দিয়ে। সেয়েহে অগ্ৰাধিকাৰ খণ্ডবোৰত সম্পদৰ উপলব্ধতা নিশ্চিত কৰিবলৈ বেংকবোৰৰ ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণ কৰা হৈছে।
- ৪। অধিক জমা সংগ্ৰহ (Greater mobilisation of deposits) : ৰাজহুৱা খণ্ডৰ বেংকবোৰে গ্ৰাম্য অঞ্চলত শাখা খোলে য'ত ব্যক্তিগত বেংকবিলাক বিফল হৈছে। এনে দ্ৰুত শাখা সম্প্ৰসাৰণৰ বাবে গ্ৰাম্য সঞ্চয় সংগ্ৰহ কৰাৰ অধিক সম্ভাৱনা আছে।
- ৫। ভাৰসাম্য আঞ্চলিক উন্নয়ন (Balanced Regional Development) : ভাৰতত বিত্তীয় সম্পদ আৰু ঋণ সুবিধাৰ অভাৱৰ বাবে কিছুমান ক্ষেত্ৰ পিছপৰা হৈ আছে। বেচৰকাৰী বেংকে দুৰ্বল ব্যৱসায়িক সম্ভাৱনা আৰু লাভৰ সুযোগৰ বাবে পিছপৰা অঞ্চলবোৰক অৱহেলা কৰিছে। সম্ভুলিত আন্তঃআঞ্চলিক উন্নয়ন সম্ভৱ কৰিবৰ বাবে আৰু আঞ্চলিক বৈষম্য দূৰ কৰিবৰ বাবে বেংক বিত্তৰ যোগান ধৰিবলৈ বেংক ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণ কৰা হৈছিল।

বেংক ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণৰ বিৰুদ্ধে সমালোচনা (Criticisms against nationalisation of the banks) :

বেংকসমূহৰ ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণৰ বিৰুদ্ধে বিভিন্ন সমালোচনাবোৰ নিম্নলিখিত ধৰণে সংক্ষিপ্ত কৰিব পাৰি—

- (১) উৎপাদনশীল উদ্দেশ্যৰ সলনি ৰাজনৈতিক উদ্দেশ্য (Political purpose rather than for productive purpose) : চৰকাৰে এটা বৃহৎ শক্তি অৰ্জন কৰিছে আৰু উৎপাদনশীল উদ্দেশ্যৰ সলনি ৰাজনৈতিক উদ্দেশ্যৰ বাবে বিত্তীয় সম্পদ ব্যৱহাৰ কৰাৰ বিপদ আছে।
- (২) ৰাষ্ট্ৰীয় পুঁজিবাদৰ আৰম্ভণি (Beginning of State Capitalisms) : যদি আমি বেংকৰ সম্পদ নিয়ন্ত্ৰণৰ বাবে ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংকত ন্যস্ত বিশাল ক্ষমতাৰ কথা বিবেচনা কৰোঁ, তেতিয়া বেংকিং সম্পদৰ প্ৰায় ৯০ শতাংশ ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণৰ এনে কঠোৰ পদক্ষেপ সম্পূৰ্ণৰূপে অপ্ৰয়োজনীয়। ইয়াক ভাৰতত সমাজবাদৰ সলনি ৰাজ্যিক পুঁজিবাদৰ আৰম্ভণি হিচাপে গণ্য কৰা হয়।
- (৩) নিম্ন স্তৰৰ কাৰ্যকলাপ (Low level of functioning) : কিছুমানৰ অভিমত হৈছে যে ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণৰ পিছত বেংকবোৰ কৃষি সমবায়ৰ স্তৰলৈ অৱনমিত হ'ব, যিবোৰ তেওঁলোকৰ অদক্ষতা আৰু দুৰ্নীতিপূৰ্ণ প্ৰথাৰ বাবে জনাজাত। কিছুমানে আশংকা কৰে যে এই ডাঙৰ বেংকবোৰ পৰিচালনা কৰা বিষয়াসকলেও সময়ৰ সৈতে ৰাজনীতিবিদসকলৰ ওচৰত সেও মানিব লাগিব।
- (৪) কম আকৰ্ষণীয় গ্ৰাহকৰ সেৱা (Less attractive customers' services) : ৰাষ্ট্ৰীয়কৃত বেংকবোৰে আন ৰাজহুৱা প্ৰতিষ্ঠানৰ একে শাৰীত যোগদান কৰাটো নিশ্চিত, যিবোৰ তেওঁলোকৰ লোকচানৰ বাবে কাম কৰাৰ বাবে জনাজাত। সিদ্ধান্তহীনতা, দুৰ্নীতি আৰু দায়িত্বহীনতাৰ বাবে চৰকাৰী প্ৰতিষ্ঠানবোৰ ক্ষতিগ্ৰস্ত হৈছে। চৰকাৰী বেংকে গ্ৰাহকলৈ আগবঢ়াবলগীয়া সেৱাৰ গুৰুত্বক ভালদৰে উপলব্ধি কৰিব নোৱাৰিবও পাৰে।
- (৫) প্ৰতিশ্ৰুতিবোৰ বাস্তৱায়িত নহ'বও পাৰে (Promises may not materialise) : ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণে ৰাতিটোৰ ভিতৰত বাণিজ্যিক বেংকবোৰক কৃষি বেংকলৈ ৰূপান্তৰ কৰিব নোৱাৰে। একেদৰে বেংক ঋণৰ বিষয়ে দৰিদ্ৰ আৰু মধ্যবিত্ত লোকসকলৰ মাজত উত্থাপিত আশা অৱশেষত মিছা প্ৰমাণিত হ'ব পাৰে।

বেংক ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণৰ প্ৰগতি (Progress of banks nationalisation) :

১৯৬৯ চনৰ জুলাই মাহত ৫০ কোটি টকা বা ততোধিক জমা থকা ১৪টা মুখ্য বাণিজ্যিক বেংকৰ ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণ ভাৰতৰ ইতিহাসৰ এক ঐতিহাসিক আৰু গুৰুত্বপূৰ্ণ ঘটনা আছিল। ১৯৬৯ চনত ১৪টা বেংক আৰু ১৯৮০ চনত ৬টা বেংকৰ ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণ কৰাৰ পিছত তেওঁলোকৰ নীতি আৰু কাম-কাজত এক ব্যাপক পৰিৱৰ্তন ঘটিছে। পৰিকল্পিত অৰ্থনৈতিক বিকাশ, মুদ্ৰাৰ যোগান বৃদ্ধি, বেংকিং অভ্যাসৰ বিকাশ, ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংকৰ দ্বাৰা নিয়ন্ত্ৰণ আৰু নিৰ্দেশনা আৰু সৰ্বোপৰি বেংকসমূহৰ ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণৰ ফলত ভাৰতীয় বেংকিং ব্যৱস্থাই দ্ৰুত প্ৰগতি লাভ কৰিছে।

ৰাষ্ট্ৰীয়কৃত বেংক/ৰাজহুৱা খণ্ডৰ বেংকসমূহৰ সাফল্য/প্ৰদৰ্শন/প্ৰগতি (Achievement/performances/progress of nationalised banks/public sector banks) :

- ১। **শাখা সম্প্ৰসাৰণ (Branch expansion) :** ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণৰ আগতে বেংকবোৰ বন্ধনশীল আছিল আৰু মুখ্যতঃ মহানগৰ আৰু অন্যান্য মুখ্য চহৰত শাখা খুলিছিল। বেংকসমূহৰ ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণৰ পিছত শাখা সম্প্ৰসাৰণে গতি লাভ কৰিছিল। বাণিজ্যিক বেংকৰ বৰ্তমানৰ বৃহৎ পৰিমাণৰ শাখাৰ সংখ্যা বিস্তাৰৰ কাৰণ হৈছে ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণৰ পিছৰ সময়ছোৱাত ৰাজহুৱা খণ্ডৰ বেংকবোৰে অনুসৰণ কৰা বৃহৎ শাখা সম্প্ৰসাৰণৰ ইচ্ছাকৃত নীতিৰ ফলাফল।
- ২। **জমা সংগ্ৰহ (Deposit mobilisation) :** ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণৰ পিছৰ সময়ছোৱাত জমা সংগ্ৰহৰ হাৰ যথেষ্ট বৃদ্ধি পাইছে। ৰাজহুৱা খণ্ডৰ বেংকবোৰে নিৰন্তৰ প্ৰচাৰ, বিস্তৃত শাখা বেংকিং আৰু গ্ৰাহকসকলক তুলনামূলকভাৱে দ্ৰুত সেৱাৰ জৰিয়তে মানুহৰ মাজত বেংকিং অভ্যাস বিকাশত যথেষ্ট অৰিহণা যোগাইছে। বেংক ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণে আংশিকভাৱে বেংক শাখাৰ বিস্তৃত সম্প্ৰসাৰণ আৰু আংশিকভাৱে সঞ্চয় কৰ্তাসকলক প্ৰদান কৰা সুবিধাৰ বাবে জমা সংগ্ৰহ কৰিবলৈ এক ডাঙৰ উৎসাহ প্ৰদান কৰে।
- ৩। **বেংক ঋণৰ সম্প্ৰসাৰণ (Expansion of bank credit) :** ঔদ্যোগিক আৰু কৃষি উৎপাদনৰ দ্ৰুত সম্প্ৰসাৰণ প্ৰতিফলিত কৰি বেংক ঋণৰ এক অভূতপূৰ্ব সম্প্ৰসাৰণ হৈছে। ৰাষ্ট্ৰীয়কৃত বেংকবোৰে উদ্যোগ, বাণিজ্য আৰু কৃষি ঋণৰ প্ৰয়োজনীয়তা আগৰ তুলনাত যথেষ্ট বৃহৎ পৰিমাণত যোগান ধৰি আহিছে। শেহতীয়া বছৰবোৰত বেংকৰ ঋণ প্ৰতি বছৰে প্ৰায় ২০ শতাংশ বৃদ্ধি হৈছে।
- ৪। **অগ্ৰাধিকাৰ খণ্ডলৈ অগ্ৰীম (Advances to priority sectors) :** ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণৰ পিছতে বাণিজ্যিক বেংকবোৰক কৃষি, ক্ষুদ্ৰ উদ্যোগ আৰু ব্যৱসায় আৰু ক্ষুদ্ৰ পৰিবহণ পৰিচালকক

অগ্রাধিকাৰ ভিত্তিত বিত্তৰ যোগানৰ বিষয়ে বিশেষভাৱে ব্যৱস্থা ল'বলৈ কোৱা হৈছিল। সময়ৰ লগে লগে খুচুৰা বেপাৰী, পেছাদাৰী আৰু স্ব-নিয়োজিত ব্যক্তি, শিক্ষা, দুৰ্বল শ্ৰেণীৰ বাবে গৃহ ঋণ আৰু উপভোক্তাৰ ঋণ আদিক অগ্রাধিকাৰ খণ্ডৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হয়। ৰাজহুৱা খণ্ডৰ বেংকবোৰে উৎসাহেৰে অগ্রাধিকাৰ খণ্ডলৈ ঋণ আগবঢ়াইছিল। ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণৰ পিছত প্ৰগতিৰ হাৰ যথেষ্ট দ্ৰুত আছিল কিন্তু পিছলৈ প্ৰগতিৰ হাৰ হ্রাস পাইছিল।

- ৫। **বেংকিঙত বিবিধতা (Diversification in banking) :** ১৯৬৯ চনৰ পৰা ভাৰতত হৈ থকা পৰিৱৰ্তনবোৰে বেংকিং কোম্পানীবোৰক তেওঁলোকৰ ৰক্ষণশীল আৰু পৰম্পৰাগত বেংকিং প্ৰণালী ত্যাগ কৰা আৰু নতুন আৰু প্ৰগতিশীল কাৰ্যকলাপ গ্ৰহণ কৰাৰ প্ৰয়োজন অনুভৱ কৰাইছিল। ৰাষ্ট্ৰীয় পৰিকল্পনা, ৰাজনীতি আৰু অগ্রাধিকাৰ অনুসৰি বেংকবোৰে এতিয়া ভাৰতীয় অৰ্থনীতিৰ বিকাশ আৰু বৈচিত্ৰতাৰ বাবে গুৰুত্বপূৰ্ণ দায়িত্ব গ্ৰহণ কৰিছে। বেংকবোৰে সদাগৰী বেংকিং আৰু অৱলেনখন, মিউচুৱেল ফাণ্ড, প'ৰ্টফলিঅ' ব্যৱস্থাপনা, লীজিং আৰু গৃহ বিত্ত আদিৰ দৰে কাৰ্যকলাপৰ নতুন ক্ষেত্ৰত প্ৰৱেশ কৰিছে।
- ৬। **চৰকাৰী প্ৰতিভূতিত বিনিয়োগ (Investment in government securities) :** ৰাষ্ট্ৰীয়কৃত বেংকবোৰেও চৰকাৰী প্ৰতিভূতি ক্ৰয়ৰ জৰিয়তে দেশৰ অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ বাবে বিত্ত যোগান ধৰিব বুলি আশা কৰা হৈছিল।
- ৭। **জমাৰ গাঁথনিৰ পৰিৱৰ্তন (Change in composition of deposits) :** বেংকৰ ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণৰ পিছত চাহিদা আৰু ম্যাদী জমাৰ আপেক্ষিক অনুপাতও সলনি হৈছে। ম্যাদী জমাৰ অনুপাত ১৯৬৯ চনত ৫০%ৰ পৰা নিৰন্তৰভাৱে বৃদ্ধি পাইছে। ইয়ে বাণিজ্যিক বেংকসমূহৰ স্থায়ী জমাৰ পক্ষত পৰিৱৰ্তনৰ স্পষ্ট ইংগিত দিয়ে।
- ৮। **সুতৰ বিভেদীকৰণ আঁচনি (Differential rate of interest scheme) :** সমাজৰ দুৰ্বল শ্ৰেণীৰ লোকসকলক ৰেহাই হাৰত বেংক ঋণ প্ৰদান কৰাৰ লক্ষ্যৰে চৰকাৰে ১৯৭২ চনৰ এপ্ৰিলৰ পৰা এই আঁচনিখন প্ৰৱৰ্তন কৰিছিল। এই আঁচনিৰ অধীনত ৰাজহুৱা খণ্ডৰ বেংকবোৰে সমাজৰ দুৰ্বল শ্ৰেণীৰ লোকসকলক ৪% সুতৰ হাৰত ঋণ প্ৰদান কৰি আহিছে। তেওঁলোকৰ ভিতৰত যিবিলাকৰ বেংকক আগবঢ়াবলৈ কোনো দৃশ্যমান জামিন নাই কিন্তু যিসকলে বেংকৰ পৰা বিত্তীয় সাহাৰ্য লৈ তেওঁলোকৰ অৰ্থনৈতিক অৱস্থা উন্নত কৰিব পাৰে, তেওঁলোকলৈ বেংকে এই আঁচনিৰ অধীনত বিত্তীয় সাহাৰ্য আগবঢ়াই আহিছে।

সাৰাংশ

- বেংকৰ ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণ—

বেংকৰ ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণৰ অৰ্থ হৈছে ব্যক্তিগত খণ্ডৰ হাতৰ পৰা চৰকাৰৰ হাতলৈ বেংকৰ মালিকীস্বত্ব স্থানান্তৰ কৰা।

ভাৰতৰ বেংকিং ব্যৱস্থাত বাণিজ্যিক বেংকৰ ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ পদক্ষেপ। ভাৰতত চাৰিটা পৰ্যায়ত ২৯টা মুখ্য বেংক ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণ কৰা হৈছিল। ভাৰতীয় ষ্টেট বেংক ১-৭-১৯৫৫ত, ভাৰতীয় ষ্টেট বেংকৰ ৮টা সহযোগী বেংক ১৯৫৯-৬০ চনত, ১৯-৭-১৯৬৯ তাৰিখে ১৪ টা মুখ্য বাণিজ্যিক বেংক আৰু ১৫-০৪-১৯৮০ তাৰিখে ৬টা মুখ্য বাণিজ্যিক বেংক ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণ কৰা হৈছিল।

- ভাৰতত বেংক ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণৰ উদ্দেশ্য—

- ১। অৰ্থনৈতিক শক্তি কেন্দ্ৰীভূত হোৱাত বাধা দিয়া
- ২। সামাজিক নিয়ন্ত্ৰণ পৰ্যাপ্ত নাছিল
- ৩। অগ্ৰাধিকাৰ খণ্ডলৈ পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনা অনুসৰি বেংক বিত্ত যোগান ধৰা
- ৪। অধিক জমা সংগ্ৰহ
- ৫। ভাৰসাম্য আঞ্চলিক উন্নয়ন।

- বেংক ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণৰ বিৰুদ্ধে সমালোচনা—

বেংকসমূহৰ ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণৰ বিৰুদ্ধে বিভিন্ন সমালোচনাবোৰ নিম্নলিখিত ধৰণে সংক্ষিপ্ত কৰিব পাৰি—

- (১) উৎপাদনশীল উদ্দেশ্যৰ সলনি ৰাজনৈতিক উদ্দেশ্য
- (২) ৰাষ্ট্ৰীয় পুঁজিবাদৰ আৰম্ভণি

- ৩) নিম্ন স্তৰৰ কাৰ্যকলাপ
- ৪) কম আকৰ্ষণীয় গ্ৰাহকৰ সেৱা
- ৫) প্ৰতিশ্ৰুতিবোৰ বাস্তৱায়িত নহ'বও পাৰে।

● বেংকৰ ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণৰ প্ৰগতি—

পৰিকল্পিত অৰ্থনৈতিক বিকাশ, মুদ্ৰাৰ যোগান বৃদ্ধি, বেংকিং অভ্যাসৰ বিকাশ, ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংকৰ দ্বাৰা নিয়ন্ত্ৰণ আৰু নিৰ্দেশনা আৰু সৰ্বোপৰি বেংকসমূহৰ ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণৰ ফলত ভাৰতীয় বেংকিং ব্যৱস্থাই দ্ৰুত প্ৰগতি লাভ কৰিছে।

বাণিজ্যিক বেংকৰ ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণৰ উল্লেখযোগ্য সাফল্যসমূহ—

- ১। শাখা সম্প্ৰসাৰণ
- ২। জমা সংগ্ৰহ
- ৩। বেংক ঋণৰ সম্প্ৰসাৰণ
- ৪। অগ্ৰাধিকাৰ খণ্ডলৈ অগ্ৰীম
- ৫। বেংকিঙত বিবিধতা
- ৬। চৰকাৰী প্ৰতিভূতিত বিনিয়োগ
- ৭। জমাৰ গাঁথনিৰ পৰিৱৰ্তন
- ৮। সুতৰ বিভেদীকৰণ আঁচনি।

—

অধ্যায়-৯

নায়ক বেংক আঁচনি (**LEAD BANK SCHEME**)

নায়ক বেংক আঁচনিৰ অৰ্থ (Meaning of Lead Bank Scheme) :

নায়ক বেংক আঁচনিৰ অৰ্থ হৈছে ১৯৬৯ চনৰ ডিচেম্বৰত ভাৰতীয় বিজাৰ্ভ বেংকে আৰম্ভ কৰা আঁচনিখন, যাৰ উদ্দেশ্য হৈছে বাণিজ্যিক বেংকবোৰক জিলা অনুসৰি নায়কৰ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিবলৈ সক্ষম কৰা। সমগ্ৰ দেশতে বেংকিং আৰু ঋণ সুবিধাৰ বিকাশৰ বাবে 'এলেকা পদ্ধতি'ৰ ধাৰণাটো আনুষ্ঠানিক কৰাৰ বাবে এই আঁচনিখন আৰম্ভ কৰা হৈছিল। এই আঁচনিৰ অধীনত দেশৰ সকলো জিলা ষ্টেট বেংক গ্ৰুপ, ৰাষ্ট্ৰীয়কৃত বেংক আৰু ব্যক্তিগত ভাৰতীয় বেংকক আৱণ্টন দিয়া হৈছে।

নায়ক বেংক হিচাপে জনাজাত এটা নিৰ্দিষ্ট বেংকক বেংক শাখাৰ সম্প্ৰসাৰণ আৰু ইয়াক আৱণ্টন কৰা জিলাত বিভিন্ন ধৰণৰ ঋণৰ সুবিধাৰ জৰিয়তে অৰ্থনৈতিক বিকাশৰ এক অনুঘটক প্ৰতিনিধিৰ ভূমিকা পালন কৰিবলৈ দায়িত্ব দিয়া হৈছে। জিলাখনত বেংকিং বিকাশৰ সম্পদ আৰু সম্ভাৱনা জৰীপ কৰাৰ বাবে ইয়াক দায়বদ্ধ কৰা হৈছে।

নায়ক বেংক আঁচনিৰ উদ্দেশ্যসমূহ (Objectives of Lead Bank Scheme) :

- (ক) নায়ক জিলাত শাখা খোলাৰ বাবে উপযুক্ত এলেকা নিৰ্দিষ্ট কৰা।
- (খ) জিলাখনত উন্নয়নৰ বাবে সৰ্বাধিক ঋণ সুবিধা সম্প্ৰসাৰিত কৰা।
- (গ) জমা সংগ্ৰহ কৰা আৰু বিভিন্ন বিত্তীয় আঁচনিৰ জৰিয়তে স্থানীয় লোকসকলৰ মাজত বিনিয়োগ বৃদ্ধি কৰা।
- (ঘ) জিলাখনৰ সমবায় বেংক, বাণিজ্যিক বেংক আৰু অন্যান্য বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠানসমূহৰ কাৰ্যকলাপৰ সমন্বয় সাধন কৰা।

(ঙ) জিলাখনৰ উন্নয়নত গুৰুত্বপূৰ্ণ বাধাবোৰ মূল্যাংকন কৰা আৰু ইয়াৰ বাবে প্ৰতিকাৰমূলক পদক্ষেপ লোৱা ইত্যাদি।

নায়ক বেংকৰ কাৰ্যসমূহ (Functions of Lead Banks) :

নায়ক বেংকৰ মুখ্য কামবোৰ তলত উল্লেখ কৰা হ'ল—

- (ক) আৱণ্টিত জিলাসমূহত বেংক বিহীন কেন্দ্ৰ চিনাক্ত কৰি বেংকিং বিকাশৰ সম্পদ আৰু সম্ভাৱনা জৰীপ কৰা।
- (খ) বেংক হিচাব নথকা ঔদ্যোগিক আৰু বাণিজ্যিক গোট আৰু অন্যান্য প্ৰতিষ্ঠানৰ সংখ্যা জৰীপ কৰা।
- (গ) পৰ্য্যায়ক্ৰমে শাখা স্থাপন কৰা।
- (ঘ) স্থানীয় সমস্যাবোৰ চিনাক্ত আৰু অধ্যয়ন কৰা।
- (ঙ) কৃষিজাত সামগ্ৰী আৰু ঔদ্যোগিক উৎপাদনৰ বাবে বিপণন সুবিধাৰ অভাৱ পৰীক্ষা কৰি এক সমন্বিত ঋণ পৰিকল্পনা বিকশিত কৰা।
- (চ) ৰাসায়নিক সাৰ আৰু অন্যান্য কৃষি জাত উপাদানসমূহ সংৰক্ষণ আৰু স্থানীয় প্ৰয়োজনীয়তা পূৰণ কৰা আৰু অন্যান্য সেৱাৰ সুবিধাবোৰ জৰীপ কৰা।
- (ছ) চৰকাৰী আৰু অৰ্ধ চৰকাৰী সংস্থাৰ সৈতে সম্পৰ্ক কৰা আৰু সম্পৰ্ক বজাই ৰখা।
- (জ) অন্যান্য প্ৰাথমিক ঋণ দাতা সংস্থাক সহায় প্ৰদান কৰা।
- (ঝ) অগ্ৰাধিকাৰ খণ্ডত ক্ষুদ্ৰ ঋণ লগুঁতা আৰু কৃষকসকলক পৰামৰ্শ দিয়াৰ বাবে বেংকৰ কৰ্মচাৰী নিয়োগ আৰু প্ৰশিক্ষণ দিয়া আৰু বেংক ঋণৰ অন্তহীন অনুসৰণ আৰু পৰিদৰ্শন কৰা।
- (ঞ) আঁচনিবোৰ প্ৰস্তুত কৰা আৰু ক্ষেত্ৰ পৰিকল্পনা ৰূপায়ণ কৰা।
- (ট) স্থানীয় প্ৰয়োজন অনুসৰি সম্প্ৰসাৰিত বেংকিং সুবিধা আদিৰ সৈতে ঋণৰ কাৰ্যকৰী বিতৰণৰ বাবে জিলা পৰিকল্পনাৰ সৈতে বেংক আঁচনিবোৰ একত্ৰিত কৰা।

নায়ক বেংক আঁচনিৰ প্ৰগতি (Progress of Lead Bank Scheme) :

১৯৬৯ চনত ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংকৰ দ্বাৰা প্ৰবৰ্তন কৰা নায়ক বেংক আঁচনিখন আৰম্ভ হয়। আৰম্ভণিৰ পৰাই অপৰ্যাপ্ত বুজাবুজি আৰু আনকি গুৰুতৰ ভুল বুজাবুজিও আছিল। নায়ক বেংক আঁচনিৰ প্ৰকৃত অৰ্থ আৰু বিষয়বস্তুৰ বিষয়ে বিভ্ৰান্তিয়ে প্ৰাৰম্ভিক বছৰবোৰত আঁচনিখনৰ অগ্ৰগতিত

স্বাভাৱিকতে বাধা দিছিল। তথাপিও, ১৯৭৩-৭৪ চনলৈ ৩৮০ খন জিলাত নায়ক বেংক আঁচনিৰ অধীনত অন্তৰ্ভুক্ত কৰাৰ বাবে জৰীপ সম্পূৰ্ণ কৰা হৈছিল। জৰীপসমূহে অসম, বিহাৰ, পশ্চিমবংগ, উৰিষ্যা, মধ্যপ্ৰদেশ আৰু উত্তৰ প্ৰদেশৰ অনুন্নত ৰাজ্যসমূহৰ ৯০ শতাংশ জিলাক সন্নিৱিষ্ট কৰিছিল। বেংকবোৰে জিলা পৰ্যায়ৰ একত্ৰিত সমিতিও গঠন কৰিছিল য'ত অনুসূচীত বাণিজ্যিক বেংক আৰু জিলাখনত কাম কৰি থকা বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠানসমূহৰ প্ৰতিনিধি, ৰাজ্য চৰকাৰৰ বিষয়া আদি আছিল। লক্ষণীয় আঁচনি চিনাক্ত কৰাত সহায় কৰিবলৈ ঋণ লওঁতাসকলৰ বিষয়ে তথ্য আদান-প্ৰদান, অগ্ৰাধিকাৰ খণ্ডক ঋণ দিয়া আদিৰ বাবে পদ্ধতি বিকশিত কৰাত সহায় কৰিবলৈ সমিতিবোৰ গঠন কৰা হৈছিল।

ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংকে নায়ক বেংক আঁচনিৰ সামগ্ৰিক প্ৰগতি চাবলৈ আৰু আঁচনিখনৰ ফলপ্ৰসূ কাৰ্যকাৰিতাৰ বাবে নিৰ্দেশনা জাৰী কৰিবলৈ ১৯৭৬ চনৰ মাৰ্চত এক উচ্চ ক্ষমতাসম্পন্ন সমিতি গঠন কৰিছিল। উচ্চ ক্ষমতাসম্পন্ন সমিতিয়ে দিয়া নিৰ্দেশনাৰ আধাৰত নায়ক বেংকবোৰে এটা সময়ত তিনি বছৰৰ বাবে জিলা ঋণ আঁচনি প্ৰস্তুত কৰিব লগা হৈছিল। পুনৰ ভাৰত চৰকাৰৰ নিৰ্দেশনাত ১৯৮৯ চনৰ এপ্ৰিলৰ পৰা বাণিজ্যিক বেংকবোৰে তেওঁলোকৰ দ্বাৰা গ্ৰাম্য ঋণৰ গুণাগুণ উন্নত কৰাৰ বাবে নায়ক বেংক আঁচনিৰ অংশ হিচাপে 'সেৱা ক্ষেত্ৰ পদ্ধতি' গ্ৰহণ কৰিছিল।

নায়ক বেংক আঁচনিৰে গ্ৰাম্য দৰিদ্ৰ লোকসকলৰ অৰ্থনৈতিক উন্নতিৰ বাবে কাম কৰিবলৈ বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠান আৰু উন্নয়ন সংস্থাসমূহক এক উমৈহতীয়া মঞ্চত একত্ৰিত কৰিছে। আঁচনিখনে জিলা ঋণ পৰিকল্পনাৰ গুৰুত্ব আৰু ইয়াৰ গঠন আৰু ৰূপায়ণৰ প্ৰয়োজনীয়তা ভালদৰে অনুভৱ কৰিছে। ই জিলাখনৰ বিভিন্ন বেংকিং, বিত্তীয় আৰু উন্নয়ন সংস্থাৰ ফালৰ পৰা সহযোগিতাৰ প্ৰয়োজনীয়তা আৰু সমন্বিত পদক্ষেপৰ ওপৰতো গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছে।

এই আঁচনিৰ অধীনত ঋণ আঁচনিবোৰ ৰূপায়ণৰ বাবে নিম্নলিখিত সমিতিবোৰ গঠন কৰা হৈছিল—

- (ক) জিলা পৰামৰ্শদাতা সমিতি (District Consultative Committee)
- (খ) জিলা পৰ্যায়ৰ পৰ্যালোচনা সমিতি (District Level Review Committee)
- (গ) উন্নয়ন খণ্ড পৰ্যায়ৰ বেংকাৰ সমিতি (Block Level Bankers' Committee)
- (ঘ) ৰাজ্যিক পৰ্যায়ৰ বেংকাৰ সমিতি (State Level Bankers' Committee)
- (ঙ) ৰাজ্যিক পৰ্যায়ৰ সমীক্ষা সমিতি (State Level Review Committee)
- (চ) স্থায়ী সমিতি (Standing Committee)

নায়ক বেংক আঁচনিৰে জনসাধাৰণক বিশেষকৈ ক্ষুদ্ৰ ঋণ লওঁতাসকলক লাভজনক নিয়োগৰ সুবিধা প্ৰদান কৰি আৰু সমাজৰ দুৰ্বল শ্ৰেণীক উন্নত কৰি দেশৰ অৰ্থনৈতিক বিকাশৰ গতি উন্নত কৰে।

এই আঁচনিয়ে দেশত আঞ্চলিক, অর্থনৈতিক আৰু লগতে বিশেষ আৰু কাৰ্যকৰী বৈষম্য হ্রাস কৰাত সহায় কৰে আৰু ইয়াৰ দ্বাৰা দেশৰ ক্ষেত্ৰীয় ভাৰসাম্যহীনতা সংশোধন কৰাত সহায় কৰে।

কিন্তু এইটো উল্লেখ কৰিব লাগিব যে জিলা ঋণ পৰিকল্পনাৰ পৰিপূৰকৰ অগ্রগতি বা অন্যান্য চৰ্তাৱলী পূৰণত বিভিন্ন ৰাজ্যৰ মাজত নায়ক বেংক আঁচনিৰ কাৰ্যকলাপ একেই নহয় আৰু বিভিন্ন কাৰণত আঁচনিখনৰ ৰূপায়ণত যথেষ্ট অঁসোৱাহ আছে।

নায়ক বেংক আঁচনিৰ দুৰ্বলতা বা সীমাবদ্ধতা (Weaknesses or limitations of Lead Bank Scheme) :

- (ক) পৰিকল্পনা গঠনত কোনো অভিন্ন পদ্ধতি গ্ৰহণ কৰা হোৱা নাই।
- (খ) চৰকাৰৰ উন্নয়নৰ কাৰ্যসূচী অনুসৰি ঋণ পৰিকল্পনা প্ৰস্তুত কৰা নহয়।
- (গ) কিছুমান বেংকক এনে জিলা আৱণ্টন কৰা হয় য'ত তেওঁলোকৰ কোনো প্ৰভাৱ/উপস্থিতি নাই, যাৰ ফলত তহাৱধান আৰু নিৰ্দেশনামূলক কাৰ্য সম্পাদনা কৰাটো কঠিন হয়।
- (ঘ) মৌলিক আন্তঃগাঁথনি আদিৰ অভাৱ থকা জিলাবোৰত নায়ক বেংক আঁচনি অকাৰ্যকৰী হৈ পৰে।

সাৰাংশ

● নায়ক বেংক আঁচনি (Lead Bank Scheme) :

নায়ক বেংক আঁচনিৰ অৰ্থ হৈছে ১৯৬৯ চনৰ ডিচেম্বৰত ভাৰতীয় বিজাৰ্ভ বেংকে আৰম্ভ কৰা আঁচনিখন, যাৰ উদ্দেশ্য হৈছে বাণিজ্যিক বেংকবোৰক জিলা অনুসৰি নায়কৰ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিবলৈ সক্ষম কৰা। সমগ্ৰ দেশতে বেংকিং আৰু ঋণ সুবিধাৰ বিকাশৰ বাবে 'এলেকা পদ্ধতি'ৰ ধাৰণাটো আনুষ্ঠানিক কৰাৰ বাবে এই আঁচনিখন আৰম্ভ কৰা হৈছিল। এই আঁচনিৰ অধীনত দেশৰ সকলো জিলা ষ্টেট বেংক গ্ৰুপ, ৰাষ্ট্ৰীয়কৃত বেংক আৰু ব্যক্তিগত ভাৰতীয় বেংকক আৱণ্টন দিয়া হৈছে।

নায়ক বেংকৰ উদ্দেশ্যসমূহ (Objectives of Lead Bank) :

- (ক) নায়ক জিলাত শাখা খোলাৰ বাবে উপযুক্ত এলেকা নিৰ্দিষ্ট কৰা।
- (খ) জিলাখনত উন্নয়নৰ বাবে সৰ্বাধিক ঋণ সুবিধা সম্প্ৰসাৰিত কৰা।
- (গ) জমা সংগ্ৰহ কৰা আৰু বিভিন্ন বিত্তীয় আঁচনিৰ জৰিয়তে স্থানীয় লোকসকলৰ মাজত বিনিয়োগ বৃদ্ধি কৰা।
- (ঘ) জিলাখনৰ সমবায় বেংক, বাণিজ্যিক বেংক আৰু অন্যান্য বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠানসমূহৰ কাৰ্যকলাপৰ সমন্বয় সাধন কৰা।
- (ঙ) জিলাখনৰ উন্নয়নত গুৰুত্বপূৰ্ণ বাধাবোৰ মূল্যাংকন কৰা আৰু ইয়াৰ বাবে প্ৰতিকাৰমূলক পদক্ষেপ লোৱা ইত্যাদি।

নায়ক বেংকৰ কাৰ্যসমূহ (Functions of Lead Banks) :

নায়ক বেংকৰ মুখ্য কামবোৰ তলত উল্লেখ কৰা হ'ল—

- (ক) আৱণ্টিত জিলাসমূহত বেংক বিহীন কেন্দ্ৰ চিনাক্ত কৰি বেংকিং বিকাশৰ সম্পদ আৰু সম্ভাৱনা জৰীপ কৰা।
- (খ) পৰ্য্যায়ক্ৰমে শাখা স্থাপন কৰা।

- (গ) স্থানীয় সমস্যাবোৰ চিনাক্ত আৰু অধ্যয়ন কৰা।
- (ঘ) চৰকাৰী আৰু অৰ্ধ চৰকাৰী সংস্থাৰ সৈতে সম্পৰ্ক কৰা আৰু সম্পৰ্ক বজাই ৰখা।
- (ঙ) অন্যান্য প্ৰাথমিক ঋণ দাতা সংস্থাক সহায় প্ৰদান কৰা।
- (চ) আঁচনিবোৰ প্ৰস্তুত কৰা আৰু ক্ষেত্ৰ পৰিকল্পনা ৰূপায়ণ কৰা।

নায়ক বেংক আঁচনিৰ প্ৰগতি (Progress of Lead Bank Scheme) :

নায়ক বেংক আঁচনিৰে গ্ৰাম্য দৰিদ্ৰ লোকসকলৰ অৰ্থনৈতিক উন্নতিৰ বাবে কাম কৰিবলৈ বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠান আৰু উন্নয়ন সংস্থাসমূহক এক উমৈহতীয়া মঞ্চত একত্ৰিত কৰিছে। আঁচনিখনে জিলা ঋণ পৰিকল্পনাৰ গুৰুত্ব আৰু ইয়াৰ গঠন আৰু ৰূপায়ণৰ প্ৰয়োজনীয়তা ভালদৰে অনুভৱ কৰিছে। ই জিলাখনৰ বিভিন্ন বেংকিং, বিত্তীয় আৰু উন্নয়ন সংস্থাৰ ফালৰ পৰা সহযোগিতাৰ প্ৰয়োজনীয়তা আৰু সমন্বিত পদক্ষেপৰ ওপৰতো গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছে।

নায়ক বেংক আঁচনিৰে জনসাধাৰণক বিশেষকৈ ক্ষুদ্ৰ ঋণ লগুঁতাসকলক লাভজনক নিয়োগৰ সুবিধা প্ৰদান কৰি আৰু সমাজৰ দুৰ্বল শ্ৰেণীক উন্নত কৰি দেশৰ অৰ্থনৈতিক বিকাশৰ গতি উন্নত কৰে। এই আঁচনিৰে দেশত আঞ্চলিক, অৰ্থনৈতিক আৰু লগতে বিশেষ আৰু কাৰ্যকৰী বৈষম্য হ্রাস কৰাত সহায় কৰে আৰু ইয়াৰ দ্বাৰা দেশৰ ক্ষেত্ৰীয় ভাৰসাম্যহীনতা সংশোধন কৰাত সহায় কৰে।

নায়ক বেংক আঁচনিৰ দুৰ্বলতা বা সীমাবদ্ধতা (Weaknesses or limitations of Lead Bank Scheme) :

- (ক) পৰিকল্পনা গঠনত কোনো অভিন্ন পদ্ধতি গ্ৰহণ কৰা হোৱা নাই।
- (খ) চৰকাৰৰ উন্নয়নৰ কাৰ্যসূচী অনুসৰি ঋণ পৰিকল্পনা প্ৰস্তুত কৰা নহয়।
- (গ) মৌলিক আন্তঃগাঁথনি আদিৰ অভাৱ থকা জিলাবোৰত নায়ক বেংক আঁচনি অকাৰ্যকৰী হৈ পৰে।

অধ্যায়-১০

বেংকিং পদ্ধতি (**BANKING SYSTEM**)

দেশভেদে বেংকিং পদ্ধতিৰ মাজত পাৰ্থক্য আছে। ইয়াৰ কাৰণ হ'ল বিভিন্ন দেশত বিৰাজ কৰা অৰ্থনৈতিক, সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক অৱস্থা আৰু পৰম্পৰাসমূহৰ মাজত থকা পাৰ্থক্য। বেংকিং পদ্ধতিৰ বিষয়ে দুটা দৃষ্টিকোণৰ পৰা অধ্যয়ন কৰিব পাৰি। প্ৰথমতে, কাৰ্য্যৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি বেংকিং পদ্ধতিক শুধ বেংকিং (Pure Banking) বা আমানত বেংকিং (Deposit Banking) বা বাণিজ্যিক বেংকিং (Commercial Banking) আৰু বিনিয়োগ বেংকিং (Investment Banking) হিচাপে শ্ৰেণীবদ্ধ কৰিব পাৰি। দ্বিতীয়তে, সংগঠনৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি বেংকিং পদ্ধতিক শাখা বেংকিং (Branch Banking), গোট বেংকিং (Unit Banking), থুপ বেংকিং (Group Banking), শৃংখল/চেইন বেংকিং (Chain Banking) আৰু যোগাযোগ বা সংযোগী বেংকিং (Correspondent Banking) হিচাপে শ্ৰেণীবদ্ধ কৰিব পাৰি।

বেংকিং পদ্ধতিৰ প্ৰকাৰ (Forms of Banking System) :

সংগঠনৰ আধাৰত বেংকিং পদ্ধতি নিম্নলিখিত প্ৰকাৰবোৰত বিভক্ত কৰিব পাৰি—

১। শাখা বেংকিং পদ্ধতি (Branch Banking System) :

শাখা বেংকিং পদ্ধতি হৈছে বেংকিং পদ্ধতি, য'ত একক প্ৰতিষ্ঠান হিচাপে আৰু একক মালিকীস্বত্বৰ অধীনত এটা ডাঙৰ বেংকে বৃজন সংখ্যক শাখাৰ জৰিয়তে কাম কৰে। অৰ্থাৎ যেতিয়া এটা বেংকে কেইবাটাও শাখাৰ সৈতে বিভিন্ন স্থানত বেংকিং ব্যৱসায় কৰে, সেই পদ্ধতিটোক শাখা

বেংকিং পদ্ধতি বুলি কোৱা হয়। এই ক্ষেত্ৰত এখন ডাঙৰ চহৰত বেংকৰ মুখ্য কাৰ্যালয় আৰু দেশৰ বিভিন্ন প্ৰান্তত বা দেশৰ বাহিৰত শাখা থাকে। বেংকৰ মুখ্য কাৰ্যালয় আৰু ইয়াৰ সকলো শাখা একক মালিকানা আৰু ব্যৱস্থাপনাৰ অধীনত থাকে। উদাহৰণস্বৰূপে ভাৰতীয় ষ্টেট বেংকৰ সমগ্ৰ বিশ্বত ১৩,০০০ৰো অধিক শাখা বিয়পি আছে।

২। গোট বেংকিং পদ্ধতি (Unit Banking System) :

গোট বেংকিং পদ্ধতি হৈছে এটা বেংকিং পদ্ধতি, য'ত বেংকে এটা কাৰ্যালয় বা ব্যৱসায়ৰ স্থানৰ পৰা কাম কৰে। গোট বেংক এটাৰ কাৰ্যক্ষেত্ৰ শাখা বেংকিঙৰ তুলনাত অধিক সীমিত। শাখা বেংকিং পদ্ধতিৰ অধীনৰ বেংকৰ তুলনাত গোট বেংকৰ আকাৰ যথেষ্ট সৰু। গোট বেংকিং পদ্ধতি আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্ৰত উদ্ভৱ আৰু বিকাশ হৈছিল।

৩। থুপ বেংকিং পদ্ধতি (Group Banking System) :

দুটা বা ততোধিক স্বতন্ত্ৰভাৱে অস্তিত্বপ্ৰাপ্ত বেংক এটা হোল্ডিং কোম্পানীৰ নিয়ন্ত্ৰণলৈ অনা পদ্ধতিয়েই হ'ল থুপ বেংকিং। হোল্ডিং কোম্পানীটো এটা বেংকিং কোম্পানী হ'ব পাৰে বা নহ'বও পাৰে। থুপ বেংকিঙৰ অধীনত ব্যক্তিগত বেংকবোৰ গোট বেংক বা শাখা পৰিচালনা কৰা বেংক বা দুয়োটাৰে সংমিশ্ৰণ হ'ব পাৰে।

৪। চেইন বেংকিং পদ্ধতি (Chain Banking) :

চেইন বেংকিং হৈছে বেংকিঙৰ এক পদ্ধতি যাৰ অধীনত কেইবাটাও পৃথকে পঞ্জীয়নভুক্ত বেংকক হোল্ডিং কোম্পানীৰ বাহিৰে আন এটা ব্যৱস্থাৰ দ্বাৰা উমৈহতীয়া নিয়ন্ত্ৰণৰ অধীনলৈ অনা হয়। এইটো তলত উল্লেখ কৰা ধৰণৰ হ'ব পাৰে—

- (ক) কেইবাটাও স্বতন্ত্ৰ বেংকৰ মালিক আৰু নিয়ন্ত্ৰণ কৰা ব্যক্তিৰ কিছুমান গোটৰ জৰিয়তে।
- (খ) প্ৰতিটো বেংকে ইয়াৰ পৃথক সত্তা বজাই ৰাখে।
- (গ) প্ৰত্যেকেই কোনো কেন্দ্ৰীয় সংগঠনৰ হস্তক্ষেপ অবিহনে ইয়াৰ কাৰ্যকলাপ সম্পাদন কৰে।

৫। সংযোগী বেংকিং পদ্ধতি (Correspondent Banking System) :

সংযোগী বেংক হৈছে এনে এটা বেংক, যিয়ে আন বেংকক সেৱা (যেনে— আন বেংকৰ হৈ আমানত গ্ৰহণ) প্ৰদান কৰে। এইটো হৈছে এনে এক পদ্ধতি, যাৰ অধীনত গোট বেংকবোৰ ডাঙৰ বেংকৰ সৈতে সংযুক্ত হৈ আছে। সংযোগী বেংকবোৰ বিত্তীয় কেন্দ্ৰবোৰত এতিয়াও ডাঙৰ

বেংকৰ সৈতে সংযুক্ত হৈ আছে। সৰু বেংকবোৰে তেওঁলোকৰ নগদ সংৰক্ষণ ডাঙৰ বেংকৰ সৈতে জমা ৰাখে। যিবোৰ ডাঙৰ বেংকৰ সৈতে এনে ধৰণৰ জমা কৰা হয়, তেওঁলোকক সংযোগী বেংক বুলি কোৱা হয়।

শাখা বেংকিং পদ্ধতিৰ সুবিধাসমূহ (Advantages of Branch Banking System)—

(ক) বৃহৎ পৰিসৰৰ কাৰ্যকলাপৰ লাভালাভ (Benefits of large scale operations) :

শাখা বেংক এটাৰ বৃহৎ পৰিসৰৰ কাৰ্যকলাপৰ সকলো সুবিধা আছে। গোট বেংকৰ তুলনাত ইয়াৰ বৃহৎ সম্পদ আছে। ই উচ্চ পৰিমাণৰ দৰমহা পৰিশোধ কৰি বিশেষজ্ঞ নিয়োগ কৰিব পাৰে আৰু ই দক্ষ কামৰ বাবে ইয়াৰ কাৰ্যালয়ত আধুনিক যান্ত্ৰিক সঁজুলি ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰে।

(খ) বিপদ শংকাৰ ব্যাপক বিস্তাৰ (Wider spreading of risk) :

এই পদ্ধতিত বেংক এটাই বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ অৰ্থনৈতিক বিকাশৰ সৈতে এক বিস্তৃত এলেকাত কাম কৰে। এটা অঞ্চলৰ শাখাৰ লোকচান হ'লে আন অঞ্চলৰ শাখাবোৰৰ লাভৰ বিপৰীতে নিষ্পত্তি কৰিব পাৰি। এনেদৰে এই বিপদাশংকা ভৌগোলিকভাৱে বিতৰণ কৰা হয়। সেয়েহে মন্দাৱস্থাৰ সময় সহ্য কৰাৰ ইয়াৰ ক্ষমতা গোট বেংকতকৈ অধিক।

(গ) দক্ষ ব্যৱস্থাপনা (Efficient management) :

শাখা বেংকিং পদ্ধতিয়ে বেংকিং ব্যৱস্থাপনাত অধিক দক্ষতাৰে কাম কৰে। শাখা বেংক এটাৰ কৰ্মচাৰীসকল গোট বেংকৰ তুলনাত অধিক দক্ষ আৰু অধিক অভিজ্ঞ। প্ৰতিজন কৰ্মচাৰীয়ে বিভিন্ন শাখাত কাম কৰাৰ আৰু বিভিন্ন অঞ্চলৰ মানুহ আৰু বিষয়বোৰ বুজি পোৱাৰ সুবিধা পায়।

(ঘ) পুঁজি প্ৰেৰণত মিতব্যয়িতা (Economy in remittance) :

শাখা বেংকিং পদ্ধতিত পুঁজি প্ৰেৰণত মিতব্যয়িতাৰ সুবিধা আছে। যিহেতু ইয়াৰ বিভিন্ন এলেকাত শাখা থাকে, সেয়েহে ই শাৰীৰিকভাৱে এঠাইৰ পৰা আন ঠাইলৈ নগদ ধন স্থানান্তৰ কৰাৰ প্ৰয়োজন নাই। ই ইয়াৰ শাখাসমূহৰ হিচাবৰ বহীত কেৱল স্থানান্তৰ প্ৰবিষ্টিৰ দ্বাৰা ইয়াৰ গ্ৰাহকসকলক প্ৰেৰণৰ সুবিধা প্ৰদান কৰিব পাৰে। ইয়ে পুঁজি প্ৰেৰণ কৰা কাৰ্য সহজ, দ্ৰুত আৰু কম খৰচী কৰে।

(ঙ) নগদ সংৰক্ষণৰ মিতব্যয়িতা (Economy of cash reserves) :

শাখা বেংকিং পদ্ধতিত নগদ সংৰক্ষণৰ মিতব্যয়িতাৰ সুবিধা আছে। প্ৰয়োজন অনুসৰি যেতিয়াই-তেতিয়াই নগদ ধন এটা শাখাৰ পৰা আন এটা শাখালৈ স্থানান্তৰ কৰিব পাৰি। ইয়াৰ ফলত এটা শাখাই কম নগদ উদ্বৃত্তৰ সৈতে কাম কৰিব পাৰে কাৰণে বৃহৎ পৰিমাণৰ নিষ্ক্ৰিয় উদ্বৃত্ত সংৰক্ষণৰ প্ৰয়োজন নাথাকে।

(চ) জমা আৰু সম্পত্তিৰ বিবিধতা (Diversification of deposits and assets) :

শাখা বেংকিং পদ্ধতিৰ অধীনত বিস্তৃত ভৌগোলিক অঞ্চল সামৰি লোৱা বাবে জমা আৰু সম্পত্তিৰ অধিক বৈচিত্ৰতা আছে। বৈচিত্ৰ্যকৰণৰ অৰ্থ হৈছে যে বেংক এটাই কোনো নিৰ্দিষ্ট ক্ষেত্ৰ বা নিৰ্দিষ্ট উদ্যোগত বিশেষ গুৰুত্ব দিয়াৰ প্ৰয়োজন নাই। যিবোৰ অঞ্চলত সঞ্চয় যথেষ্ট পৰিমাণে আছে সেইবোৰ অঞ্চলৰ পৰা আমানত সংগ্ৰহ কৰা হয় আৰু যিবোৰ ক্ষেত্ৰত পুঁজিৰ অভাৱ আছে আৰু সুতৰ হাৰ অধিক সেই অঞ্চলত ঋণ সম্প্ৰসাৰিত কৰা হয়।

শাখা বেংকিং পদ্ধতিৰ অসুবিধাসমূহ (Disadvantages of Branch Banking System)—

(১) ব্যৱস্থাপনা আৰু নিয়ন্ত্ৰণত অসুবিধা (Difficulty in management and control) :

এই পদ্ধতিত এটা বেংকৰ বৃহৎ সংখ্যক শাখা বিভিন্ন স্থানত বিয়পি থাকে বাবে এইবিলাকৰ ব্যৱস্থাপনা আৰু নিয়ন্ত্ৰণ অধিক কঠিন হৈ পৰে।

(২) কম পদক্ষেপ (Less initiative) :

বেংকৰ শাখাবোৰক তেওঁলোকৰ স্বতন্ত্ৰ সিদ্ধান্ত ল'বলৈ অনুমতি দিয়া নহয়। তেওঁলোকে মুখ্য কাৰ্যালয়ৰ নিৰ্দেশনা অনুসৰণ কৰিব লাগিব। ইয়াৰ উপৰিও তেওঁলোকে বিভিন্ন বিষয়বোৰ অনুমোদনৰ বাবে মুখ্য কাৰ্যালয়লৈ প্ৰেৰণ কৰিব লাগিব। সেয়েহে শাখা প্ৰবন্ধসকলে পদক্ষেপ ল'ব নোৱাৰে।

(৩) লোকচানৰ সংযোজন (Adjustments of losses) :

শাখা বেংকিং পদ্ধতিত এটা শাখাৰ লোকচান আন এটা শাখাৰ দ্বাৰা উপাৰ্জন কৰা লাভৰ বিপৰীতে সংযোজন কৰিব পাৰি। ই সামগ্ৰিকভাৱে সংগঠনটোৰ লাভজনকতা প্ৰভাৱিত কৰিব। কিয়নো লোকচান বহন কৰা শাখাই দক্ষ শাখাবোৰৰ লাভ ভোগ/হজম কৰি থাকিব।

- (৪) অর্থনৈতিক ক্ষমতাৰ কেন্দ্ৰীভূতকৰণ (Concentration of economic power) :
শাখা বেংকিং পদ্ধতিৰ অধীনত বিত্তীয় সম্পদসমূহ কেইজনমানৰ হাতত কেন্দ্ৰীভূত হ'ব পাৰে, যিয়ে বৃহৎ সংখ্যক শাখা থকা ডাঙৰ বেংকবোৰ নিয়ন্ত্ৰণ কৰে। এইটোৱে কেইটামান ডাঙৰ বেংকত অর্থনৈতিক ক্ষমতা কেন্দ্ৰীভূত কৰিব। ইয়ে একচেটিয়া অধিকাৰ প্ৰদান কৰিব।
- (৫) অদক্ষ শাখাবোৰ অব্যাহত ৰখা (Continuance of inefficient branches) :
গোট বেংকিং পদ্ধতিৰ অধীনত অদক্ষ শাখাবোৰ জীয়াই থাকিব নোৱাৰে। কিন্তু শাখা বেংকিং পদ্ধতিৰ ক্ষেত্ৰত, অদক্ষ শাখাবোৰে কাম কৰি থাকিব পাৰে কিয়নো সেই শাখাবোৰৰ লোকচান আন কিছুমান শক্তিশালী শাখাৰ লাভৰ দ্বাৰা ক্ষতিপূৰণ কৰা হয়। এনেদৰে এই প্ৰণালীৰ অধীনত অদক্ষতা সুৰক্ষিত কৰা হয়।
- (৬) অস্বাস্থ্যকৰ প্ৰতিযোগিতা (Unhealthy competition) :
শাখা বেংকিং পদ্ধতিৰ অধীনত বহুতো বেংকে তেওঁলোকৰ শাখাবোৰ এক নিৰ্দিষ্ট এলেকাত পৰিচালনা কৰিব পাৰে, য'ত ব্যৱসায়ৰ সম্ভাৱনা অতি উজ্বল। ইয়ে বেংকৰ বিভিন্ন শাখাৰ মাজত অস্বাস্থ্যকৰ প্ৰতিযোগিতা সৃষ্টি কৰিব পাৰে।

গোট বেংকিং পদ্ধতিৰ সুবিধাসমূহ (Advantages of Unit Banking System)—

- (১) সহজে প্ৰতিষ্ঠা কৰিব পাৰি (Easy establishment) :
গোট বেংকে সৰু পৰিসৰৰ আধাৰত কাম কৰে। সেয়েহে গোট বেংকৰ প্ৰৱৰ্তনৰ বাবে কম মূলধনৰ প্ৰয়োজন। ইয়াৰ উপৰিও শাখা বেংকিঙৰ তুলনাত গোট বেংকিঙৰ আনুষ্ঠানিকতা, নিয়ম আৰু নিয়মাৱলী সহজ।
- (২) সহজ ব্যৱস্থাপনা আৰু নিয়ন্ত্ৰণ (Easy management and control) :
গোট বেংকিং পদ্ধতিৰ অধীনত বেংকৰ আকাৰ আৰু কাৰ্যকলাপ সৰু পৰিসৰৰ। সেয়েহে ব্যৱস্থাপনা, তহাৱধান আৰু নিয়ন্ত্ৰণ সহজ হয়।
- (৩) দ্ৰুত সিদ্ধান্ত (Quick decisions) :
গোট বেংকিং পদ্ধতিৰ অধীনত পৰিচালকে ঋণ মঞ্জুৰ কৰা আদি সম্পৰ্কত দ্ৰুত সিদ্ধান্ত ল'ব পাৰে। মুখ্য কাৰ্যালয়ৰ পৰা নিৰ্দেশনা আৰু অনুমোদনৰ বাবে তেওঁ ৰৈ থকাৰ প্ৰয়োজন নাই।

(৪) স্থানীয় প্রয়োজনীয়তা পূৰণ (Satisfaction of local needs) :

গোট বেংকিং হৈছে স্থানীয় বেংকিং। গোট বেংকৰ সমগ্ৰ কাৰ্যকলাপ এটা নিৰ্দিষ্ট এলেকাত সীমাবদ্ধ। সেয়েহে বেংকবোৰৰ স্থানীয় সমস্যা, তেওঁলোকৰ প্ৰয়োজনীয়তা আদিৰ বিশেষ জ্ঞান আছে আৰু সেই প্ৰয়োজনীয়তাবোৰ পূৰণ কৰাত সহায় কৰিব পাৰে। এনেদৰে শাখা বেংকিঙৰ তুলনাত গোট বেংকে স্থানীয় প্ৰয়োজনীয়তা অধিক পূৰণ কৰিব পাৰে।

(৫) ব্যক্তিকেন্দ্ৰীক সেৱা (Personalised services) :

গোট বেংকিঙে বেংকাৰসকলক তেওঁৰ গ্ৰাহকসকলক ঘনিষ্ঠভাৱে জনাৰ সুযোগ দিয়ে। পৰিচালকজনৰ তেওঁৰ প্ৰতিজন গ্ৰাহকৰ বিষয়ে ব্যক্তিগত জ্ঞান থাকে আৰু অধিক ব্যক্তিগত সম্পৰ্ক স্থাপন কৰে। ই ব্যক্তিকেন্দ্ৰীক সেৱা নিশ্চিত কৰে। কৰ্মচাৰীসকলক সঘনাই স্থানান্তৰ কৰা হয় বাবে শাখা বেংকিঙৰ ক্ষেত্ৰত ব্যক্তিকেন্দ্ৰীক সেৱা সম্ভৱ নহয়।

(৬) একচেটিয়া অধিকাৰৰ কোনো সুযোগ নাই (No chance for monopoly) :

গোট বেংকিঙৰ অধীনত বেংকৰ আকাৰ সৰু আৰু এটা সৰু এলেকাত সীমিত। প্ৰতিটো বেংক নিজেই স্বতন্ত্ৰ। সেয়েহে গোট বেংকিঙত একচেটিয়া অধিকাৰ উদ্ভৱ হ'ব নোৱাৰে।

গোট বেংকিং পদ্ধতিৰ অসুবিধাসমূহ (Disadvantages of Unit Banking System) —

(১) সংকটৰ সন্মুখীন হোৱাৰ সামৰ্থ্য নাই (No ability to face crisis) :

কাৰ্যপৰিসৰৰ সীমিত ক্ষেত্ৰ আৰু বিনিয়োগৰ অ-ভিন্নতাই গোট বেংকবোৰৰ লোকচান সহ্য কৰাৰ সামৰ্থ্য হ্রাস কৰে। এই বেংকবোৰ কোনো বিত্তীয় সংকটৰ সন্মুখীন হ'ব নোৱাৰে।

(২) বিপদাশংকাৰ ভৌগোলিক বিতৰণৰ অভাৱ (No geographical distribution of risk):

গোট বেংকিং পদ্ধতিৰ অধীনত বেংক এটাৰ কাৰ্যকলাপৰ ক্ষেত্ৰ কেৱল এক নিৰ্দিষ্ট স্থানত সীমাবদ্ধ। যদি সেই ঠাইত কোনো ব্যৱসায়িক মন্দাৱস্থা থাকে তেতিয়া বেংকেও লোকচানৰ সন্মুখীন হয়। ইয়াৰ কাৰ্যকলাপ স্থানীয়ভাৱে সম্পাদন হোৱাৰ বাবে গোট বেংকে বিপদাশংকাটো এক বিস্তৃত এলেকাত বিতৰণ কৰিব নোৱাৰে।

(৩) সূতৰ হাৰৰ তাৰতম্য (Variation of interest rate) :

গোট বেংকিঙৰ অধীনত সূতৰ হাৰৰ একতা নাথাকিব পাৰে। কাৰণ বিভিন্ন বেংকে বিভিন্ন সূতৰ

হাৰ আদায় কৰিব পাৰে, যিহেতু আন ক্ষেত্ৰলৈ পুঁজি স্থানান্তৰ কৰাৰ কোনো সম্ভাৱনা নাই।
পুঁজিৰ উপলব্ধতাই সূতৰ হাৰ প্ৰভাৱিত কৰে।

(৪) পৰ্যাপ্ত বেংকিং সুবিধা প্ৰদান কৰিবলৈ সক্ষম নহয় (Not able to provide adequate banking facilities) :

ইয়াৰ সীমিত কাৰ্যকলাপ আৰু সীমিত বিত্তীয় সম্পদৰ বাবে গোট বেংকবোৰে শাখা বেংকিঙৰ দৰে বৃহৎ পৰিসৰৰ বেংকিং সুবিধা প্ৰদান কৰিবলৈ সক্ষম নহয়।

(৫) পুঁজি প্ৰেৰণত অসুবিধা (Inconvenience in the remittance of funds) :

গোট বেংকবোৰৰ আন ঠাইত কোনো শাখা নাই। সেয়েহে পুঁজি এঠাইৰ পৰা আন ঠাইলৈ স্থানান্তৰ কৰাটো ব্যয়বহুল আৰু অসুবিধাজনক হৈ পৰে।

(৬) দুৰ্বল শ্ৰেণীবোৰ অৱহেলিত হ'ব পাৰে (Weaker sections may be neglected) :

আনকি গোট বেংকবোৰে কাম কৰি থকা চহৰ আৰু মহানগৰবোৰতো বেংকৰ সীমিত সম্পদৰ বাবে সমাজৰ দুৰ্বল শ্ৰেণীৰ লোকসকল অৰ্থাৎ দৰিদ্ৰ লোকসকলক অৱহেলা কৰা হ'ব পাৰে।

থুপ বেংকিং পদ্ধতিৰ সুবিধাসমূহ (Advantages of Group Banking System)—

(১) কাৰ্যকৰী দক্ষতা বৃদ্ধি (Enhancement of operational efficiency) :

থুপ বেংকিং পদ্ধতিৰ অধীনত জ্ঞান আৰু অভিজ্ঞতাৰ ভাগ-বতৰাৰ জৰিয়তে অংশগ্ৰহণকাৰী বেংকবোৰৰ কাৰ্যকৰী দক্ষতা বৃদ্ধি কৰা হয়।

(২) বিস্তৃত বজাৰ (Broader market) :

থুপ বেংকিঙে সৰু বেংকবোৰক তেওঁলোকৰ অতিৰিক্ত সম্পদৰ বাবে বজাৰ প্ৰদান কৰে। সেয়েহে তেওঁলোকৰ উপাৰ্জন ক্ষমতা আৰু কাৰ্যকলাপ উন্নত হয়।

(৩) গতিশীলতা আৰু সম্পদ স্থানান্তৰ (Mobility and transfer of resources) :

সংকটৰ ক্ষেত্ৰত অংশগ্ৰহণকাৰী বেংকবোৰৰ মাজত পুঁজি স্থানান্তৰ কৰা হয়। ই তেওঁলোকক অধিক কাৰ্যকৰীভাৱে বিত্তীয় সংকটৰ সন্মুখীন হোৱাত সহায় কৰে।

(৪) বৃহৎ পৰিসৰৰ কাৰ্য (Large scale operations) :

থুপ বেংকিঙে বৃহৎ পৰিসৰৰ কাৰ্যকলাপৰ পথ প্ৰশস্ত কৰে। সদস্য বেংকবোৰে বৃহৎ পৰিসৰৰ পৰিচালনাৰ মিতব্যয়িতা লাভ কৰিব পাৰে।

থুপ বেংকিং পদ্ধতিৰ অসুবিধাসমূহ (Disadvantages of Group Banking System) :

- (১) কাৰ্যকৰী পৰিচালকীয় নিয়ন্ত্ৰণৰ অভাৱ (Lack of effective managerial control) :
এই পদ্ধতিত নিয়ন্ত্ৰণ পৰোক্ষ আৰু অধিক নমনীয় হেতুকে পৰিচালকৰ নিয়ন্ত্ৰণ কাৰ্যকৰী নহয়।
ই বিশেষতাৰে পৰিচালনা কৰিব নোৱাৰে।
- (২) সদস্য বেংকৰ অদক্ষতা (Inefficiency of member banks) : এটা অংশগ্ৰহণকাৰী
বেংকৰ অদক্ষতাই আন অংশগ্ৰহণকাৰী বেংকবোৰক প্ৰভাৱিত কৰে।
- (৩) কম সুবিধা (Less facilities) : থুপ বেংকিং পদ্ধতিয়ে শাখা বেংকিঙৰ দ্বাৰা আগবঢ়োৱা
সকলো সুবিধা প্ৰদান কৰিব নোৱাৰে।
- (৪) পুঁজি সংগ্ৰহ কৰিব নোৱাৰে (Cannot mobilise funds) : শাখা বেংকিঙৰ দৰে থুপ
বেংকিঙৰ পুঁজি সংগ্ৰহ কৰাৰ ক্ষমতা নাই। সেয়েহে ই শাখা বেংকিঙৰ দ্বাৰা আগবঢ়োৱা কাৰ্যকলাপৰ
দৰে একেই মিতব্যয়িতা প্ৰদান কৰিব নোৱাৰে।

শাখা বেংকিং আৰু গোট বেংকিংৰ মাজত পাৰ্থক্য (Differences between Branch Banking and Unit Banking) :

আধাৰ	শাখা বেংকিং	গোট বেংকিং
১। অৰ্থ	এইটো সেই পদ্ধতি যাৰ অধীনত এটা ডাঙৰ বেংকে (সমগ্ৰ বিশ্বত বিয়পি পৰা) বৃহৎ সংখ্যক শাখাৰ জৰিয়তে বেংকিং ব্যৱসায় সম্পাদন কৰে।	এইটো সেই পদ্ধতি য'ত এটা ব্যক্তিগত বেংকে এটা কাৰ্যালয়ৰ জৰিয়তে বা সীমিত এলেকাৰ ভিতৰত কাম কৰা কেইটামান শাখাৰ জৰিয়তে বেংকিং ব্যৱসায় কৰে।
২। বৃহৎ পৰিসৰৰ কাৰ্যকলাপ	অধিক বিত্তীয় সম্পদ থকা আৰু কেইবাটাও শাখা থকা ডাঙৰ বেংকে বৃহৎ পৰিসৰৰ কাৰ্যকলাপৰ বহুতো সুবিধা উপভোগ কৰিব পাৰে।	এক নিৰ্দিষ্ট এলেকাত কেৱল এটা কাৰ্যালয় বা কেইটামান শাখা থকা আৰু সীমিত বিত্তীয় সম্পদ থকা গোট বেংকে বৃহৎ পৰিসৰৰ কাৰ্যকলাপৰ সুবিধা উপভোগ কৰিব নোৱাৰে।
৩। নগদ সংৰক্ষণৰ মিতব্যয়িতা	শাখা বেংকিংত নগদ ধন সংৰক্ষণৰ মিতব্যয়িতা আছে।	এটা গোট বেংকে ইয়াৰ জমাৰ প্ৰয়োজনীয়তা পূৰণ কৰিবলৈ পৰ্যাপ্ত নগদ ভাণ্ডাৰ ব্যৱহাৰ কৰিব লাগিব।
৪। বেংকিং সুবিধাসমূহ	শাখা বেংকিংৰ অধীনত বেংকিংৰ সুবিধাবোৰ সকলো চহৰ আৰু আনকি পিছপৰা এলেকাবোৰৰ বাবে উপলব্ধ কৰিব পাৰি।	অৰ্থনৈতিক ভিত্তিত সৰু চহৰ আৰু অনুন্নত ক্ষেত্ৰত গোট বেংক স্থাপন কৰাটো কঠিন।
৫। জনসাধাৰণৰ আস্থা	অধিক বিত্তীয় সম্পদ আৰু কেইবাটাও শাখা থকা বেংকে জনসাধাৰণৰ অধিক আস্থা বক্ষা কৰিব পাৰে।	সীমিত সম্পদ আৰু এটা নিৰ্দিষ্ট এলেকাত অৱস্থিত এটা বা কেইটামান কাৰ্যালয়ৰ সৈতে এটা সৰু গোট বেংকৰ ওপৰত জনসাধাৰণৰ আস্থা কম।

থুপ বেংকিং আৰু চেইন বেংকিংৰ মাজত পাৰ্থক্য (Differences between Group Banking and Chain Banking) :

আধাৰ	থুপ বেংকিং	চেইন বেংকিং
১। অৰ্থ	এইটো এটা পদ্ধতি য'ত দুটা বা ততোধিক বেংক এটা হোল্ডিং কোম্পানীৰ দ্বাৰা নিয়ন্ত্ৰণ কৰা হয়।	ই হৈছে এক পদ্ধতি য'ত ব্যক্তি বা পৰিয়ালৰ সদস্যৰ এটা ব্যক্তি বা গোটে দুটা বা ততোধিক বেংকৰ কাৰ্যকলাপ নিয়ন্ত্ৰণ কৰে।
২। চুক্তি	থুপ বেংকিং অপৰিহাৰ্যভাৱে চুক্তিৰ ফলাফল।	চেইন বেংকিং অপৰিহাৰ্যভাৱে চুক্তিৰ ফলাফল নহয়।
৩। নিয়ন্ত্ৰণ	সদস্য বেংকৰ নিয়ন্ত্ৰণ কম পোনপটীয়া আৰু অধিক নমনীয়।	সদস্য বেংকৰ নিয়ন্ত্ৰণ অধিক পোনপটীয়া আৰু কম নমনীয়।

সাৰাংশ

- বেংকিং পদ্ধতি—

সংগঠনৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি বেংকিং পদ্ধতিক শাখা বেংকিং (Branch Banking), গোট বেংকিং (Unit Banking), থুপ বেংকিং (Group Banking), চেইন বেংকিং (Chain Banking) আৰু যোগাযোগ বা সংযোগী বেংকিং (Correspondent Banking) হিচাপে শ্ৰেণীবদ্ধ কৰিব পাৰি।

শাখা বেংকিং পদ্ধতি

- শাখা বেংকিং পদ্ধতিৰ অৰ্থ— শাখা বেংকিং পদ্ধতি হৈছে বেংকিং পদ্ধতি, য'ত একক প্রতিষ্ঠান হিচাপে আৰু একক মালিকীস্বত্বৰ অধীনত এটা ডাঙৰ বেংকে বৃজন সংখ্যক শাখাৰ জৰিয়তে কাম কৰে। এই ক্ষেত্ৰত এখন ডাঙৰ চহৰত বেংকৰ মুখ্য কাৰ্যালয় আৰু দেশৰ বিভিন্ন প্ৰান্তত বা দেশৰ বাহিৰত শাখা থাকে।

- শাখা বেংকিং পদ্ধতিৰ সুবিধাসমূহ—

- (ক) বৃহৎ পৰিসৰৰ কাৰ্যকলাপৰ লাভালাভ
- (খ) বিপদ শংকাৰ ব্যাপক বিস্তাৰ
- (গ) দক্ষ ব্যৱস্থাপনা
- (ঘ) পুঁজি প্ৰেৰণত মিতব্যয়িতা
- (ঙ) নগদ সংৰক্ষণৰ মিতব্যয়িতা
- (চ) জমা আৰু সম্পত্তিৰ বিবিধতা।

- শাখা বেংকিং পদ্ধতিৰ অসুবিধাসমূহ—

- (১) ব্যৱস্থাপনা আৰু নিয়ন্ত্ৰণত অসুবিধা
- (২) কম পদক্ষেপ

- (৩) লোকচানৰ সংযোজন
- (৪) অৰ্থনৈতিক ক্ষমতাৰ কেন্দ্ৰীভূতকৰণ
- (৫) অদক্ষ শাখাবোৰ অব্যাহত ৰখা
- (৬) অস্বাস্থ্যকৰ প্ৰতিযোগিতা।

গোট বেংকিং পদ্ধতি

- **গোট বেংকিং পদ্ধতিৰ অৰ্থ—** গোট বেংকিং পদ্ধতি হৈছে এটা বেংকিং পদ্ধতি, য'ত বেংকে এটা কাৰ্যালয় বা ব্যৱসায়ৰ স্থানৰ পৰা কাম কৰে। গোট বেংক এটাৰ কাৰ্যক্ষেত্ৰ শাখা বেংকিংৰ তুলনাত অধিক সীমিত।
- **গোট বেংকিং পদ্ধতিৰ সুবিধাসমূহ—**
  - (১) সহজে প্ৰতিষ্ঠা কৰিব পাৰি
  - (২) সহজ ব্যৱস্থাপনা আৰু নিয়ন্ত্ৰণ
  - (৩) দ্ৰুত সিদ্ধান্ত
  - (৪) স্থানীয় প্ৰয়োজনীয়তা পূৰণ
  - (৫) ব্যক্তিকেন্দ্রীক সেৱা
  - (৬) একচেটিয়া অধিকাৰৰ কোনো সুযোগ নাই।
- **গোট বেংকিং পদ্ধতিৰ অসুবিধাসমূহ—**
  - (১) সংকটৰ সন্মুখীন হোৱাৰ সামৰ্থ নাই
  - (২) বিপদাশংকাৰ ভৌগোলিক বিতৰণৰ অভাৱ
  - (৩) সূতৰ হাৰৰ তাৰতম্য
  - (৪) পৰ্যাপ্ত বেংকিং সুবিধা প্ৰদান কৰিবলৈ সক্ষম নহয়
  - (৫) পুঁজি প্ৰেৰণত অসুবিধা
  - (৬) দুৰ্বল শ্ৰেণীবোৰ অৱহেলিত হ'ব পাৰে।

থুপ বেংকিং পদ্ধতি

- **থুপ বেংকিং পদ্ধতিৰ অৰ্থ**— দুটা বা ততোধিক স্বতন্ত্ৰভাৱে অন্তৰ্ভুক্ত বেংক এটা হোল্ডিং কোম্পানীৰ নিয়ন্ত্ৰণলৈ অনা পদ্ধতিয়েই হ'ল থুপ বেংকিং। হোল্ডিং কোম্পানীটো এটা বেংকিং কোম্পানী হ'ব পাৰে বা নহ'বও পাৰে। থুপ বেংকিংৰ অধীনত ব্যক্তিগত বেংকবোৰ গোট বেংক বা শাখা পৰিচালনা কৰা বেংক বা দুয়োটাৰে সংমিশ্ৰণ হ'ব পাৰে।
- **থুপ বেংকিং পদ্ধতিৰ সুবিধাসমূহ**—
  - (১) কাৰ্যকৰী দক্ষতা বৃদ্ধি
  - (২) বিস্তৃত বজাৰ
  - (৩) গতিশীলতা আৰু সম্পদ স্থানান্তৰ
  - (৪) বৃহৎ পৰিসৰৰ কাৰ্য।
- **থুপ বেংকিং পদ্ধতিৰ অসুবিধাসমূহ**—
  - (১) কাৰ্যকৰী পৰিচালনা নিয়ন্ত্ৰণৰ অভাৱ
  - (২) সদস্য বেংকৰ অদক্ষতা
  - (৩) কম সুবিধা
  - (৪) পুঁজি সংগ্ৰহ কৰিব নোৱাৰে।

চেইন বেংকিং পদ্ধতি

- **চেইন বেংকিং পদ্ধতিৰ অৰ্থ**— চেইন বেংকিং হৈছে বেংকিংৰ এক পদ্ধতি যাৰ অধীনত কেইবাটাও পৃথকে পঞ্জীয়নভুক্ত বেংকক হোল্ডিং কোম্পানীৰ বাহিৰে আন এটা ব্যৱস্থাৰ দ্বাৰা উমৈহতীয়া নিয়ন্ত্ৰণৰ অধীনলৈ অনা হয়।

সংযোগী বেংকিং পদ্ধতি

- **সংযোগী বেংকিং পদ্ধতিৰ অৰ্থ**— সংযোগী বেংক হৈছে এনে এটা বেংক, যিয়ে আন বেংকক সেৱা (যেনে— আন বেংকৰ হৈ আমানত গ্ৰহণ) প্ৰদান কৰে। এইটো হৈছে এনে এক পদ্ধতি, যাৰ অধীনত গোট বেংকবোৰ ডাঙৰ বেংকৰ সৈতে সংযুক্ত হৈ আছে। সংযোগী বেংকবোৰ বিত্তীয় কেন্দ্ৰবোৰত এতিয়াও ডাঙৰ বেংকৰ সৈতে সংযুক্ত হৈ আছে।

গোট - ৩

প্ৰশ্নাৱলী

ক) অতি চমু উত্তৰৰ প্ৰশ্ন :

প্ৰতিটোত ১ নম্বৰ

- (১) কোন চনত ইম্পেৰিয়েল বেংক প্ৰতিষ্ঠা হৈছিল?
- (২) কোন চনত ১৪টা ভাৰতীয় বাণিজ্যিক বেংক ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণ কৰা হৈছিল?
- (৩) কোন চনত ৬টা ভাৰতীয় বাণিজ্যিক বেংক ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণ কৰা হৈছিল?
- (৪) কোন চনত নায়ক বেংক আঁচনি আৰম্ভ কৰা হৈছিল?
- (৫) কোন চনত ভাৰতীয় ষ্টেট বেংক স্থাপন কৰা হৈছিল?
- (৬) প্ৰেচিডেন্সি বেংক তিনিটাৰ নাম লিখা।
- (৭) ভাৰতীয় ষ্টেট বেংকৰ পূৰ্বৰ নাম কি আছিল?
- (৮) কোন চনত ইম্পেৰিয়েল বেংক অফ ইণ্ডিয়াক ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণ কৰা হৈছিল আৰু ভাৰতীয় ষ্টেট বেংক হিচাপে পুনৰ নামকৰণ কৰা হৈছিল?

খ) চমু উত্তৰ দিয়া :

প্ৰতিটোত ২ নম্বৰ

- (১) ব্যক্তিগত খণ্ডৰ বেংক কাক বোলে ?
- (২) ৰাজহুৱা খণ্ডৰ বেংক কাক বোলে ?
- (৩) শাখা বেংকিং কাক বোলে ?
- (৪) গোট বেংকিং কাক বোলে ?
- (৫) চেইন বেংকিং কাক বোলে ?

- (৬) খুপ বেংকিং কাক বোলে ?
- (৭) অনুসূচীত বাণিজ্যিক বেংক কাক বোলে ?
- (৮) ভাৰতৰ দুটা ব্যক্তিগত খণ্ডৰ বেংকৰ নাম লিখা।
- (৯) ভাৰতৰ দুটা ৰাজহুৱা খণ্ডৰ বেংকৰ নাম লিখা।
- (১০) ভাৰতীয় ষ্টেট বেংকৰ দ্বাৰা সম্পাদন কৰা যিকোনো দুটা কেন্দ্ৰীয় বেংকিং কাৰ্য লিখা।
- (১১) ভাৰতীয় ষ্টেট বেংকৰ দ্বাৰা সম্পাদন কৰা যিকোনো দুটা সাধাৰণ বেংকিং কাৰ্য লিখা।
- (১২) নায়ক বেংকৰ দুটা কাৰ্য লিখা।
- (১৩) অনুসূচীত আৰু অনা-অনুসূচীত বেংকৰ দুটা পাৰ্থক্য উল্লেখ কৰা।
- (১৪) নায়ক বেংক আঁচনিৰ অৰ্থ লিখা।
- (১৫) ভাৰতত ৰাষ্ট্ৰীয়কৃত বেংকসমূহৰ দুটা গুৰুত্বপূৰ্ণ সাফল্য উল্লেখ কৰা।
- (১৬) শাখা বেংকিং পদ্ধতিৰ দুটা সুবিধা লিখা।
- (১৭) খুপ বেংকিং আৰু চেইন বেংকিংৰ মাজৰ দুটা পাৰ্থক্য লিখা।
- (১৮) ৰাজহুৱা খণ্ড আৰু ব্যক্তিগত খণ্ডৰ বেংকৰ মাজত দুটা পাৰ্থক্য লিখা।
- (১৯) নায়ক বেংকৰ দুটা উদ্দেশ্য উল্লেখ কৰা।

গ) দীঘলীয়া উত্তৰৰ প্ৰশ্ন (প্ৰকাৰ-১) :

প্ৰতিটোত ৫ নম্বৰ

- (১) বাণিজ্যিক বেংকসমূহৰ ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণৰ উদ্দেশ্যবোৰ আলোচনা কৰা।
- (২) শাখা বেংকিং আৰু গোট বেংকিংৰ মাজত পাঁচটা পাৰ্থক্য উল্লেখ কৰা।
- (৩) স্বাধীনতাৰ পিছৰ সময়ছোৱাত ভাৰতত বাণিজ্যিক বেংকৰ বিকাশৰ বিষয়ে চমুকৈ বৰ্ণনা কৰা।
- (৪) নায়ক বেংকৰ কাম-কাজ আলোচনা কৰা।

ঘ) দীঘলীয়া উত্তৰৰ প্ৰশ্ন (প্ৰকাৰ-২) :

প্ৰতিটোত ৮ নম্বৰ

- (১) ভাৰতত বাণিজ্যিক বেংকিঙৰ বিৱৰ্তন আৰু বিকাশৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা।
- (২) শাখা বেংকিং পদ্ধতিৰ সুবিধা আৰু অসুবিধাবোৰ আলোচনা কৰা।
- (৩) গোট বেংকিং পদ্ধতিৰ সুবিধা আৰু অসুবিধাবোৰ আলোচনা কৰা।
- (৪) নায়ক বেংক আঁচনি কি? এই আঁচনিৰ প্ৰভাৱবোৰ উল্লেখ কৰা।
- (৫) ভাৰতীয় ষ্টেট বেংকৰ বিষয়ে এটা চমু টোকা লিখা।
- (৬) ভাৰতীয় ষ্টেট বেংকৰ কাৰ্যসমূহ চমুকৈ আলোচনা কৰা।
- (৭) ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণৰ পিছত বাণিজ্যিক বেংকৰ সাফল্যৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা।
- (৮) ভাৰতত বেংক ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণৰ মুখ্য উদ্দেশ্য আৰু সাফল্যৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা।
- (৯) কিছুমান ভাৰতীয় বেংকৰ ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণ কাৰণবোৰ কি আছিল? ই দেশখনক কেনেদৰে সহায় কৰিছে?

—

বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ বেংক হিচাব আৰু গ্ৰাহক (DIFFERENT TYPES OF BANK ACCOUNTS AND CUSTOMERS)

বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ বেংক হিচাবসমূহ : সঞ্চয়ী বেংক হিচাব— অৰ্থ, বৈশিষ্ট্য আৰু সুবিধা। চলিত জমা হিচাব— অৰ্থ আৰু বৈশিষ্ট্য। স্থায়ী জমা হিচাব— অৰ্থ, বৈশিষ্ট্য আৰু সুবিধা। পৌনঃপুনিক বা আৱৰ্ত জমা হিচাব— অৰ্থ আৰু বৈশিষ্ট্য। সঞ্চয়ী বেংক হিচাব আৰু চলিত জমা হিচাব খোলাৰ কাৰ্য প্ৰণালী। সঞ্চয়ী বেংক হিচাব আৰু চলিত জমা হিচাব আৰু সঞ্চয়ী বেংক হিচাব আৰু স্থায়ী জমা হিচাবৰ মাজত পাৰ্থক্য। পে-ইন-স্লিপ বুক, পাছ বুক, চেক বুক আৰু এ.টি.এম কাৰ্ড।

বেংকৰ গ্ৰাহক : বেংকৰ গ্ৰাহকৰ অৰ্থ। বিশেষ প্ৰকাৰৰ গ্ৰাহক : নাবালক, অশিক্ষিত ব্যক্তি, যৌথ হিচাব, অংশীদাৰী প্ৰতিষ্ঠান আৰু কোম্পানী। তেওঁলোকৰ নামত হিচাব খোলা আৰু পৰিচালনাৰ ক্ষেত্ৰত ল'বলগীয়া সতৰ্কতাসমূহ। বেংকিং লোকপালৰ অৰ্থ, ক্ষমতা আৰু কৰ্তব্য।

শিকনৰ উদ্দেশ্য :

এই গোটৰ বিষয়সমূহ অধ্যয়ন কৰাৰ পিছত শিক্ষাৰ্থীয়ে—

সঞ্চয়ী বেংক হিচাবৰ অৰ্থ, বৈশিষ্ট্য আৰু সুবিধাসমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।

চলিত জমা হিচাবৰ অৰ্থ আৰু বৈশিষ্ট্যৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।

স্থায়ী জমা হিচাবৰ অৰ্থ, বৈশিষ্ট্য আৰু সুবিধাসমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।

পৌনঃপুনিক জমা হিচাবৰ অৰ্থ আৰু বৈশিষ্ট্যৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।

সঞ্চয়ী বেংক হিচাব আৰু চলিত জমা হিচাব খোলাৰ কাৰ্য প্ৰণালী সম্পৰ্কে জানিব পাৰিব।

সঞ্চয়ী বেংক হিচাব আৰু চলিত জমা হিচাব আৰু সঞ্চয়ী বেংক হিচাব আৰু স্থায়ী জমা হিচাবৰ মাজত পাৰ্থক্য জানিব পাৰিব।

পে-ইন-প্ৰিন্সিপ বুকৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।

পাছ বুকৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।

চেক বুকৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।

এ.টি.এম কাৰ্ডৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।

বেংকৰ গ্ৰাহকৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।

বিশেষ প্ৰকাৰৰ বেংকৰ গ্ৰাহক সম্পৰ্কে জানিব পাৰিব।

বিশেষ প্ৰকাৰৰ বেংকৰ গ্ৰাহকৰ নামত হিচাব খোলোতে ল'বলগীয়া সতৰ্কতামূলক ব্যৱস্থাৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।

বেংকিং লোকপালৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।

—

অধ্যায়-১১

বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ বেংক হিচাব (DIFFERENT TYPES OF BANK ACCOUNTS)

বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ বেংক হিচাব (Different types of Bank Account) :

বেংকৰ মুখ্য কাৰ্য হৈছে জনসাধাৰণৰ পৰা বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ হিচাবৰ যোগেদি জমা বা আমানত গ্ৰহণ কৰা। বাণিজ্যিক বেংকৰ পুঁজিৰ প্ৰধান উৎস হ'ল জনসাধাৰণৰ আমানত। এই আমানতৰ দ্বাৰাই বেংকসমূহ পৰিচালিত হোৱাৰ উপৰিও বিভিন্ন ক্ষেত্ৰত ঋণ প্ৰদানৰ ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰে। বেংকে গ্ৰহণ কৰা আমানত জনসাধাৰণক চাহিদা অনুযায়ী নতুবা নিৰ্দিষ্ট ম্যাদ উকলি গ'লে পৰিশোধ কৰে। গতিকে, জমা হিচাবসমূহ আমি দুটা ভাগত বিভক্ত কৰিব পাৰো—

(ক) **ছকুম বা আদেশী জমা হিচাব (Demand Deposit Account) :** ছকুম বা আদেশী জমা হিচাব হ'ল জমাকাৰীৰ আদেশ অনুযায়ী ধনাদেশ বা অন্য প্ৰকাৰে জমাধন আহৰণ কৰাৰ সম্পূৰ্ণ অধিকাৰ থাকে। এনে জমা হিচাব দুই প্ৰকাৰৰ—

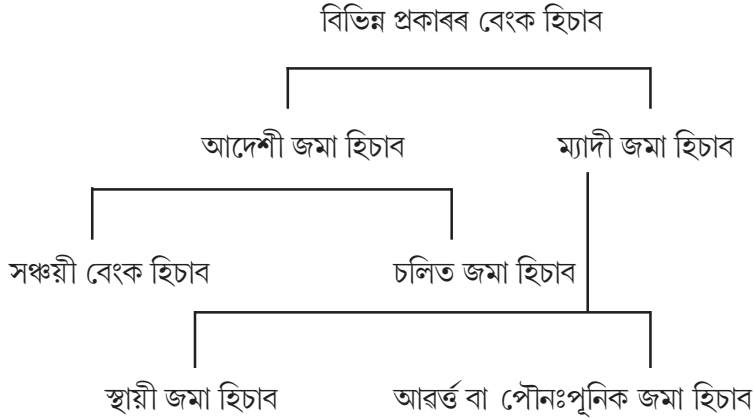
১) সঞ্চয়ী বেংক হিচাব, (২) চলিত জমা হিচাব।

(খ) **ম্যাদী জমা হিচাব (Term Deposit Accounts) :** ম্যাদী জমা হিচাব হ'ল— বেংকসমূহে এক নিৰ্দিষ্ট সময়ৰ বাবে জনসাধাৰণৰ জমা গ্ৰহণ কৰে আৰু এই ম্যাদ উকলি গ'লেহে জমাকাৰীয়ে জমাধন আহৰণ কৰিব পাৰে। এই জমাধন ধনাদেশ বা অন্য প্ৰকাৰে আহৰণ কৰিব পৰা ব্যৱস্থা নাই।

এনে জমা হিচাব দুই প্ৰকাৰৰ—

১) স্থায়ী জমা হিচাব, (২) পৌনঃ পুনিক জমা হিচাব।

বেংকৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ হিচাবসমূহ তলৰ তালিকাত দাঙি ধৰা হ'ল—

সাধাৰণতে, বেংক হিচাবসমূহক নিম্নলিখিত ধৰণে শ্ৰেণীবদ্ধ কৰিব পাৰি :

- (ক) সঞ্চয়ী বেংক হিচাব (Savings Bank Account)
- (খ) চলিত জমা হিচাব (Current Deposit Account)
- (গ) স্থায়ী বা ম্যাদী জমা হিচাব (Fixed Deposit Account)
- (ঘ) পৌনঃপুনিক বা আৱৰ্ত জমা হিচাব (Recurring Deposit Account)

(ক) সঞ্চয়ী বেংক হিচাব (Savings Bank Account) :

সমাজৰ সকলো শ্ৰেণী মানুহৰ আয়ৰ উৎস সামানুপাতিক নহয়। নিম্নবিত্ত আৰু মধ্যবিত্ত আয় স্তৰৰ লোকসকলৰ মাজত ক্ষুদ্ৰ সঞ্চয়ৰ মনোভাৱ জাগ্ৰত কৰি তুলিবলৈ সঞ্চয়ী বেংক হিচাব আৰম্ভ কৰিছিল। সেয়ে তেনে লোকৰ ক্ষুদ্ৰ সঞ্চয়সমূহ সঞ্চয়ী বেংক হিচাবত জমা ৰাখিলে ভৱিষ্যতে আৰ্থিক সকাহ পোৱাৰ সুবিধা হয়। বৰ্তমান সময়ত সমাজৰ সকলো শ্ৰেণীৰ মানুহৰ মাজত এই হিচাবৰ জনপ্ৰিয়তা বৃদ্ধি পাইছে। বাণিজ্যিক বেংকে কাৰ্য্যকৰী পুঁজি সংগ্ৰহৰ উদ্দেশ্যে এই শ্ৰেণীৰ জনসাধাৰণৰ পৰা সঞ্চয় সংগ্ৰহ কৰিবলৈ ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰে। বেংকৰ নিৰ্দিষ্ট প্ৰ-পত্ৰ পূৰণ কৰি যিকোনো ব্যক্তিয়ে সঞ্চয়ী বেংক হিচাব খুলিব পাৰে। সঞ্চয়ী বেংক হিচাবত এটা নিম্নতম পৰিমাণৰ টকা জমা দি হিচাব খুলিব পাৰে। অৱশ্যে বেংক ভেদে আৰু অঞ্চলভেদে

নিম্নতম টকাৰ পৰিমাণ বেলেগ বেলেগ হয়। এই জমা হিচাবত প্ৰতিদিনে কেইবাবাৰো ধন জমা কৰিব পাৰে। কিন্তু এই হিচাবৰ পৰা ধন আহৰণৰ সীমা বান্ধি দিয়া থাকে। এই জমা হিচাবত নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰ সুত বেংকে প্ৰদান কৰে। হিচাব খোলাৰ লগে লগে বেংকে গ্ৰাহকক এখন পাছবুক দিয়ে। তদুপৰি গ্ৰাহকৰ প্ৰয়োজন সাপেক্ষে ধনাদেশ আৰু এ. টি. এম(ATM)ৰ ব্যৱস্থা কৰে। ধনাদেশ আৰু এ. টি. এমৰ সুবিধাৰ কাৰণে গ্ৰাহকে নিম্নতম ১০০০ টকা বেংকৰ হিচাবত জমা কৰিব লাগে। নিৰ্দিষ্ট জমা প্ৰ-পত্ৰ পূৰণ কৰি গ্ৰাহকে এই হিচাবত ধন জমা কৰে আৰু গ্ৰাহকৰ প্ৰয়োজন অনুসৰি ধনাদেশ বা এ. টি. এম যোগে টকা আহৰণ কৰিব পাৰে।

সঞ্চয়ী বেংক হিচাবৰ বৈশিষ্ট্য (Features of Saving Bank Account) :

সঞ্চয়ী বেংক হিচাবৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্যসমূহ তলত উল্লেখ কৰা হ'ল—

- ১) তলত উল্লেখ কৰা ধৰণে এগৰাকী ব্যক্তিয়ে এটা সঞ্চয়ী বেংক হিচাব খুলিব পাৰে—
  - (ক) এগৰাকী ব্যক্তিয়ে তেওঁৰ নিজৰ নামত।
  - (খ) দুজন বা তাতোধিক ব্যক্তিয়ে যৌথভাৱে তেওঁলোকৰ নামত।
  - (গ) এজন নাবালকৰ নূন্যতম বয়স ১০ ৰ পৰা ১৪ বছৰ হ'লে নিজৰ নামত।
  - (ঘ) ব্যৱসায়ত লিপ্ত নোহোৱা ক্লাৰ বা সংস্থা বা সংঘই তেওঁলোকৰ নিজৰ নামত।
  - (ঙ) এটা দাতব্য বা ধৰ্মীয় প্ৰতিষ্ঠানৰ নামত।
  - (চ) এটা ন্যাসৰ নামত।
  - (ছ) লাভ উপাৰ্জনৰ উদ্দেশ্যে নথকা এখন শিক্ষা অনুষ্ঠানৰ নিজৰ নামত।
- ২) কোনো গাইণ্ডটীয়া ব্যৱসায়ী, কোম্পানী, কাৰবাৰী আৰু সংস্থা, যিয়ে লাভজনক কামৰ লগত লিপ্ত, তেওঁলোকে সঞ্চয়ী বেংক হিচাব খুলিব নোৱাৰে।
- ৩) নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰ টকা জমা দিয়েই এটা সঞ্চয়ী বেংক হিচাব খুলিব পাৰে। প্ৰতিদিনে জমা কৰা ধনৰ পৰিমাণৰ কোনো সীমা নাই আৰু কিমানবাৰ জমা কৰিব লাগে, তাৰ কোনো নিয়ম নাই।
- ৪) এই হিচাবৰ পৰা টকা আহৰণৰ সীমা বান্ধি দিয়া থাকে। বৰ্তমান বছৰত ১৫০ বাৰ আহৰণ কৰিব পাৰে। কিন্তু এই নিয়মৰ সময়ে সময়ে সাল-সলনি ঘটে। জমাকাৰীয়ে উলিয়াব বিচৰা টকাৰ পৰিমাণ বেংকে বান্ধি দিয়া সীমা অতিক্ৰম কৰিলে পূৰ্বে জাননী দিব লাগে।

- ৫) স্থায়ী জমা হিচাব আৰু পৌনঃপুনিক জমা হিচাবৰ তুলনাত এই হিচাবত সুদৰ হাৰ কম।
- ৬) এই হিচাবৰ সুত বেংকে প্ৰতিদিনে গণনা কৰে। ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংকে ২০১০ চনৰ ১ এপ্ৰিলৰ পৰা প্ৰতিদিন গড় পদ্ধতি অৱলম্বন কৰি সঞ্চয়ী বেংক হিচাবৰ সুদ গণনা কৰাৰ নতুন নিৰ্দেশনা জাৰি কৰিছে।
- ৭) সঞ্চয়ী বেংক হিচাবৰ ধাৰকলৈ পাছ-বুক প্ৰদান কৰা হয়। তদুপৰি যিবিলাক আমানতকাৰীয়ে নিম্নতম তহবিল এই হিচাবত ৰাখিব বিচাৰে, তেতিয়া তেওঁলোকক ধনাদেশ বহী প্ৰদান কৰা হয়।
- ৮) সঞ্চয়ী বেংক হিচাবৰ ধাৰকে আহৰণ প্ৰ-পত্ৰ, ধনাদেশ বা এ. টি. এমৰ দ্বাৰা নিজৰ নামত থকা হিচাবৰ পৰা টকা উলিয়াব পাৰে।

সঞ্চয়ী বেংক হিচাবৰ সুবিধা (Advantages of Savings Bank Accounts :

সঞ্চয়ী বেংক হিচাবৰ ক্ষেত্ৰত বেংক আৰু গ্ৰাহক উভয় পক্ষই তলত উল্লেখ কৰা সুবিধাসমূহ উপভোগ কৰে—

- ১) সঞ্চয়ী বেংক হিচাবৰ জৰিয়তে বেংকে জমা গ্ৰহণ কৰি গ্ৰাহকৰ পুঁজিৰ নিৰাপত্তা দিয়ে।
- ২) এই হিচাবৰ ধাৰকে জমা কৰা পুঁজিৰ ওপৰত নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰ সুত লাভ কৰে। ফলস্বৰূপে জনসাধাৰণৰ সঞ্চয়ৰ প্ৰতি মনোভাৱ বৃদ্ধি পায়।
- ৩) এই হিচাবৰ জৰিয়তে সংগ্ৰহ হোৱা পুঁজিসমূহ বিভিন্ন ক্ষেত্ৰত বেংকে বিনিয়োগ কৰি দেশৰ আৰ্থিক প্ৰগতিত সহায় কৰাৰ উপৰিও বুজন পৰিমাণৰ সুত লাভ কৰে।
- ৪) এই হিচাবত বেংকে আগবঢ়োৱা বিভিন্ন ধৰণৰ সুবিধাৰ বাবে জনসাধাৰণ আকৰ্ষিত হয় আৰু সঞ্চয়ৰ প্ৰতি মনোনিবেশ কৰে।
- ৫) এই হিচাবৰ গ্ৰাহকে প্ৰয়োজন সাপেক্ষে তেওঁৰ নিজৰ নামত থকা জমা ধন আহৰণ কৰিব পাৰে। তাৰ বাবে বেংকে আহৰণ প্ৰ-পত্ৰ, ধনাদেশৰ বহী আৰু এ. টি. এমৰ সুবিধা কৰি দিয়ে।

(খ) চলিত জমা হিচাব (Current Deposit Account) :

বাণিজ্যিক বেংকত চলিত জমা হিচাবৰ গুৰুত্ব প্ৰতিদিনে বৃদ্ধি পাই আছে। এই জমা হিচাব সাধাৰণতে

ব্যৱসায়ীক প্ৰতিষ্ঠান, ঔদ্যোগিক প্ৰতিষ্ঠান আৰু যৌথ কোম্পানী ইত্যাদিসমূহে খোলে। চলিত জমা হিচাবৰ নিম্নতম জমা আন জমা হিচাবৰ তুলনাত বেছি। আনহাতে চলিত জমা হিচাবত ৰাখিব পৰা আমানতৰ পৰিমাণে বেছি। চলিত জমা হিচাবৰ এক বিশেষত্ব হ'ল— গ্ৰাহকে নিজ সুবিধা অনুসৰি এক দিনতে বহুবাৰ ধন জমা দিব পাৰে আৰু প্ৰয়োজনত আহৰণ কৰিব পাৰে। এই হিচাবত ধন উলিওৱা আৰু জমা কৰাৰ কোনো সীমাৰদ্ধতা নাই। বাস্তৱ ক্ষেত্ৰত সকলোবোৰ ব্যৱসায়িক লেনদেন ধনদেশৰ জৰিয়তে গ্ৰাহকে সমাধান কৰে। সেয়েহে চলিত জমা হিচাবৰ গ্ৰাহকে প্ৰতিদিনে কিমান পৰিমাণৰ টকা জমা দিব আৰু কিমান পৰিমাণৰ টকা আহৰণ কৰিব তাক সঠিককৈ কোৱা টান। গতিকে বেংকে এই জমা হিচাবৰ বাবে যথেষ্ট পৰিমাণৰ তহবিল মজুত ৰাখিবলগীয়া হয়। চলিত জমা হিচাবৰ প্ৰকৃতি এনেকুৱা ধৰণৰ হোৱা হেতুকে বেংকে সুবিধাজনকভাৱে পুঁজি বিনিয়োগ কৰি উপাৰ্জন কৰা অসুবিধাজনক। সেইবাবে এই হিচাবৰ ওপৰত বেংকে সাধাৰণতে সুদ প্ৰদান নকৰে। বৰ্তমান বেংকে চলিত জমা হিচাবত ৰাখিবলগীয়া নিম্নতম জমাৰ পৰিমাণ নাৰাখিলে তাৰ বাবে প্ৰাসংগিক ব্যয় (Incidental charge) লয়।

চলিত জমা হিচাবৰ বৈশিষ্ট্য (Features of current Deposit Account) :

চলিত জমা হিচাবৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ তলত উল্লেখ কৰা হ'ল—

- ১) কোনো ব্যক্তি, ব্যৱসায়ী, কোম্পানী আদিয়ে চলিত জমা হিচাব খুলিব পাৰে। কিন্তু এজন নাবালকক এই হিচাব খুলিব দিয়া নহয়।
- ২) চলিত জমা হিচাবত গ্ৰাহকে প্ৰয়োজন অনুসৰি এদিনতে বহুবাৰ টকা জমা কৰিব পাৰে আৰু আহৰণ কৰিব পাৰে। তাৰ ওপৰত কোনো হকা-বাধা আৰোপ কৰা নাই।
- ৩) বেংকে সাধাৰণতে চলিত জমা হিচাবৰ আমানতৰ ওপৰত গ্ৰাহকক কোনো ধৰণৰ সুদ নিদিয়ে। কাৰণ এই জমা হিচাবৰ লেনদেনৰ বাবে বেংকে অধিক পৰিমাণৰ তাৰল্য পুঁজি মজুত ৰাখিব লগা হয়।
- ৪) চলিত জমা হিচাব ধাৰকক বেংকে পাছবুক, ধনদেশৰ বহী আৰু এ. টি. এমৰ সুবিধা প্ৰদান কৰে।
- ৫) চলিত জমা হিচাবৰ ধাৰকে বেংকৰ পৰা 'অধিবিকৰ্ষ'ৰ সুবিধা গ্ৰহণ কৰিব পাৰে। ইয়াৰ বাবে গ্ৰাহকে বেংকৰ লগত আগতীয়াকৈ যোগাযোগ কৰিব লাগে।
- ৬) চলিত জমা হিচাবত ধাৰকৰ হকে তৃতীয় পক্ষৰ ধনদেশ আৰু পৃষ্ঠাংকণ কৰা ধনদেশ বেংকে সংগ্ৰহ কৰে।

৭) চলিত জমা হিচাবত বেংকে নগদ টকা জমা লোৱা বা আদায় দিয়াৰ উপৰিও বিনিময় বিল, বেংক ড্ৰাফ্ট, খনাদেশ আদি গ্ৰাহকৰ হকে জমা লয় আৰু এইবিলাক গ্ৰাহকৰ সুবিধাৰ বাবে আদায় কৰে।

গ) স্থায়ী জমা হিচাব (Fixed Deposit Account) :

স্থায়ী জমা হিচাবক সময় সাপেক্ষে জমা বা চৰ্তসাপেক্ষে জমা বুলিও জনা যায়। এক নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰ টকা এক নিৰ্দিষ্ট সময়ৰ বাবে বেংকত জমা ৰখা হেতুকে এই হিচাবক স্থায়ী বা ম্যাদী জমা হিচাব বোলে। ম্যাদী জমা হিচাবত বেংকে উচ্চ হাৰত সুত প্ৰদান কৰে। এই হিচাবৰ জমাধন ম্যাদ উকলি নোযোৱা পৰ্যন্ত উলিয়াব নোৱাৰে। অৱশ্যে জমাকাৰীৰ আগতীয়া জাননী সাপেক্ষে বেংকে ধন মোকলাই দিব পাৰে। এইক্ষেত্ৰত বেংকে পূৰ্বৰ চুক্তি অনুসৰি সুত প্ৰদান নকৰে। স্থায়ী জমা হিচাবত জমা কৰা টকাৰ বাবে বেংকে এখন স্থায়ী জমাৰ ৰছিদ দিয়ে। এই ৰছিদখনত জমা কৰা টকাৰ পৰিমাণৰ উপৰিও, ম্যাদৰ সময়, সুতৰ হাৰ, জমাকাৰীৰ নাম আৰু ম্যাদৰ অন্তত সূতে-মূলে পাবলগীয়া টকাৰ পৰিমাণ উল্লেখ থাকে।

স্থায়ী জমা হিচাবৰ বৈশিষ্ট্য (Features of Fixed Deposit Account) :

স্থায়ী জমা হিচাবৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্যসমূহ তলত উল্লেখ কৰা হ'ল—

- ১) কোনো এজন ব্যক্তিয়ে তেওঁৰ নিজৰ নামত, দুজন বা ততোধিক ব্যক্তিয়ে যৌথ নামত আৰু আনকি এজন নাবালকৰ নামতো স্থায়ী জমা হিচাব খুলিব পাৰে।
- ২) এই জমা হিচাবত এক নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰ টকা এক নিৰ্দিষ্ট সময়ৰ বাবে স্থিৰ সুতৰ হাৰত জমা কৰে।
- ৩) এই জমা হিচাবৰ ধাৰকে বেংকত টকা জমা কৰাৰ পিছত বেংকে প্ৰাপ্তি স্বীকাৰ কৰি এখন স্থায়ী জমাৰ ৰছিদ প্ৰদান কৰে। এনেকুৱা হিচাবৰ ধাৰকক পাছবুক আৰু খনাদেশ বহী প্ৰদান নকৰে। মনকৰিবলগীয়া কথা যে এই জমাৰ ৰছিদ হেৰালে যথোপযুক্ত প্ৰমাণেৰে বেংকক সন্তুষ্ট কৰিব পাৰিলে, ধাৰকে নকল প্ৰতিলিপি ল'ব পাৰে।
- ৫) এই হিচাবত বেংকে দিয়া সুতৰ হাৰ অন্যান্য হিচাবৰ তুলনাত অধিক। ইয়াৰ কাৰণ বেংকত জমা হোৱা পুঁজি অইন লাভজনক ক্ষেত্ৰত দীৰ্ঘ সময়ৰ বাবে বিনিয়োগ কৰি অধিক লাভৱান হ'ব পাৰে। ইয়াৰ উপৰি স্থায়ী জমাৰ বাবে নগদ সংৰক্ষণ প্ৰয়োজন নহয়।
- ৬) এই হিচাবত ধাৰকে নিৰ্দিষ্ট ম্যাদ উকলি নোযোৱালৈকে জমা টকা উলিয়াব নোৱাৰে। কিন্তু ধাৰকৰ আবেদন অনুযায়ী ইয়াৰ বিপৰীতে বেংকে ঋণৰ ব্যৱস্থা কৰে।

- ৭) সাধাৰণতে, এই হিচাবৰ ম্যাদ উকলি গ'লেহে সূত প্ৰদান কৰে। কিন্তু জমাকাৰীৰ অনুৰোধ ক্ৰমে বেংকে প্ৰতিমাহে, তিনিমাহে বা ছমাহৰ মূৰে মূৰে তেওঁৰ সঞ্চয়ী জমা হিচাব নতুবা চলিত জমা হিচাবত জমা কৰে।
- ৮) বছৰি সূতৰ পৰিমাণ ১০,০০০ হাজাৰ টকাতকৈ অধিক হ'লে, তাৰ ওপৰত আয়কৰ দিব লাগে।

স্থায়ী জমা হিচাবৰ সুবিধাসমূহ (Advantages of Fixed Deposit Account) :

স্থায়ী জমা হিচাবৰ ক্ষেত্ৰত গ্ৰাহকে তলত উল্লেখ কৰা সুবিধাসমূহ উপভোগ কৰে—

- ১) স্থায়ী জমা হিচাবৰ দ্বাৰা বেংকে সঞ্চয়কাৰীক বিনিয়োগৰ সুবিধা কৰি দিয়ে। এই হিচাবত সঞ্চয়কাৰীয়ে বিনিয়োগৰ পৰা হোৱা কোনো ধৰণৰ শংকা বহন কৰিবলগীয়া নহয়। অৰ্থাৎ বিনিয়োগ কৰা পুঁজিৰ সম্পূৰ্ণ নিৰাপত্তা প্ৰদান কৰে। পুঁজিৰ হৰলুকি হোৱাৰ কোনো অৱকাশ নাথাকে।
- ২) এই জমা হিচাবত সঞ্চয়কাৰীয়ে অন্যান্য হিচাবৰ তুলনাত অধিক হাৰত সূত উপাৰ্জন কৰে। সেয়েহে, জনসাধাৰণৰ মাজত সঞ্চয়ৰ প্ৰতি মনোভাৱ বৃদ্ধি পায়।
- ৩) এই হিচাবত সঞ্চয়কাৰীয়ে বেংকত এক নিৰ্দিষ্ট সময়ৰ বাবে ধন জমা কৰা হেতুকে বেংকে নিশ্চিতভাৱে এই জমা ধন বিভিন্ন ক্ষেত্ৰত বিনিয়োগ কৰাৰ সুবিধা পায়।
- ৪) জমাকাৰীয়ে প্ৰয়োজন সাপেক্ষে এই হিচাবৰ বিপৰীতে বেংকৰ পৰা ঋণ গ্ৰহণ কৰিব পাৰে।
- ৫) জমাকাৰীয়ে জমাৰ ওপৰত উদ্ভৱ হোৱা সূত মাহেকত, তিনিমাহত বা ছমাহত উলিয়াব পাৰে।

পৌনঃ পুনিক বা আৱৰ্ত্ত জমা হিচাব (Recurring Deposit Account) :

পৌনঃ পুনিক জমা হিচাব বা ৰেকাৰিং জমা হিচাব প্ৰকৃততে স্থায়ী জমা হিচাবৰ দৰে একপ্ৰকাৰ ম্যাদী হিচাব। এক নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰ টকা এক নিৰ্দিষ্ট সময়লৈ প্ৰতিমাহে জমা কৰে বাবে এই হিচাবক পৌনঃপুনিক জমা হিচাব বা ৰেকাৰিং জমা হিচাব বোলা হয়। এই জমা হিচাবত বেংকে স্থায়ী জমা হিচাবতকৈ কম হাৰত সূত প্ৰদান কৰে। কিন্তু আনবোৰ হিচাবৰ তুলনাত বেছি হাৰত সূত দিয়া দেখা যায়। এই জমা হিচাবত জমাকাৰীয়ে স্থায়ী জমাৰ দৰে নিৰ্দিষ্ট ম্যাদৰ অন্তত বেংকৰ পৰা সূত-মূলে আদায় কৰি ল'ব পাৰে। অৱশ্যে বৰ্তমান বেংকে ম্যাদৰ শেষত জমাকাৰীক নগদ ধন আদায় নিদি, তেওঁৰ সঞ্চয়ী জমা হিচাবত জমা কৰা দেখা যায়। এই হিচাবৰ জৰিয়তে নিৰ্দিষ্ট তথা নিয়মীয়া নিম্ন আয়ৰ লোকে সঞ্চয়ৰ ধন জমা কৰি তুলনামূলকভাৱে উচ্চ হাৰৰ

সুত লাভ কৰিব পাৰে। বেংকে অন্যান্য হিচাববোৰৰ দৰে এই হিচাবৰ ধাৰকক এখন পাছ-বুক জাৰি বা বিলি কৰে। এই হিচাবত জমাকাৰীয়ে পে-ইন-ক্লিপ পূৰ্ণ কৰি বেংকত টকা জমা কৰিব পাৰে। উল্লেখযোগ্য যে জমাকাৰীয়ে এই হিচাবৰ টকা ম্যাদৰ সময় উকলি যোৱাৰ আগতে যদি জমাৰ ধন আহৰণ কৰিব বিচাৰে, তেন্তে পূৰ্ব চুক্তি অনুসৰি সুতৰ হাৰ কমি যায়।

পৌনঃ পুনিক বা আৱৰ্ত জমা হিচাবৰ বৈশিষ্ট্য (Features of Recurring Deposit Account) :

পৌনঃ পুনিক বা ৰেকাৰিং জমা হিচাবৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্যসমূহ তলত উল্লেখ কৰা হ'ল—

- ১) এই জমা হিচাবটো তলত দিয়া ধৰণে কোনো ব্যক্তিয়ে খুলিব পাৰে—
  - (ক) এজন ব্যক্তিয়ে তেওঁৰ নিজৰ নামত
  - (খ) দুজন বা ততোধিক ব্যক্তিয়ে তেওঁলোকৰ যৌথ নামত।
  - (গ) এজন নাবালক আৰু অভিভাৱকে যৌথভাৱে।
  - (ঘ) এজন নাবালকেও তেওঁৰ নামত খুলিব পাৰে, যদিহে তেওঁৰ বয়স অতি কমেও ১০ ব
পৰা ১২ বছৰ হয়।
- ২) এই হিচাবত, হিচাবৰ ধাৰকে এক নিৰ্দিষ্ট সময়ৰ মূৰে মূৰে নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰ টকা নিয়মিতভাৱে বেংকত জমা দিব লাগে। যেনে— মাহেকত, তিনিমাহত, ছমাহত।
- ৩) যদি হিচাবৰ ধাৰকে যথাসময়ত বা নিয়মিতভাৱে এই হিচাবত টকা জমা কৰিব নোৱাৰে, তেতিয়াহ'লে বেংকক পূৰ্ব নিৰ্ধাৰিত হাৰত জৰিমনা দিব লাগে।
- ৪) এই হিচাবত জমাৰ ওপৰত দিয়া সুতৰ হাৰ আৰু স্থায়ী জমা হিচাবৰ সুতৰ হাৰ প্ৰায় একে।
- ৫) এই হিচাবৰ ধাৰকক, বেংকে এখন পাছবুক দিয়ে। পাছবুকখনত প্ৰতিটো জমা লিপিবদ্ধ কৰা হয়।
- ৬) হিচাবৰ ধাৰকে মুঠ জমাৰ ওপৰত ৭৫ শতাংশ ঋণ লোৱাৰ সুবিধাও আছে।
- ৭) এই জমা হিচাবত, ধাৰকে ম্যাদৰ অন্ততঃ সুতে-মূলে ঘূৰাই পায়।
- ৮) কোনো ধৰণৰ বেংকৰ ভৰনি নিদিয়াকৈ এই হিচাব এটা শাখাৰ পৰা আন এটা শাখালৈ বদলি কৰাৰ সুবিধা আছে।

সঞ্চয়ী বেংক হিচাব আৰু চলিত জমা হিচাব খোলাৰ কাৰ্য প্ৰণালী (Procedure of opening Savings Bank Account and Current Deposit Account) :

গ্ৰাহকে বেংকত এটা হিচাব খোলাৰ লগে লগে দুয়ো পক্ষৰ মাজত এটা সম্পৰ্ক গঢ়ি উঠে। অৰ্থাৎ বেংকে কোনো গ্ৰাহকৰ নামত হিচাব খোলা মানে বেংক আৰু গ্ৰাহকৰ মাজত এক প্ৰকাৰ চুক্তি সম্পাদিত হোৱা। এনে চুক্তিৰ ফলস্বৰূপে উভয় পক্ষই কিছুমান অধিকাৰ পায় আৰু দায়িত্ব বহন কৰে। বেংকত সঞ্চয়ী বেংক হিচাব আৰু চলিত জমা হিচাব খোলাৰ কাৰ্য প্ৰণালী প্ৰায় একে। বেংকে সঞ্চয়ী বেংক হিচাব আৰু চলিত জমা হিচাব খোলাৰ সময়ত তলত উল্লেখ কৰা নিয়মাৱলীসমূহ মানি চলিব লাগে—

১) নিৰ্দিষ্ট প্ৰ-পত্ৰত আবেদন (Application on the prescribed Form) :

হিচাব খুলিবলৈ ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰা কোনো ব্যক্তি বা প্ৰতিষ্ঠানে বেংকক অনুৰোধ কৰি আবেদন দাখিল কৰিব লাগে। এনে আবেদনৰ ভিত্তিত বেংকে ব্যক্তি, ব্যৱসায়ী প্ৰতিষ্ঠান আৰু কোম্পানীৰ বাবে পৃথক পৃথক প্ৰ-পত্ৰৰ যোগান ধৰে। আবেদনকাৰীয়ে বেংকে যোগান ধৰা প্ৰ-পত্ৰখন সম্পূৰ্ণ কৰাৰ লগতে যাৱতীয় তথ্যসমূহ দাঙি ধৰিব লাগে।

আবেদনকাৰীয়ে প্ৰ-পত্ৰখনত তলত দিয়া বিৱৰণীসমূহ শুদ্ধকৈ দিব লাগে—

- (ক) হিচাব খোলোতাৰ নাম
- (খ) হিচাব খোলোতাৰ জন্ম তাৰিখ
- (গ) হিচাব খোলোতাৰ ৰাষ্ট্ৰীয়তা
- (ঘ) খুলিব বিচৰা হিচাবৰ প্ৰকাৰ
- (ঙ) হিচাব খোলোতাৰ বৃত্তি
- (চ) হিচাব খোলোতাৰ সম্পূৰ্ণ ঠিকনা
- (ছ) বেংকৰ সকলো নীতি-নিয়মসমূহ নিয়াৰিকৈ পালন কৰাৰ ঘোষণা পত্ৰ।

২) ফটো (Photograph) :

আবেদনকাৰীয়ে তেওঁৰ নিজৰ শেহতীয়া পাচপোৰ্ট আকাৰৰ অতি কমেও দুই (২) কপি ফটো প্ৰ-পত্ৰত গাঠি দিব লাগিব।

৩) চিনাক্তকৰণ আৰু ঠিকনাৰ প্ৰমাণ পত্ৰ (Identification and Address Proof) :

আবেদনকাৰীয়ে তেওঁৰ বাস কৰা স্থানৰ বৈধ প্ৰমাণপত্ৰ বেংকত দাখিল কৰিব লাগিব। এজন ব্যক্তিয়ে প্ৰমাণপত্ৰ হিচাপে পাচপোৰ্ট, ভোটাৰ পৰিচয় পত্ৰ, পান কাৰ্ড, চৰকাৰী কৰ্মচাৰীৰ পৰিচয় পত্ৰ, গাড়ী চলোৱাৰ অনুজ্ঞাপত্ৰ, বিদ্যুৎ বিল ইত্যাদি বেংকত দাখিল কৰিব পাৰে।

৪) চিনাক্তকৰণ (Reference or Introduction) :

হিচাব খুলিবলৈ আবেদন কৰা ব্যক্তিৰ স্বভাৱ চৰিত্ৰ, আৰ্থিক অৱস্থা আদি যাতে আঁসোৱাহযুক্ত নহয়, বেংকে সেই ক্ষেত্ৰত চোকা নজৰ ৰাখে। সেই উদ্দেশ্যে আবেদন প্ৰ-পত্ৰখনত গ্ৰাহকক চিনাক্তকৰণৰ এটি শিতান থাকে। কোনো গণ্য-মান্য ব্যক্তি বেংকৰ গ্ৰাহক, অন্য বেংক বা সেই বেংকৰ কৰ্মচাৰীয়ে এনে চিনাক্তকৰণ কৰিব পাৰে। চিনাক্তকাৰীয়ে আবেদনকাৰীৰ প্ৰ-পত্ৰত নিজৰ নাম, চহী, ঠিকনা, বৃত্তি আৰু বেংকত থকা তেওঁৰ হিচাবৰ নম্বৰ উল্লেখ কৰিব লাগে।

বেংকৰ চিনাক্তকৰণ প্ৰক্ৰিয়াটো যদি মনঃপূত নহয়, তেতিয়াহ'লে বেংকে হিচাব খুলিবলৈ অগ্ৰসৰ নহয়। চিনাক্তকৰণ প্ৰক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা অনা-আকাংক্ষিত ব্যক্তি এজনক বেংকৰ গ্ৰাহক হ'ব নিদিয়ে। সেই হেতুকে চিনাক্তকৰণ প্ৰক্ৰিয়াটো বেংকৰ বাবে অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ। চিনাক্তকৰণ প্ৰক্ৰিয়া যদিহে ব্যতিক্ৰম হয়, তেতিয়া হিচাব খোলা বেংকটোৰ লগতে সৰ্বসাধাৰণ ৰাইজ বিভিন্ন সমস্যাৰ সন্মুখীন হ'ব পাৰে। ইয়াৰ উপৰি যদি কোনো বেংকে চিনাক্তকৰণ নোহোৱাকৈ হিচাব খোলে, তেতিয়াহ'লে ১৮৮১ চনৰ সম্প্ৰদেয় পত্ৰ আইনৰ ১৩১ নং ধাৰা অনুযায়ী সংগ্ৰহকাৰী বেংকে কোনো বিধিগত ৰক্ষণাবেক্ষণ নাপায়।

৫) স্থায়ী হিচাব নম্বৰ (Permanent Account Number) :

আয়কৰ কৰ্তৃপক্ষৰ দ্বাৰা জাৰী বা প্ৰদান কৰা স্থায়ী হিচাবৰ নম্বৰটো আবেদনকাৰীয়ে প্ৰ-পত্ৰখনত সম্পূৰ্ণভাৱে উল্লেখ কৰিব লাগিব। যদি আবেদনকাৰীৰ এই নম্বৰটো নাথাকে, তেতিয়াহ'লে তেওঁ আন এখন নিৰ্দিষ্ট প্ৰ-পত্ৰ পূৰ্ণ কৰিব লাগিব। কাৰণ বেংকে আয়কৰ কৰ্তৃপক্ষক স্থায়ী হিচাবৰ নম্বৰটো জনোৱাটো কৰ্তব্য। চলিত জমা হিচাবৰ ক্ষেত্ৰটো স্থায়ী হিচাবৰ নম্বৰ থকাটো বাধ্যতামূলক।

৬) স্বাক্ষৰৰ নমুনা (Specimen Signature) :

আবেদনকাৰীয়ে বেংকত হিচাব খোলাৰ সময়ত তেওঁৰ স্বাক্ষৰৰ নমুনা দিব লাগে। এনে স্বাক্ষৰৰ নমুনা বেংকে ভৱিষ্যতৰ বাবে সযত্নে ৰাখে। আজিকালি বেংকে স্বাক্ষৰৰ নমুনা আৰু ফটো স্কেনৰ সহায়ত কম্পিউটাৰত সংৰক্ষণ কৰি ৰাখে। যেতিয়া গ্ৰাহকে টকা আহৰণৰ বাবে ধনাদেশ এখন বেংকত দাখিল কৰে, তেতিয়া বেংকে তেওঁৰ স্বাক্ষৰৰ নমুনা তুলনা কৰাৰ পিছতহে পৰিশোধৰ ব্যৱস্থা কৰে। এনে কৰিলে বেংকে জালিয়াতিৰ পৰা ৰক্ষা পায়।

৭) হিচাব কাৰ্য্যকৰী কৰাৰ নিয়ম (Mode of operation of the Account) :

আবেদনকাৰীয়ে নিজেই হিচাবটো চলাই নিব পাৰে। যৌথ হিচাবৰ ক্ষেত্ৰত কেনেকুৱা ধৰণে কাৰ্য্যকৰী কৰিব তাৰ সবিশেষ নিৰ্দেশ বেংকক দিব লাগে। নিম্নলিখিত যিকোনো প্ৰকাৰে যৌথ হিচাব এটা কাৰ্য্যকৰী/পৰিচালিত হ'ব পাৰে।

- (ক) যিকোনো এজন ব্যক্তি বা জীৱিত প্ৰতিনিধিৰ দ্বাৰা।
- (খ) হিচাবৰ পূৰ্বৰ ধাৰক বা জীৱিত প্ৰতিনিধিৰ দ্বাৰা।
- (গ) যৌথভাৱে

যদিহে আবেদনকাৰীয়ে তেওঁৰ হিচাবটো তৃতীয় পক্ষ নতুবা কোনোবা প্ৰতিনিধিৰ দ্বাৰা পৰিচালিত কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰে, তেতিয়া তেওঁৰ মত প্ৰকাশ কৰি বেংকক নিৰ্দেশ দিব লাগে। তেনেক্ষেত্ৰত বেংকে তৃতীয় পক্ষ বা প্ৰতিনিধিৰ স্বাক্ষৰৰ নমুনা সংগ্ৰহ কৰি হিচাবটো কাৰ্য্যকৰী কৰিবলৈ নিৰ্দেশ দিয়ে।

৮) মনোনীতকৰণ (Nomination) :

আবেদনকাৰীয়ে মানোনীতকৰণ প্ৰ-পত্ৰ এখন পূৰ্ণ কৰিব লাগে, কাৰণ হিচাবৰ ধাৰকৰ অবাঞ্ছিত মৃত্যু হ'লে, সেই হিচাবৰ ধন আদায় কৰাৰ অধিকাৰ লাভ কৰে। আবেদনকাৰীয়ে তাত মনোনীত ব্যক্তিৰ নাম, ঠিকনা, বয়স, জন্মৰ তাৰিখ ইত্যাদি প্ৰকাশ কৰিব লাগে। যদিহে মনোনীত ব্যক্তি গৰাকী নাবালক হয়, তেতিয়াহ'লে নাবালকজনৰ হৈ আইনগতভাৱে কাম কৰিব পৰা যিকোনো ব্যক্তি এজনক নিয়োগ কৰিব পাৰে।

৯) হিচাব খোলাৰ অনুমতি (Opening of the Account) :

আবেদনকাৰী এগৰাকীৰ ওপৰত উল্লেখ কৰা তথ্যসমূহৰ ভিত্তিত যদিহে বেংক সন্তুষ্ট হয়, তেতিয়াহ'লে তেওঁৰ নামত হিচাব খুলিবলৈ অনুমতি দিয়ে। আবেদনকাৰীৰ নতুন হিচাব নম্বৰত বেংকে নিৰ্দিষ্ট কৰি দিয়া সৰ্বনিম্ন পৰিমাণৰ নগদ টকা পে-ইন-স্লিপৰ যোগেদি জমা কৰিব লাগে। প্ৰাথমিক জমা দিবলগীয়া ধনৰ পৰিমাণ বেংক ভেদে বেলেগ বেলেগ হোৱা পৰিলক্ষিত হয়। হিচাবৰ গতিশীলতাৰ বাবে হিচাবৰ ধাৰকক বেংকে এখন পাছ-বুক, এখন ধনাদেশ বহী, এখন পে-ইন-স্লিপৰ বহীৰ লগতে এখন এ. টি. এম. কাৰ্ডৰ যোগান ধৰে।

সঞ্চয়ী বেংক হিচাব আৰু চলিত জমা হিচাবৰ মাজত পাৰ্থক্য (Differences between Savings Bank Account and Current Deposit Account) :

সঞ্চয়ী বেংক হিচাব আৰু চলিত জমা হিচাবৰ মাজত থকা প্ৰধান পাৰ্থক্যসমূহ তলত উল্লেখ কৰা হ'ল—

১) উদ্দেশ্য (Objective) :

সঞ্চয়ী বেংক হিচাবৰ প্ৰাথমিক উদ্দেশ্য হৈছে জনসাধাৰণৰ মাজত সঞ্চয়ৰ অভ্যাস গঢ়ি তোলা।

আনহাতে, চলিত জমা হিচাবৰ প্ৰাথমিক উদ্দেশ্য হৈছে—

প্ৰয়োজনসাপেক্ষে গ্ৰাহকৰ টকা জমা কৰা আৰু আহৰণ কৰাৰ সুবিধা প্ৰদান কৰা।

২) প্ৰকৃতি (Nature) :

সঞ্চয়ী বেংক হিচাব সাধাৰণতে সকলো শ্ৰেণীৰ ব্যক্তিয়ে খোলে। কিন্তু চলিত জমা হিচাব ব্যৱসায়ী, প্ৰতিষ্ঠান, কোম্পানী আদিয়ে খোলে।

৩) সুত (Interest) :

সঞ্চয়ী বেংক হিচাবত বেংকে এক নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰ সুত প্ৰদান কৰে।

আনহাতে, চলিত জমা হিচাবত বেংকে সাধাৰণতে সুত প্ৰদান নকৰে।

৪) অধিবিকৰ্ষ (Overdraft) :

সঞ্চয়ী বেংক হিচাবৰ বিপৰীতে কোনো ধৰণৰ ঋণ বা অধিবিকৰ্ষৰ সুবিধা বেংকে প্ৰদান নকৰে। আনহাতে চলিত জমা হিচাবৰ বিপৰীতে বেংকে ঋণ বা অধিবিকৰ্ষৰ সুবিধা প্ৰদান কৰে।

৫) আহৰণ (Withdrawal) :

সঞ্চয়ী বেংক হিচাবৰ পৰা টকা আহৰণৰ ক্ষেত্ৰত বেংকৰ কিছু বাধা আৰোপ কৰা আছে। নিৰ্দিষ্ট সময়ৰ ভিতৰত সৰ্বোচ্চ কিমানবাৰ টকা আহৰণ কৰিব পাৰিব, তাক বেংকে নিৰ্ধাৰণ কৰি দিব পাৰে।

আনহাতে চলিত জমা হিচাবৰ ক্ষেত্ৰত আহৰণৰ কোনো সীমাৰুদ্ধতা নাথাকে।

৬) প্ৰাসংগিক ব্যয় (Incidental Charges) :

সঞ্চয়ী বেংক হিচাবৰ ক্ষেত্ৰত বেংকে কোনো ধৰণৰ প্ৰাসংগিক ব্যয় আৰোপ নকৰে। কিন্তু চলিত জমা হিচাবত প্ৰাসংগিক ব্যয় হিচাপে বেংকক ভৰণি দিব লাগে।

সঞ্চয়ী বেংক হিচাব আৰু স্থায়ী জমা হিচাবৰ মাজত পাৰ্থক্য (Differences between Saving Bank Account and Fixed Deposit Account) :

সঞ্চয়ী বেংক হিচাব আৰু স্থায়ী জমা হিচাবৰ মাজত থকা প্ৰধান পাৰ্থক্যসমূহ তলত উল্লেখ কৰা হ'ল—

১) উদ্দেশ্য (Objective) :

সঞ্চয়ী বেংক হিচাবৰ প্ৰাথমিক উদ্দেশ্য হৈছে জনসাধাৰণৰ মাজত সঞ্চয়ৰ অভ্যাস গঢ়ি তোলা আৰু ভৱিষ্যতৰ বাবে আৰ্থিক সকাহ লাভ কৰা।

আনহাতে স্থায়ী জমা হিচাবৰ উদ্দেশ্য হৈছে দীৰ্ঘ সময়ৰ বাবে ধন বিনিয়োগ কৰি তাৰ ওপৰত উচ্চ হাৰত সুত উপাৰ্জন কৰা।

২) জমাৰ সময়সীমা (Period of Deposit) :

সঞ্চয়ী বেংক হিচাবত কোনো নিৰ্দিষ্ট সময়সীমা নাথাকে। কিন্তু স্থায়ী জমা হিচাবৰ ক্ষেত্ৰত জমাকাৰীয়ে এক নিৰ্দিষ্ট সময়ৰ বাবে বিনিয়োগ কৰে।

৩) জমাৰ প্ৰকৃতি (Nature of Deposit) :

সঞ্চয়ী বেংক হিচাবত জমাকাৰীয়ে বেংকৰ দৈনিক হোৱা লেনদেনৰ সময়সূচী অনুসৰি টকা জমা দিব পাৰে।

আনহাতে, স্থায়ী জমা হিচাবত জমাকাৰীয়ে এক কিস্তিতে টকা জমা কৰিব লাগে।

৪) সুতৰ হাৰ (Rate of Interest) :

সঞ্চয়ী বেংক হিচাবৰ সুতৰ হাৰ স্থায়ী জমা হিচাবৰ তুলনাত কম। স্থায়ী জমা হিচাবত বেংকে উচ্চ হাৰত সুত প্ৰদান কৰে।

৫) আহৰণ (Withdrawal) :

সঞ্চয়ী বেংক হিচাবৰ আহৰণৰ ক্ষেত্ৰত বেংকৰ কিছুমান বাধা আৰোপ কৰা আছে। এটা বিত্তীয় বছৰত সৰ্বোচ্চ কিমানবাৰ টকা আহৰণ কৰিব পাৰিব, তাক বেংকে নিৰ্ধাৰণ কৰি দিব পাৰে।

স্থায়ী জমা হিচাবৰ ক্ষেত্ৰত নিৰ্দিষ্ট ম্যাদ উকলি গ'লে বেংকৰ পৰা সুতে-মূলে আহৰণ কৰিব পাৰে।

৬) পাছ-বুক (Pass Book) :

সঞ্চয়ী বেংক হিচাবত জমাকাৰীক পাছবুক প্ৰদান কৰে।

আনহাতে স্থায়ী জমা হিচাবত জমাকাৰীক কোনো ধৰণৰ পাছবুক প্ৰদান নকৰে।

৭) ধনাদেশৰ বহী (Cheque Book) :

সঞ্চয়ী বেংক হিচাবত ধনাদেশ বহীৰ সুবিধা বেংকে প্ৰদান কৰে। ধনাদেশৰ জৰিয়তে জমাকাৰীয়ে

নিজৰ ব্যৱহাৰৰ বাবে ধন উলিওৱাৰ উপৰিও অন্য লেনদেন নিষ্পত্তি কৰিব পাৰে।

স্থায়ী জমা হিচাবত বেংকে ধনাদেশৰ বহী প্ৰদান নকৰে। অৰ্থাৎ ধনাদেশৰ যোগেদি কোনো ধৰণৰ লেনদেন কৰা নহয়।

৮) ধনাদেশ সংগ্ৰহ আৰু পৰিশোধ (Collection of Cheques and Payment) :

সঞ্চয়ী বেংক হিচাবৰ যোগেদি বেংকে হিচাবৰ ধাৰকৰ নামত থকা ধনাদেশ অইন কোনো বেংকৰ পৰা সংগ্ৰহ কৰি পৰিশোধ কৰাৰ ব্যৱস্থা আছে।

স্থায়ী জমা হিচাবৰ ক্ষেত্ৰত এনেকুৱা ধৰণৰ ব্যৱস্থা নাই।

৯) স্থায়ী জমা ৰছিদ (Fixed Deposit Receipt) :

সঞ্চয়ী বেংক হিচাবত জমাকাৰীক বেংকে কোনো ধৰণৰ স্থায়ী জমাৰ ৰছিদ প্ৰদান নকৰে। তাৰ পৰিৱৰ্তে লেনদেনসমূহ লিপিবদ্ধ কৰাৰ বাবে এখন পাছবুক প্ৰদান কৰে।

কিন্তু স্থায়ী জমা হিচাবৰ ক্ষেত্ৰত বেংকে স্পষ্টকৈ সকলো তথ্য লিপিবদ্ধ কৰি এখন স্থায়ী জমা ৰছিদ জমাকাৰীক প্ৰদান কৰে।

পে-ইন-স্লিপ বুক (Pay-in-slip book) :

হিচাবৰ ধাৰকে নগদ টকা, ধনাদেশ, বিল আৰু ড্ৰাফট ইত্যাদি তেওঁৰ হিচাবত জমা কৰিবলৈ বেংকে পে-ইন-স্লিপৰ যোগান ধৰে। এনেকুৱা বহীত দুটা খণ্ড থাকে। জমাকাৰী বা তেওঁৰ প্ৰতিনিধিয়ে জমাৰ সময়ত দুয়োটা খণ্ড পূৰ্ণ কৰিব লাগে।

বৰ্তমান বেংকে আটাইবোৰ হিচাবৰ বাবে পৃথক পৃথক পে-ইন-স্লিপৰ ব্যৱহাৰৰ পৰিৱৰ্তে এখন 'পে-ইন-স্লিপ'ৰ ব্যৱহাৰ কৰা দেখা যায়। তাত মাথোন সকলোবোৰ হিচাব সংক্ষিপ্ত আকাৰত ওপৰৰ অংশত উল্লেখ থাকে। বেংক ভেদে পে-ইন-স্লিপৰ ধৰণ আৰু আকৃতি বেলেগ বেলেগ হোৱা দেখা যায়। যিয়েই নহওক এই স্লিপৰ বিষয়বস্তু মূলতঃ একে। এই 'পে-ইন-স্লিপ'ত গ্ৰাহকে জমাৰ তাৰিখ, হিচাবৰ ধাৰকৰ নাম, হিচাবৰ নম্বৰ, টকাৰ পৰিমাণ (সংখ্যা আৰু আখৰেৰে), নগদ টকাৰ ক্ষেত্ৰত চলিত মুদ্ৰাৰ আখ্যা, জমাকাৰীৰ স্বাক্ষৰ, বিৱৰণ লিখি বেংকত জমা কৰে। 'পে-ইন-স্লিপ'ত থকা দুয়োটা খণ্ডতে হিচাবৰ ধাৰকে স্পষ্টকৈ লিখি নগদ টকা বা ধনাদেশৰ সৈতে কেচ্ কাউণ্টাৰত জমা দিব লাগে। বেংকে টকা বা ধনাদেশৰ লগত 'পে-ইন-স্লিপ'ৰ প্ৰধান বা সোঁ-খণ্ডটো ৰাখি গৌণ বা বাওঁখণ্ডটোত তাৰিখ, বেংকৰ ছীল-মোহৰ আৰু স্বাক্ষৰ কৰি গ্ৰাহকক ঘূৰাই দিয়ে।

স্বাক্ষৰিত খণ্ডটোৱে বেংকত যে টকা বা ধনাদেশ জমা দিয়া হ'ল, তাৰ প্ৰমাণ দাঙি ধৰে। ইয়াৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি বেংকে গ্ৰাহকৰ হিচাবত জমা বা 'ক্ৰেডিট' কৰে। যদি অন্য কোনো বেংকৰ পৰা সংগ্ৰহ কৰিবলগীয়া ধনাদেশ পায়, তেতিয়াহ'লে সংগ্ৰহ কৰা হোৱাৰ পিছতহে গ্ৰাহকৰ হিচাবত জমা বা ক্ৰেডিট কৰে।

পাছ-বুক (Pass Book) :

বেংকে হিচাব খোলাৰ পিছত বেংকে গ্ৰাহকক এখন গুৰুত্বপূৰ্ণ ক্ষুদ্ৰ বহী প্ৰদান কৰে। ইয়াকে 'পাছবুক' বুলি কোৱা হয়। এই পাছবুকত গ্ৰাহকৰ সম্পূৰ্ণ ঠিকনা আৰু বেংকৰ শাখাৰ ঠিকনা থকাৰ উপৰিও গ্ৰাহকৰ হিচাবৰ নম্বৰ দিয়া থাকে। উক্ত বহীত গ্ৰাহকে বেংকৰ লগত কৰা প্ৰতিটো লেন-দেন লিপিবদ্ধ কৰা হয়। বেংক আৰু গ্ৰাহকৰ মাজত হোৱা লেন-দেনসমূহৰ ক্ষেত্ৰত যাতে কোনো ধৰণৰ ভুল বুজাবুজি নহয়, তাৰ বাবেহে পাছ-বুকৰ ব্যৱস্থা কৰা হৈছে। লেন-দেন সম্পাদন হোৱাৰ লগে লগে বেংকে গ্ৰাহকজনৰ হিচাবৰ বিপৰীতে খাতিয়ানত প্ৰবিষ্টিসমূহ লিপিবদ্ধ কৰে। ঠিক একেদৰে গ্ৰাহকৰ পাছ-বুকখনতো লেন-দেনসমূহৰ প্ৰবিষ্টি লিপিবদ্ধ কৰি গ্ৰাহকলৈ ঘূৰাই দিয়ে। পাছ-বুকৰ জৰিয়তে গ্ৰাহকে নিতৌ কিমান টকা বেংকত জমা থ'লে বা উলিয়ালে তাক জানিব পাৰে। জমা আৰু আহৰণৰ সন্দৰ্ভত সঠিকভাৱে দেখুওৱা হৈছে নে নাই সেইটো জানিব পাৰে। তদুপৰি পাছ-বুকৰ জৰিয়তে এটা নিৰ্দিষ্ট তাৰিখত গ্ৰাহকৰ হিচাবত মুঠ তহবিলৰ পৰিমাণো জানিব পাৰে। সেইহেতুকে, পাছ-বুকটো মাজে সময়ে গ্ৰাহকে বেংকলৈ পঠিয়াব লাগে। তেতিয়া বেংকে শেহতীয়া প্ৰবিষ্টিসমূহ লিপিবদ্ধ কৰি গ্ৰাহকক ওভতাই দিয়ে। গ্ৰাহকে চেকৰ দ্বাৰা লেন-দেন কৰিলে পাছ-বুকত চেকৰ ক্ৰমিক নম্বৰ লিপিবদ্ধ কৰে।

যদিহে পাছ-বুকত লিপিবদ্ধ হোৱা প্ৰবিষ্টিসমূহৰ কোনোধৰণৰ খেলিমেলি গ্ৰাহকৰ দৃষ্টি নিষ্ক্ষেপ হয়, তেতিয়াহ'লে গ্ৰাহকে সেই বিষয়ে বেংকক তৎকালীনভাৱে জনাব লাগে। আৰু বেংকে এনে ক্ষেত্ৰত যথাবিহিত ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰা উচিত। সেয়েহে বেংকে পাছ-বুকত গ্ৰাহকৰ হিচাবৰ লেনদেনসমূহ লিপিবদ্ধ কৰাত যথেষ্ট সততাৰে কৰিব লাগে। কাৰণ পাছ-বুকত ভুল হিচাব লিপিবদ্ধ কৰা মানেই হ'ল গ্ৰাহকৰ হিচাবত জমা টকা কম বা বেছিকৈ দেখুওৱা।

যদি গ্ৰাহকৰ পাছ-বুকৰ পৃষ্ঠাসমূহ শেষ হয়, নতুবা পাছ-বুকটো হেৰাই যায়, তেতিয়া গ্ৰাহকে বেংকক জনালে, নতুনকৈ পাছ-বুক প্ৰদান কৰে।

পাছ-বুকৰ গুৰুত্ব (Importance of Passbook) :

পাছ-বুকৰ গুৰুত্বসমূহ তলত উল্লেখ কৰা হ'ল—

- (ক) পাছ-বুকৰ জৰিয়তে গ্ৰাহক আৰু বেংকৰ মাজত হোৱা লেন-দেনৰ সবিশেষ জানিব পাৰি। বেংকত জমা দিয়া ধনৰ পৰিমাণ আৰু আহৰণৰ পৰিমাণৰ লগতে অন্যান্য লেন-দেনৰ বিষয়ে জানিব পাৰি।
- (খ) গ্ৰাহকৰ হিচাবত বৰ্তমানত মুঠ জমাৰ পৰিমাণো পাছ-বুকৰ যোগেদি জানিব পাৰি।
- (গ) ধন পৰিশোধৰ বাবে ধনাদেশ জাৰি কৰাৰ সময়তো পাছ-বুকৰ মুঠ জমাই সহায় কৰে।
- (ঘ) আহৰণ প্ৰ-পত্ৰৰ জৰিয়তে টকা উলিয়াবৰ সময়ত বেংকত পাছ-বুক জমা দিব লাগে। অন্যথা বেংকে টকা উলিয়াই দিবলৈ মান্তি নহয়।

চেক বহী বা ধনাদেশৰ বহী (Cheque Book) :

চেক বহী বা ধনাদেশৰ বহীত চেকৰ নিৰ্দিষ্ট সংখ্যক ছপাকৰা খালী পাত বা পত্ৰ থাকে আৰু এই খালী পত্ৰৰ প্ৰতিটো খিলাত ক্ৰমিক নম্বৰ দিয়া থাকে। বেংকত হিচাব খোলাৰ পিছত বেংকে গ্ৰাহকৰ চাহিদা অনুযায়ী চেক বহীৰ যোগান ধৰে। এই চেক বহীত সাধাৰণতে ১০ ৰ পৰা ৫০ খন পৰ্যন্ত পাত থকা দেখা যায়। সঞ্চয়ী বেংক হিচাব আৰু চলিত জমা হিচাবৰ ক্ষেত্ৰতহে বেংকে চেক বহী প্ৰদান কৰে। চেকৰ সুবিধা গ্ৰহণ কৰা গ্ৰাহকে উক্ত হিচাবত বেংকে নিৰ্ধাৰণ কৰি দিয়া নিম্নতম তহবিল জমা ৰাখিব লাগে। গ্ৰাহকে টকা আহৰণ কৰিবলৈ বিচাৰিলে এই চেক পূৰ্ণ কৰি বেংকত দাখিল কৰে। সঞ্চয়ীবেংক হিচাবৰ ধাৰকে চেকৰ সুবিধা গ্ৰহণ নকৰিলে, তেওঁলোকে বেংকত থকা আহৰণ প্ৰ-পত্ৰ (withdrawal form) জৰিয়তে জমা ধন উলিয়াব পাৰে।

এ. টি. এম কাৰ্ড (ATM Card):

ইংৰাজী শব্দ এ. টি. এম (ATM)ৰ সম্পূৰ্ণ ৰূপটো হ'ল 'অটোমেটেড টেলৰ মেচিন' (Automated Teller Machine)। ১৯৩০ চনত আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্ৰৰ নিউৰকৰ্কত চিটি বেংকে এ. টি. এম কাৰ্ড পোন প্ৰথম আৰম্ভ কৰে। পশ্চিমীয়া দেশসমূহত ইয়াৰ জনপ্ৰিয়তা ক্ৰমাগ্ৰয়ে বৃদ্ধি পায়। ভাৰতবৰ্ষতো ১৯৮৭ চনত হংকং বেংকে এ. টি. এম প্ৰদানৰ ব্যৱস্থা কৰে।

বৰ্তমান সময়ত বেংকত সঞ্চয়ী বেংক হিচাব আৰু চলিত জমা হিচাব খোলাৰ পিছত গ্ৰাহকৰ চাহিদা অনুযায়ী বেংকে এ. টি. এম কাৰ্ডৰ যোগান ধৰে। এই সুবিধা বেংকে গ্ৰাহকলৈ আগবঢ়োৱা আধুনিক সেৱা। এই কাৰ্ডৰ জৰিয়তে ২৪ ঘণ্টাৰ যিকোনো সময়ত টকা উলিওৱাৰ উপৰিও হিচাবৰ বিষয়ে অগ্ৰগতি জানিব পাৰে।

এ. টি. এম কাৰ্ডক আকৌ Any Time Money বুলিও জনা যায়। এই কাৰ্ডখন গ্ৰহণ কৰিবলৈ হ'লে বেংকে নিৰ্দিষ্ট কৰি দিয়া নীতি-নিয়ম মানি চলিব লাগিব। এই কাৰ্ডৰ ধাৰকক বেংকে চাৰিটা সংখ্যাৰ গোপন নম্বৰ দিয়ে। যাক ব্যক্তিগত চিনাক্তকৰণ নম্বৰ (PIN) Personal Identification Number) হিচাপে জনা যায়। এই নম্বৰটো অত্যন্ত গোপনীয়। কাৰণ অইন কোনো ব্যক্তিয়ে এই নম্বৰটো জানিলে, তেতিয়া হিচাবৰ টকা হৰলুকি হ'ব পাৰে। গতিকে এ. টি. এম কাৰ্ডৰ ধাৰকে এই ক্ষেত্ৰত সাৱধানতা অৱলম্বন কৰিব লাগে। যদি কিবা কাৰণত এ. টি. এম কাৰ্ডখন হেৰায় তৎকালীনভাৱে বেংকক জনাব লাগে।

এই কাৰ্ডৰ জৰিয়তে গ্ৰাহকে ২৪ ঘণ্টাত বেংকে নিৰ্দিষ্ট কৰি দিয়া পৰিমাণৰ ধনহে উলিয়াব পাৰে। তদুপৰি এই কাৰ্ডৰ যোগেদি গ্ৰাহকে তেওঁৰ হিচাবত ধন জমা কৰাৰ উপৰিও স্থানান্তৰ কৰিব পাৰে। এই এ. টি. এম কাৰ্ডখন হস্তান্তৰযোগ্য নহয় আৰু বেংকে প্ৰয়োজন সাপেক্ষে বাতিল কৰিব পাৰে।

সাৰাংশ

- বেংকৰ জমা হিচাব দুটা ভাগত বিভক্ত কৰিব পাৰি।
  - (ক) আদেশী জমা হিচাব।
  - (খ) ম্যাদী জমা হিচাব।
- আদেশী জমা হিচাবত অন্তৰ্ভুক্ত হৈছে—
  - (ক) সঞ্চয়ী বেংক হিচাব আৰু
  - (খ) চলিত জমা হিচাব।
- ম্যাদী জমা হিচাবত অন্তৰ্ভুক্ত হৈছে—
  - (ক) স্থায়ী জমা হিচাব আৰু
  - (খ) আৱৰ্ত বা পৌনঃপুনিক জমা হিচাব।
- বেংকে ঋণ আৰু অগ্ৰিম চলিত জমা হিচাবৰ যোগেদিহে প্ৰদান কৰে।
- এজন নাবালকে চলিত জমা হিচাবৰ বাহিৰে অইন সকলো প্ৰকাৰৰ জমা হিচাব খুলিব পাৰে।
- স্থায়ী জমা হিচাবৰ ধাৰককহে স্থায়ী জমা বহিৰ্দ্ জাৰি কৰা হয়। এইখন হস্তান্তৰযোগ্য পত্ৰ নহয়, এইখনক কাৰ্য্যভাৰৰ দ্বাৰা স্থানান্তৰ কৰিব পৰা যায়।
- এজন জমাকাৰীয়ে তেওঁৰ হিচাব বিভিন্ন সঁজুলি ব্যৱহাৰ কৰি পৰিচালনা কৰিব পাৰে—
  - (ক) পে-ইন-স্লিপ বুক।
  - (খ) চেকবুক বা ধনাদেশ বহী।
  - (গ) পাছবুক।
  - (ঘ) এ. টি. এম. কাৰ্ড।
- ‘এ. টি. এম’ কাৰ্ড হ’ল বৈদ্যুতিন বেংকিং মাধ্যম, য’ত বেংকৰ গ্ৰাহকে শাখা প্ৰতিনিধি বা কৰ্মচাৰী অবিহনে মূলতঃ লেনদেনসমূহ কৰিব পাৰে। ইয়াত নগদ ধন আহৰণ আৰু জমাৰ সুবিধা আছে।

অধ্যায়-১২

বেংকৰ গ্ৰাহক আৰু বেংকিং লোকপাল **BANK CUSTOMERS AND BANKING OMBUDSMAN**

গ্ৰাহকৰ অৰ্থ (Meaning of Customer) :

কোনো সামগ্ৰী বা সেৱা ভোগ কৰাজনকে সাধাৰণ অৰ্থত গ্ৰাহক বুলি কোৱা হয়। গ্ৰাহক শব্দটো উদ্ভৱ হৈছে ইংৰাজী শব্দ 'custom' (কাষ্টম)ৰ পৰা। কিন্তু বেংকৰ গ্ৰাহকৰ ক্ষেত্ৰত ইয়াৰ অৰ্থ সম্পূৰ্ণ সুকীয়া। আচলতে বেংকৰ গ্ৰাহকৰ বিধিগত সংজ্ঞা দেখিবলৈ পোৱা নাযায়। যিয়ে বেংকৰ লগত লেনদেন কৰে, আপাত দৃষ্টিত তেওঁকেই বেংকৰ গ্ৰাহক বুলি গণ্য কৰা হয়। অৱশ্যে, বেংকৰ লগত লেনদেন কৰিবলৈ হ'লে নিজৰ নামত যিকোনো একপ্ৰকাৰৰ হিচাব খুলিব লাগিব। কোনো ব্যক্তি বা প্ৰতিষ্ঠানে বেংকত হিচাব খুলি লেনদেন কৰি থাকিলেহে তেওঁক প্ৰকৃত গ্ৰাহক হিচাপে গণ্য কৰা হয়।

বেংক বিশেষজ্ঞসকলে 'গ্ৰাহক' সম্বন্ধে বিভিন্ন মতামত আগবঢ়াইছে। ছাৰ জন পেগেটৰ মতে—
“এবাৰ মাত্ৰ বেংকৰ লগত লেনদেন কৰিলে তেওঁক বেংকৰ গ্ৰাহক হিচাপে স্বীকৃতি দিব পৰা নাযায়। বেংকৰ গ্ৰাহক হ'বলৈ হ'লে নিয়মিতভাৱে লেনদেন কৰি থাকিব লাগিব আৰু তেতিয়াহে সেই অভ্যাসটোক বেংকে স্বীকৃতি দিব।”

ছাৰ জন পেগেটৰ ব্যাখ্যাৰ পৰা দেখা যায় যে বেংকৰ গ্ৰাহক হ'বলৈ হ'লে তলৰ চৰ্ত দুটা গ্ৰাহকজনে পূৰণ কৰিব লাগিব—

- ১) গ্ৰাহক আৰু বেংকৰ মাজত নিয়মিত লেনদেনৰ অভ্যাস থাকিব লাগিব।
- ২) নিয়মিতভাৱে হোৱা লেনদেনসমূহ বেংকিং প্ৰকৃতিৰ হ'ব লাগিব।

‘গ্ৰাহক’ সম্বন্ধে এইচ্ এল হাৰ্টে (Dr. H. L. Hart) আগবঢ়োৱা সংজ্ঞাটো হ'ল— বেংকৰ গ্ৰাহক

হ'ল তেনে এজন ব্যক্তি যাৰ নামত বেংকৰ সৈতে এটা হিচাব থাকে আৰু যাৰ নামত বেংকে অভ্যাসগতভাৱে কাৰ্য্য কৰাৰ দায়িত্ব বহন কৰে।”

বৰ্তমানত বেংকৰ গ্ৰাহকৰ ধাৰণাটো বিস্তৃতভাৱে আমূল পৰিৱৰ্তন হৈছে। গোলকীয় বিশ্বত বেংকৰ গ্ৰাহক হ'ল এনে এগৰাকী ব্যক্তি, যিয়ে বেংকৰ লগত নিয়মিতভাৱে লেন-দেন সংঘটিত কৰে। যাৰ ফলস্বৰূপে বেংকৰ গ্ৰাহকজনে বেংকে আগবঢ়োৱা বিভিন্ন ধৰণৰ সা-সুবিধাসমূহ গ্ৰহণ কৰিব পাৰে।

বেংকৰ গ্ৰাহক হ'বলৈ হ'লে তলত উল্লেখ কৰা চৰ্তসমূহ পূৰণ কৰিব লাগিব—

- ১) সঞ্চয়ী বেংক হিচাব, চলিত জমা হিচাব, ম্যাদী জমা হিচাব আৰু পৌনঃপুনিক জমা হিচাবৰ যিকোনো এটা হিচাব ব্যক্তি বা প্রতিষ্ঠানটোৰ নিজা নামত থাকিব লাগিব।
- ২) বেংক আৰু গ্ৰাহকৰ মাজত হোৱা লেন-দেনবোৰ বেংকিং প্ৰকৃতিৰ হ'ব লাগিব। বেংকে আগবঢ়োৱা কিছুমান জনপোযোগী সেৱা গ্ৰহণে ব্যক্তিজনক বেংকৰ গ্ৰাহক হিচাপে স্বীকৃতি প্ৰদান নকৰে যদিহে তেওঁৰ যিকোনো এটা হিচাব নাথাকে।
- ৩) ব্যক্তিগৰাকীৰ জমাৰ বিপৰীতে ধনাদেশ গ্ৰাহ্য কৰিব লাগিব আৰু ধন পৰিশোধৰ ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰিব লাগিব।

বিশেষ প্ৰকাৰৰ বেংকৰ গ্ৰাহক (SPECIAL TYPES OF BANK CUSTOMER) :

জনসাধাৰণক বেংকৰ লগত জড়িত কৰি জমা সংগ্ৰহ কৰাটোৱেই হৈছে বাণিজ্যিক বেংকৰ প্ৰাথমিক উদ্দেশ্য। সেয়েহে বেংকে বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ হিচাব খুলিবলৈ গ্ৰাহকক আবেদন জনায়। হিচাব খুলিবলৈ খোজা প্ৰত্যেকজন ব্যক্তিয়ে বেংকৰ চৰ্ত আৰু নিয়মাৱলী মানি চলিবলগীয়া হয়।

কোনো ব্যক্তি বা প্রতিষ্ঠানে বেংকত নিজ নামত যিকোনো এক প্ৰকাৰৰ হিচাব খুলি সু-সম্পৰ্ক বজাই ৰাখি লেনদেন কৰে তাকে বেংকৰ গ্ৰাহক বোলে। সাধাৰণতে বেংকৰ গ্ৰাহকক দুই ভাগত বিভক্ত কৰিব পাৰি—

- (১) সাধাৰণ গ্ৰাহক
- (২) বিশেষ গ্ৰাহক

সাধাৰণ গ্ৰাহকৰ হিচাব খুলি লেনদেন কৰাত বেংকৰ বিশেষ অসুবিধা নাই। কিন্তু বিশেষ গ্ৰাহকৰ হিচাব খুলি লেনদেন কৰোতে বেংকে সাৱধানতা অবলম্বন কৰিবলগীয়া হয়। বিশেষ প্ৰকাৰৰ বেংকৰ গ্ৰাহকক বিভিন্ন ধৰণে আলোচনা কৰিব পাৰি। সেইবোৰৰ ভিতৰত হ'ল—

- (ক) নাবালক (Minor)
- (খ) অশিক্ষিত ব্যক্তি (Illiterate Person)
- (গ) যৌথ হিচাব (Joint Account)

(ঘ) অংশীদাৰী প্ৰতিষ্ঠান (Partnership Firm)

(ঙ) কোম্পানী (Company)

(ক) নাবালক (MINOR) :

সাধাৰণতে যি ব্যক্তিৰ ১৮ বছৰ পূৰ্ণ হোৱা নাই, তেওঁলোকক নাবালক বুলি কোৱা হয়। ভাৰতীয় প্ৰাপ্তবয়স্ক আইন ১৮৭৫ চনৰ, ধাৰা ৩ অনুসৰি যিজন ব্যক্তিৰ বয়স ১৮ বছৰ পূৰ্ণ হোৱা নাই তেওঁকহে নাবালক ৰূপে গণ্য কৰা হয়। অৱশ্যে ১৮ বছৰ বয়স সম্পূৰ্ণ হোৱাৰ আগতে যদি কোনো নাবালকৰ তত্ত্বাৱধানৰ বাবে এগৰাকী অভিভাৱক নিযুক্ত কৰে, তেনে ক্ষেত্ৰত নাবালকে ২১ বছৰ পূৰ্ণ হ'লেহে সাবালকত্ব লাভ কৰে। ভাৰতীয় চুক্তি আইন ১৮৭২ চনৰ ধাৰা ১১ অনুসৰি নাবালক এজনে কোনো ধৰণৰ বৈধ চুক্তি সম্পাদনা কৰিব নোৱাৰে। সেয়েহে ভাৰতীয় চুক্তি আইনে নাবালকৰ দ্বাৰা স্বাক্ষৰিত চুক্তি আৰম্ভণিৰ পৰা বাতিল বুলি গণ্য কৰে। অন্যহাতেদি দৈনন্দিন জীৱনৰ প্ৰয়োজনীয় সামগ্ৰী ক্ৰয় সম্পৰ্কীয় চুক্তিক বৈধ বুলি গণ্য কৰা হয়। ওপৰোক্ত আলোচনাৰ পৰা চালে দেখা যায় যে নাবালকে বেংকৰ লগত চুক্তি কৰি হিচাব খুলিব নোৱাৰা যেন লাগে।

সাধাৰণতে দেখা যায় সকলো বেংকতে নাবালকৰ হিচাব খোলা আৰু পৰিচালনা কৰা হয়। নাবালক এজনে বেংকত হিচাব খুলিব পাৰে। অৱশ্যে নাবালকৰ নামত হিচাব খোলোতে বেংকে অত্যন্ত সতৰ্কতা অৱলম্বন কৰিব লাগে।

সতৰ্কতামূলক ব্যৱস্থাসমূহ (Precautionary Measures) :

বেংকে এজন নাবালকৰ নামত হিচাব খোলাৰ সময়ত তলত উল্লিখিত সতৰ্কতামূলক ব্যৱস্থাসমূহৰ ওপৰত মনোযোগ দিবলগীয়া হয়—

১) **হিচাবৰ প্ৰকৃতি (Nature of Accounts) :**

সাধাৰণতে বেংকে এজন নাবালকৰ নামত সঞ্চয়ী বেংক হিচাব খুলিব পাৰে। বেংকে নাবালকৰ নামত চলিত জমা হিচাব খুলিবলৈ দিয়া দেখা নাযায়। কাৰণ চলিত জমা হিচাবত জমা থকা ধনতকৈ অতিৰিক্ত ধন আদায় কৰিলে তেনে ধনৰ বাবে বেংকে নাবালকজনক ব্যক্তিগতভাৱে দায়ৱদ্ধ কৰিব নোৱাৰে। তলত উল্লেখ কৰা ধৰণে সঞ্চয়ী বেংক হিচাব এটা নাবালকৰ নামত খুলিব পাৰে—

(ক) নাবালকৰ নিজ নামত

(খ) নাবালক আৰু অভিভাৱকৰ যৌথ নামত

(গ) নাবালকৰ অভিভাৱকৰ নামত, কিন্তু হিচাবটো অভিভাৱকৰ দ্বাৰা পৰিচালনা কৰা হ'ব।

বেংকে নাবালকৰ নামত স্থায়ী জমা হিচাব আৰু পৌনঃপুনিক জমা হিচাবও খুলিব পাৰে।

২) **নাবালকৰ জন্মৰ তাৰিখ (Date of birth of the minor) :**

নাবালকৰ হিচাব খোলাৰ পূৰ্বে নাবালকে বা অভিভাৱকে প্ৰ-পত্ৰৰ সৈতে বেংকত জমা দিয়া প্ৰমাণ পত্ৰ অনুসৰি নাবালকৰ জন্মৰ তাৰিখ লিপিবদ্ধ কৰিব লাগে।

৩) **নাবালকৰ মৃত্যু (Death of the minor) :**

যদি দুৰ্ভাগ্যবশতঃ নাবালকজনৰ মৃত্যু হয়, তেতিয়া বেংকে নাবালকৰ অভিভাৱকক হিচাবৰ জমাখন পৰিশোধ কৰিব লাগে।

৪) **অভিভাৱকৰ মৃত্যু (Death of Guardian) :**

যদিহে নাবালকজন সাবালক হোৱাৰ আগতে অভিভাৱকৰ মৃত্যু হয় আৰু হিচাবটো অভিভাৱকৰ নামত নতুবা যৌথভাৱে থাকে, তেতিয়া তেনে হিচাবত বেংকে নাবালকজন সাবালক হোৱাৰ পিছত জমাখন পৰিশোধ কৰিব লাগে। আনহাতে, তেনে হিচাবত যদি আদালতৰ দ্বাৰা নিযুক্তি দিয়া অভিভাৱক থাকে, তেনে সেইজন অভিভাৱকক বেংকে জমা খন পৰিশোধ কৰিব পাৰে।

৫) **অংশীদাৰী হিচাপে নাবালক (Minor as a Partner) :**

সাধাৰণতে নাবালক এজনে অংশীদাৰী প্ৰতিষ্ঠানৰ অংশীদাৰ হ'ব নোৱাৰে। কিন্তু সকলো অংশীদাৰৰ সৰ্বসন্মতি সাপেক্ষে নাবালকক ব্যৱসায় প্ৰতিষ্ঠানটোৰ লাভৰ অংশীদাৰ কৰিব পৰা যায়। এনে ক্ষেত্ৰত নাবালক এজনে ব্যৱসায় প্ৰতিষ্ঠানটোৰ সা-সম্পত্তি আৰু লাভৰ অংশ সমানে পায়। অৰ্থাৎ নাবালকত্বৰ সময়ছোৱাত ব্যৱসায় প্ৰতিষ্ঠানটোৰ লোকচানৰ বাবে নাবালকক দায়বদ্ধ কৰিব পৰা নাযায়।

৬) **প্ৰতিনিধি হিচাপে নাবালক (Minor as an Agent) :**

নাবালক এজনে প্ৰতিনিধি হিচাপেও কাম কৰিব পাৰে। এই ক্ষেত্ৰত বেংকে মুখ্য ব্যক্তি বা গৰাকীৰ পৰা নাবালকজনৰ ক্ষমতা সম্পৰ্কে লিখিত কৰ্তৃত্ব সংগ্ৰহ কৰিব লাগে। নাবালকৰ মুখ্য ব্যক্তি বা গৰাকীজন সাবালক হ'ব লাগিব। নহ'লে নাবালকৰ প্ৰতিনিধিয়ে তৃতীয় পক্ষৰ লগত কৰা সকলো ধৰণৰ চুক্তি বাতিলযোগ্য বুলি বিবেচিত কৰা হ'ব।

(খ) **অশিক্ষিত ব্যক্তি (ILLITERATE PERSON) :**

এগৰাকী অশিক্ষিত ব্যক্তিয়েও বেংকত হিচাব খুলি বেংকৰ গ্ৰাহক হ'ব পাৰে। কাৰণ বেংকত নিজ নামত হিচাব খোলাৰ বাবে প্ৰত্যেকজন ব্যক্তিয়েই সম অধিকাৰ আছে। অশিক্ষিত ব্যক্তি এজনে হিচাব খোলাৰ

পিছত বেংক আৰু গ্ৰাহকৰ মাজত সম্পৰ্ক স্থাপন হয় আৰু গ্ৰাহকৰ প্ৰতি বেংকৰ দায়িত্ব বাঢ়ে। অৱশ্যে বেংকৰ দায়িত্বশীল বিষয়াৰ দ্বাৰা অশিক্ষিত ব্যক্তিজনক নীতি-নিয়ম সম্পৰ্কে তন্ন-তন্নকৈ বুজাই দিব লাগে। কিন্তু মনকৰিবলগীয়া কথা এয়ে যে অশিক্ষিত ব্যক্তিৰ নামত হিচাব খোলোতে আৰু লেনদেনৰ সময়ত বেংকে যথেষ্ট সতৰ্কতামূলক ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰিব লাগে।

সতৰ্কতামূলক ব্যৱস্থাসমূহ (Precautionary Measures) :

১) **বুঢ়া আঙুলিৰ ছাপ (Thumb Impression) :**

বেংকৰ নিৰ্দিষ্ট হিচাব খোলা আবেদন প্ৰ-পত্ৰখনত ব্যক্তিজনৰ বাঁওহাতৰ বুঢ়া আঙুলিৰ ছাপ বা টিপচহী স্পষ্টকৈ সংগ্ৰহ কৰিব লাগে। স্বাক্ষৰৰ নমুনা পত্ৰখনৰ নিৰ্দিষ্ট স্থানত বেংকৰ দায়িত্বশীল বিষয়াৰ উপস্থিতিত এই চহী সংগ্ৰহ কৰিব লাগে।

২) **চিনাক্তকৰণ চিহ্ন (Indentification Mark) :**

অশিক্ষিত ব্যক্তিৰ হিচাব খোলাৰ সময়ত বেংকৰ কোনো দায়িত্বশীল বিষয়াৰ উপস্থিতিত গ্ৰাহকৰ শৰীৰত থকা কোনো চিনাক্তকৰণ চিহ্ন বা বিশেষ চিহ্নৰ বিষয়ে বিৱৰণ দি স্বাক্ষৰৰ নমুনা পত্ৰখনত লিপিবদ্ধ কৰিব লাগে।

৩) **পাছপোৰ্ট আকাৰৰ ফটো (Passport size photograph) :**

আবেদন প্ৰ-পত্ৰৰ লগত এনেকুৱা ব্যক্তিৰ শেহতীয়া দুখন পাছপোৰ্ট আকাৰৰ ফটো পাব লাগিব। তাৰ এখন ফটো হিচাব খোলাৰ আবেদন প্ৰ-পত্ৰখনত লগাব লাগিব আৰু আনখন স্বাক্ষৰৰ নমুনা পত্ৰখনত লগাব লাগিব।

৪) **হিচাব পৰিচালনা (Operation of the Account) :**

অশিক্ষিত ব্যক্তি এজনে হিচাবত টকা জমা দিওঁতে যিকোনো মানুহৰ সহায়ত দিব পাৰে। কিন্তু টকা উলিয়াবলৈ বেংকত নিজে পাছবুক সহকাৰে আহিব লাগিব। আহৰণ প্ৰ-পত্ৰখনত বেংক বিষয়াৰ উপস্থিতিত তেওঁৰ বাঁওহাতৰ বুঢ়া আঙুলিৰ ছাপটো মাৰিব লাগিব। অশিক্ষিত গ্ৰাহকৰ ক্ষেত্ৰত সাধাৰণতে বেংকে ধনাদেশৰ সুবিধা প্ৰদান নকৰে।

(গ) যৌথ হিচাব (JOINT ACCOUNT) :

যেতিয়া দুজন বা ততোধিক ব্যক্তিয়ে একেলগে তেওঁলোকৰ নামত এটা হিচাব খোলে, সেই হিচাবকেই যৌথ হিচাব বোলে। যৌথ হিচাব সাধাৰণতে হিচাবৰ ধাৰকৰ সুবিধাৰ বাবে খোলা হয়। কাৰণ, যৌথ হিচাবটো এজন বা আটাইবোৰ ব্যক্তিয়ে পৰিচালনা কৰিব পাৰে। উদাহৰণস্বৰূপে স্বামী-স্ত্ৰী অথবা একেলগে কৰা ব্যৱসায়ী ব্যক্তিয়ে এই হিচাব খোলা দেখা যায়। তেনে ক্ষেত্ৰত দুয়োজনৰ সুবিধাৰ বাবে যিকোনো এজন

ব্যক্তিয়ে হিচাবটো পৰিচালনা কৰিব পাৰে। হিচাব খোলাৰ সময়ত কোনে টকা আহৰণ আৰু ঋণ ল'ব, তাক স্পষ্টকৈ লিখিতভাৱে প্ৰকাশ কৰি বেংকক অৱগত কৰিব লাগে। আকৌ এই হিচাবৰ কোনো এজন ব্যক্তিৰ মৃত্যু, উন্মাদ বা দেউলীয়া হ'লে হিচাবৰ জমাখন কোনে কিমান পাব তাক আগতীয়াকৈ ঠিৰাং কৰি থ'ব লাগে।

সতৰ্কতামূলক ব্যৱস্থাসমূহ (Precautionary Measures) :

যৌথ হিচাব খোলাৰ সময়ত বেংকে তলত উল্লিখিত সতৰ্কতামূলক ব্যৱস্থাসমূহ গ্ৰহণ কৰিব লাগে—

- ১) যৌথ হিচাব খুলিবলৈ ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰা প্ৰত্যেকজন ব্যক্তিয়ে আবেদন প্ৰ-পত্ৰত স্বাক্ষৰ প্ৰদান কৰিব লাগিব।
- ২) যৌথ হিচাব পৰিচালনাৰ ক্ষেত্ৰত বেংকে আটাইকেইজন ব্যক্তিৰ সন্মতিসূচক স্বাক্ষৰ আৰু লিখিত স্পষ্ট নিৰ্দেশনা গ্ৰহণ কৰিব লাগিব।
- ৩) যিকোনো এজন যৌথ হিচাবৰ ধাৰকে যৌথ হিচাবত জাৰী (issue) কৰা ধনাদেশৰ পৰিশোধ বা আদায় বন্ধ কৰিব পাৰে। বেংকে তেনে আদেশ পালন কৰিব লাগিব।
- ৪) যেতিয়া হিচাবটোৰ কোনো এজনে আটাইকেইজনৰ হকে হিচাবটো পৰিচালনা কৰিব বিচাৰে, তেতিয়া বেংকত দাখিল কৰা সকলো নথি-পত্ৰত আটাইকেইজনৰ সম্পূৰ্ণ নাম লিখিব লাগিব।
- ৫) যৌথ হিচাব পৰিচালনা কৰা ব্যক্তিসকলে, লেনদেন, জমাৰ অতিৰিক্ত আহৰণ বা অগ্ৰিম লোৱাৰ ক্ষেত্ৰত কিবা নিৰ্দেশনা দিয়া আছে নেকি সেই বিষয়ে বেংক নিশ্চিত হ'ব লাগিব।
- ৬) যৌথ হিচাবত বিনিময় বিল আদি লেনদেন কৰাৰ ক্ষেত্ৰত বেংকক স্পষ্ট নিৰ্দেশনা দিব লাগিব।
- ৭) যৌথ হিচাবৰ কোনো এজন ব্যক্তিৰ মৃত্যু অথবা দেউলীয়া হ'লেও বেংকৰ হিচাব বন্ধ কৰি দিব লাগে।

(ঘ) অংশীদাৰী প্ৰতিষ্ঠান (PARTNERSHIP FIRM) :

ভাৰতীয় অংশীদাৰী আইন ১৯৩২ ৰ ধাৰা ৪ অনুসৰি অংশীদাৰী ব্যৱসায় হ'ল— দুজন বা ততোধিক ব্যক্তিৰ মাজত হোৱা এটা সম্পৰ্ক, যিসকলে ব্যৱসায়ত হোৱা লাভৰ অংশ ল'বলৈ সন্মতি প্ৰদান কৰে আৰু যাক সকলোৰে দ্বাৰা বা সকলোৰে হৈ এজনৰ দ্বাৰা পৰিচালনা কৰা হয়। অংশীদাৰী প্ৰতিষ্ঠান এটা অংশীদাৰীসকলৰ মাজত হোৱা চুক্তিৰ আধাৰত প্ৰতিষ্ঠা হয়। চুক্তিখন লিখিত বা মৌখিক হ'বও পাৰে। অংশীদাৰী প্ৰতিষ্ঠানে তেওঁলোকৰ ব্যৱসায় নিয়াৰিকৈ পৰিচালনা কৰাৰ উদ্দেশ্যে এখন অংশীদাৰী চুক্তি পত্ৰ (partnership deed) প্ৰস্তুত কৰে।

এই চুক্তিপত্ৰত উল্লিখিত প্ৰতিগৰাকী ব্যক্তিক অংশীদাৰ হিচাপে গণ্য কৰা হয় আৰু সামগ্ৰিকভাৱে প্ৰতিষ্ঠান বুলি কোৱা হয়। এই প্ৰতিষ্ঠানৰ অংশীদাৰসকলৰ কোনো আইনগত সত্ত্বা নাথাকে। এনে প্ৰতিষ্ঠানৰ অংশীদাৰ সৰ্বনিম্ন দুজন (২) আৰু সৰ্বোচ্চ সংখ্যা বিশজন (২০)ৰ অধিক হ'ব নোৱাৰে। এই চুক্তিপত্ৰত বেংকত হিচাব খোলাৰ সিদ্ধান্ত সম্পূৰ্ণভাৱে উল্লেখ থাকে। কিন্তু এনে প্ৰতিষ্ঠানৰ নামত বেংকে হিচাব খোলা আৰু পৰিচালনাৰ ক্ষেত্ৰত সকলো দিশৰ পৰা সতৰ্ক হ'ব লাগে।

সতৰ্কতামূলক ব্যৱস্থাসমূহ (Precautionary Measures) :

অংশীদাৰী প্ৰতিষ্ঠানে বেংকত হিচাব খোলা আৰু পৰিচালনাৰ সময়ত বেংক এটাই তলত উল্লেখ কৰা সতৰ্কতামূলক ব্যৱস্থাসমূহ গ্ৰহণ কৰিব লাগে—

১) অংশীদাৰী প্ৰতিষ্ঠানৰ নাম (Titles of the firms' Account) :

বেংকে অংশীদাৰী প্ৰতিষ্ঠানৰ নামতহে হিচাব খুলি দিব লাগে। কোনো অংশীদাৰৰ ব্যক্তিগত নামত প্ৰতিষ্ঠানৰ হিচাব খুলিবলৈ দিব নালাগে। এজন অংশীদাৰে নিজৰ নামত প্ৰতিষ্ঠানখনৰ হিচাব খোলাৰ কোনো অধিকাৰ নাই।

২) হিচাব খোলাৰ আবেদন (Application of opening of Account) :

এজন বা ততোধিক অংশীদাৰৰ পৰা হিচাব খোলাৰ আবেদন প্ৰ-পত্ৰ গ্ৰহণ কৰি বেংকে হিচাব খুলিব পাৰে। কিন্তু বেংকে হিচাব খোলাৰ আগতে আবেদন পত্ৰখনত প্ৰতিগৰাকী অংশীদাৰক স্বাক্ষৰ কৰিবলৈ আহ্বান জনায়।

৩) অংশীদাৰী চুক্তিপত্ৰৰ নকল প্ৰতিলিপি (Copy of partnership Deed) :

বেংকে অংশীদাৰী প্ৰতিষ্ঠানৰ হিচাব খোলাৰ সময়ত অংশীদাৰী চুক্তিপত্ৰৰ নকল প্ৰতিলিপি সংগ্ৰহ কৰিব লাগে। এই চুক্তিপত্ৰত উল্লেখ থকা বিভিন্ন দফাসমূহ ভালদৰে অধ্যয়ন কৰি বিভিন্ন ব্যৱস্থাসমূহ জানিব লাগে।

৪) অংশীদাৰীৰ নিৰ্দেশক পত্ৰ (The partnership letter of mandate) :

বেংকে আটাইকেইজন অংশীদাৰৰ স্বাক্ষৰিত এখন নিৰ্দেশক পত্ৰ গ্ৰহণ কৰিব লাগে। এই নিৰ্দেশকপত্ৰখনত প্ৰতিষ্ঠানৰ নাম, সকলো অংশীদাৰৰ নাম, ঠিকনা, ব্যৱসায়ৰ প্ৰকৃতি ইত্যাদি উল্লেখ থাকে।

৫) হিচাব পৰিচালনাৰ কৰ্তৃত্বৰ প্ৰত্যাহাৰ (Revocation of authority to operate the Account) :

অংশীদাৰী প্ৰতিষ্ঠানৰ যিকোনো এজন অংশীদাৰে বেংকক দিয়া জাননীৰ জৰিয়তে প্ৰতিষ্ঠানৰ হিচাবৰ লগত জড়িত অংশীদাৰৰ নাম প্ৰত্যাহাৰ কৰি প্ৰতিষ্ঠানৰ হিচাবত ধনাদেশ, পৰিশোধ বন্ধ কৰিব পাৰে। এনে ধৰণৰ নিৰ্দেশনা বেংকে গ্ৰাহ্য কৰিবলৈ বাধ্য।

৬) হিচাব পৰিচালনাৰ কৰ্তৃত্ব প্ৰদান (Delegation of Authority to operate the Account) :

অংশীদাৰী প্ৰতিষ্ঠানৰ হকে বেংকৰ হিচাব কোনে পৰিচালনা কৰিব আৰু তেওঁৰ কৰ্তৃত্ব সম্পূৰ্ণভাৱে উল্লেখ থকা স্বাক্ষৰিত প্ৰ-পত্ৰ এখন বেংকে ৰাখি থ'ব লাগে। আনহাতে যিজন অংশীদাৰক ইতিমধ্যে কৰ্তৃত্ব দিয়া হৈছে, তেওঁ অন্য অংশীদাৰৰ সন্মতি নোলোৱাকৈ আন কোনো অংশীদাৰক কৰ্তৃত্ব দিব নোৱাৰে।

৭) প্ৰতিষ্ঠানৰ হিচাবৰ সৈতে ব্যক্তিগত হিচাব একত্ৰিত নকৰা (No mixing of personal account with the firm Account) :

এজন অংশীদাৰৰ একে বেংকৰ শাখাতে ব্যক্তিগত হিচাব থাকিব পাৰে। কিন্তু কোনো অংশীদাৰে প্ৰতিষ্ঠানৰ নামত জমা দিয়া ধন কেৱল প্ৰতিষ্ঠানৰ হিচাবতহে জমা কৰিব লাগে। অংশীদাৰৰ ব্যক্তিগত হিচাবত জমা কৰিব নালাগে।

৮) নতুন অংশীদাৰ ভৰ্তিকৰণ (Admission of a new partner) :

যদি অংশীদাৰী প্ৰতিষ্ঠানখনত নতুন অংশীদাৰ ভৰ্তি কৰা হয়, তেনেহ'লে বেংকে পুৰণি অংশীদাৰসকলৰ লগতে নতুন অংশীদাৰৰো এখন নতুনকৈ স্বাক্ষৰিত নিৰ্দেশক পত্ৰ বেংকে সংগ্ৰহ কৰিব লাগিব।

৯) প্ৰতিষ্ঠানৰ ঋণৰ ক্ষেত্ৰত অংশীদাৰৰ দায়বদ্ধতা (Liability of the partners in respect of firm's Debt) :

অংশীদাৰী প্ৰতিষ্ঠানৰ অংশীদাৰসকলৰ দেনা অসীম। ইয়াৰ প্ৰতিজন অংশীদাৰে প্ৰতিষ্ঠানৰ দেনা পৰিশোধ কৰাটো বাধ্যতামূলক। সেয়েহে কিমান পৰিমাণৰ ঋণ বা অধিবিকৰ্ষ প্ৰতিষ্ঠানৰ হিচাবৰ বিপৰীতে ভৱিষ্যতে ল'ব, তাৰ সবিশেষ বিৱৰণ দি প্ৰতিজন অংশীদাৰে বিশদভাৱে বেংকক জনাব লাগিব।

১০) অংশীদাৰৰ অৱসৰ গ্ৰহণ, মৃত্যু বা দেউলীয়া ক্ষেত্ৰত (In cash of Retirement, death or Insolvency of a Partner) :

কোনো অংশীদাৰৰ অৱসৰ গ্ৰহণ, মৃত্যু বা দেউলীয়াৰ জাননী পোৱাৰ পিছত, বেংকে প্ৰতিষ্ঠানৰ চুক্তি পত্ৰ অনুযায়ী হিচাব পৰিচালনা কৰিব লাগে।

(ঙ) কোম্পানী (COMPANY) :

কোম্পানী এটা হ'ল ব্যক্তি সমষ্টিৰ সংস্থা। কোম্পানীৰ আইন অনুসৰি কোম্পানী হ'ল— কোনো উদ্দেশ্য সাধনৰ বাবে বিভিন্ন ব্যক্তিৰ দ্বাৰা গঠিত এটা সংস্থা। যি সংস্থা, কোম্পানীৰ আইন অনুসৰি পঞ্জীয়নভুক্ত। কোম্পানী হ'ল ছীল-মোহৰযুক্ত, পৃথক আইনগত সত্ত্বাৰে গঠিত আইনসন্মত কৃত্ৰিম ব্যক্তিৰ পঞ্জীকৃত এক সংস্থা আৰু চিৰন্তন অস্তিত্ব প্ৰবাহমান। কোম্পানী আইন, ২০১৩ অনুসৰি কোম্পানী মানে হ'ল— “কোম্পানী

আইন, ২০১৩ বা যিকোনো পূৰ্বৱৰ্তী কোম্পানী আইনৰ অধীনত পঞ্জীয়নভুক্ত কোম্পানী”।

কোম্পানী এটাৰ পৃথক আইনগত সত্ত্বা থকা হেতুকে নিজৰ নামত বেংকত হিচাব খুলিব পাৰে।

সতৰ্কতামূলক ব্যৱস্থাসমূহ (Precautionary Measures) :

বেংকত কোম্পানীয়ে হিচাব খোলাৰ সময়ত বেংকে ল'বলগীয়া সতৰ্কতামূলক ব্যৱস্থাসমূহ তলত উল্লেখ কৰা হ'ল—

১) **নথিপত্ৰ পৰীক্ষাকৰণ (Examination of Documents) :**

যিহেতু কোম্পানী এটা কৃত্ৰিম ব্যক্তি, ইয়াৰ সংবিধান, ক্ষমতা আৰু উদ্দেশ্য, বিধি-বিধান ইত্যাদি সমূহ তলত উল্লেখ কৰা নথি-পত্ৰত সন্নিৱিষ্ট হৈ থাকে। গতিকে, বেংকে নথি-পত্ৰসমূহ পুংখানুপুংখভাৱে আৰু সাৱধানতাৰে পৰীক্ষা কৰাটো প্ৰয়োজন।

(ক) **নিগমৱদ্ধকৰণৰ প্ৰমাণপত্ৰ (Certificate of Incorporation) :**

এইখন হৈছে কোম্পানী গঠনৰ প্ৰাথমিক নথি। এই প্ৰমাণপত্ৰখন যৌথ কোম্পানীৰ পঞ্জীয়কে প্ৰদান কৰে। এই প্ৰমাণপত্ৰখনত কোম্পানী পঞ্জীয়ন আৰু গঠনৰ তাৰিখ সম্পূৰ্ণভাৱে উল্লেখ থাকে। বেংকৰ বাবে কোম্পানীটো যে আইনগতভাৱে গঠন হৈছে, তাৰ উপযুক্ত প্ৰমাণপত্ৰ হৈছে এইখন।

(খ) **ব্যৱসায় আৰম্ভণিৰ প্ৰমাণ-পত্ৰ (Certificate of Commencement of Business) :**

ৰাজহুৱা কোম্পানীবোৰে ব্যৱসায় আৰম্ভণি প্ৰমাণ-পত্ৰ লাভ কৰাৰ পিছতহে ব্যৱসায় আৰম্ভ কৰিব পাৰে। বেংকে এনে কোম্পানীৰ নামত হিচাব খোলাৰ প্ৰাথমিক অৱস্থাতে এই প্ৰমাণ-পত্ৰখন চালি-জাৰী চাব লাগে।

(গ) **স্মাৰক লিপি (Memorandum of Association) :**

স্মাৰক লিপি এখন কোম্পানীৰ অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ দলীল। এই দলীলক কোম্পানীৰ চনদ বা সংবিধান হিচাপে গণ্য কৰা হয়। স্মাৰকলিপিত কোম্পানী গঠনৰ প্ৰধান উদ্দেশ্য আৰু মৌলিক চৰ্তসমূহ লিপিবদ্ধ কৰা থাকে। বেংকে কোম্পানীৰ উদ্দেশ্য ভালদৰে জানি ল'ব লাগিব। কাৰণ উদ্দেশ্যৰ পৰিসৰৰ বাহিৰত কোম্পানীয়ে কাম কৰিলে বেংকে দোষী সাব্যস্ত কৰিব নোৱাৰিব, যদিওবা এইক্ষেত্ৰত সকলো সদস্যই সন্মতি দিয়ে।

(ঘ) **আভ্যন্তৰীণ নিয়মাৱলী (Articles of Association) :**

কোম্পানীৰ আভ্যন্তৰীণ কাম-কাজ পৰিচালনাৰ বাবে প্ৰস্তুত কৰা নীতি-নিয়মৰ দলীলখনক অন্তৰ্ভুক্তি বুলি কোৱা হয়। এই নথিৰ জৰিয়তে সা-সম্পত্তি বিক্ৰী, স্থানান্তৰ, বন্ধকী, পুঁজি আহৰণ, ঋণ গ্ৰহণৰ ক্ষমতা আদিৰ উপৰিও সঞ্চালকৰ ক্ষমতাৰ বিষয়ে উল্লেখ থাকে। বেংকে কোম্পানীৰ নামত হিচাব খোলাৰ

সময়ত এই নথিখন উপযুক্তভাৱে পৰ্যবেক্ষণ কৰিব লাগে।

(ঙ) বাৰ্ষিক হিচাবৰ প্ৰতিলিপি (Copies of Annual Accounts) :

বেংকে কোম্পানীৰ আৰ্থিক অৱস্থাৰ বিষয়ে সঠিকভাৱে জানিব লাগে। ইয়াৰ উদ্দেশ্যে কোম্পানীয়ে বেংকক শেহতীয়া কেইবছৰমানৰ বাৰ্ষিক হিচাবৰ প্ৰতিলিপি যোগান ধৰিব লাগে।

২) আবেদন পত্ৰ আৰু সঞ্চালক মণ্ডলীৰ সিদ্ধান্তৰ প্ৰতিলিপি (Application form and copies of the Board of Directors' resolution) :

কোম্পানীয়ে বেংকত হিচাব খুলিবৰ বাবে পূৰ্ণ কৰা নিৰ্দিষ্ট আবেদন প্ৰ-পত্ৰখনৰ সকলোদিশ সম্পূৰ্ণভাৱে পৰীক্ষা কৰি চাব লাগে। তাৰোপৰি বেংকে সঞ্চালক মণ্ডলীৰ সভাত গৃহীত সিদ্ধান্তৰ নকল প্ৰতিলিপি এটি সংগ্ৰহ কৰিব লাগে। এনে সিদ্ধান্তই নিৰ্দিষ্ট কৰি দিয়া বিষয়বস্তুসমূহ হ'ল—

- (ক) ব্যক্তি বা ব্যক্তিসকলৰ নাম থকা কোম্পানীৰ হকে হিচাব পৰিচালনাৰ কৰ্তৃত্ব প্ৰদান।
- (খ) ব্যক্তি বা ব্যক্তিসকলৰ নাম যিয়ে কোম্পানীৰ হকে নথিপত্ৰ আৰু জমা অধিকাৰৰ দলীলসমূহ কাৰ্যকৰী কৰাৰ কৰ্তৃত্ব লাভ কৰিব।
- (গ) কোম্পানীৰ ঋণ গ্ৰহণৰ ক্ষমতা, ঋণ গ্ৰহণৰ সীমা আৰু অগ্ৰিম সুদৰ হাৰ।

৩) কোম্পানীৰ ঋণ গ্ৰহণৰ ক্ষমতা (Borrowing powers of the Company) :

ব্যৱসায় কৰা সকলো কোম্পানীয়ে ঋণ গ্ৰহণ কৰাৰ ক্ষমতা থাকে। কিন্তু অব্যৱসায়ীক কোম্পানীৰ ঋণ গ্ৰহণৰ অধিকাৰ নাথাকে, যদিহে কোম্পানীৰ স্মাৰকলিপিত এনে ক্ষমতাৰ সম্পৰ্কে প্ৰকাশ নাথাকে। আভ্যন্তৰীণ নিয়মাৱলীৰ ভিত্তিত কোম্পানীৰ সঞ্চালকৰ ঋণ গ্ৰহণৰ ক্ষমতা থাকে। কোম্পানীৰ মুঠ ঋণৰ পৰিমাণ গড় হিচাবত মুক্ত সংৰক্ষিত পুঁজি আৰু পৰিশোধিত মূলধনতকৈ অধিক হ'ব নোৱাৰিব।

কোম্পানীটোৱে স্মাৰকলিপিত সন্নিবিষ্ট নিয়মাৱলীৰ ভিত্তিতহে ঋণ গ্ৰহণ কৰাটো বেংকে নিশ্চিত হ'ব লাগিব।

৪) কোম্পানীৰ হিচাব আৰু ব্যক্তিগত হিচাব (Company's Account and Personal Account) :

কোম্পানী হিচাব পৰিচালনা কৰিবলৈ কৰ্তৃত্ব দিয়া ব্যক্তিজনৰ হিচাব আৰু কোম্পানীৰ হিচাব সুকীয়া হ'ব লাগিব। বেংকে কেতিয়াও কোম্পানীৰ হিচাবৰ ধন অন্য কোনো ব্যক্তিগত হিচাবলৈ স্থানান্তৰ কৰাৰ অনুমতি প্ৰদান কৰিব নালাগিব।

বেংকিং লোকপাল আঁচনিৰ অৰ্থ (Meaning of Banking Ombudsman Scheme) :

বেংকিং লোকপাল আঁচনিখন ভাৰতীয় বিজাৰ্ড বেংকে ১৯৯৫ চনৰ ১৪ জুন তাৰিখে আনুষ্ঠানিকভাৱে ঘোষণা কৰে। বেংকিং নিয়ন্ত্ৰণ আইন ১৯৪৯ চনৰ (Banking Regulation Act 1949) ৩৫-এ(ক) ধাৰা অনুসৰি এই আঁচনিখন প্ৰণয়ন কৰা হয়। এই আঁচনিখনৰ মুখ্য উদ্দেশ্য হ'ল— বেংকিং ব্যৱস্থাত বিভিন্ন পক্ষৰ মাজত উৎপত্তি হোৱা বিবাদসমূহৰ সুনিশ্চিত মীমাংসাৰ ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰি সন্তুষ্টি প্ৰদান কৰা। বেংকিং লোকপাল আঁচনিতে ভাৰতৰ সকলো বাণিজ্যিক বেংক, আঞ্চলিক গ্ৰাম্য বেংক আৰু তালিকাভুক্ত প্ৰাথমিক সমবায় বেংক সমূহকো সামৰি লোৱাৰ বাবে ভাৰতীয় বিজাৰ্ড বেংকে নিৰ্দেশ দিছে।

বৰ্তমান বেংকিং লোকপালে আগবঢ়োৱা সেৱাসমূহ অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ।

১) নিযুক্তি (Appointment) :

ভাৰতীয় বিজাৰ্ড বেংকে এজন বা ততোধিক ব্যক্তিক বেংকিং লোকপাল হিচাপে নিযুক্তি দি তেওঁলোকৰ ওপৰত এই আঁচনিৰ কাৰ্যসমূহ সুচাৰুৰূপে সম্পাদন কৰাৰ দায়িত্ব অৰ্পণ কৰে। ভাৰতীয় বিজাৰ্ড বেংকৰ ৰাজ্যপালৰ তত্ত্বাৱধানত বেংকিং লোকপালসকলে নিজৰ কাৰ্যকাল সম্পাদন কৰে। প্ৰাথমিক পৰ্যায়ত ভাৰতীয় বিজাৰ্ড বেংকে প্ৰায়বোৰ ৰাজ্যৰ ৰাজধানীত ২২ গৰাকী বেংকিং লোকপাল কাৰ্যালয় সহকাৰে নিযুক্তি দিয়ে।

২) অৰ্হতা (Qualification) :

যিবিলাক ব্যক্তিৰ আইনগত, বেংকিং, বিত্তীয় সেৱা, চৰকাৰী প্ৰশাসন বা পৰিচালনাৰ খণ্ডত অতীৰ দক্ষতা বা অভিজ্ঞতা আছে, তেনে ব্যক্তিকহে বেংকিং লোকপাল হিচাপে নিযুক্ত কৰা হয়।

৩) কাৰ্যকাল : বেংকিং লোকপালক তিনি বছৰৰ বাবে নিযুক্তি দিয়া হয়। যদিও প্ৰয়োজন সাপেক্ষে পুনৰ দুই বছৰৰ কাৰ্যকাল বৃদ্ধি কৰিব পাৰে। কিন্তু ব্যক্তিজনৰ বয়স ৬৫ বছৰতকৈ অধিক হ'ব নোৱাৰিব। বেংকিং লোকপালজনে কাৰ্যালয়ত নিয়মিতভাৱে কাৰ্য সম্পাদন কৰিব লাগে।

বেংকিং লোকপালৰ ক্ষমতা আৰু কৰ্তব্যসমূহ

(Powers and Duties of Banking Ombudsman) :

১) সাধাৰণ (General) :

বেংকিং লোকপালৰ সাধাৰণ ক্ষমতা আৰু কৰ্তব্য :

- (ক) বেংকিং সেৱা সন্দৰ্ভত ওজৰ-আপত্তিসমূহ গ্ৰহণ কৰা।
- (খ) এই আঁচনিৰ জৰিয়তে বিভিন্ন ওজৰ-আপত্তিসমূহ বিবেচনা কৰি সন্তুষ্টি প্ৰদান কৰাৰ উপৰিও চুক্তিৰ দ্বাৰা সমাধান দিয়া বা দিহা-পৰামৰ্শ দিয়া বা ৰায়দান কৰা।

২) নির্দিষ্ট কৰ্তৃত্বৰ অন্তৰ্ভুক্ত (Specific Ambit of Authority) :

বেংকৰ সেৱাৰ ক্ষেত্ৰত বেংকিং লোকপালৰ কৰ্তৃত্বসমূহ হ'ল—

(ক) বেংকিং সেৱাৰ ক্ষেত্ৰত সাধাৰণতে হোৱা ওজৰ-আপত্তিসমূহৰ ভিতৰত :

- ১) ধনাদেশ, বিল, ড্ৰাফট আদি সংগ্ৰহকাৰী বেংকৰ হেমাৰিৰ বাবে হোৱা অযথা বিলম্ব।
- ২) ক্ষুদ্ৰ ক্ষুদ্ৰ লেনদেনৰ টকা কোনো কাৰণ নোহোৱাকৈ বেংকবোৰে যদি অগ্ৰাহ্য কৰে নতুবা তেনেকুৱা কাৰ্য্যৰ বাবে দস্তৰি আদায় লয়।
- ৩) কোনো গ্ৰাহক, অনুষ্ঠান, প্ৰতিষ্ঠান আদিক বেংক ড্ৰাফট জাৰী নকৰিলে।
- ৪) ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংকৰ সময়সূচীমতে বেংকৰ শাখাবিলাক পৰিচালনা নহ'লে।
- ৫) বেংকৰ দ্বাৰা জামিন বা প্ৰত্যয় পত্ৰ গ্ৰাহ্য কৰাত অকৃতকাৰ্য্যতা হ'লে।
- ৬) জমা হিচাবৰ পৰা অকৰ্তৃত্বশীলভাৱে টকা আহৰণৰ বাবে বেংকে অনুমতি প্ৰদান কৰিলে।
- ৭) ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংকে দিয়া সকলো নীতি-নিৰ্দেশনা অনুসৰি সঞ্চয়ী, চলিত বা অন্যান্য হিচাবসমূহ বেংকে সুচাৰুৰূপে কাৰ্য্যকৰীকৰণ নকৰিলে বেংকৰ গ্ৰাহকে অভিযোগ কৰিব পাৰে।
- ৮) ৰপ্তানিকাৰীৰ ৰপ্তানি বিল আদিৰ লেনদেন কৰোতে আৰু বিল সংগ্ৰহ কৰোতে অযথা বিলম্ব কৰিলে।
- ৯) প্ৰবাসী ভাৰতীয়ৰ হিচাবৰ টকা-পইচাৰ লেনদেন, স্থানান্তৰ, জমাগ্ৰহণ বা প্ৰেৰণৰ লগতে অন্যান্য বেংকৰ লগত জড়িত ঘটনা সন্দৰ্ভত ওজৰ-আপত্তিসমূহ।

খ) ঋণ আৰু অগ্ৰিমৰ ক্ষেত্ৰত হোৱা বিভিন্ন ওজৰ-আপত্তিসমূহ হ'ল—

- ১) ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংকে সুতৰ ক্ষেত্ৰত দিয়া নীতি-নিৰ্দেশনা পালন নকৰাৰ বাবে।
- ২) সময়সূচী অনুযায়ী ঋণৰ আবেদনসমূহৰ ব্যৱস্থা গ্ৰহণ তথা অনুমোদন জনোৱাত অযথা বিলম্ব কৰা বাবে।
- ৩) ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংকে নিৰ্দিষ্ট উদ্দেশ্য সম্বন্ধে দিয়া সকলো নীতি-নিৰ্দেশনা পালন নকৰা হেতুকে।

গ) ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংকে মাজে সময়ে এই আঁচনিৰ অন্যান্য বিষয়সমূহ নিৰ্দিষ্ট কৰি দিব পাৰে।

সাৰাংশ

- বেংকৰ 'গ্ৰাহক' শব্দটিয়ে কোনো ব্যক্তি বা প্ৰতিষ্ঠানক বুজায় যিয়ে বেংকত জমা হিচাব খোলে আৰু বেংকাৰৰ সৈতে বেংকিং লেনদেন কৰে। সাধাৰণতে বেংকৰ গ্ৰাহকক দুই ভাগত বিভক্ত কৰিব পাৰি—
(১) সাধাৰণ গ্ৰাহক (২) বিশেষ গ্ৰাহক
- ১৮ বছৰ পূৰ্ণ নকৰা ব্যক্তি এজনক নাবালক হিচাপে গণ্য কৰা হয়।
- এজন নাবালকৰ নামত বেংকে সঞ্চয়ী বেংক হিচাব, স্থায়ী জমা হিচাব আৰু পৌনঃপুনিক জমা হিচাব খুলিব পাৰে।
- এজন নাবালকৰ নামত বেংকে ঋণ আৰু অগ্ৰিম মঞ্জুৰ কৰিব নালাগে।
- দুজন বা ততোধিক ব্যক্তিৰ নামত খোলা হিচাবটোক যৌথ হিচাব বোলে।
- সাধাৰণতে এজন অশিক্ষিত গ্ৰাহকক ধনাদেশ বহীৰ সুবিধা প্ৰদান কৰা নহয়।
- বেংকে প্ৰতিষ্ঠানৰ হিচাব আৰু অংশীদাৰৰ ব্যক্তিগত হিচাব একত্ৰিত কৰিব নালাগে।
- কোনো এজন অংশীদাৰৰ অৱসৰ, মৃত্যু বা দেউলীয়া হ'লে বেংকে হিচাব পৰিচালনা বন্ধ কৰিব লাগে।
- অশিক্ষিত ব্যক্তি এজনে স্বাক্ষৰৰ পৰিৱৰ্তে বাওঁহাতৰ বুঢ়া আঙুলিৰ ছাপ বা টিপ চহী স্বাক্ষৰৰ নমুনা হিচাপে বেংকক দিব লাগে।
- অশিক্ষিত বেংকৰ গ্ৰাহকে টকা আহৰণৰ সময়ত নিজে বেংকত উপস্থিতি হ'ব লাগে।
- এজন বেংকৰ গ্ৰাহকে টকা আহৰণৰ বাহিৰে অন্য কাৰ্যসমূহ মোবাইল ফোন আৰু ইণ্টাৰনেটৰ যোগেদি সম্পন্ন কৰিব পাৰে।
- বেংকিং লোকপালে বেংক আৰু গ্ৰাহকৰ মাজত হোৱা বিবাদ নিষ্পত্তি কৰে।
- বেংকিং লোকপাল আঁচনি ভাৰতবৰ্ষৰ সকলো তালিকাভুক্ত আৰু সমবায় বেংকৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰযোজ্য হয়।
- বেংকিং লোকপালৰ দিহা-পৰামৰ্শ আৰু ৰায়দান গ্ৰহণ কৰাতো বেংক আৰু গ্ৰাহক উভয় পক্ষৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে।

গোট - ৪

প্ৰশ্নাৱলী

(ক) অতি চমু উত্তৰ :

প্ৰতিটোত ১ নম্বৰ

- ১) বেংকৰ গ্ৰাহকৰ অৰ্থ লিখা।
- ২) কোনটো হিচাবৰ যোগেদি বেংকে অধিবিকৰ্ষ মঞ্জুৰ কৰে।
- ৩) ATM ৰ পূৰ্ণ ৰূপটো লিখা।
- ৪) নাবালক কাক বোলে?
- ৫) এজন অশিক্ষিত ব্যক্তিয়ে বেংকৰ হিচাব খুলিব পাৰেনে?
- ৬) 'বেংকিং লোকপাল' শব্দটিৰ অৰ্থ কি?
- ৭) বেংকিং লোকপাল আঁচনি ভাৰতবৰ্ষত কোন চনত আৰম্ভ কৰা হৈছিল?

(খ) খালী ঠাই পূৰণ কৰা :

প্ৰতিটোত ১ নম্বৰ

- (১) অন্য প্ৰকাৰৰ হিচাবৰ তুলনাত ————— হিচাবত অধিক সুদ প্ৰদান কৰা হয়।
- (২) সাধাৰণতে ————— হিচাবত বেংকে সুদ প্ৰদান নকৰে।
- (৩) জমা গ্ৰহণ আৰু ঋণ দিয়াটো হৈছে ————— বেংকৰ প্ৰধান কাৰ্য।

- (৪) এজন নাবালকে বেংকৰ গ্ৰাহক হ'ব —————।
- (৫) প্ৰত্যেক কোম্পানীয়ে বেংকৰ গ্ৰাহক হ'ব —————।
- (৬) এজন অশিক্ষিত ব্যক্তিয়ে বেংকত হিচাব খুলিব —————।

(গ) চমু উত্তৰ দিয়া :

প্ৰতিটোত ২ নম্বৰ

- ১) বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ বেংক হিচাবসমূহ কি কি ?
- ২) চলিত হিচাব কি ?
- ৩) পৌনঃপুনিক হিচাব বুলিলে কি বুজা ?
- ৪) যৌথ হিচাব কি ?
- ৫) এ. টি. এম. কাৰ্ড ব্যৱহাৰৰ বিষয়ে লিখা।
- ৬) 'পে-ইন-স্লিপ' বহী কি ?
- ৭) বেংকিং লোকপাল আঁচনি কি ?
- ৮) পাছ-বুক কাক বোলে ?

(ঘ) দীঘলীয়া উত্তৰৰ প্ৰশ্ন (প্ৰকাৰ-১) :

প্ৰতিটোত ৫ নম্বৰ

- ১) সঞ্চয়ী বেংক হিচাব আৰু চলিত জমা হিচাবৰ মাজত পাৰ্থক্য লিখা।
- ২) সঞ্চয়ী বেংক হিচাব আৰু স্থায়ী জমা হিচাবৰ মাজত পাৰ্থক্য লিখা।
- ৩) সঞ্চয়ী বেংক হিচাবৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্যসমূহ কি কি ? আলোচনা কৰা।
- ৪) চলিত জমা হিচাবৰ প্ৰয়োজনীয় বৈশিষ্ট্যসমূহ লিখা।

(ঙ) দীঘলীয়া উত্তৰৰ প্ৰশ্ন (প্ৰকাৰ-২) :

প্ৰতিটোত ৮ নম্বৰ

- ১) সঞ্চয়ী বেংক হিচাব আৰু চলিত জমা হিচাব খোলাৰ পদ্ধতিসমূহ কি কি? আলোচনা কৰা।
- ২) পৌনঃপুনিক জমা হিচাব কি? পৌনঃপুনিক জমা হিচাবৰ আৱশ্যকীয় বৈশিষ্ট্যসমূহ কি কি? আলোচনা কৰা।
- ৩) নাবালকৰ নামত হিচাব খোলাৰ পদ্ধতিসমূহ আলোচনা কৰা :
- ৪) অশিক্ষিত ব্যক্তিৰ নামত হিচাব খোলাৰ পদ্ধতিসমূহ আলোচনা কৰা :
- ৫) যৌথ হিচাব খোলাৰ পদ্ধতিসমূহ আলোচনা কৰা :
- ৬) অংশীদাৰী প্ৰতিষ্ঠানৰ নামত হিচাব খোলাৰ পদ্ধতিসমূহ আলোচনা কৰা :
- ৭) কোম্পানীৰ নামত হিচাব খোলাৰ পদ্ধতিসমূহ আলোচনা কৰা :
- ৮) ভাৰতবৰ্ষৰ বেংকিং লোকপাল আঁচনিৰ বিষয়ে ব্যাখ্যা কৰা।

—

গোট - ৫

হস্তান্তৰযোগ্য দলীল (NEGOTIABLE INSTRUMENTS)

হস্তান্তৰযোগ্য দলীলৰ অৰ্থ আৰু বৈশিষ্ট্য।

হস্তান্তৰযোগ্য দলীলৰ প্ৰকাৰ।

প্ৰতিশ্ৰুতি পত্ৰ, বিনিময় বিল আৰু চেকৰ অৰ্থ আৰু বৈশিষ্ট্য।

প্ৰতিশ্ৰুতি পত্ৰ আৰু বিনিময় বিল, প্ৰতিশ্ৰুতি পত্ৰ আৰু চেক আৰু বিনিময় বিল আৰু চেকৰ মাজত পাৰ্থক্য।

চেকৰ প্ৰকাৰ : মুকলি চেক— বাহক চেক, আদেশী চেক। ৰেখাংকিত চেক।

ৰেখাংকনৰ প্ৰকাৰ আৰু তাৎপৰ্য : সাধাৰণ আৰু বিশেষ ৰেখাংকন, অসম্প্ৰদেয় ৰেখাংকন আৰু প্ৰাপকৰ

হিচাবত ৰেখাংকন।

পৃষ্ঠাংকন : অৰ্থ, তাৎপৰ্য আৰু প্ৰকাৰ।

যথা বিহিত পৰিশোধৰ অৰ্থ আৰু বৈশিষ্ট্য।

ধাৰকৰ অৰ্থ, যথা বিহিত ধাৰকৰ অৰ্থ, ধাৰক আৰু যথা বিহিত ধাৰকৰ পাৰ্থক্য, যথা বিহিত ধাৰকৰ অধিকাৰ আৰু সুবিধাসমূহ।

শিকনৰ উদ্দেশ্য :

এই গোটৰ অন্তৰ্গত বিষয়সমূহ অধ্যয়ন কৰাৰ পিছত শিক্ষাৰ্থীয়ে—

- হস্তান্তৰযোগ্য দলীলৰ অৰ্থ আৰু বৈশিষ্ট্যৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।
- হস্তান্তৰযোগ্য দলীলৰ প্ৰকাৰ জানিব পাৰিব।
- প্ৰতিশ্ৰুতি পত্ৰ, বিনিময় বিল আৰু চেকৰ অৰ্থ আৰু বৈশিষ্ট্যৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।
- প্ৰতিশ্ৰুতি পত্ৰ আৰু বিনিময় বিল, প্ৰতিশ্ৰুতি পত্ৰ আৰু চেক আৰু বিনিময় বিল আৰু চেকৰ মাজত পাৰ্থক্য বুজি পাব।
- বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ চেক যেনে— মুকলি চেক, বাহক চেক, আদেশী চেক আৰু ৰেখাংকিত চেকৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।
- ৰেখাংকনৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰ আৰু তাৎপৰ্য সন্মুখে ধাৰণা কৰিব পাৰিব।
- পৃষ্ঠাংকণৰ অৰ্থ, তাৎপৰ্য আৰু প্ৰকাৰৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।
- যথা বিহিত পৰিশোধৰ অৰ্থ আৰু বৈশিষ্ট্যৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।
- ধাৰক আৰু যথা বিহিত ধাৰকৰ অৰ্থ জানিব পাৰিব।
- ধাৰক আৰু যথা বিহিত ধাৰকৰ পাৰ্থক্য জানিব পাৰিব।
- যথা বিহিত ধাৰকৰ অধিকাৰ আৰু সুবিধাসমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।

অধ্যায়-১৩

**হস্তান্তৰযোগ্য দলীল
(NEGOTIABLE INSTRUMENTS)**

পৰিচয় (INTRODUCTION) :

আধুনিক ব্যৱসায় জগতত বিভিন্ন ধৰণৰ নথিপত্ৰ ব্যৱহাৰ কৰা হয়। কিন্তু, কিছুমান নথিপত্ৰ সাধাৰণতে বাণিজ্যিক লেনদেনত এজন ব্যক্তিৰ পৰা আন এজন ব্যক্তিলৈ ধন হস্তান্তৰ কৰিবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা হয়। এইবোৰ নথিপত্ৰকে হস্তান্তৰযোগ্য দলীল বুলি কোৱা হয়। আধুনিক ব্যৱসায় জগতত হস্তান্তৰযোগ্য দলীলবোৰৰ যথেষ্ট গুৰুত্ব আছে। এই দলীলবোৰে পৰিশোধ কৰা আৰু ব্যৱসায়িক দায়বদ্ধতা পালন কৰাৰ প্ৰধান আহিলা হিচাপে গুৰুত্ব লাভ কৰিছে।

ভাৰতত হস্তান্তৰযোগ্য দলীল সম্পৰ্কীয় আইন কানুনসমূহ ১৮৮১ চনৰ হস্তান্তৰযোগ্য দলীল আইনৰ অন্তৰ্ভুক্ত। প্ৰতিশ্ৰুতি পত্ৰ, বিনিময় পত্ৰ, চেক, লগতে হুন্ডি (Hundi- থলুৱা ভাষাত বিনিময় পত্ৰ) সম্পৰ্কীয় বিষয়সমূহ এই আইনৰ অধীনত বিচাৰ বিবেচনা কৰা হয়।

১৮৮১ চনৰ হস্তান্তৰযোগ্য দলীল আইনখন, ১৮৮২ চনৰ ১ মাৰ্চৰ পৰা বলৱৎ হৈছিল।

হস্তান্তৰযোগ্য দলীলৰ অৰ্থ

(MEANING OF NEGOTIABLE INSTRUMENTS)

১৮৮১ চনৰ হস্তান্তৰযোগ্য দলীল আইনৰ ১৩ নং ধাৰা অনুসৰি “প্ৰতিশ্ৰুতি পত্ৰ, বিনিময় পত্ৰ বা চেক যি নেকি ইয়াৰ বাহকক বা ইয়াত উল্লেখ থকা নিৰ্দিষ্ট ব্যক্তিক আদায়যোগ্য হয়, সেয়ে হস্তান্তৰযোগ্য দলীল।”

সেয়েহে আইনৰ দ্বাৰা স্বীকৃত হস্তান্তৰযোগ্য দলীলবোৰত (ক) প্ৰতিশ্ৰুতি পত্ৰ (খ) বিনিময় পত্ৰ আৰু (গ) চেক অন্তৰ্ভুক্ত।

ইয়াৰ বাহিৰেও ব্যৱসায় বাণিজ্যত আন কিছুমান দলীলৰ প্ৰচলন আছে যিবোৰ হস্তান্তৰযোগ্য দলীল হিচাপে স্বীকৃতি দিয়া হৈছে। সেইবোৰ হৈছে— (ক) হুন্ডি (Hundi), (খ) অংশ অধিপত্ৰ (Share Warrant), (গ) লভ্যাংশ অধিপত্ৰ (Dividend Warrant), (ঘ) বেংক ড্ৰাফট (Bank Draft), (ঙ) বাহক ঋণপত্ৰ (Bearer Debenture), (চ) ৰেলৰ ৰচিদ (Railway Receipts), (ছ) সূত অধিপত্ৰ (Interest Warrant), (জ) ডাক আদেশ (Postal Order), (ঝ) চাকুৰ্লাৰ টোকা (Circular Notes) ইত্যাদি।

সাধাৰণ অৰ্থত, এখন হস্তান্তৰযোগ্য দলীল হৈছে এখন হস্তান্তৰযোগ্য নথি যাক এজন ব্যক্তিৰ পৰা আন এজনলৈ মুক্তভাৱে হস্তান্তৰ কৰিব পাৰি। ইয়াত 'হস্তান্তৰযোগ্য' শব্দটোৰ অৰ্থ হৈছে সমৰ্পণৰ দ্বাৰা হস্তান্তৰযোগ্য আৰু 'দলীল' শব্দটোৰ অৰ্থ হৈছে এক লিখিত নথি (দস্তাবেজ) যাৰ দ্বাৰা কিছুমান ব্যক্তিৰ সপক্ষে অধিকাৰ সৃষ্টি কৰা হয়।

হস্তান্তৰযোগ্য দলীলৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ :

(FEATURES OF NEGOTIABLE INSTRUMENTS)

হস্তান্তৰযোগ্য দলীলৰ অত্যাৱশ্যকীয় বৈশিষ্ট্যসমূহ তলত উল্লেখ কৰা হ'লঃ

১। মুক্তভাৱে হস্তান্তৰযোগ্য (Freely transferable) :

দলীলখন কেৱল সমৰ্পণৰ দ্বাৰা বা দলীলখন পৃষ্ঠাংকণ আৰু সমৰ্পণৰ দ্বাৰা হস্তান্তৰযোগ্য দলীলৰ গৰাকীস্বত্ব হস্তান্তৰ কৰিব পাৰি। বাহক দলীল হ'লে ইয়াক কেৱল সমৰ্পণৰ দ্বাৰা হস্তান্তৰ কৰা হয়। আদেশী দলীল হ'লে ইয়াক পৃষ্ঠাংকণ আৰু সমৰ্পণৰ দ্বাৰা হস্তান্তৰ কৰা হয়।

২। ত্ৰুটি মুক্ত স্বত্ব (Title free from defects) :

হস্তান্তৰযোগ্য দলীলৰ হস্তান্তৰ গ্ৰহীতাই এটা ভাল স্বত্ব লাভ কৰে যি সকলো ত্ৰুটিৰ পৰা মুক্ত। যদি এজন ব্যক্তিয়ে চুৰি হোৱাৰ পিছত বাহক চেক এখন হস্তান্তৰ কৰে, তেনে চুৰি হোৱা চেকৰ হস্তান্তৰ গ্ৰহীতাই চুৰি হোৱা চেক হ'লেও যথা বিহিত ধাৰক হৈ পৰে। এজন ব্যক্তিয়ে মূল্যৰ বাবে, সৎ বিশ্বাসেৰে আৰু মিয়াদ শেষ হোৱাৰ আগতে (অৰ্থাৎ যথাবিহিত ধাৰক) যদি এখন হস্তান্তৰযোগ্য দলীল গ্ৰহণ কৰে তেনেহ'লে তেনেকুৱা ব্যক্তি এজনে হস্তান্তৰকাৰীতকৈ ভাল স্বত্ব লাভ কৰে।

৩। গোচৰ ৰুজু কৰাৰ অধিকাৰ (Right to sue) :

হস্তান্তৰযোগ্য দলীল এখনৰ ধাৰকে তেওঁৰ নিজৰ নামত গোচৰ ৰুজু কৰিব পাৰে আৰু তেওঁ তাত পৰিশোধ কৰিব লগা পক্ষৰ পৰা দলীলত উল্লেখিত পৰিমাণৰ ধন পুনৰুদ্ধাৰ কৰিব পাৰে।

যদি চেক এখন যিটো বেংকৰ ওপৰত লিখা হৈছে (drawee bank) সেই বেংকটোৰ দ্বাৰা অন্যায়ভাৱে অসন্মানিত কৰা হয়, তেনে চেকৰ ধাৰকে যিকোনো পৃষ্ঠাংকণকাৰীৰ বিৰুদ্ধে বা চেকৰ লিখকৰ বিৰুদ্ধে পোনপটীয়াকৈ গোচৰ ৰুজু কৰিব পাৰে।

৪। হস্তান্তৰৰ জাননীৰ প্ৰয়োজন নাই (No notice of transfer):

এখন হস্তান্তৰযোগ্য দলীলৰ হস্তান্তৰকাৰীয়ে হস্তান্তৰগ্ৰহীতালৈ দলীলখন সাধাৰণভাৱেই হস্তান্তৰ কৰিব পাৰে। দলীলখনৰ পৰিশোধ কৰিবলৈ দায়বদ্ধ পক্ষলৈ হস্তান্তৰৰ কোনো জাননী প্ৰেৰণ কৰাৰ প্ৰয়োজন নাই।

৫। ধাৰণা (Presumptions) :

এখন হস্তান্তৰযোগ্য দলীল সন্দৰ্ভত ইয়াৰ বিৰুদ্ধে একো প্ৰমাণিত নোহোৱালৈকে তলত উল্লেখ কৰা আইনী ধাৰণাসমূহ অনুসৰণ কৰা হয়। (ধাৰা-১১৮-১১৯)

- (ক) প্ৰতিখন হস্তান্তৰযোগ্য দলীল প্ৰতিদানৰ বাবে লিখা, গ্ৰহণ, পৃষ্ঠাংকণ আৰু প্ৰস্তুত বা হস্তান্তৰ কৰা হয়।
- (খ) ইয়াত থকা তাৰিখটো হৈছে, সেইটো তাৰিখ যি তাৰিখত হস্তান্তৰযোগ্য দলীলখন প্ৰস্তুত কৰা বা লিখা হয়।
- (গ) দলীলখন তৈয়াৰ কৰাৰ পিছত আৰু মিয়াদ শেষ হোৱাৰ আগতে এক যুক্তিসঙ্গত সময়ৰ ভিতৰত গ্ৰহণ কৰা হয়।
- (ঘ) দলীলখনৰ প্ৰতিটো হস্তান্তৰ ইয়াৰ মিয়াদ শেষ হোৱাৰ আগতে কৰা হয়।
- (ঙ) পৃষ্ঠাংকণবোৰ দলীলখনত যেনেদৰে দেখা যায় সেই একে ক্ৰমত কৰা হৈছিল।
- (চ) দলীলখন যথাযথভাৱে স্বাক্ষৰিত আৰু মোহৰ লগোৱা হৈছে।
- (ছ) হস্তান্তৰযোগ্য দলীলখনৰ প্ৰতিজন ধাৰকেই যথাবিহিত ধাৰক।

হস্তান্তৰযোগ্য দলীলৰ প্ৰকাৰ (TYPES OF NEGOTIABLE INSTRUMENTS)

হস্তান্তৰযোগ্য দলীলবোৰক বহুলভাৱে দুটা ভাগত শ্ৰেণীবদ্ধ কৰিব পাৰি।

(ক) আইন অনুসৰি হস্তান্তৰযোগ্য দলীল (Negotiable instruments by statutes)

১৮৮১ চনৰ হস্তান্তৰযোগ্য দলীল আইন অনুসৰি তিনিখন দলীল যেনে— প্ৰতিশ্ৰুতি পত্ৰ, বিনিময় পত্ৰ আৰু চেকক হস্তান্তৰযোগ্য দলীল হিচাপে উল্লেখ কৰা হৈছে। সেয়েহে এইবোৰক আইনৰ দ্বাৰা স্বীকৃত হস্তান্তৰযোগ্য দলীল বুলি কোৱা হয়।

(খ) বাণিজ্যৰ ব্যৱহাৰ বা ৰীতি-নীতি অনুসৰি হস্তান্তৰযোগ্য দলীল (Negotiable instruments by usage or custom of trade) :

সম্পত্তি হস্তান্তৰ আইনৰ ১৩৭ নং ধাৰা অনুসৰি দলীলবোৰ বাণিজ্যৰ ৰীতি-নীতিৰ দ্বাৰা হস্তান্তৰ কৰা হ'ব পাৰে আৰু সেইবোৰৰ হস্তান্তৰযোগ্যতা আদালতৰ দ্বাৰা স্বীকৃত হ'ব। এই শ্ৰেণীত অন্তৰ্ভুক্ত দলীলবোৰ হৈছে— হস্তি, অংশ অধিপত্ৰ, লভ্যাংশ অধিপত্ৰ, বেংক ড্ৰাফট, চাকুৰ্লাৰ (টোকা) নোট, বাহক ঋণপত্ৰ, ৰেলৰ ৰচিদ, সূত অধিপত্ৰ, ডাক আদেশ ইত্যাদি।

আইন অনুসৰি স্বীকৃত হস্তান্তৰযোগ্য দলীলবোৰৰ বিষয়ে তলত উল্লেখ কৰা হ'ল—

প্ৰতিশ্ৰুতি পত্ৰ (PROMISSORY NOTE) :

১৮৮১ চনৰ হস্তান্তৰযোগ্য দলীল আইনৰ ৪ নং ধাৰা অনুসৰি “প্ৰতিশ্ৰুতি পত্ৰ হৈছে, প্ৰতিশ্ৰুতিদাতাৰ দ্বাৰা স্বাক্ষৰিত এক লিখিত দলীল (কিন্তু বেংক নোট বা চলতি নোট নহয়), য'ত চৰ্তবিহীনভাৱে সাধনি বা তাৰিখ মতে নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰ টকা নিৰ্দিষ্ট ব্যক্তিক বা তেওঁৰ ছকুম মতে নতুবা তাৰ বাহকক আদায় দিবলৈ প্ৰতিশ্ৰুতি দিয়া হয়।”

উদাহৰণ :

আলিয়া ভট্টই নিম্নলিখিত শব্দবোৰ লিখি দলীলবোৰ স্বাক্ষৰ কৰে।

(ক) “মই বালিয়াক বা বালিয়াৰ আদেশমতে ৫,০০,০০০ টকা পৰিশোধ কৰাৰ প্ৰতিশ্ৰুতি দিছো।

(খ) প্ৰাপ্ত মূল্যৰ বাবে, চাহিদা অনুসৰি পৰিশোধ কৰিম বুলি মই নিজকে ৫,০০,০০০ টকাত বালিয়াৰ ওচৰত ঋণী বুলি স্বীকাৰ কৰোঁ।

ওপৰত উল্লেখিত দলীলবোৰ হৈছে প্ৰতিশ্ৰুতি পত্ৰ।

কিন্তু নিম্নলিখিত দলীলবোৰ যদি আলিয়া ভট্টই নিম্নলিখিত চৰ্তাৱলীত স্বাক্ষৰ কৰে তেনেহ'লে সেইবোৰ হস্তান্তৰযোগ্য দলীল বুলি বিবেচিত নহয়।

- (ক) “শ্ৰীযুত বালিয়া, মই ৫,০০,০০০ টকাত আপোনাৰ ওচৰত ঋণী।”
- (খ) “মই বালিয়াক ৫,০০,০০০ টকা আৰু আন সকলো পৰিমাণৰ টকা পৰিশোধ কৰাৰ প্ৰতিশ্ৰুতি দিছো যিবোৰ তেওঁক দিবলগীয়া হ'ব।
- (গ) “প্ৰথমে তেওঁ মোক ধন পৰিশোধ কৰিবলগীয়া থাকে যদি সেই ধন কৰ্তন কৰি মই বালিয়াক ৫,০০,০০০ টকা পৰিশোধ কৰাৰ প্ৰতিশ্ৰুতি দিছোঁ।
- (ঘ) “কালিয়াৰ সৈতে মোৰ বিবাহৰ সাত দিন পিছত মই বালিয়াক ৫,০০,০০০ টকা পৰিশোধ কৰাৰ প্ৰতিশ্ৰুতি দিছোঁ।”
- (ঙ) “মই ডালিয়াৰ মৃত্যুত বালিয়াক ৫,০০,০০০ টকা পৰিশোধ কৰাৰ প্ৰতিশ্ৰুতি দিছো, যদিহে ডালিয়াই মোক সেই পৰিমাণ পৰিশোধ কৰিবলৈ পৰ্যাপ্ত পৰিমাণ এৰি দিয়ে।”
- (চ) “মই বালিয়াক ৫,০০,০০০ টকা পৰিশোধ কৰাৰ প্ৰতিশ্ৰুতি দিছো, আৰু অহা জানুৱাৰীৰ ১ তাৰিখে তেওঁক এটা কলা ঘোঁৰা প্ৰদান কৰিম।”

সৰল অৰ্থত এখন প্ৰতিশ্ৰুতি পত্ৰ হৈছে দেনাদাৰৰ দ্বাৰা পাওনাদাৰক এক নিৰ্দিষ্ট সময়ৰ পিছত এক নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰ ধন পৰিশোধ কৰাৰ এক লিখিত প্ৰতিশ্ৰুতি। প্ৰতিশ্ৰুতি পত্ৰ সদায় দেনাদাৰে প্ৰস্তুত কৰে। তেওঁক দলীলখনৰ প্ৰস্তুতকাৰক বুলি কোৱা হয়।

প্ৰতিশ্ৰুতি পত্ৰৰ নমুনা (Specimen of a Promissory Note) :

Rs. 1,000	Place : Guwahati Date : January 1, 2022
On demand, I promise to pay Mr. Abhigyan or order the sum of Rupees one thousand only for value received.	
To Mr. Abhigyan 5, Asomi Path M. T. Road, Guwahati.	Revenue stamp Signature Alia Bhatta

প্ৰতিশ্ৰুতি পত্ৰৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ (Features of a Promissory Note) :

- ১। লিখিত দলীল : প্ৰতিশ্ৰুতি পত্ৰ লিখিত হ'ব লাগিব।
- ২। পৰিশোধৰ প্ৰতিশ্ৰুতি : প্ৰতিশ্ৰুতি পত্ৰত পৰিশোধ কৰাৰ বাবে এক স্পষ্ট প্ৰতিশ্ৰুতি থাকিব লাগিব।
- ৩। চৰ্তহীন প্ৰতিশ্ৰুতি : টকা পৰিশোধ কৰাৰ প্ৰতিশ্ৰুতি চৰ্তহীন হ'ব লাগিব। পৰিশোধ অনিশ্চয়তাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিব নালাগে যিটো হ'ব পাৰে বা নহ'বও পাৰে।
- ৪। প্ৰস্তুত কাৰকৰ (লিখকৰ) দ্বাৰা স্বাক্ষৰিত : প্ৰতিশ্ৰুতি পত্ৰখন প্ৰস্তুতকাৰকে/ লিখকে স্বাক্ষৰ কৰিব লাগিব। এজন নিৰক্ষৰ ব্যক্তিয়ে তেওঁৰ বুঢ়া আঙুলিৰ টিপ চহী দিও প্ৰতিশ্ৰুতি পত্ৰ প্ৰস্তুত কৰিব পাৰে।
- ৫। প্ৰাপক নিৰ্দিষ্ট হ'ব লাগিব : প্ৰতিশ্ৰুতি পত্ৰৰ প্ৰাপকজন নিৰ্দিষ্ট হ'ব লাগিব।
- ৬। টকা পৰিশোধৰ প্ৰতিশ্ৰুতি : প্ৰতিশ্ৰুতি পত্ৰৰ যোগেদি কেৱল টকা পৰিশোধ/ আদায় দিয়াৰ প্ৰতিশ্ৰুতিহে দিয়া হয়।
- ৭। পৰিমাণ নিশ্চিত হ'ব লাগিব : প্ৰতিশ্ৰুতি পত্ৰত এক নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰ বিহিত মুদ্ৰা পৰিশোধ কৰাৰ প্ৰতিশ্ৰুতি থাকিব লাগিব।
- ৮। সঠিকভাৱে মোহৰ লগোৱা : আইনৰ প্ৰয়োজন অনুসৰি প্ৰতিশ্ৰুতি পত্ৰত সঠিকভাৱে মোহৰ লগাব লাগিব।

প্ৰতিশ্ৰুতি পত্ৰৰ পক্ষসমূহ

(Parties of a promissory note)

১। প্ৰস্তুতকাৰক/ লিখক (Maker) : প্ৰস্তুতকাৰক/লিখক হৈছে দেনাদাৰ যি প্ৰতিশ্ৰুতি পত্ৰ প্ৰস্তুত আৰু স্বাক্ষৰ কৰে (এক নিৰ্দিষ্ট সময়ৰ ম্যাদ উকলি যোৱাৰ পিছত এক নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰ ধন পৰিশোধ কৰাৰ প্ৰতিশ্ৰুতি দিয়ে) আৰু যিয়ে পৰিশোধ কৰাৰ প্ৰতিশ্ৰুতি দিয়ে।

২। প্ৰাপক (Payee) : প্ৰতিশ্ৰুতি পত্ৰত নাম থকা ব্যক্তিজন, যাক বা যাৰ আদেশমতে টকা পৰিশোধ কৰিব লাগিব তেওঁক প্ৰাপক বুলি কোৱা হয়।

বিনিময় পত্ৰ (BILL OF EXCHANGE)

১৮৮১ চনৰ হস্তান্তৰযোগ্য দলীল আইনৰ ৫ নং ধাৰা অনুসৰি 'প্ৰস্তুতকাৰকৰ দ্বাৰা স্বাক্ষৰিত যি লিখিত দলীলত কোনো এক নিৰ্দিষ্ট ব্যক্তিক নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰ টকা আন নিৰ্দিষ্ট ব্যক্তি বা তেওঁৰ নিৰ্দেশ

অনুসৰি বা দলীলৰ বাহকক চৰ্তবিহীনভাৱে আদায় দিবলৈ আদেশ দিয়া হয়, তাকে বিনিময় পত্ৰ বোলে।

সহজ ভাষাত, বিনিময় পত্ৰ হৈছে এক নিৰ্দিষ্ট সময়ৰ পিছত, এক নিৰ্দিষ্ট ব্যক্তিক এক নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰ ধন পৰিশোধ কৰিবলৈ পাওনাদাৰে দেনাদাৰক দিয়া এক চৰ্তবিহীন আদেশ। সেয়েহে, বিনিময় পত্ৰ সদায় পাওনাদাৰে দেনাদাৰৰ ওপৰত প্ৰস্তুত কৰে।

বিনিময় পত্ৰৰ নমুনা (Specimen of a bill of exchange)

Rs. 1,000	Place : Guwahati Date : 1 st January, 2022	
Three months after date, pay to Mr. Avinan or order the sum of Rupees one thousand only for value received.		
To Mr. Chiranjib 5, Asomi Path M. T. Road, Guwahati.	Accepted Chiranjib	
<table border="1" style="margin-left: auto; margin-right: 0;"> <tr> <td style="padding: 5px;">Revenue stamp Signature Addis Rabha</td> </tr> </table>		Revenue stamp Signature Addis Rabha
Revenue stamp Signature Addis Rabha		

বিনিময় পত্ৰৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ (Features of Bill of Exchange) :

- ১। লিখিত দলীল (Instrument in writing) : বিনিময় পত্ৰ কেৱল লিখিতভাৱে হ'ব লাগিব। মৌখিকভাৱে বিনিময় পত্ৰ প্ৰস্তুত কৰিব নোৱাৰিব।
- ২। চৰ্তবিহীন আদেশ (Unconditional order) : বিনিময় পত্ৰত উল্লেখ কৰা 'আদেশ' চৰ্তবিহীন হ'ব লাগিব। বিলৰ টকা আদায় দিয়া ক্ষেত্ৰত কোনো প্ৰকাৰ চৰ্ত আৰোপ কৰা থাকিব নালাগে।
- ৩। প্ৰস্তুতকাৰক আৰু বিলগ্ৰহীতা (স্বীকৃতিদাতা) নিৰ্দিষ্ট ব্যক্তি হ'ব লাগিব (Drawer and drawee to be certain person) : এজন নিৰ্দিষ্ট ব্যক্তিৰ (প্ৰস্তুতকাৰক) দ্বাৰা সদায়ে এজন নিৰ্দিষ্ট ব্যক্তিৰ (বিলগ্ৰহীতা) ওপৰত বিনিময় পত্ৰ প্ৰস্তুত কৰা হয়। বিনিময় পত্ৰ বিক্ৰেতাই তেওঁৰ গ্ৰাহকৰ ওপৰত প্ৰস্তুত কৰে। সেয়েহে, বিনিময় পত্ৰৰ প্ৰস্তুতকাৰক আৰু বিলগ্ৰহীতা (স্বীকৃতিদাতা) নিৰ্দিষ্ট ব্যক্তি হ'ব লাগিব।
- ৪। প্ৰাপক নিৰ্দিষ্ট ব্যক্তি হ'ব লাগিব (Payee to be certain person) : বিনিময় পত্ৰ এজন নিৰ্দিষ্ট ব্যক্তিক বা তেওঁৰ আদেশমতে (বা বাহকক) প্ৰদেয় হিচাপে প্ৰস্তুত কৰা হয়। সেয়েহে, বিনিময় পত্ৰৰ প্ৰাপকজন নিৰ্দিষ্ট ব্যক্তি।

- ৫। প্রস্তুতকাৰকৰ/লিখকৰ দ্বাৰা স্বাক্ষৰিত : (Signed by the maker) : বিলৰ প্ৰস্তুতকাৰকৰ/লিখকৰ দ্বাৰা বিনিময় পত্ৰ এখন যথাযথভাৱে স্বাক্ষৰ কৰিব লাগিব।
- ৬। এক নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰ ধন (A certain sum of money) : বিনিময় পত্ৰত পৰিশোধ কৰিবলগীয়া ধনৰ পৰিমাণ নিশ্চিতভাৱে উল্লেখ থাকিব লাগিব।
- ৭। সঠিকভাৱে মোহৰ লগোৱা (Properly stamped) : বিনিময় পত্ৰত সঠিকভাৱে ৰাজহ মোহৰ লগাব লাগে।
- ৮। চাহিদা অনুসৰি বা এক নিৰ্দিষ্ট তাৰিখৰ পিছত পৰিশোধযোগ্য (Payable on demand or after a certain date) : বিনিময় পত্ৰ এখন দৃষ্টিগোচৰ হোৱা মাত্ৰকেই (demand bill) বা বিনিময় পত্ৰত উল্লেখিত নিৰ্দিষ্ট মিয়াদ উকলি যোৱাৰ পিছত (time bill) পৰিশোধযোগ্য হব পাৰে।

বিনিময় পত্ৰৰ পক্ষসমূহ (Parties to a Bill of Exchange) :

- ১। প্ৰস্তুতকাৰক/লিখক (Drawer) : বিনিময় পত্ৰৰ লিখক বা প্ৰস্তুত কৰিব পৰা ব্যক্তিজনক প্ৰস্তুতকাৰক/লিখক বুলি কোৱা হয়। বিনিময় পত্ৰৰ প্ৰস্তুতকাৰীজন পাওনাদাৰ।
- ২। বিলগ্ৰহীতা/স্বীকৃতিদাতা (Drawee) : যিজন ব্যক্তিৰ ওপৰত বিনিময় পত্ৰ প্ৰস্তুত কৰা হয়, তেওঁক বিলগ্ৰহীতা বা স্বীকৃতিদাতা বুলি কোৱা হয়।
- ৩। প্ৰাপক (Payee) : যিজন ব্যক্তিক বিনিময় পত্ৰৰ ধন পৰিশোধ কৰিব লগা হয় তেওঁক প্ৰাপক বুলি কোৱা হয়।

চেক (CHEQUE)

১৮৮১ চনৰ হস্তান্তৰযোগ্য দলীল আইনৰ (হস্তান্তৰযোগ্য দলীল সংশোধনী আইন, ২০০২ৰ দ্বাৰা সংশোধন কৰা) ৬ নং ধাৰা অনুসৰি, চেক হৈছে, এক প্ৰকাৰ বিনিময় পত্ৰ যি নেকি কোনো বেংকৰ ওপৰত লিখা হয় আৰু যাক নেকি সাধনি বাদে অন্য প্ৰকাৰে আদায়যোগ্য বুলি প্ৰকাশ কৰা নাথাকে আৰু ইয়াত এখন চেক বৈদ্যুতিন (electronic) ৰূপত আৰু এখন অঙ্গছেদিত (truncated) চেকৰ বৈদ্যুতিন (electronic) ছবি অন্তৰ্ভুক্ত থাকে।”

ব্যৱসায় জগতত চেকৰ গুৰুত্ব অপৰিসীম। বেংকৰ হিচাপৰ ধাৰকসকলে (গ্ৰাহকসকলে) বেংকৰ পৰা ধন উলিয়াবলৈ চেক ব্যৱহাৰ কৰে। তৃতীয় পক্ষক পৰিশোধ কৰিবলৈ ও চেক ব্যৱহাৰ কৰা হয়।

চেকৰ নমুনা (Specimen of a cheque) :

চেকৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ (Features of a cheque) :

- ১। লিখিত দলীল (Instrument in writing) : বেংকাৰে প্ৰদান কৰা নিৰ্দিষ্ট ৰূপত চেক এখন লিখিত হ'ব লাগিব।
- ২। চৰ্তবিহীন আদেশ (Unconditional order) : চেক এখনত পৰিশোধ কৰিবলৈ চৰ্তবিহীন আদেশ থাকিব লাগিব।
- ৩। এটা নিৰ্দিষ্ট বেংকৰ ওপৰত (On a specified banker) : চেক সদায় নিৰ্দিষ্ট বেংকৰ ওপৰত হে লিখা হয়।
- ৪। চাহিদা অনুযায়ী পৰিশোধযোগ্য (Payable on demand) : চেক সদায় চাহিদা অনুযায়ী পৰিশোধ কৰিব লাগে।
- ৫। নিৰ্ধাৰিত পৰিমাণৰ ধন (Specified sum of money) : চেক এখন সদায় নিৰ্ধাৰিত পৰিমাণৰ ধনৰ বাবে লিখা হয়।
- ৬। প্ৰাপক নিৰ্দিষ্ট হ'ব লাগিব (Payee to be certain) : চেকৰ প্ৰাপক হৈছে সেইজন ব্যক্তি যাক চেকৰ ধন পৰিশোধ কৰিব লাগিব। প্ৰাপক নিৰ্দিষ্ট হ'ব লাগিব। চেকৰ লিখক নিজেই প্ৰাপক হ'ব পাৰে। প্ৰাপক এজন মানুহ বা কৃত্ৰিম ব্যক্তি, ইত্যাদি হ'ব পাৰে।
- ৭। লিখকৰ দ্বাৰা স্বাক্ষৰিত (Signed by the drawer) : চেকখন লিখকৰ (বেংকৰ গ্ৰাহক) দ্বাৰা স্বাক্ষৰিত হ'ব লাগিব। চেকত থকা লিখকৰ স্বাক্ষৰ বেংকত থকা নমুনাৰ স্বাক্ষৰৰ সৈতে মিলিব লাগিব।

- ৮। আদেশমতে বা বাহকক পৰিশোধযোগ্য (Payable to order or bearer) : চেকৰ ধন আদেশমতে বা বাহকক পৰিশোধ কৰিব লাগিব পাৰে।
- ৯। সমৰ্পন (Delivery) : চেক এখন সমৰ্পন/প্ৰদান কৰাটো অতি আৱশ্যক। বাহকক পৰিশোধ কৰিব লগা চেক এখন ইয়াৰ সমৰ্পনৰ/প্ৰদানৰ দ্বাৰা হস্তান্তৰযোগ্য।

প্ৰতিশ্ৰুতি পত্ৰ আৰু বিনিময় বিলৰ মাজত পাৰ্থক্য (Differences between Promissory Note and Bill of Exchange) :

আধাৰ	প্ৰতিশ্ৰুতি পত্ৰ	বিনিময় বিল
১। প্ৰতিশ্ৰুতি আৰু আদেশ	প্ৰতিশ্ৰুতি পত্ৰ এখনত পৰিশোধ কৰাৰ এক চৰ্তবিহীন প্ৰতিশ্ৰুতি থাকে।	বিনিময় বিল এখনত পৰিশোধ কৰিবলৈ এক চৰ্তবিহীন আদেশ থাকে।
২। পক্ষসমূহ	প্ৰতিশ্ৰুতি পত্ৰ এখনত কেৱল দুটা পক্ষ— প্ৰস্তুতকাৰক আৰু প্ৰাপক থাকে।	বিনিময় বিল এখনত তিনিটা পক্ষ— প্ৰস্তুতকাৰক, স্বীকৃতিদাতা বা গ্ৰহীতা আৰু প্ৰাপক থাকে।
৩। স্বীকৃতি	প্ৰতিশ্ৰুতি পত্ৰৰ ক্ষেত্ৰত স্বীকৃতিৰ প্ৰয়োজন নাই।	বিনিময় বিলৰ ক্ষেত্ৰত গ্ৰহীতাৰ দ্বাৰা স্বীকৃতিৰ প্ৰয়োজন।
৪। দেনা (Liability)	প্ৰতিশ্ৰুতি পত্ৰৰ লিখকৰ/ প্ৰস্তুতকাৰকৰ দেনা প্ৰাথমিক আৰু সম্পূৰ্ণ।	বিনিময় বিলৰ লিখকৰ/প্ৰস্তুতকাৰকৰ দেনা গৌণ আৰু আকস্মিক।
৫। পৰিশোধ	প্ৰতিশ্ৰুতি পত্ৰ কেৱল তাত নাম থকা প্ৰাপকক বা তেওঁৰ আদেশত পৰিশোধ কৰিব লাগিব।	বিনিময় বিল বাহকক পৰিশোধযোগ্য কৰিব পাৰি।
৬। ছেট (Set) ক্ৰমাগতভাৱে	প্ৰতিশ্ৰুতি পত্ৰবোৰ ক্ৰমাগতভাৱে প্ৰস্তুত কৰা নহয়।	বিদেশী/ বৈদেশিক বিনিময় বিলবোৰ ক্ৰমাগতভাৱে প্ৰস্তুত কৰা হয়।
৭। প্ৰাপক	প্ৰতিশ্ৰুতি পত্ৰৰ ক্ষেত্ৰত, প্ৰস্তুতকাৰকজন প্ৰাপক হ'ব নোৱাৰে।	বিনিময় বিলৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰস্তুতকাৰকজন প্ৰাপক হ'ব পাৰে।
৮। অসন্মানৰ জাননী	প্ৰতিশ্ৰুতি পত্ৰৰ প্ৰস্তুতকাৰকক অসন্মানৰ কোনো জাননী দিয়াৰ প্ৰয়োজন নাই।	বিনিময় বিলৰ ধাৰকে প্ৰস্তুতকাৰকলৈ অসন্মানৰ জাননী দিব লাগিব।

প্ৰতিশ্ৰুতি পত্ৰ আৰু চেকৰ মাজত পাৰ্থক্য (Differences between Promissory Note and Cheque) :

আধাৰ	প্ৰতিশ্ৰুতি পত্ৰ	চেক
১। প্ৰতিশ্ৰুতি আৰু আদেশ	প্ৰতিশ্ৰুতি পত্ৰ এখনত পৰিশোধ কৰাৰ এক চৰ্তবিহীন প্ৰতিশ্ৰুতি থাকে।	চেক এখনত পৰিশোধ কৰিবলৈ এক চৰ্তবিহীন আদেশ থাকে।
২। পক্ষসমূহ	এখন প্ৰতিশ্ৰুতি পত্ৰত কেৱল দুটা পক্ষ— প্ৰস্তুতকাৰক আৰু প্ৰাপক থাকে।	এখন চেকত তিনিটা পক্ষ— প্ৰস্তুতকাৰক, গ্ৰহীতা (drawee bank) আৰু প্ৰাপক থাকে।
৩। পৰিশোধ	প্ৰতিশ্ৰুতি পত্ৰ এখন সাধনি মতে বা এক নিৰ্দিষ্ট সময়ৰ পিছত পৰিশোধযোগ্য।	চেক এখন সদায় সাধনি মতে পৰিশোধযোগ্য।
৪। প্ৰাপক	প্ৰতিশ্ৰুতি পত্ৰৰ ক্ষেত্ৰত, প্ৰস্তুতকাৰকজন প্ৰাপক হ'ব নোৱাৰে।	চেকৰ প্ৰস্তুতকাৰকজন প্ৰাপক হ'ব পাৰে।
৫। ৰাজহ মোহৰ	প্ৰতিশ্ৰুতি পত্ৰত ৰাজহ মোহৰ লগোৱা প্ৰয়োজন।	চেকত ৰাজহ মোহৰ লগোৱাৰ প্ৰয়োজন নাই।
৬। ৰেখাংকন	প্ৰতিশ্ৰুতি পত্ৰ ৰেখাংকন কৰিব নোৱাৰি।	চেক ৰেখাংকন কৰিব পাৰি।

বিনিময় বিল আৰু চেকৰ মাজত পাৰ্থক্য (Differences between Bill of Exchange and Cheque) :

আধাৰ	প্ৰতিশ্ৰুতি পত্ৰ	চেক
১। গ্ৰহীতা	বেংককে ধৰি যিকোনো ব্যক্তিৰ ওপৰত বিনিময় বিল এখন লিখা বা প্ৰস্তুত কৰা হ'ব পাৰে।	চেক সদায় বেংকৰ ওপৰত লিখা বা প্ৰস্তুত কৰা হয়।
২। পৰিশোধ	বিনিময় বিল এখন সাধনি মতে বা এক নিৰ্দিষ্ট সময়ৰ ম্যাদ উকলি যোৱাৰ পিছত পৰিশোধযোগ্য হিচাপে প্ৰস্তুত কৰিব পাৰি।	চেক এখন কেৱল সাধনি মতে পৰিশোধযোগ্য হিচাপেহে প্ৰস্তুত কৰিব পাৰি।
৩। মুদ্ৰিত প্ৰপত্ৰ	বিনিময় বিল এখন সাধাৰণতে মুদ্ৰিত প্ৰপত্ৰত প্ৰস্তুত কৰা নহয়।	চেক এখন সদায় মুদ্ৰিত প্ৰপত্ৰ এখনত প্ৰস্তুত কৰা হয়।
৪। স্বীকৃতি	বিনিময় বিলৰ ক্ষেত্ৰত গ্ৰহীতাৰ দ্বাৰা স্বীকৃতি অত্যাৱশ্যকীয়।	চেকৰ ক্ষেত্ৰত, গ্ৰহীতা (বেংক)ৰ দ্বাৰা স্বীকৃতি অত্যাৱশ্যকীয় নহয়।
৫। ৰেখাংকন	বিনিময় বিল এখনত ৰেখাংকন কৰিব নোৱাৰি।	চেক এখন সাধাৰণতে বা বিশেষভাৱে ৰেখাংকন কৰিব পাৰি।
৬। ৰাজহ মোহৰ	বিনিময় বিলত ৰাজহ মোহৰ লগোৱা প্ৰয়োজন।	চেকত ৰাজহ মোহৰ লগোৱা প্ৰয়োজন নাই।
৭। অনুগ্ৰহৰ সময়	বিনিময় বিলৰ ক্ষেত্ৰত তিনিদিনৰ অনুগ্ৰহ সময়ৰ অনুমতি দিয়া হয়।	চেকৰ ক্ষেত্ৰত কোনো অনুগ্ৰহ সময়ৰ অনুমতি নাই।
৮। ছেট (ত্ৰমাগতভাৱে)	বৈদেশিক বিনিময় বিলবোৰ ত্ৰমাগতভাৱে প্ৰস্তুত কৰা হয়।	চেক ত্ৰমাগতভাৱে প্ৰস্তুত কৰা নহয়।
৯। পৰিশোধ প্ৰতিৰোধ	বিনিময় বিলৰ ক্ষেত্ৰত পৰিশোধ প্ৰতিৰোধ সম্ভৱ নহয়।	চেক এখনৰ পৰিশোধ প্ৰতিৰোধ কৰিব পাৰি।
১০। অসন্মানৰ জাননী	বিনিময় বিলৰ ক্ষেত্ৰত, সাধাৰণতে অসন্মানৰ জাননী দিয়াৰ প্ৰয়োজন হয়।	চেকৰ ক্ষেত্ৰত, অসন্মানৰ জাননী দিয়াৰ প্ৰয়োজন নাই।

চেকৰ প্ৰকাৰ (TYPES OF CHEQUES)

চেক সাধাৰণতে দুই প্ৰকাৰৰ :

১। মুকলি চেক (Open Cheque)

২। ৰেখাংকিত চেক (Crossed Cheque)

১। মুকলি চেক (Open Cheque)

মুকলি চেক হৈছে এখন চেক যাক উপস্থাপনৰ দ্বাৰা আৰু বেংকৰ জৰিয়তে বেংকৰ কাউণ্টাৰত নগদীকৰণ কৰিব বা ভঙাব পাৰি। মুকলি চেক এখনত কোনো সমান্তৰাল অথালি-পথালি ৰেখাৰ প্ৰয়োজন নাই। ইয়াক কোনো প্ৰতিবন্ধক অবিহনে প্ৰাপকক পোনপটীয়া পৰিশোধ কৰিবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা হয়। ৰেখাংকন কৰা চেকৰ বাহিৰে আন সকলো চেকক মুকলি চেক বুলি কোৱা হয়।

মুকলি চেকৰ নমুনা (Specimen of open cheque) :

State Bank of India State Bank of India State Bank of India State Bank of India State Bank of India
 CHANDMARI (13248) Date.....
 State Bank of India State Bank of India State Bank of India State Bank of India State Bank of India
 Pay.....OR BEARER
 State Bank of India State Bank of India State Bank of India State Bank of India State Bank of India
 Rupees.....Rs.....
 State Bank of India State Bank of India State Bank of India State Bank of India State Bank of India
 A/c No. 90125629123
 State Bank of India State Bank of India State Bank of India State Bank of India State Bank of India
 CHANDMARI
 State Bank of India State Bank of India State Bank of India State Bank of India State Bank of India
 M. G. ROAD, KAMRUP Pradyumna Kotoky
 State Bank of India State Bank of India State Bank of India State Bank of India State Bank of India
 21369 782510261 0044490 10
 State Bank of India State Bank of India State Bank of India State Bank of India State Bank of India

মুকলি চেকৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ (Features of open cheque) :

- ১। সমান্তৰাল ৰেখা বা বেংকৰ নাম (Parallel lines or name of bank) : মুকলি চেকত কোনো সমান্তৰাল অথালি-পথালি ৰেখা বা বেংকৰ নাম লিখাৰ প্ৰয়োজন নাই।
- ২। নগদীকৰণ (Encashment) : মুকলি চেক উপস্থাপনৰ দ্বাৰা আৰু বেংকৰ জৰিয়তে বেংকৰ কাউণ্টাৰত নগদীকৰণ কৰিব পাৰি বা ভঙাব পাৰি।
- ৩। ব্যৱহাৰ (Use) : কোনো প্ৰতিবন্ধক অবিহনে প্ৰাপকক পোনপটীয়াকৈ পৰিশোধ কৰিবলৈ ইয়াক ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি।
- ৪। প্ৰকৃতি (Nature) : মুকলি চেক বাহক বা আদেশী চেক হ'ব পাৰে।
- ৫। ৰূপান্তৰ (Conversion) : ইয়াক যিকোনো ধাৰকে ৰেখাংকিত চেকলৈ ৰূপান্তৰ কৰিব পাৰে।

মুকলি চেকৰ প্ৰকাৰ (Types of open cheques) : মুকলি চেক দুই প্ৰকাৰৰ।

- (ক) বাহক চেক (Bearer cheque)
- (খ) আদেশী চেক (Order cheque)

(ক) বাহক চেক : বাহক চেক হৈছে এখন চেক যিখন চেকখন হাতত থকা যিকোনো ব্যক্তিক পৰিশোধযোগ্য। চেকৰ বাহকে নিজকে চিনাক্ত নকৰাকৈয়ে ইয়াক বেংকৰ কাউণ্টাৰত নগদীকৰণ কৰিব পাৰে বা ভঙাই ল'ব পাৰে। অৱশ্যে ধাৰকে নগদ ধন লোৱাৰ সময়ত চেকৰ পিছফালে তেওঁৰ স্বাক্ষৰ কৰিব লাগিব। বাহক চেকৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰাপকৰ নামৰ শেষত মুদ্ৰিত শব্দ 'বা বাহক' উল্লেখ কৰিব লাগিব। উদাহৰণস্বৰূপে, শ্ৰীযুত অনিল বা বাহকক পৰিশোধ কৰক। বাহক চেক এখন কেৱল সমৰ্পণৰ দ্বাৰা এজন ব্যক্তিৰ পৰা আন এজনলৈ হস্তান্তৰ কৰিব পাৰি। ইয়াক হস্তান্তৰৰ বাবে পৃষ্ঠাংকণৰ প্ৰয়োজন নাই। যদি বাহক চেক এখন চুৰি হয় বা হেৰোৱায়, তেনেহ'লে সেইখন চেক এজন অকৰ্তৃত্বশীল ব্যক্তিক পৰিশোধ কৰাৰ বাবে বেংকাৰক দায়বদ্ধ কৰা নহয়।

বাহক চেকৰ নমুনা (Specimen of a bearer cheque) :

CHANDMARI (13248) Date.....
 Pay.....OR BEARER
 Rupees.....Rs.....
 A/c No. 90125629123
 State Bank of India
 CHANDMARI
 M. G. ROAD, KAMRUP Pradyumna Kotoky
 21369 782510261 0044490 10

বাহক চেকৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ (Features of a Bearer cheque) :

- ১। পৰিচয় (Identity) : বাহক চেকত 'বা বাহক' মুদ্রিত শব্দবোৰ প্ৰাপকৰ নামৰ শেষত উল্লেখ কৰিব লাগিব।
- ২। প্ৰাপক (Payee) : বাহক চেকখন ধাৰণ কৰা (হাতত থকা) যিকোনো ব্যক্তিক ই পৰিশোধযোগ্য।
- ৩। নগদীকৰণ (Encashment) : বাহক চেকৰ ধাৰকে নিজকে চিনাক্ত নকৰাকৈয়ে ইয়াক বেংকৰ কাউণ্টাৰত নগদীকৰণ (ভঙাই লব) কৰিব পাৰে।
- ৪। পৃষ্ঠাংকণ (Endorsement) : ইয়াক পৃষ্ঠাংকণৰ প্ৰয়োজন নাই। অৰ্থাৎ ইয়াক কেৱল সমৰ্পণৰ (প্ৰদানৰ) দ্বাৰা যিকোনো ব্যক্তিলৈ হস্তান্তৰ কৰিব পাৰি।

বাহক চেকৰ সুবিধাসমূহ (Advantages of Bearer cheque) :

- ১। নগদীকৰণ (Encashment) : বাহক চেকৰ ধাৰকে নিজকে চিনাক্ত নকৰাকৈয়ে ইয়াক বেংক কাউণ্টাৰত নগদীকৰণ কৰিব পাৰে।
- ২। পৃষ্ঠাংকণ (Endorsement) : ইয়াক পৃষ্ঠাংকণ কৰাৰ প্ৰয়োজন নাই। অৰ্থাৎ, ইয়াক কেৱল সমৰ্পণৰ /প্ৰদানৰ দ্বাৰা আন এজন ব্যক্তিলৈ হস্তান্তৰ কৰিব পাৰি।
- ৩। ব্যৱহাৰ (Use) : ইয়াক কোনো প্ৰতিবন্ধক অবিহনে ধাৰকক পোনপটীয়া পৰিশোধ কৰিবলৈ ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি।

বাহক চেকৰ অসুবিধাসমূহ (Disadvantages of Bearer Cheque) :

- ১। হেৰোৱা বা চুৰি হোৱা (Lost or stolen) : যদি বাহক চেকখন হেৰোৱায় বা চুৰি হয়, ধন হেৰুওৱাৰ সম্ভাৱনা সৰ্বাধিক।
- ২। পৰিশোধ (Payment) : ধাৰকক পোনপটীয়া পৰিশোধ কৰিব নিবিচাৰিলে ইয়াক ব্যৱহাৰ কৰিব নোৱাৰি।

আদেশী চেক (Order cheque) : আদেশী চেক হৈছে এখন চেক যি চেকত নাম থকা এজন নিৰ্দিষ্ট ব্যক্তিক বা তেওঁৰ আদেশমতে পৰিশোধ কৰিব লাগিব। প্ৰাপকৰ নামৰ শেষত মুদ্ৰিত শব্দ 'বা আদেশ' (or order) উল্লেখ কৰিব লাগিব।

সৰল/সহজ অৰ্থত আদেশী চেক কেৱল প্ৰাপক বা তেওঁৰ পৰা চেকখন প্ৰাপ্ত (গ্ৰহণ) কৰা যিকোনো ব্যক্তিক পৰিশোধযোগ্য। উদাহৰণস্বৰূপে, যদি চেকখনত 'ৰাজীৱ শৰ্মাক বা আদেশমতে পৰিশোধ কৰক' লিখা হয়, তেনেহ'লে ই হৈছে এখন আদেশী চেক। এই চেকখন বেংকাৰজনে ৰাজীৱ শৰ্মাক বা তেওঁৰ আদেশ অনুসৰি যিকোনো ব্যক্তিক পৰিশোধ কৰিব লাগিব।

চেকখনৰ পৃষ্ঠাংকণ আৰু সমৰ্পণৰ (প্ৰদানৰ) দ্বাৰা আদেশী চেক এখন এজন ব্যক্তিৰ পৰা আন এজন ব্যক্তিলৈ হস্তান্তৰ কৰিব পাৰি। বেংকে প্ৰাপকৰ পৰিচয়ৰ বিষয়ে সন্তুষ্ট হ'লেহে বেংকৰ দ্বাৰা আদেশী চেক এখন পৰিশোধ কৰা হয়। যদি কোনো ভুল ব্যক্তিক পৰিশোধ কৰা হয়, সেই লোকচানৰ বাবে বেংকক দায়ী কৰা হ'ব।

আদেশী চেকৰ নমুনা (Specimen of an Order Cheque) :

CHANDMARI (13248) Date.....
 Pay.....OR ORDER
 Rupees.....Rs.....
 A/c No. 90125629123
 State Bank of India
 CHANDMARI
 M. G. ROAD, KAMRUP Pradyumna Kotoky
 21369 782510261 0044490 10

আদেশী চেকৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্যসমূহ (Features of an order cheques) :

- ১। পৰিচয় (Identity) : প্ৰাপকৰ নামৰ শেষত 'বা আদেশমতে' (or order) মুদ্ৰিত/ছপা শব্দবোৰ উল্লেখ কৰিব লাগিব।
- ২। প্ৰাপক (Payee): আদেশী চেক কোনো নিৰ্দিষ্ট ব্যক্তিক বা তেওঁৰ আদেশমতে পৰিশোধযোগ্য।
- ৩। নগদীকৰণ (Encashment) : আদেশী চেকৰ ধাৰকে ইয়াক বেংকৰ কাউণ্টাৰত নগদীকৰণ কৰিব (ভঙাই লব) নোৱাৰে। ইয়াক ধাৰকৰ চলিত বা সঞ্চয় হিচাবৰ জৰিয়তে নগদীকৰণ কৰিব (ভঙাই লব) পাৰি।

আদেশী চেকৰ সুবিধাসমূহ (Advantages of order cheque) :

- ১। হেৰোৱা বা চুৰি হোৱা (Lost or stolen) আদেশী চেক হেৰালে বা চুৰি হ'লে, ধন হেৰুওৱাৰ সম্ভাৱনা নিম্নতম।
- ২। ব্যৱহাৰ (Use) : যেতিয়া ধাৰকক পোনপটীয়া পৰিশোধ কৰিব বিচৰা নহয়, তেতিয়া ইয়াক ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি।

আদেশী চেকৰ অসুবিধাসমূহ (Disadvantages of order cheque) :

- ১। নগদীকৰণ (Encashment) : আদেশী চেকৰ ধাৰকে ইয়াক বেংকৰ কাউণ্টাৰত নগদীকৰণ কৰিব নোৱাৰে।
- ২। পৃষ্ঠাংকণ (Endorsement) : ইয়াক পৃষ্ঠাংকণ কৰা প্ৰয়োজন। অৰ্থাৎ, ইয়াক কেৱল পৃষ্ঠাংকণ আৰু সমৰ্পণৰ দ্বাৰা আন এজন ব্যক্তিলৈ হস্তান্তৰ কৰিব পাৰি।

বাহক চেক আৰু আদেশী চেকৰ মাজত পাৰ্থক্য

(Differences between Bearer cheque and Order cheque) :

আধাৰ	বাহক চেক	আদেশী চেক
অৰ্থ	বাহক চেক যিকোনো ব্যক্তিক পৰিশোধযোগ্য।	আদেশী চেক যিকোনো নিৰ্দিষ্ট ব্যক্তিক বা তেওঁৰ আদেশমতে পৰিশোধযোগ্য।
শব্দৰ উল্লেখ	প্ৰাপকৰ নামৰ শেষত 'বা বাহক' শব্দবোৰ উল্লেখ কৰিব লাগিব।	প্ৰাপকৰ নামৰ শেষত 'বা আদেশমতে' শব্দবোৰ উল্লেখ কৰিব লাগিব।
পৃষ্ঠাংকণ	ইয়াক পৃষ্ঠাংকনৰ প্ৰয়োজন নাই। ইয়াক কেৱল সমৰ্পণৰ দ্বাৰা আন এজন ব্যক্তিলৈ হস্তান্তৰ কৰিব পাৰি।	ইয়াক পৃষ্ঠাংকণৰ প্ৰয়োজন। ইয়াক পৃষ্ঠাংকণ আৰু সমৰ্পণৰ দ্বাৰা আন এজন ব্যক্তিলৈ হস্তান্তৰ কৰিব পাৰি।
নগদীকৰণ	বাহক চেকৰ ধাৰকে নিজক চিনাক্ত নকৰাকৈয়ে ইয়াক বেংকৰ কাউণ্টাৰত নগদীকৰণ কৰিব পাৰে।	আদেশী চেকৰ ধাৰকে ইয়াক বেংকৰ কাউণ্টাৰত নগদীকৰণ কৰিব নোৱাৰে। ইয়াক ধাৰকৰ চলিত বা সঞ্চয় হিচাবৰ জৰিয়তে নগদীকৰণ কৰিব পাৰি।
হেৰোৱা বা চুৰি হোৱা	বাহক চেকখন হেৰালে বা চুৰি হ'লে ধন হেৰোৱাৰ সম্ভাৱনা সৰ্বাধিক।	আদেশী চেকখন হেৰালে বা চুৰি হলে, ধন হেৰোৱাৰ সম্ভাৱনা নিম্নতম।

২। **ৰেখাংকিত চেক (Crossed cheque) :**

এখন চেকৰ সন্মুখৰ বাওঁফালৰ ওপৰৰ কোণত কোনো শব্দসহ বা শব্দ অবিহনে দুডাল সমান্তৰাল অথালি-পথালি ৰেখা টনা থাকিলে বা ইয়াৰ সন্মুখভাগত বেংকৰ নাম লিখা থাকিলে তেনে চেকক ৰেখাংকিত চেক বুলি কোৱা হয়। এখন ৰেখাংকিত চেক কেৱল বেংক হিচাবৰ জৰিয়তেহে পৰিশোধ কৰিব লাগে। এনেকুৱা চেক বেংকৰ কাউণ্টাৰত পৰিশোধ নহয়।

ৰেখাংকিত চেকৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্যসমূহ (Main Features of a crossed cheque) :

- ১। **সমান্তৰাল ৰেখা বা বেংকৰ নাম (Parallel lines or name of a bank) :** এখন ৰেখাংকিত চেকত দুডাল সমান্তৰাল অথালি-পথালি ৰেখা বা এটা বেংকৰ নাম থকাটো প্ৰয়োজন।
- ২। **নগদীকৰণ (Encashment) :** ইয়াক উপস্থাপনৰ দ্বাৰা বেংকৰ কাউণ্টাৰত নগদীকৰণ কৰিব (ভঙাব) নোৱাৰি। ইয়াক কেৱল কোনো বেংকৰ জৰিয়তে নগদীকৰণ কৰিব পাৰি। এইটো এনে চেকৰ এক বিশেষ বিশেষত্ব।
- ৩। **ব্যৱহাৰ (Use) :** প্ৰাপকক পোনপটীয়া পৰিশোধ কৰিব নিবিচাৰিলে ইয়াক ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি।
- ৪। **উদ্দেশ্য (Object) :** ৰেখাংকিত চেকৰ উদ্দেশ্য হৈছে গৰাকীক লোকচান, চুৰি বা জালিয়াতিৰ পৰা সুৰক্ষিত কৰা।
- ৫। **ৰূপান্তৰ (Conversion) :** নগদ ধন পৰিশোধ কৰাৰ আদেশৰ সৈতে সমান্তৰাল ৰেখা বা বেংকৰ নাম প্ৰত্যাহাৰ কৰি ৰেখাংকিত চেক এখন কেৱল লিখকৰ দ্বাৰাহে মুকলি চেকলৈ ৰূপান্তৰ কৰিব পাৰি।

মুকলি চেক আৰু ৰেখাংকিত চেকৰ মাজত পাৰ্থক্য (Differences between Open Cheque and Crossed Cheque) :

আধাৰ	মুকলি চেক	ৰেখাংকিত চেক
১। সমান্তৰাল ৰেখা বা বেংকৰ নাম	মুকলি চেক এখনত কোনো সমান্তৰাল অথালি-পথালি ৰেখা বা বেংকৰ নামৰ প্ৰয়োজন নাই।	ৰেখাংকিত চেক এখনত দুডাল সমান্তৰাল অথালি-পথালি ৰেখা বা বেংকৰ নামৰ প্ৰয়োজন।
২। নগদীকৰণ	ইয়াক উপস্থাপনৰ দ্বাৰা আৰু বেংকৰ কাউণ্টাৰত নগদীকৰণ কৰিব পাৰি।	উপস্থাপনৰ দ্বাৰা ইয়াক বেংকৰ কাউণ্টাৰত নগদীকৰণ কৰিব নোৱাৰি। ইয়াক কেৱল কোনো বেংকৰ জৰিয়তেহে নগদীকৰণ কৰিব পাৰি।
৩। ব্যৱহাৰ	ইয়াক কোনো প্ৰতিবন্ধক অবিহনে প্ৰাপকক পোনপটীয়া পৰিশোধ কৰিবলৈ ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি।	যেতিয়া প্ৰাপকক পোনপটীয়া পৰিশোধ কৰিব বিচৰা নহয় তেতিয়া ইয়াক ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি।
৪। ৰূপান্তৰ	ইয়াক যিকোনো ধাৰকে ৰেখাংকিত চেকলৈ ৰূপান্তৰ কৰিব পাৰে।	ইয়াক কেৱল লিখকে সমান্তৰাল ৰেখা বা বেংকৰ নাম প্ৰত্যাহাৰ কৰি, নগদ ধন পৰিশোধ কৰাৰ আদেশৰ সৈতে মুকলি চেকলৈ ৰূপান্তৰ কৰিব পাৰে।
৫। হেৰোৱা বা চুৰি হোৱা	মুকলি চেক হেৰালে বা চুৰি হ'লে প্ৰাপকে টকা হেৰোৱায়। যদিহে হেৰোৱা বা চুৰি হোৱা চেকৰ ধাৰকে চেকখন ভঙাই নিয়াৰ আগতে বেংকক সঠিক জাননী দিয়া নহয়।	ৰেখাংকিত চেক হেৰালে বা চুৰি হ'লে প্ৰাপকে টকা হেৰোওৱাৰ সম্ভাৱনা কম। কিয়নো তেওঁ বেংকৰ পৰা যিয়ে ধন উলিয়াই নিছে তেওঁক বিচাৰি উলিয়াব পাৰিব আৰু ধন ঘূৰাই পোৱাৰ স্থিতিত থাকিব।

সাৰাংশ

- ভাৰতত হস্তান্তৰযোগ্য দলীল সম্পৰ্কীয় আইন কানুনসমূহ ১৮৮১ চনৰ হস্তান্তৰযোগ্য দলীল আইনৰ অন্তৰ্ভুক্ত। প্রতিশ্রুতি পত্ৰ, বিনিময় পত্ৰ, চেক, লগতে ছন্ডি (Hundi- স্থানীয় ভাষাত বিনিময় পত্ৰ) সম্পৰ্কীয় বিষয়সমূহ এই আইনৰ অধীনত বিচাৰ বিবেচনা কৰা হয়।
- ১৮৮১ চনৰ হস্তান্তৰযোগ্য দলীল আইনখন, ১৯৯২ চনৰ ১ মাৰ্চৰ পৰা বলৱৎ হৈছিল।

- **হস্তান্তৰযোগ্য দলীলৰ অৰ্থ :**

১৮৮১ চনৰ হস্তান্তৰযোগ্য দলীল আইনৰ ১৩ নং ধাৰা অনুসৰি “প্রতিশ্রুতি পত্ৰ, বিনিময় পত্ৰ বা চেক যি নেকি ইয়াৰ বাহকক বা ইয়াত উল্লেখ থকা নিৰ্দিষ্ট ব্যক্তিক আদায়যোগ্য হয়, সেয়ে হস্তান্তৰযোগ্য দলীল।”

সেয়েহে আইনৰ দ্বাৰা স্বীকৃত হস্তান্তৰযোগ্য দলীলবোৰত (ক) প্রতিশ্রুতি পত্ৰ (খ) বিনিময় পত্ৰ আৰু (গ) চেক অন্তৰ্ভুক্ত।

ইয়াৰ বাহিৰেও ব্যৱসায় বাণিজ্যত আন কিছুমান দলীলৰ প্ৰচলন আছে যিবোৰ হস্তান্তৰযোগ্য দলীল হিচাপে স্বীকৃতি দিয়া হৈছে। সেইবোৰ হৈছে— (ক) ছন্ডি (Hundi), (খ) অংশ অধিপত্ৰ (Share Warrant), (গ) লভ্যাংশ অধিপত্ৰ (Dividend Warrant), (ঘ) বেংক ড্ৰাফট (Bank Draft), (ঙ) চাকুৰ্ণাৰ টোকা (Circular Notes), (চ) বাহক ঋণপত্ৰ (Bearer Debenture) (ছ) ৰেলৰ ৰচিদ (Railway Receipts), (জ) সূত অধিপত্ৰ (Interest Warrant), (ঝ) ডাক আদেশ (Postal Order) ইত্যাদি।

- **হস্তান্তৰযোগ্য দলীলৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ—**

হস্তান্তৰযোগ্য দলীলৰ অত্যাৱশ্যকীয় বৈশিষ্ট্যসমূহ তলত উল্লেখ কৰা হ'ল—

- ১। মুক্তভাৱে হস্তান্তৰযোগ্য : দলীলখন কেৱল সমৰ্পণৰ দ্বাৰা বা দলীলখন পৃষ্ঠাংকণ আৰু সমৰ্পণৰ দ্বাৰা হস্তান্তৰযোগ্য দলীলৰ গৰাকীস্বত্ব হস্তান্তৰ কৰিব পাৰি।
- ২। ত্ৰুটি মুক্ত স্বত্ব : হস্তান্তৰযোগ্য দলীলৰ হস্তান্তৰ গ্ৰহীতাই এটা ভাল স্বত্ব লাভ কৰে যি সকলো ত্ৰুটিৰ পৰা মুক্ত।

- ৩। **গোচৰ ৰুজু কৰাৰ অধিকাৰ** : হস্তান্তৰযোগ্য দলীল এখনৰ ধাৰকে তেওঁৰ নিজৰ নামত গোচৰ ৰুজু কৰিব পাৰে আৰু তেওঁ তাত পৰিশোধ কৰিব লগা পক্ষৰ পৰা দলীলত উল্লেখিত পৰিমাণৰ ধন পুনৰুদ্ধাৰ কৰিব পাৰে।
- ৪। **হস্তান্তৰৰ জাননীৰ প্ৰয়োজন নাই** : এখন হস্তান্তৰযোগ্য দলীলৰ হস্তান্তৰকাৰীয়ে হস্তান্তৰগ্ৰহীতালৈ দলীলখন সাধাৰণভাৱেই হস্তান্তৰ কৰিব পাৰে। দলীলখনৰ পৰিশোধ কৰিবলৈ দায়বদ্ধ পক্ষলৈ হস্তান্তৰৰ কোনো জাননী প্ৰেৰণ কৰাৰ প্ৰয়োজন নাই।
- ৫। **ধাৰণা** : এখন হস্তান্তৰযোগ্য দলীল সম্পৰ্কত কিছুমান আইনী ধাৰণা অনুসৰণ কৰা হয়।
- **হস্তান্তৰযোগ্য দলীলৰ প্ৰকাৰ** : হস্তান্তৰযোগ্য দলীলবোৰক বহুলভাৱে দুটা ভাগত শ্ৰেণীবদ্ধ কৰিব পাৰি।
    - (ক) আইন অনুসৰি হস্তান্তৰযোগ্য দলীল : ১৮৮১ চনৰ হস্তান্তৰযোগ্য দলীল আইন অনুসৰি তিনিখন দলীল যেনে— প্ৰতিশ্ৰুতি পত্ৰ, বিনিময় পত্ৰ আৰু চেকক হস্তান্তৰযোগ্য দলীল হিচাপে উল্লেখ কৰা হৈছে। সেয়েহে এইবোৰক আইনৰ দ্বাৰা স্বীকৃত হস্তান্তৰযোগ্য দলীল বুলি কোৱা হয়।
    - (খ) বাণিজ্যৰ ব্যৱহাৰ বা ৰীতি-নীতি অনুসৰি হস্তান্তৰযোগ্য দলীল : এই শ্ৰেণীত অন্তৰ্ভুক্ত দলীলবোৰ হৈছে— ছন্ডি, অংশ অধিপত্ৰ, লভ্যাংশ অধিপত্ৰ, বেংক ড্ৰাফট, চাকুৰ্লাৰ (টোকা) নোট, বাহক ঋণপত্ৰ, ৰেলৰ ৰচিদ, সূত অধিপত্ৰ, ডাক আদেশ ইত্যাদি।
  - **প্ৰতিশ্ৰুতি পত্ৰ** : ১৮৮১ চনৰ হস্তান্তৰযোগ্য দলীল আইনৰ ৪ নং ধাৰা অনুসৰি “প্ৰতিশ্ৰুতি পত্ৰ হৈছে, প্ৰতিশ্ৰুতিদাতাৰ দ্বাৰা স্বাক্ষৰিত এক লিখিত দলীল (কিন্তু বেংক নোট বা চলতি নোট নহয়), য’ত চৰ্তবিহীনভাৱে সাধনীমতে বা তাৰিখ মতে নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰ টকা নিৰ্দিষ্ট ব্যক্তিক বা তেওঁৰ ছকুম মতে নতুবা তাৰ বাহকক আদায় দিবলৈ প্ৰতিশ্ৰুতি দিয়া হয়।”

সহজ ভাষাত এখন প্ৰতিশ্ৰুতি পত্ৰ হৈছে দেনাদাৰৰ দ্বাৰা পাওনাদাৰক এক নিৰ্দিষ্ট সময়ৰ পিছত এক নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰ ধন পৰিশোধ কৰাৰ এক লিখিত প্ৰতিশ্ৰুতি। প্ৰতিশ্ৰুতি পত্ৰ সদায় দেনাদাৰে প্ৰস্তুত কৰে। তেওঁক দলীলখনৰ প্ৰস্তুতকাৰক বুলি কোৱা হয়।
  - **প্ৰতিশ্ৰুতি পত্ৰৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ** : ১। লিখিত দলীল, ২। পৰিশোধৰ প্ৰতিশ্ৰুতি, ৩। চৰ্তহীন প্ৰতিশ্ৰুতি, ৪। প্ৰস্তুত কাৰকৰ (লিখকৰ) দ্বাৰা স্বাক্ষৰিত, ৫। প্ৰাপক নিৰ্দিষ্ট হ’ব লাগিব, ৬। টকা পৰিশোধৰ প্ৰতিশ্ৰুতি, ৭। পৰিমাণ নিশ্চিত হ’ব লাগিব, ৮। সঠিকভাৱে মোহৰ লগোৱা।

- **প্ৰতিশ্ৰুতি পত্ৰৰ পক্ষসমূহ—**

- ১। **প্ৰস্তুতকাৰক/ লিখক (Maker) :** প্ৰস্তুতকাৰক/লিখক হৈছে দেনাদাৰ যি প্ৰতিশ্ৰুতি পত্ৰ প্ৰস্তুত আৰু স্বাক্ষৰ কৰে (এক নিৰ্দিষ্ট সময়ৰ ম্যাদ উকলি যোৱাৰ পিছত এক নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰ ধন পৰিশোধ কৰাৰ প্ৰতিশ্ৰুতি দিয়ে) আৰু যিয়ে পৰিশোধ কৰাৰ প্ৰতিশ্ৰুতি দিয়ে।
- ২। **প্ৰাপক (Payee) :** প্ৰতিশ্ৰুতি পত্ৰত নাম থকা ব্যক্তিজন, যাক বা যাৰ আদেশমতে টকা পৰিশোধ কৰিব লাগিব তেওঁক প্ৰাপক বুলি কোৱা হয়।

- **বিনিময় পত্ৰ :** ১৮৮১ চনৰ হস্তান্তৰযোগ্য দলীল আইনৰ ৫ নং ধাৰা অনুসৰি 'প্ৰস্তুতকাৰকৰ দ্বাৰা স্বাক্ষৰিত যি লিখিত দলীলত কোনো এক নিৰ্দিষ্ট ব্যক্তিক নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰ টকা আন নিৰ্দিষ্ট ব্যক্তি বা তেওঁৰ নিৰ্দেশ অনুসৰি বা দলীলৰ বাহকক চৰ্তবিহীনভাৱে আদায় দিবলৈ আদেশ দিয়া হয়, তাকে বিনিময় পত্ৰ বোলে।

সহজ ভাষাত, বিনিময় পত্ৰ হৈছে এক নিৰ্দিষ্ট সময়ৰ পিছত, এক নিৰ্দিষ্ট ব্যক্তিক এক নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰ ধন পৰিশোধ কৰিবলৈ পাওনাদাৰে দেনাদাৰক দিয়া এক চৰ্তবিহীন আদেশ। সেয়েহে, বিনিময় পত্ৰ সদায় পাওনাদাৰে দেনাদাৰৰ ওপৰত প্ৰস্তুত কৰে।

- **বিনিময় পত্ৰৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ :** ১। লিখিত দলীল, ২। চৰ্তবিহীন আদেশ, ৩। প্ৰস্তুতকাৰক আৰু বিলগ্ৰহীতা (স্বীকৃতিদাতা) নিৰ্দিষ্ট ব্যক্তি হ'ব লাগিব, ৪। প্ৰাপক নিৰ্দিষ্ট ব্যক্তি হ'ব লাগিব, ৫। প্ৰস্তুতকাৰক/লিখকৰ দ্বাৰা স্বাক্ষৰিত, ৬। এক নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰ ধন, ৭। সঠিকভাৱে মোহৰ লগোৱা, ৮। চাহিদা অনুসৰি বা এক নিৰ্দিষ্ট তাৰিখৰ পিছত পৰিশোধযোগ্য।

- **বিনিময় পত্ৰৰ পক্ষসমূহ—**

- ১। **প্ৰস্তুতকাৰক /লিখক :** বিনিময় পত্ৰৰ লিখক বা প্ৰস্তুত কৰিব পৰা ব্যক্তিজনক প্ৰস্তুতকাৰক / লিখক বুলি কোৱা হয়। বিনিময় পত্ৰৰ প্ৰস্তুতকাৰীজন ঋণদাতা বা দেনাদাৰ।
- ২। **বিলগ্ৰহীতা /স্বীকৃতিদাতা :** যিজন ব্যক্তিৰ ওপৰত বিনিময় পত্ৰ প্ৰস্তুত কৰা হয়, তেওঁক বিলগ্ৰহীতা বা স্বীকৃতিদাতা বুলি কোৱা হয়।
- ৩। **প্ৰাপক :** যিজন ব্যক্তিক বিনিময় পত্ৰৰ ধন পৰিশোধ কৰিব লগা হয় তেওঁক প্ৰাপক বুলি কোৱা হয়।

- **চেক :** ১৮৮১ চনৰ হস্তান্তৰযোগ্য দলীল আইনৰ (হস্তান্তৰযোগ্য দলীল সংশোধনী আইন, ২০০২ৰ দ্বাৰা সংশোধন কৰা) ৬ নং ধাৰা অনুসৰি, চেক হৈছে, এক প্ৰকাৰ বিনিময় পত্ৰ যি নেকি কোনো বেংকৰ ওপৰত লিখা হয় আৰু যাক নেকি চাহিদা বাদে অন্য প্ৰকাৰে আদায়যোগ্য বুলি প্ৰকাশ কৰা নাথাকে আৰু ইয়াত এখন চেক বৈদ্যুতিন (electronic) ৰূপত আৰু এখন অঙ্গছেদিত চেকৰ

বৈদ্যুতিন (electornic) ছবি অন্তর্ভুক্ত থাকে।”

ব্যৱসায় জগতত চেকৰ গুৰুত্ব অপৰিসীম। বেংকৰ হিচাপৰ ধাৰকসকলে (গ্ৰাহকসকলে) বেংকৰ পৰা ধন উলিয়াবলৈ চেক ব্যৱহাৰ কৰে। তৃতীয় পক্ষক পৰিশোধ কৰিবলৈ ও চেক ব্যৱহাৰ কৰা হয়।

- চেকৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ : ১। লিখিত দলীল, ২। চৰ্তবিহীন আদেশ, ৩। এটা নিৰ্দিষ্ট বেংকৰ ওপৰত, ৪। চাহিদা অনুযায়ী পৰিশোধযোগ্য, ৫। নিৰ্ধাৰিত পৰিমাণৰ ধন, ৬। প্ৰাপক নিৰ্দিষ্ট হব লাগিব, ৭। লিখকৰ দ্বাৰা স্বাক্ষৰিত, ৮। আদেশমতে বা বাহকক পৰিশোধযোগ্য, ৯। সমৰ্পন।

- চেকৰ প্ৰকাৰ—

চেক সাধাৰণতে দুই প্ৰকাৰৰ : ১। মুকলি চেক আৰু ২। ৰেখাংকিত চেক।

১। মুকলি চেক : মুকলি চেক হৈছে এখন চেক যাক উপস্থাপনৰ দ্বাৰা আৰু বেংকৰ জৰিয়তে বেংকৰ কাউণ্টাৰত নগদীকৰণ কৰিব বা ভঙাব পাৰি। ৰেখাংকন কৰা চেকৰ বাহিৰে আন সকলো চেকক মুকলি চেক বুলি কোৱা হয়।

মুকলি চেক দুই প্ৰকাৰৰ : (ক) বাহক চেক আৰু (খ) আদেশী চেক।

(ক) বাহক চেক : বাহক চেক হৈছে এখন চেক যিটো চেকখন হাতত থকা যিকোনো ব্যক্তিক পৰিশোধযোগ্য। চেকৰ বাহকে নিজকে চিনাক্ত নকৰাকৈয়ে ইয়াক বেংকৰ কাউণ্টাৰত নগদীকৰণ কৰিব পাৰে বা ভঙাই ল'ব পাৰে।

(খ) আদেশী চেক : আদেশী চেক হৈছে এখন চেক যি চেকত নাম থকা এজন নিৰ্দিষ্ট ব্যক্তিক বা তেওঁৰ আদেশমতে পৰিশোধ কৰিব লাগিব।

২। ৰেখাংকিত চেক : এখন চেকৰ সন্মুখৰ বাওঁফালৰ ওপৰৰ কোণত কোনো শব্দসহ বা শব্দ অবিহনে দুটা সমান্তৰাল অথালি-পথালি ৰেখা টনা থাকিলে বা ইয়াৰ সন্মুখভাগত এটা বেংকৰ নাম লিখা থাকিলে তেনে চেকক ৰেখাংকিত চেক বুলি কোৱা হয়।

অধ্যায়-১৪

চেকৰ ৰেখাংকন (CROSSING OF CHEQUE)

চেকৰ ৰেখাংকন (CROSSING OF CHEQUE) :

চেকৰ ৰেখাংকন হৈছে, চেকৰ লিখকৰ দ্বাৰা পৰিশোধকাৰী বেংকক দিয়া সতৰ্কতামূলক নিৰ্দেশনা, যাতে তেওঁ (পৰিশোধকাৰী বেংক) ইয়াৰ টকা সাধাৰণতে বেংকাৰ বা কোনো নিৰ্দিষ্ট বেংকাৰক হে পৰিশোধ কৰে, আৰু ইয়াৰ টকা বেংকৰ কাউণ্টাৰত চেকৰ ধাৰকক পৰিশোধ নকৰে। চেক এখনৰ বাওঁফালৰ ওপৰৰ কোণত কোনো শব্দৰ সৈতে বা শব্দ অবিহনে দুডাল অথালি-পথালি ৰেখা বা বেংকৰ নাম লিখা থাকিলে চেক এখন ৰেখাংকন কৰা বুলি কোৱা হয়। ৰেখাংকন কৰা চেকৰ পৰিশোধ কেৱল বেংকৰ হিচাবৰ জৰিয়তে সংগ্ৰহ কৰিব পাৰি। সেয়েহে, চেকৰ ৰেখাংকনে চেকৰ ধাৰকক সুৰক্ষা দিয়ে আৰু ভুল পৰিশোধৰ সম্ভাৱনা হ্রাস কৰে। চেক এখন ৰেখাংকন কৰাৰ মুখ্য উদ্দেশ্য হৈছে সঠিক গৰাকীক চেক পৰিশোধ কৰাটো নিশ্চিত কৰা।

চেক কোনে ৰেখাংকন কৰিব পাৰে ? (Who can cross a cheque) :

- ১। চেকৰ লিখক বা প্ৰস্তুতকাৰক (Drawer of cheque) : চেক এখন বিলি কৰাৰ সময়ত চেকৰ লিখকে ইয়াক ৰেখাংকন কৰিব পাৰে।
- ২। যিকোনো ধাৰক (Any holder) : ৰেখাংকন নকৰা চেক এখন যিকোনো ধাৰকে ৰেখাংকন কৰিব পাৰে। তেওঁ সাধাৰণ ৰেখাংকনক বিশেষ ৰেখাংকনলৈ ৰূপান্তৰ কৰিব পাৰে। তেওঁ আনকি ৰেখাংকন এটাত “অসম্প্ৰদেয়” বা “প্ৰাপকৰ হিচাবত” শব্দবোৰ যোগ দিব পাৰে।

- ৩। বেংকাৰ (Banker) : যিটো বেংকাৰৰ নামত চেক এখন বেংকাংকন কৰা হৈছে, সেই বেংকটোৱে আন এটা বেংকৰ নামত (প্ৰতিনিধি হিচাপে ইয়াৰ মূল্য আদায়ৰ সুবিধাৰ কাৰণে) চেকখন পুনৰ বেংকাংকন কৰিব পাৰে।

বেংকাংকনৰ প্ৰকাৰ (Types of crossing) : ১৮৮১ চনৰ হস্তান্তৰযোগ্য দলীল আইনে দুই প্ৰকাৰৰ বেংকাংকনৰ স্বীকৃতি দিয়ে।

- ১। সাধাৰণ বেংকাংকন (General crossing) :
- ২। বিশেষ বেংকাংকন (Special crossing) : এইবোৰৰ উপৰিও, আন তিনি প্ৰকাৰৰ বেংকাংকন আছে। সেইবোৰ হৈছে—
- ৩। প্ৰাপকৰ হিচাবত বেংকাংকন (Account payee crossing) :
- ৪। অসম্প্ৰদেয় বেংকাংকন (Not negotiable crossing) :
- ৫। দ্বৈত বেংকাংকন (Double crossing) :

সাধাৰণ বেংকাংকন (General crossing) : যেতিয়া চেক এখনত বাওঁফালৰ ওপৰৰ কোণত কোনো শব্দৰ সৈতে বা অবিহনে দুডাল সমান্তৰাল অথালি-পথালি ৰেখা থাকে, ইয়াক সাধাৰণ বেংকাংকন বুলি কোৱা হয়।

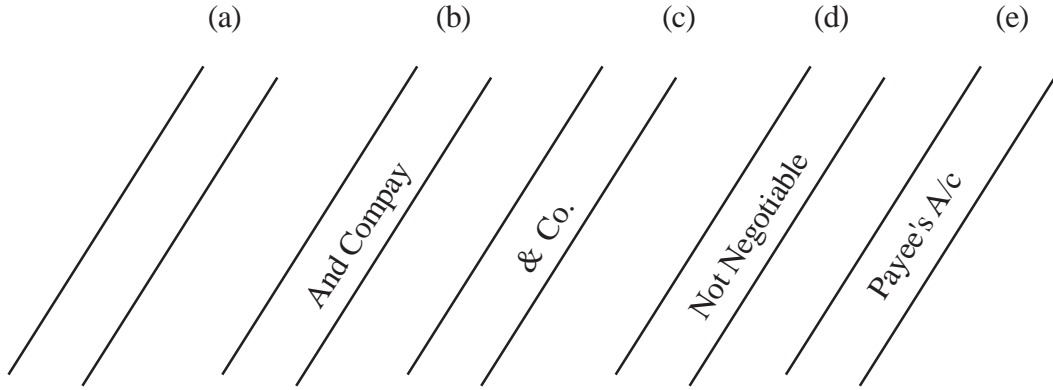
১৮৮১ চনৰ হস্তান্তৰযোগ্য দলীল আইনৰ ১২৩ নং ধাৰা অনুসৰি সাধাৰণ বেংকাংকনৰ অৰ্থ হ'ল “য'ত চেক এখনৰ সম্মুখভাগত দুডাল সমান্তৰাল অথালি-পথালি ৰেখাৰ মাজত "And Company" বা ইয়াৰ যিকোনো সংক্ষিপ্ত ৰূপ বা ‘অসম্প্ৰদেয়’ শব্দৰ সৈতে বা অবিহনে দুডাল সমান্তৰাল অথালি-পথালি ৰেখা থাকে, সেই সংযোজনটো বেংকাংকন বুলি গণ্য কৰা হয়, আৰু চেকখন সাধাৰণভাৱে বেংকাংকন কৰা বুলি গণ্য কৰা হ'ব।”

সাধাৰণ বেংকাংকনৰ অত্যাৱশ্যকীয় বিষয় (Essentials of General crossing) :

- ১। সাধাৰণ বেংকাংকনৰ ক্ষেত্ৰত দুডাল ৰেখা সৰ্বাধিক গুৰুত্বপূৰ্ণ।
- ২। ৰেখাবোৰ সমান্তৰাল আৰু অথালি-পথালি হ'ব লাগিব। ৰেখাবোৰ অথালি-পথালিকৈ বিপৰীত দিশত সজ্জিত কৰিব লাগে।
- ৩। ৰেখাবোৰ সাধাৰণতে বাওঁফালে টনা/অঁকা হয় যাতে চেকৰ মুদ্ৰিত সংখ্যাটো বিলোপ বা সলনি নহয়।

- ৪। "And Company" শব্দবোৰ ৰেখাবোৰৰ মাজত লিখা হ'ব পাৰে/লাগে। সেইবোৰ নিজে অত্যৱশ্যকীয় নহয় আৰু সেয়েহে, সেইবোৰ দুডাল সমান্তৰাল অথালি-পথালি ৰেখা অবিহনে ৰেখাংকন বুলি গণ্য নহয়।
- ৫। ৰেখাংকনত 'অসম্প্ৰদেয়' শব্দটো যোগ কৰা হ'ব পাৰে। কিন্তু সেইবোৰ শব্দই নিজেই এটা ৰেখাংকন বুলি গণ্য নহয়।

সাধাৰণ ৰেখাংকনৰ প্ৰকাৰ (Forms of general crossing) :

সাধাৰণ ৰেখাংকনৰ তাৎপৰ্য্য (Significance of General crossing) :

- ১। সাধাৰণ ৰেখাংকনে পৰিশোধকাৰী বেংকক এটা নিৰ্দেশনা দিয়ে।
- ২। এই নিৰ্দেশনাটো অনুসৰি পৰিশোধকাৰী বেংকে চেকখন হিচাবৰ জৰিয়তে পৰিশোধ কৰিব লাগে। কিন্তু চেকখন বেংকৰ কাউণ্টাৰত পৰিশোধ কৰিব নালাগে।
- ৩। যদি ৰেখাংকন উলাই কৰি বেংকৰ কাউণ্টাৰত ৰেখাংকিত চেক এখন পৰিশোধ কৰা হয়—
  - (ক) পৰিশোধটো যথাবিহিত পৰিশোধ হিচাপে গণ্য নহ'ব। ফলস্বৰূপে পৰিশোধকাৰী বেংকে তেওঁৰ আইনী সুৰক্ষা হেৰোৱাব।
  - (খ) পৰিশোধকাৰী বেংকটোৱে তেওঁৰ গ্ৰাহকৰ হিচাব ডেবিট কৰাৰ কোনো অধিকাৰ নাই।
  - (গ) চেকৰ লিখকে সন্মুখীন হোৱা যিকোনো ক্ষতিৰ বাবে পৰিশোধকাৰী বেংক তেওঁৰ ওচৰত দায়বদ্ধ হ'ব।
  - (ঘ) চেকৰ প্ৰকৃত গৰাকীৰ ওচৰত পৰিশোধকাৰী বেংক দায়বদ্ধ হ'ব। চেকৰ প্ৰকৃত গৰাকী তৃতীয় পক্ষ হ'বও পাৰে।

৪। চেক এখন বেখাংকন কৰাৰ মুখ্য উদ্দেশ্য হৈছে পৰিশোধকাৰী বেংকক সুৰক্ষা দিয়া।

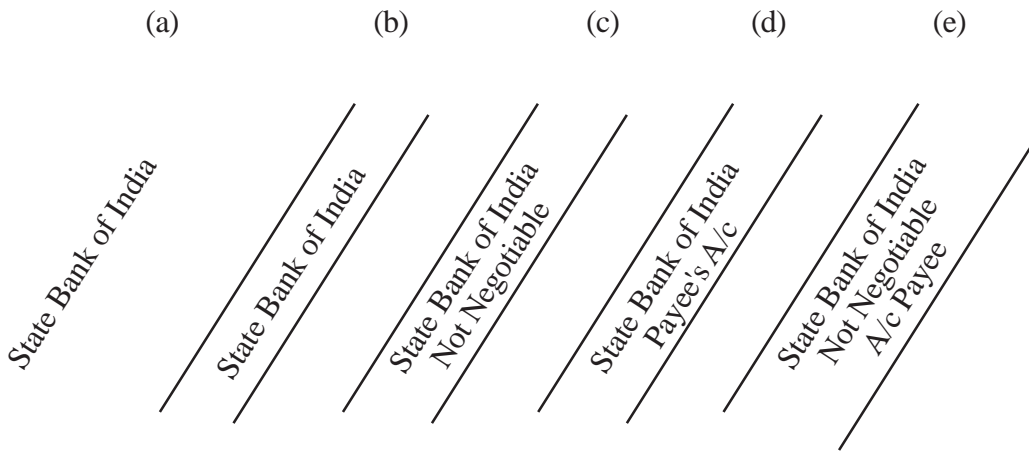
বিশেষ বেখাংকন (Special Crossing) : চেক এখনৰ সন্মুখভাগত বেংকৰ নাম লিখা থাকিলে ইয়াক বিশেষ বেখাংকন বুলি জনা যায়।

১৮৮১ চনৰ হস্তান্তৰযোগ্য দলীল আইনৰ ১২৪ ধাৰা অনুসৰি “য’ত চেক এখনৰ সন্মুখ ভাগত ‘অসম্প্ৰদেয়’ শব্দৰ সৈতে বা অবিহনে এটা বেংকৰ নাম যোগ দিয়া হয়, সেই সংযোজনক বেখাংকন বুলি গণ্য কৰা হ’ব, আৰু চেকখন বিশেষভাৱে বেখাংকন কৰা বুলি গণ্য কৰা হ’ব, আৰু সেই বেংকটোলৈ বেখাংকন কৰা হ’ব।”

বিশেষ বেখাংকনৰ অত্যাৱশ্যকীয় বিষয় (Essentials of special crossing) :

- ১। বিশেষ বেখাংকনৰ ক্ষেত্ৰত দুডাল সমান্তৰাল অথালি-পথালি ৰেখা একেবাৰে অত্যাৱশ্যকীয় নহয়।
- ২। চেকৰ সন্মুখ ভাগত এটা বেংকৰ নাম উল্লেখ কৰিব লাগিব। বেংকটোৰ নামটো থাকিলেই বিশেষ বেখাংকন বুলি গণ্য হ’ব।
- ৩। ই বাওঁফালে থাকিব লাগিব, বিশেষকৈ ওপৰৰ কোণত, যাতে চেকৰ মুদ্ৰিত সংখ্যাটো বিলোপ নহয়।
- ৪। এটা বিশেষ বেখাংকনত দুডাল সমান্তৰাল অথালি-পথালি ৰেখা আৰু ‘অসম্প্ৰদেয়’ শব্দটো যোগ কৰা হ’ব পাৰে।

বিশেষ বেখাংকনৰ প্ৰকাৰ (Forms of special crossing) :

বিশেষ ৰেখাংকনৰ তাৎপৰ্য্য (Significance of special crossing) :

- ১। বিশেষ ৰেখাংকন পৰিশোধকাৰী বেংকৰ বাবে এক নিৰ্দেশনা।
- ২। নিৰ্দেশনাটো হৈছে যে পৰিশোধকাৰী বেংকে চেকখন কেৱল ৰেখাংকনত উল্লেখ থকা বেংকক বা তেওঁৰ প্ৰতিনিধিক পৰিশোধ কৰিব লাগে।
- ৩। যদি (এটা) বেংকলৈ বিশেষভাৱে ৰেখাংকন কৰা চেক এখন আন বেংকে ইয়াৰ এজেণ্টৰ ক্ষমতাত উপস্থাপন নকৰে তেনেক্ষেত্ৰত পৰিশোধকাৰী বেংকে চেকখন ঘূৰাই দিয়াটো ন্যায়সঙ্গত।
- ৪। সাধাৰণ ৰেখাংকনৰ তুলনাত, এটা বিশেষ ৰেখাংকনে চেকখনৰ অধিক সুৰক্ষা প্ৰদান কৰে। বিশেষ ৰেখাংকনত চেকখন পৰিশোধকাৰী বেংকলৈ বিশেষভাৱে প্ৰেৰণ কৰা হয়।

‘প্ৰাপকৰ হিচাবত ৰেখাংকন’ (Account payee crossing) :

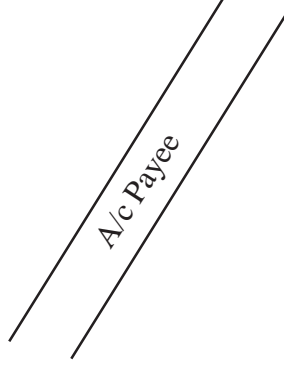
“প্ৰাপকৰ হিচাবত” শব্দবোৰ যোগ দি চেক এখন ৰেখাংকন কৰিলে ইয়াৰ প্ৰাপকৰ হিচাবত ৰেখাংকন বুলি কোৱা হয়। প্ৰাপকৰ হিচাবত ৰেখাংকনে চেক পৰিশোধৰ ক্ষেত্ৰত অধিক সুৰক্ষা নিশ্চিত কৰে।

‘প্ৰাপকৰ হিচাবত ৰেখাংকন’ সম্পৰ্কে আইনত কোনো ব্যৱস্থা নাই। কিন্তু ইয়াক ব্যৱহাৰিক ভাৱে বিকশিত কৰা হৈছে।

প্ৰাপকৰ হিচাবত ৰেখাংকনৰ তাৎপৰ্য্য (Significance of Account payee crossing) :

- ১। প্ৰাপকৰ হিচাবত ৰেখাংকনে চেকৰ হস্তান্তৰযোগ্যতা সীমিত নকৰে।
- ২। এই ধৰণৰ ৰেখাংকনে চেক এখনক অধিক সুৰক্ষা প্ৰদান কৰে।
- ৩। এই ৰেখাংকনে সংগ্ৰহকাৰী বেংকক এটা নিৰ্দেশনা দিয়ে। এই নিৰ্দেশনাটো অনুসৰি সংগ্ৰহকাৰী বেংকে প্ৰাপকৰ বাহিৰে আন কোনো ব্যক্তিৰ নামত চেকৰ টকা সংগ্ৰহ কৰিব নালাগে।
- ৪। যদি এটা সংগ্ৰহকাৰী বেংকে প্ৰাপকৰ বাহিৰে আন যিকোনো ব্যক্তিৰ বাবে প্ৰাপকৰ হিচাবত পৰিশোধকাৰী চেক সংগ্ৰহ কৰে, ই সংগ্ৰহকাৰী বেংকৰ অৱহেলা হ'ব। ইয়াৰ ফলত সংগ্ৰহকাৰী বেংকে ১৮৮১ চনৰ হস্তান্তৰযোগ্য দলীল আইনৰ ১৩১ ধাৰাৰ অধীনত প্ৰদান কৰা আইনী সুৰক্ষা হেৰোৱাব।

প্ৰাপকৰ হিচাবত ৰেখাংকনৰ নমুনা (Forms of Account payee crossing) :

অসম্প্ৰদেয় ৰেখাংকন (Not Negotiable Crossing) :

ৰেখাংকনত 'অসম্প্ৰদেয়' শব্দ অন্তৰ্ভুক্ত থাকিলে ইয়াক অসম্প্ৰদেয় ৰেখাংকন বুলি কোৱা হয়।

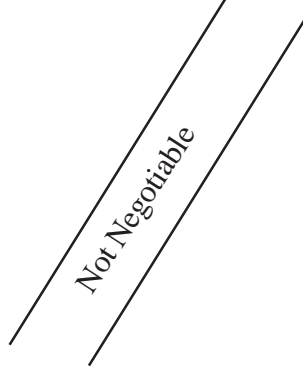
১৮৮১ চনৰ হস্তান্তৰযোগ্য দলীল আইনৰ ১৩০ নং ধাৰা অনুসৰি 'অসম্প্ৰদেয়' শব্দ লিখি সাধাৰণভাৱে বা বিশেষভাৱে ৰেখাংকন কৰা চেক এখন লোৱা ব্যক্তি এজনে চেকখন যিজন ব্যক্তিৰ পৰা লৈছিল তেওঁ তাতকৈ ভাল স্বত্ব পাব নোৱাৰিব আৰু দিবলৈ সক্ষম নহ'ব। 'অসম্প্ৰদেয়' ৰেখাংকন কৰা চেক এখন পৃষ্ঠাংকণ আৰু সমৰ্পণৰ দ্বাৰা সচৰাচৰ হস্তান্তৰ কৰিব পাৰি।

অসম্প্ৰদেয় ৰেখাংকনৰ তাৎপৰ্য (Significance of Not Negotiable crossing) :

- ১। 'অসম্প্ৰদেয়'ৰ অৰ্থ অ-হস্তান্তৰযোগ্য বা হস্তান্তৰ কৰিব নোৱাৰা নহয়। 'অসম্প্ৰদেয়' শব্দই হস্তান্তৰযোগ্যতাক প্ৰভাৱিত নকৰে। কিন্তু ই কেৱল হস্তান্তৰযোগ্যতা ম্লান/ধ্বংস হে কৰে। 'অসম্প্ৰদেয়' ৰেখাংকিত চেক এখন আন চেকৰ দৰে হস্তান্তৰ কৰিব পাৰি।
- ২। 'অসম্প্ৰদেয় ৰেখাংকন'ৰ ক্ষেত্ৰত হস্তান্তৰপ্ৰহীতাই হস্তান্তৰকাৰীৰ তুলনাত ভাল স্বত্ব পাব নোৱাৰে। সেয়েহে 'অসম্প্ৰদেয় দলীল'ৰ ক্ষেত্ৰত কোনেও যথাবিহিত ধাৰক হ'ব নোৱাৰে।
- ৩। 'অসম্প্ৰদেয়' শব্দই সংগ্ৰহকাৰী বেংকৰ বা পৰিশোধকাৰী বেংকৰ ওপৰত কোনো অতিৰিক্ত কৰ্তব্য আৰোপ নকৰে।
- ৪। 'অসম্প্ৰদেয়' ৰেখাংকন হৈছে এই নথিপত্ৰ গ্ৰহণ কৰা ব্যক্তিজনৰ বাবে এক সতৰ্কবাণী। তেওঁ ইয়াক গ্ৰহণ কৰাৰ ক্ষেত্ৰত অতি সাৱধান হোৱা উচিত।
- ৫। অসম্প্ৰদেয় ৰেখাংকনৰ উদ্দেশ্য হৈছে পৰৱৰ্তী যিকোনো ধাৰকৰ বিৰুদ্ধে তেওঁৰ অধিকাৰ সংৰক্ষণ কৰি চেকৰ প্ৰকৃত গৰাকীক সুৰক্ষা দিয়া।

অসম্প্ৰদেয় ৰেখাংকনৰ নমুনা (Specimen of Not Negotiable crossing) :

দ্বৈত ৰেখাংকন (Double Crossing)

১৮৮১ চনৰ হস্তান্তৰযোগ্য দলীল আইনৰ ১২৫ নং ধাৰা অনুসৰি “য’ত চেক এখন বিশেষভাৱে ৰেখাংকন কৰা হয়, যিটো বেংকলৈ ৰেখাংকন কৰা হৈছে/ হয়, সেই বেংকটোৱে তেওঁৰ প্ৰতিনিধি হিচাপে সংগ্ৰহৰ বাবে ইয়াক আন এটা বেংকলৈ বিশেষভাৱে ৰেখাংকন কৰিব পাৰে।” ইয়াক দ্বৈত ৰেখাংকন বুলি কোৱা হয়।

সেয়েহে, যদি চেক এখন দুটা বা ততোধিক বেংকলৈ ৰেখাংকন কৰা হয়, পৰিশোধকাৰী (বেংকটোৱে তেওঁ কাক পৰিশোধ কৰিব লাগে সেইটো স্পষ্ট নহয়) বেংকটোক তেওঁ কাক পৰিশোধ কৰিব লাগে সেই বিষয়ে বিভ্ৰান্ত স্থিতিত ৰখা হয়। এনেধৰণৰ অস্পষ্টতাই চেকখন অবৈধ কৰি তোলে। কিন্তু এটা বেংকলৈ (বেংকৰ পক্ষত) চেক এখন ৰেখাংকিত কৰা হ’লে তেওঁ সংগ্ৰহৰ উদ্দেশ্যে আন এটা বেংকলৈ (বেংকৰ পক্ষত) ইয়াক পুনৰ ৰেখাংকন কৰিব পাৰে। ইয়ে চেকখন অবৈধ নকৰে।

—

সাৰাংশ

- **চেকৰ ৰেখাংকন—**

চেক এখনৰ বাওঁফালৰ ওপৰৰ কোণত কোনো শব্দৰ সৈতে বা শব্দ অবিহনে দুটা অথালি-পথালি ৰেখা বা বেংকৰ নাম লিখা থাকিলে চেক এখন ৰেখাংকন কৰা বুলি কোৱা হয়।

- **চেক কোনে ৰেখাংকন কৰিব পাৰে—**

- ১। **চেকৰ লিখক বা প্ৰস্তুতকাৰক** : চেক এখন বিলি কৰাৰ সময়ত চেকৰ লিখকে ইয়াক ৰেখাংকন কৰিব পাৰে।
- ২। **যিকোনো ধাৰক** : ৰেখাংকন নকৰা চেক এখন যিকোনো ধাৰকে ৰেখাংকন কৰিব পাৰে।
- ৩। **বেংকাৰ** : যিটো বেংকাৰৰ নামত চেক এখন ৰেখাংকন কৰা হৈছে, সেই বেংকটোৱে আন এটা বেংকৰ নামত (প্ৰতিনিধি হিচাপে ইয়াৰ মূল্য আদায়ৰ সুবিধাৰ কাৰণে) চেকখন পুনৰ ৰেখাংকন কৰিব পাৰে।

- **ৰেখাংকনৰ প্ৰকাৰ** : ১৮৮১ চনৰ হস্তান্তৰযোগ্য দলীল আইনে দুই প্ৰকাৰৰ ৰেখাংকনৰ স্বীকৃতি দিয়ে :

- ১। সাধাৰণ ৰেখাংকন আৰু ২। বিশেষ ৰেখাংকন।

এইবোৰৰ উপৰিও আন তিনি প্ৰকাৰৰ ৰেখাংকন আছে। সেইবোৰ হৈছে—

- ৩) প্ৰাপকৰ হিচাবত ৰেখাংকন, ৪) অসম্প্ৰদেয় ৰেখাংকন, ৫) দ্বৈত ৰেখাংকন।

- ১। **সাধাৰণ ৰেখাংকন** : যেতিয়া চেক এখনত বাওঁফালৰ ওপৰৰ কোণত কোনো শব্দৰ সৈতে বা অবিহনে দুটা সমান্তৰাল অথালি-পথালি ৰেখা থাকে, ইয়াক সাধাৰণ ৰেখাংকন বুলি কোৱা হয়।
- ২। **বিশেষ ৰেখাংকন** : চেক এখনৰ সন্মুখভাগত বেংকৰ নাম লিখা থাকিলে ইয়াক বিশেষ ৰেখাংকন বুলি জনা যায়।
- ৩। **‘প্ৰাপকৰ হিচাবত ৰেখাংকন’** : “প্ৰাপকৰ হিচাবত” শব্দবোৰ যোগ দি চেক এখন ৰেখাংকন কৰিলে ইয়াৰ প্ৰাপকৰ হিচাবত ৰেখাংকন বুলি কোৱা হয়।
- ৪। **অসম্প্ৰদেয় ৰেখাংকন** : ৰেখাংকনত ‘অসম্প্ৰদেয়’ শব্দ অন্তৰ্ভুক্ত থাকিলে ইয়াক অসম্প্ৰদেয় ৰেখাংকন বুলি কোৱা হয়।
- ৫। **দ্বৈত ৰেখাংকন** : ১৮৮১ চনৰ হস্তান্তৰযোগ্য দলীল আইনৰ ১২৫ নং ধাৰা অনুসৰি “য’ত চেক এখন বিশেষভাৱে ৰেখাংকন কৰা হয়, যিটো বেংকলৈ ৰেখাংকন কৰা হৈছে/ হয়, সেই বেংকটোৱে তেওঁৰ প্ৰতিনিধি হিচাপে সংগ্ৰহৰ বাবে ইয়াক আন এটা বেংকলৈ বিশেষভাৱে ৰেখাংকন কৰিব পাৰে।” ইয়াক দ্বৈত ৰেখাংকন বুলি কোৱা হয়।

অধ্যায়-১৫

পৃষ্ঠাংকণ (ENDORSEMENT)

পৃষ্ঠাংকণ (Endorsement) :

হস্তান্তৰযোগ্য দলীলৰ 'পৃষ্ঠাংকণ' শব্দটোৰ অৰ্থ হৈছে হস্তান্তৰৰ উদ্দেশ্যে দলীলখনৰ পিছফালে এজন ব্যক্তিৰ নাম লিখা।

যেতিয়া এজন ব্যক্তিয়ে হস্তান্তৰযোগ্য দলীল এখন অন্য এজন ব্যক্তিলৈ এনেদৰে স্বাক্ষৰ আৰু হস্তান্তৰ কৰে যাতে পৰিশোধ গ্ৰহণ কৰাৰ অধিকাৰ আন জন ব্যক্তিলৈ হস্তান্তৰিত হয়, তেতিয়া ইয়াক পৃষ্ঠাংকণ বুলি কোৱা হয়।

বাহক দলীল এখন কেৱল সমৰ্পণৰ দ্বাৰা হস্তান্তৰ কৰিব পাৰি। আনহাতে আদেশ অনুযায়ী/মতে পৰিশোধযোগ্য হস্তান্তৰযোগ্য দলীল এখন কেৱল পৃষ্ঠাংকণ আৰু সমৰ্পণৰ দ্বাৰাহে হস্তান্তৰ কৰিব পাৰি।

পৃষ্ঠাংকণ দলীলখনৰ পিছফালে কৰা হয়। কিন্তু যদি দলীলখনৰ পিছফালে পৃষ্ঠাংকণ কৰিবলৈ ঠাই নাথাকে, তেতিয়া দলীলখনৰ সৈতে এটুকুৰা পৃথক কাগজ সংলগ্ন /সংযোগ কৰি পৃষ্ঠাংকণ কৰিব পাৰি। এনেদৰে সংলগ্ন কাগজখনক এলংগী (Allonge) বুলি কোৱা হয়।

১৮৮১ চনৰ হস্তান্তৰযোগ্য দলীল আইনৰ ১৫ নং ধাৰা অনুসৰি 'সম্প্ৰদেয় পত্ৰৰ লিখকে (কিন্তু আৰ্হতা (drawer) হিচাপে নহয়) বা ধাৰকে ইয়াক হস্তান্তৰৰ উদ্দেশ্যে যেতিয়া ইয়াৰ পিঠিত বা সন্মুখত বা ইয়াত গাঁথি দিয়া কাকতত নতুবা সম্প্ৰদেয় পত্ৰ হিচাপে সকলো কৰিবলগীয়া মোহৰ লগোৱা কাকতত চহী কৰি দিয়ে, তেতিয়া তেওঁ তাক পৃষ্ঠাংকণ কৰা বোলে আৰু তেওঁক পৃষ্ঠাংকণকাৰী বোলে।

বৈধ পৃষ্ঠাংকণৰ প্ৰয়োজনীয়তা

(Requirements or essentials of a valid endorsement) :

বৈধ পৃষ্ঠাংকণৰ প্ৰধান প্ৰয়োজনীয়তা/অত্যাৱশ্যকীয়বোৰ তলত উল্লেখ কৰা হ'ল :

- ১। পৃষ্ঠাংকণ হস্তান্তৰযোগ্য পত্ৰখনত বা ইয়াত সংলগ্ন কাকতখনত কৰিব লাগিব।
- ২। পৃষ্ঠাংকণ হস্তান্তৰযোগ্য পত্ৰৰ ধাৰকে কৰিব লাগিব। এজন অচিনাকি ব্যক্তিয়ে হস্তান্তৰযোগ্য পত্ৰ এখন পৃষ্ঠাংকণ কৰিব নোৱাৰে, যদিহে তেওঁ যথাবিহিত ধাৰক নহয়।
- ৩। কোনো শব্দ যোগ দিয়া বা নিদিয়াকৈ পৃষ্ঠাংকণকাৰীৰ স্বাক্ষৰ অত্যাৱশ্যকীয়। হস্তান্তৰযোগ্য পত্ৰত যি বানানেৰে পৃষ্ঠাংকণকাৰীৰ নাম লিখা থাকে, সেই একে বানানেৰে পৃষ্ঠাংকণ কৰিব লাগে।
- ৪। হস্তান্তৰযোগ্য পত্ৰত উল্লেখিত সম্পূৰ্ণ ধনৰ পৰিমাণৰ বাবে পৃষ্ঠাংকণ কৰিব লাগিব। হস্তান্তৰযোগ্য পত্ৰত উল্লেখিত ধনৰ পৰিমাণৰ এটা অংশৰ বাবে পৃষ্ঠাংকণ কৰিব নোৱাৰিব।
- ৫। হস্তান্তৰযোগ্য পত্ৰখন সমৰ্পণ কৰিলেহে পৃষ্ঠাংকণ সম্পূৰ্ণ হয়। হস্তান্তৰযোগ্য পত্ৰখন পৃষ্ঠাংকণকাৰীয়ে নিজেই সমৰ্পণ/প্ৰদান কৰিব লাগিব।

পৃষ্ঠাংকণৰ তাৎপৰ্য (Significance of Endorsement) :

হস্তান্তৰযোগ্য পত্ৰৰ পৃষ্ঠাংকণকাৰীয়ে ইয়াক পৃষ্ঠাংকণ কৰি তেওঁৰ পৃষ্ঠাংকণগ্ৰহীতাক আৰু পৰৱৰ্তী যিকোনো ধাৰকক ইয়াকে সুচায় যে যেতিয়া হস্তান্তৰযোগ্য পত্ৰখন তেওঁৰ হাতৰ পৰা ওলাই গৈছিল তেতিয়া—

- ১। হস্তান্তৰযোগ্য পত্ৰখনত তেওঁৰ এটা ভাল স্বত্ব আছিল।
- ২। তেওঁ ইয়াক পৃষ্ঠাংকণ কৰাৰ সময়ত ইয়াৰ সকলো বিৱৰণ শুদ্ধ/প্ৰকৃত আছিল।
- ৩। পূৰ্বৱৰ্তী সকলো পৃষ্ঠাংকণ প্ৰকৃত আছিল।
- ৪। পৃষ্ঠাংকণে পৃষ্ঠাংকণগ্ৰহীতাক মালিকীস্বত্বৰ অধিকাৰৰ লগতে পৰৱৰ্তী হস্তান্তৰৰ অধিকাৰ প্ৰদান কৰে।
- ৫। তেওঁৰ পৃষ্ঠাংকণ কাৰ্য্যৰ দ্বাৰা, পৃষ্ঠাংকণকাৰীয়ে হস্তান্তৰযোগ্য পত্ৰখন অসন্মানিত হোৱাৰ বাবে সন্মুখীন হোৱা যিকোনো ক্ষতিৰ বাবে পৃষ্ঠাংকণগ্ৰহীতা বা পৰৱৰ্তী যিকোনো ধাৰকক ক্ষতিপূৰণ দিয়াৰ প্ৰতিশ্ৰুতি দিয়ে, যদিহে অসন্মানৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰয়োজনীয় প্ৰক্ৰিয়াটো যথাযথভাৱে অনুসৰণ কৰা হয়।

কোনে পৃষ্ঠাংকণ কৰিব পাৰে (Who can endorse) ?

- ১। ধাৰক (Holder) : হস্তান্তৰযোগ্য পত্ৰৰ ধাৰকে পৃষ্ঠাংকণ কৰিব পাৰে।
- ২। আৰ্হতা বা প্ৰস্তুতকাৰক (Drawer) : হস্তান্তৰযোগ্য পত্ৰৰ আৰ্হতাই বা প্ৰস্তুতকাৰকে পৃষ্ঠাংকণ কৰিব পাৰে।
- ৩। প্ৰাপক (Payee) : হস্তান্তৰযোগ্য পত্ৰৰ প্ৰাপক বা পৃষ্ঠাংকণগ্ৰহীতা বা তেওঁলোকৰ কৰ্তৃত্বপ্ৰাপ্ত প্ৰতিনিধিয়ে পৃষ্ঠাংকণ কৰিব পাৰে।

পৃষ্ঠাংকণৰ প্ৰকাৰ (Kinds of Endorsement) :

১৮৮১ চনৰ হস্তান্তৰযোগ্য পত্ৰ আইন অনুসৰি পৃষ্ঠাংকণ নিম্নলিখিত যিকোনো প্ৰকাৰৰ হ'ব পাৰে।

১। সাধাৰণ বা মুকলি পৃষ্ঠাংকণ (General or Blank Endorsement) :

যেতিয়া পৃষ্ঠাংকণকাৰীয়ে হস্তান্তৰযোগ্য পত্ৰৰ পিছফালে কেৱল তেওঁৰ নাম স্বাক্ষৰ কৰে, তেনেকুৱা পৃষ্ঠাংকণক সাধাৰণ বা মুকলি পৃষ্ঠাংকণ বুলি কোৱা হয়। মুকলি পৃষ্ঠাংকণত কোনো নিৰ্দিষ্ট পৃষ্ঠাংকণগ্ৰহীতাৰ নাম উল্লেখ নাথাকে কাৰণে হস্তান্তৰযোগ্য পত্ৰখন বাহকক পৰিশোধযোগ্য হৈ পৰে। মুকলি পৃষ্ঠাংকণ কৰা চেকবোৰ কেৱল সমৰ্পণৰ দ্বাৰাই হস্তান্তৰ কৰিব পাৰি। সেয়েহে, মুকলি পৃষ্ঠাংকণৰ দ্বাৰা আদেশমতে পৰিশোধযোগ্য চেক এখন বাহকক পৰিশোধযোগ্য হৈ পৰে।

উদাহৰণস্বৰূপে—

Umesh Alamyam

22-02-2002

২। বিশেষ বা সম্পূৰ্ণ পৃষ্ঠাংকণ (Special or Full Endorsement) :

হস্তান্তৰৰ উদ্দেশ্যে পৃষ্ঠাংকণকাৰীয়ে নিজৰ স্বাক্ষৰৰ উপৰিও কালৈ (কোন ব্যক্তিলৈ) হস্তান্তৰ কৰিলে, তেওঁৰ নাম লিখি দিলে, ইয়াক সম্পূৰ্ণ বা বিশেষ পৃষ্ঠাংকণ বোলে। এনেদৰে নিৰ্ধাৰিত নাম লিখি দিয়া ব্যক্তিজনক হস্তান্তৰযোগ্য পত্ৰখনৰ পৃষ্ঠাংকণগ্ৰহীতা বুলি কোৱা হয়। যিকোনো ধাৰকৰ দ্বাৰা এটা মুকলি পৃষ্ঠাংকণ এটা বিশেষ পৃষ্ঠাংকণলৈ ৰূপান্তৰ কৰিব পাৰি। ধাৰকে এজন পৃষ্ঠাংকণগ্ৰহীতাৰ নাম নিৰ্দিষ্ট কৰি লিখি দি আৰু তেওঁৰ স্বাক্ষৰ কৰি এইটো কৰিব পাৰে। সম্পূৰ্ণ পৃষ্ঠাংকণৰ জৰিয়তে বাহক চেক এখন আদেশী চেকলৈ ৰূপান্তৰ কৰিব পাৰি।

উদাহৰণস্বৰূপে—

Pay to Bhaben Sarma

Umesh Alamyam

22-02-2022

৩। নিষেধক পৃষ্ঠাংকণ (Restrictive endorsement) :

হস্তান্তৰযোগ্য পত্ৰখনৰ পৰৱৰ্তী হস্তান্তৰ নিষেধ কৰি কৰা পৃষ্ঠাংকণক নিষেধক পৃষ্ঠাংকণ বুলি কোৱা হয়। এনে ক্ষেত্ৰত পৃষ্ঠাংকণগ্ৰহীতাই ইয়াক আৰু পৃষ্ঠাংকণ কৰিব নোৱাৰে। এই পৃষ্ঠাংকণত সাধাৰণতে পৃষ্ঠাংকণগ্ৰহীতাৰ নামৰ পিছত /শেষত 'কেৱল' শব্দটো যোগ দিয়া হয়।

উদাহৰণস্বৰূপে—

Pay to Bhaben Sarma only

Umesh Alamyam

22-02-2022

ওপৰত উল্লেখিত উদাহৰণটোৰ ক্ষেত্ৰত, ভবেন শৰ্মাইহে কেৱল পুঁজি গ্ৰহণ কৰিব পাৰে। হস্তান্তৰযোগ্য পত্ৰখন তেওঁ আৰু কাকো পৃষ্ঠাংকণ কৰিব নোৱাৰে।

৪। চৰ্তসাপেক্ষ পৃষ্ঠাংকণ (Conditional Endorsement) : ই হৈছে এক পৃষ্ঠাংকণ যাৰ অধীনত পৃষ্ঠাংকণকাৰীয়ে পৰিশোধ কৰাৰ আগতে পৃষ্ঠাংকণগ্ৰহীতাৰ দ্বাৰা পূৰণ কৰিবলগীয়া কিছুমান চৰ্ত নিৰ্ধাৰণ কৰে। এটা নিৰ্দিষ্ট চৰ্ত পূৰণ সাপেক্ষেহে পৃষ্ঠাংকণগ্ৰহীতাই ধন গ্ৰহণ কৰাৰ অধিকাৰ পায়।

উদাহৰণস্বৰূপে—

(a) 'Pay to Gitartha Alamyam on arrival of Haren Gogoi'

Umesh Alamyam

22-02-2022

(b) 'Pay to Khagen Boro on completion of the house building'

Umesh Alamyam

22-02-2022

চৰ্তসাপেক্ষ পৃষ্ঠাংকণ নিম্নলিখিত প্ৰকাৰৰ হ'ব পাৰে—

(ক) ছেনছ ৰিক'ৰ্ছ পৃষ্ঠাংকণ (Sans Recourse Endorsement)

পৃষ্ঠাংকণকাৰীৰ দায়িত্ব সীমিত কৰা পৃষ্ঠাংকণক ছেনছ ৰিক'ৰ্ছ পৃষ্ঠাংকণ বুলি কোৱা হয়। এই পৃষ্ঠাংকণে পৃষ্ঠাংকণকাৰীক পৰৱৰ্তী যিকোনো ধাৰকৰ সকলো দায়িত্বৰ পৰা মুক্ত কৰে।

উদাহৰণস্বৰূপে—

'Pay to Bimala Alamyam or order without recourse to me'

Umesh Alamyam

22-02-2022

(খ) ছেনছ ফ্ৰাইছ পৃষ্ঠাংকণ (Sans Frais Endorsement) :

ছেনছফ্ৰাইছৰ অৰ্থ হৈছে 'ব্যয় অবিহনে'। এই পৃষ্ঠাংকণত পৃষ্ঠাংকণকাৰীয়ে হস্তান্তৰযোগ্য পত্ৰখনৰ ক্ষেত্ৰত/ সম্পৰ্কত তেওঁৰ ফালৰ পৰা কোনো ব্যয় হোৱাটো নিবিচাৰে। ইয়াত পৃষ্ঠাংকণকাৰীয়ে হস্তান্তৰযোগ্য পত্ৰখনৰ ধনৰ পৰিমাণৰ বাবে তেওঁৰ দায়বদ্ধতা স্বীকাৰ কৰে। কিন্তু পৃষ্ঠাংকণকাৰীয়ে কোনো অতিৰিক্ত ব্যয় (বহন কৰিব) তেওঁৰ দ্বাৰা বহন কৰাটো নিবিচাৰে।

উদাহৰণস্বৰূপে—

'Pay to Praneet Kishore or order without expense to me'

Umesh Alamyam

22-02-2022

(গ) গুণগত পৃষ্ঠাংকণ (Facultatives Endorsements) :

গুণগত পৃষ্ঠাংকণ হৈছে এনে এক পৃষ্ঠাংকণ যাৰ দ্বাৰা পৃষ্ঠাংকণকাৰীয়ে হস্তান্তৰযোগ্য পত্ৰখনৰ ওপৰত/ক্ষেত্ৰত তেওঁৰ কিছু অধিকাৰ ত্যাগ কৰে। ইয়াৰ অৰ্থ হৈছে যে ভৱিষ্যতৰ পৃষ্ঠাংকণকাৰীসকলে গুণগত পৃষ্ঠাংকণ কৰা পৃষ্ঠাংকণকাৰীক অসন্মানৰ/প্ৰত্যাখানৰ জাননী প্ৰদান কৰাৰ প্ৰয়োজন নাই। অৰ্থাৎ

তেনে জাননী নাপালেও পৃষ্ঠাংকণকাৰী দায়ী থাকিব।

উদাহৰণস্বৰূপে—

‘Pay to Pradyumna Kotoky or order. Notice of dishonour waived.’

Umesh Alamyam

22-02-2022

(ঘ) আংশিক পৃষ্ঠাংকণ (Partial Endorsement):

আংশিক পৃষ্ঠাংকণ হৈছে এক পৃষ্ঠাংকণ, যাৰ দ্বাৰা হস্তান্তৰযোগ্য পত্ৰখনৰ ধনৰ পৰিমাণৰ কেৱল এটা অংশহে পৃষ্ঠাংকণ কৰা হয়। আংশিক পৃষ্ঠাংকণ বৈধ নহয়।

উদাহৰণস্বৰূপে—

1000.00 টকাৰ চেক এখন উমেশ অলম্যানৰ দ্বাৰা নিম্নলিখিত ধৰণে পৃষ্ঠাংকণ কৰা হ’ল :

‘Pay to Rion Alamyam Rs. 500 only’.

Umesh Alamyam

22-02-2022

—

সাৰাংশ

● পৃষ্ঠাংকণ—

হস্তান্তৰযোগ্য দলীলৰ ‘পৃষ্ঠাংকণ’ শব্দটোৰ অৰ্থ হৈছে হস্তান্তৰৰ উদ্দেশ্যে দলীলখনৰ পিছফালে এজন ব্যক্তিৰ নাম লিখা।

যেতিয়া এজন ব্যক্তিয়ে হস্তান্তৰযোগ্য দলীল এখন অন্য এজন ব্যক্তিলৈ এনেদৰে স্বাক্ষৰ আৰু হস্তান্তৰ কৰে যাতে পৰিশোধ গ্ৰহণ কৰাৰ অধিকাৰ আন জন ব্যক্তিলৈ হস্তান্তৰিত হয়, তেতিয়া ইয়াক পৃষ্ঠাংকণ বুলি কোৱা হয়।

● পৃষ্ঠাংকণৰ তাৎপৰ্য—

হস্তান্তৰযোগ্য পত্ৰৰ পৃষ্ঠাংকণকাৰীয়ে ইয়াক পৃষ্ঠাংকণ কৰি তেওঁৰ পৃষ্ঠাংকণগ্ৰহীতাক আৰু পৰৱৰ্তী যিকোনো ধাৰকক ইয়াকে সূচায় যে যেতিয়া হস্তান্তৰযোগ্য পত্ৰখন তেওঁৰ হাতৰ পৰা ওলাই গৈছিল তেতিয়া—

- ১। হস্তান্তৰযোগ্য পত্ৰখনত তেওঁৰ এটা ভাল স্বত্ব আছিল।
- ২। তেওঁ ইয়াক পৃষ্ঠাংকণ কৰাৰ সময়ত ইয়াৰ সকলো বিৱৰণ শুদ্ধ/প্ৰকৃত আছিল।
- ৩। পূৰ্বৱৰ্তী সকলো পৃষ্ঠাংকণ প্ৰকৃত আছিল।
- ৪। পৃষ্ঠাংকণে পৃষ্ঠাংকণগ্ৰহীতাক মালিকীস্বত্বৰ অধিকাৰৰ লগতে পৰৱৰ্তী হস্তান্তৰৰ অধিকাৰ প্ৰদান কৰে।
- ৫। তেওঁৰ পৃষ্ঠাংকণ কাৰ্য্যৰ দ্বাৰা, পৃষ্ঠাংকণকাৰীয়ে হস্তান্তৰযোগ্য পত্ৰখন অসন্মানিত হোৱাৰ বাবে সন্মুখীন হোৱা যিকোনো ক্ষতিৰ বাবে পৃষ্ঠাংকণগ্ৰহীতা বা পৰৱৰ্তী যিকোনো ধাৰকক ক্ষতিপূৰণ দিয়াৰ প্ৰতিশ্ৰুতি দিয়ে।

● কোনে পৃষ্ঠাংকণ কৰিব পাৰে—

- ১। ধাৰক : হস্তান্তৰযোগ্য পত্ৰৰ ধাৰকে পৃষ্ঠাংকণ কৰিব পাৰে।
- ২। আৰ্হতা বা প্ৰস্তুতকাৰক : হস্তান্তৰযোগ্য পত্ৰৰ আৰ্হতাই বা প্ৰস্তুতকাৰকে পৃষ্ঠাংকণ কৰিব পাৰে।
- ৩। প্ৰাপক : হস্তান্তৰযোগ্য পত্ৰৰ প্ৰাপক বা পৃষ্ঠাংকণগ্ৰহীতা বা তেওঁলোকৰ কৰ্তৃত্বপ্ৰাপ্ত প্ৰতিনিধিয়ে পৃষ্ঠাংকণ কৰিব পাৰে।

● পৃষ্ঠাংকণৰ প্ৰকাৰ—

- ১। সাধাৰণ বা মুকলি পৃষ্ঠাংকণ : যেতিয়া পৃষ্ঠাংকণকাৰীয়ে হস্তান্তৰযোগ্য পত্ৰৰ পিছফালে কেৱল তেওঁৰ নাম স্বাক্ষৰ কৰে, তেনেকুৱা পৃষ্ঠাংকণক সাধাৰণ বা মুকলি পৃষ্ঠাংকণ বুলি কোৱা হয়।
- ২। বিশেষ বা সম্পূৰ্ণ পৃষ্ঠাংকণ : হস্তান্তৰ উদ্দেশ্যে পৃষ্ঠাংকণকাৰীয়ে নিজৰ স্বাক্ষৰৰ উপৰিও কালৈ (কোন ব্যক্তিলৈ) হস্তান্তৰ কৰিলে, তেওঁৰ নাম লিখি দিলে, ইয়াক সম্পূৰ্ণ বা বিশেষ পৃষ্ঠাংকণ বোলে।
- ৩। নিষেধক পৃষ্ঠাংকণ : হস্তান্তৰযোগ্য পত্ৰখনৰ পৰৱৰ্তী হস্তান্তৰ নিষেধ কৰি কৰা পৃষ্ঠাংকণক নিষেধক পৃষ্ঠাংকণ বুলি কোৱা হয়। এনে ক্ষেত্ৰত পৃষ্ঠাংকণগ্ৰহীতাই ইয়াক আৰু পৃষ্ঠাংকণ কৰিব নোৱাৰে।
- ৪। চৰ্তসাপেক্ষ পৃষ্ঠাংকণ : ই হৈছে এক পৃষ্ঠাংকণ যাৰ অধীনত পৃষ্ঠাংকণকাৰীয়ে পৰিশোধ কৰাৰ আগতে পৃষ্ঠাংকণগ্ৰহীতাৰ দ্বাৰা পূৰণ কৰিবলগীয়া কিছুমান চৰ্ত নিৰ্ধাৰণ কৰে।

চৰ্তসাপেক্ষ পৃষ্ঠাংকণ নিম্নলিখিত প্ৰকাৰৰ হ'ব পাৰে—

- (ক) ছেনছ ৰিক'ৰ্ছ পৃষ্ঠাংকণ : এই পৃষ্ঠাংকণে পৃষ্ঠাংকণকাৰীক পৰৱৰ্তী যিকোনো ধাৰকৰ সকলো দায়িত্বৰ পৰা মুক্ত কৰে।
- (খ) ছেনছ ফ্ৰাইছ পৃষ্ঠাংকণ : ছেনছফ্ৰাইছৰ অৰ্থ হৈছে 'ব্যয় অবিহনে'। এই পৃষ্ঠাংকণত পৃষ্ঠাংকণকাৰীয়ে হস্তান্তৰযোগ্য পত্ৰখনৰ ক্ষেত্ৰত/ সম্পৰ্কত তেওঁৰ ফালৰ পৰা কোনো ব্যয় হোৱাটো নিবিচাৰে।
- (গ) গুণগত পৃষ্ঠাংকণ : গুণগত পৃষ্ঠাংকণ হৈছে এনে এক পৃষ্ঠাংকণ যাৰ দ্বাৰা পৃষ্ঠাংকণকাৰীয়ে হস্তান্তৰযোগ্য পত্ৰখনৰ ওপৰত/ক্ষেত্ৰত তেওঁৰ কিছু অধিকাৰ ত্যাগ কৰে।
- (ঘ) আংশিক পৃষ্ঠাংকণ : আংশিক পৃষ্ঠাংকণ হৈছে এক পৃষ্ঠাংকণ, যাৰ দ্বাৰা হস্তান্তৰযোগ্য পত্ৰখনৰ ধনৰ পৰিমাণৰ কেৱল এটা অংশহে পৃষ্ঠাংকণ কৰা হয়। আংশিক পৃষ্ঠাংকণ বৈধ নহয়।

অধ্যায়-১৬

যথাবিহিত পৰিশোধ, ধাৰক আৰু যথাবিহিত ধাৰক (PAYMENT IN DUE COURSE, HOLDER AND HOLDER IN DUE COURSE)

যথাবিহিত পৰিশোধ (Payment in due course) :

১৮৮১ চনৰ হস্তান্তৰযোগ্য দলীল আইনৰ ১০ নং ধাৰা অনুসৰি “সম্প্ৰদেয় পত্ৰৰ প্ৰকাশ্য অভিপ্ৰায় অনুসৰি, সদ্‌বিশ্বাস আৰু হেমাৰ্থিতাৰে আৰু যাক আদায় দিয়া হৈছে তেওঁৰ গৰাকীস্বত্ব সম্পৰ্কে সন্দেহৰ যুক্তিৰ অৱকাশ নোহোৱাকৈ ইয়াৰ ধাৰকক মূল্য আদায় দিলে, তাক যথাবিহিত পৰিশোধ বোলে।”

আইনী সুৰক্ষা পাবলৈ, পৰিশোধকাৰী বেংকে যথাবিহিত পৰিশোধ কৰিব লাগিব।

যথাবিহিত পৰিশোধৰ অত্যাৱশ্যকীয় বৈশিষ্ট্যসমূহ (Essential features of payment in due course) :

যথাবিহিত পৰিশোধৰ অত্যাৱশ্যকীয়/প্ৰয়োজনীয় বিশেষত্বসমূহ তলত উল্লেখ কৰা হ'ল :

১। সম্প্ৰদেয় পত্ৰৰ প্ৰকাশ্য অভিপ্ৰায় (Apparent tenor of the instrument) :

সম্প্ৰদেয় পত্ৰৰ প্ৰকাশ্য অভিপ্ৰায় অনুসৰি ইয়াক পৰিশোধ কৰিব লাগে। অৰ্থাৎ এই পত্ৰৰ লিখিত প্ৰকৃত ভাৱৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি বা নিৰ্দেশ অনুসৰি ধাৰকক ইয়াৰ মূল্য আদায় দিব লাগিব। ভৱিষ্যতৰ তাৰিখ থকা চেক নিৰ্দিষ্ট তাৰিখৰ পূৰ্বে আদায় দিলে, নতুবা ৰেখাংকিত চেক বেংকে হাতে হাতে আদায় দিলে, ইয়াৰ প্ৰকাশ্য অভিপ্ৰায় উলংঘা কৰা হয়। গতিকে এনেকুৱা পৰিশোধৰ কাৰ্যক যথাবিহিত পৰিশোধ বুলিব নোৱাৰিব।

উদাহৰণ— যদি এজন আৰ্হতাই /লিখকে ভৱিষ্যত তাৰিখ থকা এখন চেক লিখে, তেওঁৰ অভিপ্ৰায়

হ'ল নিৰ্দিষ্ট তাৰিখৰ পিছত পৰিশোধ কৰা। সেয়েহে ভৱিষ্যত তাৰিখ থকা চেক এখন নিৰ্দিষ্ট তাৰিখৰ পূৰ্বে আদায় দিলে পৰিশোধকাৰী বেংকে সুৰক্ষা দাবী কৰিব নোৱাৰে।

২। সৎ বিশ্বাসেৰে আৰু অৱহেলা অবিহনে পৰিশোধ (Payment in good faith and without negligence) :

সৎ বিশ্বাসেৰে আৰু অৱহেলা অবিহনে বা হেমাৰ্হিবিহীনভাৱে ইয়াৰ টকা আদায় দিলেহে ই যথাবিহিত পৰিশোধ হ'ব। পৰিশোধকাৰী বেংকে নিশ্চিত কৰিব লাগিব যে সকলো পৃষ্ঠাংকণ নিয়মীয়াকৈ কৰা হৈছে। যদি অৱহেলা/হেমাৰ্হি প্ৰমাণিত হয়, পৰিশোধকাৰী বেংকে ৮৫ নং ধাৰাৰ অধীনত প্ৰদান কৰা বিধিবদ্ধ সুৰক্ষা হেৰোৱাব।

উদাহৰণ :

(ক) ম্যাদ শেষ হোৱাৰ আগতে ভৱিষ্যত তাৰিখ থকা চেক এখন পৰিশোধ কৰা।

(খ) ৰেখাংকিত চেক এখন বেংকৰ কাউণ্টাৰত পৰিশোধ কৰা।

(গ) পৃষ্ঠাংকণৰ নিয়মীয়তা প্ৰমাণিত কৰাত ব্যৰ্থতা।

৩। পৰিশোধ গ্ৰহণ কৰাৰ অধিকাৰ থকা ব্যক্তি এজনক পৰিশোধ (Payment to a person who is entitled to receive the payment) :

পৰিশোধকাৰী বেংকে কেৱল সম্প্ৰদেয় দলীলখন দখলত থকা আৰু সম্প্ৰদেয় পত্ৰৰ ধনৰ পৰিমাণ গ্ৰহণ কৰাৰ অধিকাৰ থকা ব্যক্তিজনক হে পৰিশোধ কৰিব লাগে।

ধাৰকৰ অৰ্থ (MEANING OF HOLDER) :

১৮৮১ চনৰ হস্তান্তৰযোগ্য দলীল আইনৰ ৮ নং ধাৰা অনুসৰি 'প্ৰতিশ্ৰুতি পত্ৰ, বিনিময় পত্ৰ (বা বিল) বা চেকৰ ধাৰক এনে এজন ব্যক্তি, যিয়ে নিজৰ নামত ইয়াক ধাৰণ কৰে (অধিকাৰী হয়) আৰু ইয়াৰ আনপক্ষৰ পৰা সেই পত্ৰৰ টকা পাব বা আদায় কৰা ক্ষমতা পায়।'

নিম্নলিখিত চৰ্তবোৰ পূৰণ হ'লে ব্যক্তি এজনক সম্প্ৰদেয় পত্ৰৰ ধাৰক বুলি কোৱা হয় :

(ক) ধাৰক হ'বলৈ হ'লে ব্যক্তিজনে সম্প্ৰদেয় পত্ৰখন ৰাখিবলৈ নিজ নামত বিহিত অধিকাৰপ্ৰাপ্ত হ'ব লাগিব।

(খ) ধাৰকে সেই সম্প্ৰদেয় পত্ৰৰ মূল্য তাৰ লগত জড়িত আন পক্ষৰ পৰা পাবলৈ বা আদায় কৰিবলৈ/ পুনৰুদ্ধাৰ কৰিবলৈ নিজ নামত অধিকাৰী হ'ব লাগিব।

যথাবিহিত ধাৰকৰ অৰ্থ (MEANING OF HOLDER IN DUE COURSE) :

১৮৮১ চনৰ হস্তান্তৰযোগ্য দলীল আইনৰ ৯ নং ধাৰা অনুসৰি 'যথাবিহিত ধাৰক হৈছে এজন ব্যক্তি, যিয়ে প্ৰতিদানৰ বিনিময়ত কোনো প্ৰতিশ্ৰুতি পত্ৰ, বিনিময় পত্ৰ বা চেক আদায়যোগ্য হোৱাৰ পূৰ্বে বাহক পত্ৰ হ'লে তাৰ ধাৰক আৰু আদেশী পত্ৰ হ'লে তাৰ প্ৰাপক, পৃষ্ঠাংকণগ্ৰহীতা হয় আৰু তেওঁ যাৰ পৰা অধিকাৰ পাইছে তাৰ গৰাকীস্বত্ব ত্ৰুটিমুক্ত বুলি সন্দেহ কৰাৰ যথেষ্ট অৱকাশ নাথাকে।'

যথাবিহিত ধাৰক হ'বলৈ হ'লে কিছুমান চৰ্ত পূৰণ কৰিব লাগিব। সেইবোৰ হৈছে :

- (ক) হস্তান্তৰযোগ্য পত্ৰখন যথাবিহিত ধাৰকৰ দখলত থাকিব লাগিব।
- (খ) হস্তান্তৰযোগ্য পত্ৰখন সকলো দিশতে নিয়মীয়া আৰু সম্পূৰ্ণ হ'ব লাগিব।
- (গ) হস্তান্তৰযোগ্য পত্ৰখন মূল্যৰান প্ৰতিদানৰ বাবে অৰ্থাৎ সম্পূৰ্ণ মূল্য পৰিশোধ কৰি গ্ৰহণ কৰিব লাগিব।
- (ঘ) হস্তান্তৰযোগ্য পত্ৰখনত উল্লেখ কৰা ধনৰ পৰিমাণ পৰিশোধযোগ্য /পৰিশোধ কৰাৰ পূৰ্বে হস্তান্তৰযোগ্য পত্ৰখন পাব লাগিব।
- (ঙ) যথাবিহিত ধাৰকে হস্তান্তৰকাৰীৰ স্বত্বত যিকোনো ত্ৰুটি আছে বুলি বিশ্বাস কৰাৰ পৰ্য্যাপ্ত কাৰণ নোহোৱাকৈ হস্তান্তৰযোগ্য পত্ৰখন পাব লাগিব।

ধাৰক আৰু যথাবিহিত ধাৰকৰ মাজত পাৰ্থক্য

(Differences between Holder and Holder in Due Course) :

আধাৰ	ধাৰক	যথাবিহিত ধাৰক
১। প্ৰতিদান	ধাৰকৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰতিদানৰ অস্তিত্ব অত্যাৱশ্যকীয় নহয়।	যথাবিহিত ধাৰকৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰতিদানৰ অস্তিত্ব অপৰিহাৰ্য।
২। উদাহৰণ	যদি কোনো দাতব্য ন্যাসক উপহাৰ বা দান হিচাপে চেক এখন জাৰি কৰা হয়, (তেতিয়া) দাতব্য ন্যাসটো ইয়াৰ ধাৰক হ'ব।	যদি এখন বিদ্যালয় বা মহাবিদ্যালয়ক টিউচন মাচুল হিচাপে চেক এখন জাৰি কৰা হয়, বিদ্যালয় বা মহাবিদ্যালয়খন ইয়াৰ যথাবিহিত ধাৰক হ'ব।
৩। দখল	ধাৰকৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰকৃত অধিকাৰ বা হস্তান্তৰযোগ্য পত্ৰখন আহৰণ কৰিব লগা কোনো সময়সীমাৰ প্ৰয়োজন নাই।	যথাবিহিত ধাৰক বুলি কোৱাৰ অধিকাৰ থকা ব্যক্তিজনে পৰিশোধযোগ্য হোৱাৰ আগতে হস্তান্তৰযোগ্য পত্ৰখনৰ অধিকাৰী হ'ব লাগিব।
৪। হস্তান্তৰকাৰীতকৈ ভাল স্বত্ব	এজন ধাৰকে হস্তান্তৰকাৰীতকৈ ভাল স্বত্ব (সকলো ঢগটিৰ পৰা মুক্ত) লাভ কৰিব নোৱাৰে।	এজন যথাবিহিত ধাৰকে হস্তান্তৰকাৰীতকৈ ভাল স্বত্ব লাভ কৰিব পাৰে।
৫। হস্তান্তৰগ্ৰহীতাৰ বাবে ভাল স্বত্ব	এজন ধাৰকে পৰৱৰ্তী হস্তান্তৰ গ্ৰহীতালৈ এটা ভাল স্বত্ব হস্তান্তৰ কৰিব নোৱাৰে।	যথাবিহিত ধাৰকে পৰৱৰ্তী হস্তান্তৰ গ্ৰহীতালৈ এটা ভাল স্বত্ব হস্তান্তৰ কৰিব পাৰে।

যথাবিহিত ধাৰকৰ অধিকাৰ আৰু বিশেষাধিকাৰ

(Rights and privileges of a holder in due course) :

যথাবিহিত ধাৰকে নিম্নলিখিত অধিকাৰ আৰু বিশেষাধিকাৰবোৰ উপভোগ কৰে।

- ১। ভাল স্বত্ব (Better title) : এজন যথাবিহিত ধাৰকে সকলো ঢগটিৰ পৰা মুক্ত ভাল স্বত্ব লাভ কৰে। তেওঁ সদায় তেওঁৰ হস্তান্তৰকাৰী বা আগৰ যিকোনো পক্ষতকৈ হস্তান্তৰযোগ্য পত্ৰখনৰ ওপৰত এটা ভাল স্বত্ব লাভ কৰে।

২। পূৰ্বৰ ত্ৰুটিবোৰ নিকা কৰা (Purging of prior defects) :

পূৰ্বৱৰ্তী পৃষ্ঠাংকণকাৰীবোৰৰ ত্ৰুটিপূৰ্ণ স্বত্বই যথাবিহিত ধাৰকৰ অধিকাৰৰ ওপৰত বিৰূপ প্ৰভাৱ পেলাব নোৱাৰে।

৩। ভাল স্বত্ব হস্তান্তৰ (Transfer of better title) : হস্তান্তৰযোগ্য পত্ৰখন যথাবিহিত ধাৰকৰ হাতেৰে পাৰ হোৱাৰ পিছত, তেওঁ আনক এটা ভাল স্বত্ব দিব পাৰে।

৪। যথাবিহিত ধাৰকৰ বাবে পূৰ্বৱৰ্তী পক্ষৰ দায়বদ্ধতা (Liability of prior parties to holder in due course) : যেতিয়ালৈকে হস্তান্তৰযোগ্য পত্ৰখন যথাযথভাৱে পৰিশোধ কৰা নহয়, সেই হস্তান্তৰযোগ্য পত্ৰখনৰ প্ৰতিটো পক্ষ, অৰ্থাৎ ইয়াৰ প্ৰস্তুতকাৰক বা আৰ্হতা বা গ্ৰহণকাৰী বা পৃষ্ঠাংকণকাৰী যথাবিহিত ধাৰকৰ ওচৰত দায়বদ্ধ থাকিব।

৫। হস্তান্তৰযোগ্য পত্ৰৰ মূল বৈধতা অস্বীকাৰ কৰাৰ বিপৰীতে বাধা/ প্ৰতিবন্ধক (Estoppels against denying original validity of instrument) :

হস্তান্তৰযোগ্য পত্ৰখন প্ৰস্তুত কৰা সময়তেই বৈধ নাছিল বুলি দাবী কৰি যথাবিহিত ধাৰকক ইয়াৰ পৰিশোধ নকৰাকৈ থাকিব নোৱাৰিব। আন কথাত, আনকি হস্তান্তৰযোগ্য পত্ৰ এখনৰ আৰ্হতা বা লিখক বা গ্ৰহণকাৰীয়েও যথাবিহিত ধাৰকৰ বিৰুদ্ধে পত্ৰখনৰ অবৈধতা দাবী কৰিব নোৱাৰে।

৬। প্ৰাপকৰ পৃষ্ঠাংকণ কৰাৰ ক্ষমতা অস্বীকাৰ কৰাৰ বিপৰীতে প্ৰতিবন্ধক (Estoppel against denying capacity of payee to endorse) :

প্ৰাপকৰ পৃষ্ঠাংকণ কৰাৰ কোনো ক্ষমতা নাই বুলি কৈ যথাবিহিত ধাৰকৰ দাবী অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰিব।

৭। পূৰ্বৱৰ্তী পক্ষৰ স্বাক্ষৰ বা ক্ষমতা অস্বীকাৰ কৰাৰ বিপৰীতে প্ৰতিবন্ধক (Estoppel against denying signatures or capacity of prior party) : যথাবিহিত ধাৰকে মোকদ্দমা তৰিলে, এখন হস্তান্তৰযোগ্য পত্ৰৰ পৃষ্ঠাংকণকাৰী এজনক পত্ৰখনৰ পূৰ্বৱৰ্তী পক্ষসমূহৰ চহী বা ক্ষমতা অস্বীকাৰ কৰাৰ অনুমতি দিয়া নহয়।

৮। ভুৱা বিলৰ ক্ষেত্ৰত অধিকাৰ (Right in case of fictitious bills) : যদি এজন কাল্পনিক নামৰ (ভুৱা) ব্যক্তিৰ হৈ বিনিময় পত্ৰ এখন প্ৰস্তুত কৰা হয় আৰু তেওঁৰ আদেশমতে পৰিশোধযোগ্য হয়, তেনে কাল্পনিক নামৰ বাবে স্বীকৃতিদাতা যথাবিহিত ধাৰকৰ ওচৰত দায়বদ্ধ হ'ব/ দায়ী থাকে।

সাৰাংশ

- **যথাবিহিত পৰিশোধ—**

১৮৮১ চনৰ হস্তান্তৰযোগ্য দলীল আইনৰ ১০ নং ধাৰা অনুসৰি “সম্প্ৰদেয় পত্ৰৰ প্ৰকাশ্য অভিপ্ৰায় অনুসৰি, সদ্বিশ্বাস আৰু হেমাহিবিহীনভাৱে আৰু যাক আদায় দিয়া হৈছে তেওঁৰ গৰাকীস্বত্ব সম্পৰ্কে সন্দেহৰ যুক্তিৰ অৱকাশ নোহোৱাকৈ ইয়াৰ ধাৰকক মূল্য আদায় দিলে, তাক যথাবিহিত পৰিশোধ বোলে।”

- **যথাবিহিত পৰিশোধৰ অত্যাৱশ্যকীয় বৈশিষ্ট্যসমূহ—** ১। সম্প্ৰদেয় পত্ৰৰ প্ৰকাশ্য অভিপ্ৰায়, ২। সৎ বিশ্বাসেৰে আৰু অৱহেলা অবিহনে পৰিশোধ, ৩। পৰিশোধ গ্ৰহণ কৰাৰ অধিকাৰ থকা ব্যক্তি এজনক পৰিশোধ।

- **ধাৰকৰ অৰ্থ—**

১৮৮১ চনৰ হস্তান্তৰযোগ্য দলীল আইনৰ ৮ নং ধাৰা অনুসৰি ‘প্ৰতিশ্ৰুতি পত্ৰ, বিনিময় পত্ৰ (বা বিল) বা চেকৰ ধাৰক এনে এজন ব্যক্তি, যিয়ে নিজৰ নামত ইয়াক ধাৰণ কৰে (অধিকাৰী হয়) আৰু ইয়াৰ আনপক্ষৰ পৰা সেই পত্ৰৰ টকা পাব বা আদায় কৰা ক্ষমতা পায়।’

- **যথাবিহিত ধাৰকৰ অৰ্থ—**

১৮৮১ চনৰ হস্তান্তৰযোগ্য দলীল আইনৰ ৯ নং ধাৰা অনুসৰি ‘যথাবিহিত ধাৰক হৈছে এজন ব্যক্তি, যিয়ে প্ৰতিদানৰ বিনিময়ত কোনো প্ৰতিশ্ৰুতি পত্ৰ, বিনিময় পত্ৰ বা চেক আদায়যোগ্য হোৱাৰ পূৰ্বে বাহক পত্ৰ হ’লে তাৰ ধাৰক আৰু আদেশী পত্ৰ হ’লে তাৰ প্ৰাপক, পৃষ্ঠাংকণগ্ৰহীতা হয় আৰু তেওঁ যাৰ পৰা অধিকাৰ পাইছে তাৰ গৰাকীস্বত্ব ত্ৰুটিমুক্ত বুলি সন্দেহ কৰাৰ যথেষ্ট অৱকাশ নাথাকে।’

- **যথাবিহিত ধাৰকৰ অধিকাৰ আৰু বিশেষাধিকাৰ—** ১। ভাল স্বত্ব, ২। পূৰ্বৰ ত্ৰুটিবোৰ নিকা কৰা, ৩। ভাল স্বত্ব হস্তান্তৰ, ৪। যথাবিহিত ধাৰকৰ বাবে পূৰ্বৱৰ্তী পক্ষৰ দায়বদ্ধতা, ৫। হস্তান্তৰযোগ্য পত্ৰৰ মূল বৈধতা অস্বীকাৰ কৰাৰ বিপৰীতে বাধা/ প্ৰতিবন্ধক, ৬। প্ৰাপকৰ পৃষ্ঠাংকণ কৰাৰ ক্ষমতা অস্বীকাৰ কৰাৰ বিপৰীতে প্ৰতিবন্ধক, ৭। পূৰ্বৱৰ্তী পক্ষৰ স্বাক্ষৰ বা ক্ষমতা অস্বীকাৰ কৰাৰ বিপৰীতে প্ৰতিবন্ধক, ৮। ভূৱা বিলৰ ক্ষেত্ৰত অধিকাৰ।

গোট-৫

প্ৰশ্নাবলী

ক) অতি চমু উত্তৰৰ প্ৰশ্ন :

প্ৰতিটোত ১ নম্বৰ

(i) শুদ্ধ উত্তৰটো বাছি উলিওৱা—

- (১) হস্তান্তৰযোগ্য দলীল আইন কোন চনত প্ৰণয়ন কৰা হৈছিল?
(ক) ১৮৮০ (খ) ১৮৮১ (গ) ১৮৮২ (ঘ) ১৮৮৩
- (২) পৰম্পৰা আৰু ব্যৱহাৰ অনুসৰি নিম্নলিখিত কোনখন হস্তান্তৰযোগ্য দলীল?
(ক) প্ৰতিশ্ৰুতিপত্ৰ (খ) বিনিময় বিল (গ) চেক (ঘ) অংশ অধিপত্ৰ
- (৩) হস্তান্তৰযোগ্য দলীলৰ ক্ষেত্ৰত নিম্নলিখিত কোনজন ব্যক্তিয়ে সাধাৰণতে ভাল স্বত্ব লাভ কৰে?
(ক) যথা বিহিত ধাৰক (খ) ভুৱা দলীলৰ ধাৰক (গ) হেৰোৱা দলীলৰ ধাৰক
(ঘ) হেৰোৱা দলীল পোৱা ব্যক্তি।
- (৪) নিম্ন লিখিত কোনটো পৃষ্ঠাংকণ বৈধ্য নহয়?
(ক) চৰ্ত সাপেক্ষ (খ) গুণগত পৃষ্ঠাংকণ (গ) আংশিক পৃষ্ঠাংকণ (ঘ) নিষেধক পৃষ্ঠাংকণ

(ii) খালী ঠাই পূৰণ কৰা—

- (১) প্ৰতিশ্ৰুতিপত্ৰত ..... পক্ষ থাকে।
- (২) চেকত ..... পক্ষ থাকে।
- (৩) বিনিময় বিলত ..... পক্ষ থাকে।
- (৪) বাহক চেক এখন .....ৰ দ্বাৰা হস্তান্তৰ কৰিব পাৰি।
- (৫) আদেশী চেক এখন পৃষ্ঠাংকণ আৰু .....ৰ দ্বাৰা হস্তান্তৰ কৰিব পাৰি।

(iii) শুদ্ধ নে অশুদ্ধ লিখা—

- (১) হস্তান্তৰযোগ্য দলীলসমূহ মুক্তভাৱে হস্তান্তৰযোগ্য।

- (২) এজন ধাৰকে এখন চেক ৰেখাংকন কৰিব পাৰে।
- (৩) বিশেষ ৰেখাংকনৰ বাবে দুটা অথালি-পথালি ৰেখাৰ প্ৰয়োজন নাই।
- (৪) চেকত স্বীকৃতিৰ প্ৰয়োজন আছে।
- (৫) এখন প্ৰতিশ্ৰুতিপত্ৰ ৰেখাংকিত কৰিব পাৰি।

খ) চমু উত্তৰ দিয়া :

প্ৰতিটোত ২ নম্বৰ

- (১) হস্তান্তৰযোগ্য দলীল কাক বোলে?
- (২) প্ৰতিশ্ৰুতিপত্ৰ কাক বোলে?
- (৩) বিনিময় বিল কাক বোলে?
- (৪) চেক কাক বোলে?
- (৫) প্ৰতিশ্ৰুতিপত্ৰৰ পক্ষসমূহ কোন কোন?
- (৬) বিনিময় বিলৰ পক্ষসমূহ কোন কোন?
- (৭) চেকৰ পক্ষসমূহ কোন কোন?
- (৮) হস্তান্তৰযোগ্য দলীলৰ দুটা বৈশিষ্ট্য লিখা।
- (৯) প্ৰতিশ্ৰুতিপত্ৰৰ দুটা বৈশিষ্ট্য লিখা।
- (১০) বিনিময় বিলৰ দুটা বৈশিষ্ট্য লিখা।
- (১১) চেকৰ দুটা বৈশিষ্ট্য লিখা।
- (১২) প্ৰতিশ্ৰুতিপত্ৰৰ নমুনা অংকন কৰা।
- (১৩) বিনিময় বিলৰ নমুনা অংকন কৰা।
- (১৪) চেকৰ নমুনা অংকন কৰা।
- (১৫) প্ৰতিশ্ৰুতিপত্ৰ আৰু বিনিময় বিলৰ মাজত দুটা পাৰ্থক্য লিখা।
- (১৬) প্ৰতিশ্ৰুতিপত্ৰ আৰু চেকৰ মাজত দুটা পাৰ্থক্য লিখা।
- (১৭) বিনিময় বিল আৰু চেকৰ মাজত দুটা পাৰ্থক্য লিখা।
- (১৮) বাহক চেক কাক বোলে?
- (১৯) আদেশী চেক কাক বোলে?
- (২০) মুকলি চেক কাক বোলে?

- (২১) ৰেখাংকিত চেক কাক বোলে?
- (২২) বাহক চেক আৰু আদেশী চেকৰ মাজত দুটা পাৰ্থক্য লিখা।
- (২৩) বাহক চেক আৰু ৰেখাংকিত চেকৰ মাজত দুটা পাৰ্থক্য লিখা।
- (২৪) চেকৰ ৰেখাংকন কাক বোলে?
- (২৫) সাধাৰণ ৰেখাংকন কাক বোলে?
- (২৬) বিশেষ ৰেখাংকন কাক বোলে?
- (২৭) প্ৰাপকৰ হিচাবত ৰেখাংকন কাক বোলে?
- (২৮) অসম্প্ৰদেয় ৰেখাংকন কাক বোলে?
- (২৯) সাধাৰণ ৰেখাংকনৰ দুটা অত্যাৱশ্যকীয় উপাদান লিখা।
- (৩০) বিশেষ ৰেখাংকনৰ দুটা অত্যাৱশ্যকীয় উপাদান লিখা।
- (৩১) সাধাৰণ ৰেখাংকনৰ দুটা তাৎপৰ্য লিখা।
- (৩২) বিশেষ ৰেখাংকনৰ দুটা তাৎপৰ্য লিখা।
- (৩৩) পৃষ্ঠাংকন কাক বোলে?
- (৩৪) পৃষ্ঠাংকনৰ দুটা তাৎপৰ্য লিখা।
- (৩৫) পৃষ্ঠাংকনৰ যিকোনো দুটা প্ৰকাৰ উল্লেখ কৰা।
- (৩৬) যথা বিহিত পৰিশোধ কাক বোলে
- (৩৭) যথা বিহিত পৰিশোধৰ দুটা বৈশিষ্ট্য লিখা।
- (৩৮) ধাৰক কাক বোলে?
- (৩৯) যথা বিহিত ধাৰক কাক বোলে?
- (৪০) কোনে পৃষ্ঠাংকন কৰিব পাৰে?
- (৪১) কোনে চেক ৰেখাংকন কৰিব পাৰে?

গ) দীঘলীয়া উত্তৰৰ প্ৰশ্ন (প্ৰকাৰ-১) :

প্ৰতিটোত ৫ নম্বৰ

- (১) হস্তান্তৰযোগ্য পত্ৰৰ অত্যাৱশ্যকীয় বৈশিষ্ট্যসমূহ কি কি?
- (২) হস্তান্তৰযোগ্য পত্ৰৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰসমূহ কি কি?
- (৩) প্ৰতিশ্ৰুতিপত্ৰ আৰু বিনিময় বিলৰ মাজত পাৰ্থক্য দেখুওৱা।
- (৪) প্ৰতিশ্ৰুতিপত্ৰ আৰু চেকৰ মাজত পাৰ্থক্য দেখুওৱা।

- (৫) বিনিময় বিল আৰু চেকৰ মাজত পাৰ্থক্য দেখুওৱা।
- (৬) চেকৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰসমূহ কি কি?
- (৭) সাধাৰণৰ বেখাংকনৰ তাৎপৰ্যসমূহ কি কি?
- (৮) বিশেষ বেখাংকনৰ তাৎপৰ্যসমূহ কি কি?
- (৯) অসম্প্ৰদেয় বেখাংকনৰ তাৎপৰ্যসমূহ কি কি?
- (১০) প্ৰাপকৰ হিচাবত বেখাংকনৰ তাৎপৰ্যসমূহ কি কি?
- (১১) বৈধ পৃষ্ঠাংকনৰ অত্যাৱশ্যকীয়সমূহ কি কি?
- (১২) পৃষ্ঠাংকনৰ তাৎপৰ্যসমূহ কি কি?
- (১৩) যথা বিহিত পৰিশোধৰ অত্যাৱশ্যকীয় বৈশিষ্ট্যসমূহ কি কি?
- (১৪) ধাৰক আৰু যথা বিহিত ধাৰকৰ মাজত পাৰ্থক্য দেখুওৱা।

ঘ) দীঘলীয়া উত্তৰৰ প্ৰশ্ন (প্ৰকাৰ-২) :

প্ৰতিটোত ৮ নম্বৰ

- (১) বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ বেখাংকনসমূহ আলোচনা কৰা।
- (২) বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ পৃষ্ঠাংকনসমূহ আলোচনা কৰা।
- (৩) যথা বিহিত ধাৰকৰ সুবিধাসমূহ বৰ্ণনা কৰা।